

М. АРНАУДОВЪ

ОТЪ СЪЩИЯ АВТОРЪ

I. Българско възрождане (история и култура)

Г. С. Раковски. Животъ, произведения, идеи. 1922, 2 изд. 1942.
Иларионъ Мавраиополски и бълг. черковенъ въпросъ. 1926.
Климентъ Търновски (Василь Друмевъ). 1927.
Неофитъ Хилендарски Бозвели. Животъ, дѣло, епоха. 1930.
Априловъ. Животъ, дейность, съвременници. 1935.
Селимински. Животъ, дѣло, идеи. 1938.
Братя Миладинови. Животъ и дейность. 1943.
Софроний Врачански. 1943.
История на Соф. университетъ Св. Климентъ Охридски. 1939.
Екзархъ Йосифъ и българската културна борба. 1940.
Съчинения на Г. С. Раковски. Изборъ и характеристика. 1922.
Събрани съчинения на В. Априловъ. 1940.
Творци на българското възрождане. 1940, 2 изд. 1942.
Непознатиятъ Бозвели. 1942.

II. Литературна наука (обща и българска)

Основи на литературната наука. 1920, 2 изд. 1942.
Личности и проблеми. Литературни очерки. 1926.
Психология на литературното творчество. 1931. 2 изд. подъ печатъ
Гьоте като човѣкъ, поетъ и мислителъ. 1932.
Творчество и критика. Портрети и характеристики. 1938.
Иванъ Вазовъ. Животъ и дѣло. 1939, 2 изд. подъ печатъ.
Борци и мечтатели. Литературни портрети. 1941.
Иванъ Вазовъ и българската природа. 1943.
Къмъ психографията на П. К. Яворовъ. 1916.
Шандоръ Петъофи. Личность и поезия. 1923.
Изъ живота на П. К. Яворовъ. 1934.
Пушкинъ въ оценката на поколѣнията. 1938.

III. Български и сравнителенъ фолклоръ

Фолклоръ отъ Еленско. Наблюдения и материали. 1913.
Die bulgarischen Festbräuche. Leipzig. 1917.
Студии върху българскитѣ обреди и легенди. I—II, 1914, 2 изд. 1924.
Кукери и русалии; вградена невѣста. Студии, III—IV. 1920.
Българскитѣ сватбени обреди. Етнологич. и фолклор. студии. 1918.
Очерки по българския фолклоръ. 1934.
Крале Марко въ народната пѣсень. 1918.
Български пословици. Отборъ и характеристика. 1931.
Български нар. пѣсни. Отборъ и характеристика, три кн. 1938.
Български народни приказки. Отборъ и характеристика. 1938.
Бр. Миладинови. Български нар. пѣсни. Пълно изд. 1942.
Български народни празници. 1918, 2 изд. 1943.

БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ

ЛИТЕРАТУРНИ СТУДИИ И ПОРТРЕТИ

ТОМЪ I

НАЧЕНКИ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Паисий Хилендарски — Софроний Врачански — Петъръ
Беронъ — Кирилъ Пейчиновичъ — Неофитъ Рилски —
Неофитъ Хилендарски Бозвели — Василь Априловъ —
Константинъ Фотиновъ — Д-ръ Иванъ Селимински —
Д-ръ Иванъ Богоровъ

Х Е М У С Ъ

ПРЕДГОВОРЪ

Като издавамъ първия томъ отъ системно подреденитѣ си студии по българската литература, трѣбва да призная, че ръководната ми мисълъ е била да представя по възможностъ изразително и живо най-виднитѣ личности на нашето духовно развитие отъ Възраждането до ново време. Нѣкои отъ тѣзи личности сж били вече предметъ на по-обстойни мои изследвания, въ които е разработенъ критически и пълно цѣлиятъ биографско-исторически материалъ. Сега, при тия стегнати характеристики, се касае да се доловятъ само най-значителнитѣ черти отъ нравствена физиономия, жизнена сждба, идеи и дѣло на избраницитѣ, за да се сродятъ и по-широкитѣ образовани кръгове съ всичко внушително и всичко ценно на подвига или завета имъ. Своеобразно-неповторимото въ темпераментъ, свѣтогледъ и творчески усилия е разгледано не само откъмъ своитѣ първични извори, но и въ съотношение съ културно-обществениятъ предпоставки и съ по-дълбокитѣ заложи на срѣдата. По тая точка на научнитѣ си издирвания и схващания азъ оставамъ, както отбелязахъ веднажъ въ книгата си за Априлова отъ 1935 г., „въренъ на една метода, която скжпи еднакво и за индивидуално-психологическо вникване и за изтъкване на факторитѣ отъ по-общъ исторически разредъ.“ Следъ толкова изчерпателни проучвания не остава вече съмнение, че нито даровитиятъ и влиятеленъ писателъ, нито голѣмиятъ национално-културенъ подъемъ не могатъ да бждатъ правилно разбрани безъ разкриване на взаимодействието между дветѣ стихии — духъ и вътрешенъ животъ на личността и духъ на епохата или състояние на народната общностъ.

Би трѣбвало да подчертая още при книжовницитѣ отъ първата половина на Възраждането, че тѣхнитѣ произведения представятъ не толкова изразъ на волята за художествено овладяване на словото, колкото документи

на активно национално съзнание и на непотушима страсть за подтикване на народното събъстване и народната просвѣта. Макаръ и безпомощни понѣкога въ езиково или стилно отношение, тѣзи произведения ще извикватъ винаги вниманието и признанието ни като изява на благородни пориви за обществена служба и като решителни опити да се внедри идеалътъ за човѣшко достоинство, напредѣтъ и свобода. По-късно, когато борбата срещу враждебнитѣ сили, спънали умственото въздигане и националното единение, вземе по-ясно очертани насоки и се извоюватъ нѣкои здрави народни позиции, настѣпва възможността за създаване на една литература, която носи вече отпечатѣка на самобитно вдъхновение и на зрѣлъ естетически усѣтъ. Но дори и тогава пакъ поличава ярко, че българскиятъ писателъ — наредъ съ чисто художественитѣ си домогвания — не престава да бжде преди всичко изразителъ на съкровениѣ народни тежнениа.

Тази особеностъ на младата ни литература заслужа да бжде изтъкната като най-очебиенъ белегъ на българския творчески духъ. Въ каквато мѣра и да изказва лични преживявания и копнежи, колкото и да се увлича по модни европейски течения, нашиятъ писателъ не забравя дълга си на апостолъ, повиканъ да сѣе семето на доброто и възвишеното, да възпитава и да прояснява народната душа, да подхранва културнитѣ ѝ устреми. Традицията която Петко Славейковъ, Любенъ Каравеловъ и Христо Ботйовъ въвеждатъ тѣй щастливо, продължава да се налага като нравствена повеля до днешенъ, безъ, естествено, да се повтарятъ теми и лозунги на миналото. Всѣко поколѣние писатели търси нови пѣтища за сродяване съ разнообразния духовенъ и сърдеченъ животъ на срѣдата, като следи едновременно съ това поетическитѣ или идейнитѣ внушения отъ чужбина и като изтънчава срѣдствата си за изображение. Да се обоснове този характеръ и този органически ръстъ на българската литература образува сѣщо тѣй една отъ главнитѣ задачи на предлаганитѣ студии и портрети.

Княжево, 15 априлъ 1944 г.

М. Арнаудовъ

ТОМЪ ПЪРВИ
НАЧЕНКИ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

ПОДАРЪК - 1958 г.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

(1722—1798)

1

Въ историческата сждба на българския народъ отъ идването му на Балканския полуостровъ и до наши дни епохата на възраждането образува една отъ най-високитѣ точки на неговия духовенъ подемъ и на неговия стремежъ къмъ национално утвърждаване. Забравенъ или подценяванъ по-рано, този народъ печели бързо съзнание за своята нравствена мощъ и за своитѣ исторически права и проявява воля да се развива политически и културно като другитѣ балкански народи, извоювали си вече свобода и организирали се държавно. Проникнати отъ народностната идея, чиито символи се съглеждатъ въ живия езикъ, спомена за великото минало и устното поетическо предание, българитѣ се изпълватъ отъ бодра самоувѣреностъ, безъ която сж немислими усилията за преодоляване на робското мъртвило. И ако е трудно да съглеждаме въ процеса на народното раздвижване нѣкаква хармония на разнороднитѣ домогвания, нѣкакъвъ издържанъ планъ на действие, все пакъ трайнитѣ и значителни постижения ни поразяватъ като нѣщо цѣлостно и безусловно необходимо, като очаквана сума на общитѣ напрежения. Несъмнено, като важенъ двигателъ въ тѣзи колективни потици участвуватъ ржководнитѣ личности, обединили разпръснатата енергия и формулирали по-ясно целитѣ на борбата. Тѣмко тѣ, най-активнитѣ дейци на възраждането, възвестяватъ високо заветния идеалъ, способенъ да примирява отдѣлнитѣ схващания, така че, дори когато враждуватъ помежду си лагери и школи, на които се разпада нараслото воинство, пакъ взима връхъ, съобразно съ повелитѣ на момента, този или онзи голѣмъ въпросъ, събралъ въ едно най-значителнитѣ групи. Въ края на краищата, и образователни, и революционни, и черковни лозунги служатъ на

скупото за всички национално самоопредѣление. Така схванато, „възраждането“ означава здраво сплотяване около новите идеи за свобода и чест, за културен и граждански напредък. И то ни прави силно впечатление съгласно готовността на водачи и на водени за невѣроятни жертви, под знака на едно непознато по-рано фанатично родолюбие.

При какви условия и под какви влияния настъпва това масово раздвижване въ България, което има такива внушителни за поколенията последици?

Без да обхващаме цялостната историческа истина, и само за да вникнем въ духа на епохата и на нейния пръв пророк, Паисий Хилендарски, ние ще се спремъ на най-съществениятѣ предпоставки на българското възраждане.

Важно е да отбележимъ, на първо мѣсто, че българскиятъ народъ, дори при най-тежки унижения и изпитания подъ игото, не е загубвалъ напълно спомена за древната си свобода и е проявявалъ не веднажъ воля за отхвърляне на робство. Свидетелства на чужди притеснения отъ XV, XVI и XVII вѣкъ доказватъ неоспоримо, че никога следъ турското завоевание българитѣ не сж преставали да ламтятъ за възвръщане на държавната си независимостъ и че сж били неведнажъ готови да подпомогнатъ ония външни сили, които биха пожелали да изгонятъ врага отъ отечеството имъ. Нѣколкото широко замислени опити за възстание въ Източна и Западна България, все презъ това време, идватъ да подкрепятъ подобни твърдения на чужденцитѣ. И ако накрай, презъ XVIII вѣкъ, българитѣ се отчайватъ окончателно, сломени отъ мисълта, че сж изоставени отъ християнскитѣ държави, пакъ тѣ не преставатъ да проявяватъ омразата си къмъ потисниците, предавайки се на хайдушки подвизи, които поддържатъ у народа вѣрата му въ съдбовна мѣзда. А когато къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ, при разстройството на държавата и безсилието на централната властъ, почватъ да върлуватъ кърджалиитѣ, българското население отъ градове и села хваща смѣло оръжието за самоотбрана, проявявайки неподозирани воински добродетели. Сжитѣ тѣзи добродетели, приспани сякашъ, избухватъ стихийно и по време на гръцкото възстание отъ 1821 г., започ-

нато като общъ походъ на християнитѣ противъ турската властъ. Както сж гордостъ изтъкватъ Раковски и Селимински, въ революционното раздвижване на югъ и въ кървавигѣ сражения съ турцитѣ особена храбростъ проявяватъ българскитѣ доброволци, водени отъ военачалници като Хаджи Христо, Хаджи Петъръ, Хаджи Стефчо и други герои.

Най-силни сж били тѣзи патриотически пориви и традиции въ подбалканскитѣ градове и села. Тукъ, въ непристъпнитѣ за турското своеволие български общини, всрѣдъ планината или близу до нея и въковнитѣ ѝ гори, — до Стара-планина, Родопитѣ, Пиринъ, Шаръ и другадѣ, — се улазва отъ край време волентъ български духъ, калентъ въ преодоляване на негодитѣ. Отъ една страна самата природа, съ суровия си климатъ и лошата си почва, е подтиквала къмъ трудъ и предприемчивостъ. За Копривщица, напр., Л. Каравеловъ казва: „Нейната неплодна земя, която изисква голѣми трудове и изобилна потъ, не е допуснала човѣцитѣ да потънатъ въ сънливата азиатска бездеятелностъ; но, напротивъ, водѣла ги е постоянно къмъ силната воля, къмъ енергията, . . . и създава е изъ тѣхъ деятелни промишленици“. Отъ друга страна, тѣзи селища сж имали още отъ турското нашествие известни привилегии, каквото да пазятъ съ оръжие планинскитѣ проходи, да не плащатъ нѣкои данѣци, да не допускатъ заселване на турци, да се управляватъ автономно, и т. н. Прибавимъ ли къмъ това чистата народна речъ и прастаритѣ обичаи, които сж крепѣли любовта къмъ всичко родно, ние лесно ще разберемъ гордотото племенно съзнание на планинцитѣ. Предприемчиви и умни, тѣ се пригаждатъ къмъ необходимоститѣ и развиватъ разни домашни индустрии и занаяти, които ги правятъ богати и влиятелни предъ властта. Скитайки, като държавни доставчици или търговци на жива стока (бегликчий и джелепи) или на аби, коприна, ножове и други произведения, изъ цѣла Турция, дори извънъ нея, тѣ си спечелватъ знания за свѣта и жаждатъ за просвѣта, които ги издигатъ високо въ нравствено и гражданско отношение надъ другото население, особено въ полето. И, нѣма съмнение, тъкмо между тѣхъ ще намѣри най-благодарна почва семето на революционната и на културната пропаганда, както отъ тѣхъ ще излѣ-

затъ и първите пионери на ранното и на сжщинското възраждане.

Но не само въ балканскитѣ центрове, съ тѣхното старо мѣстно самоуправление и тѣхния икономически напредъкъ, а и въ останалитѣ градове на България ние виждаме да се създава къмъ срѣдата на XVIII в. едно компактно българско мнозинство, готово да прегърне новитѣ обществени и просвѣтни идеали. Откакъ въ провинциитѣ на Турция зацарява голѣма несигурностъ и неограниченъ произволъ на чиновници и еничери, земеделското население, ограбвано и разорявано, започва да напуска селата и да търси подслонъ и препитание въ градоветѣ. Възникватъ така еснафски корпорации и търговски кжщи, които държатъ видно мѣсто на вътрешния пазаръ. Българскитѣ занаятчии въ потурчениитѣ по-рано градове взиматъ постепенно връхъ, за смѣтка на ленивото турско население, и ставатъ факторъ въ стопанския животъ, цененъ високо и отъ правителството. Така е случаятъ въ Търново, Сливенъ, Габрово, София, Скопие, Охридъ и т. н., така е особено въ Цариградъ, гдето нарастналата по брой българска занаятчийска и промишлена колония се разпада на множество влиятелни еснафи, покровителствувани отъ горе и спечелени по-късно за българскитѣ черковно-просвѣтни искания.

Би трѣбвало въ тая редица фактори, благоприятни за новото българско съзнание, да отбележимъ и значението на манастиритѣ. Рилскиятъ манастиръ, както и други стари обители въ България, не по-малко и Атонската Света-гора, съ манастиритѣ Зографъ и Хилендаръ, владѣни отъ българи, сж служили като огнища на българската писменостъ и хранилища на българскитѣ исторически спомени. Масовитѣ посещения тукъ и грамотността, поддържана презъ вѣковетѣ, сж спасявали не само християнското благочестие, но и нѣкакво българско родолюбие. И че съревнованието между български, сръбски и гръцки монаси въ отстояване на права и интереси на общежитията или народноститѣ имъ е съдействувало за зараждане на изострено национално самосъзнание, показва ни най-добре примѣрътъ на Паисия Хилендарски. Тѣкмо огорчението му отъ надменностъ и присмѣхъ на другитѣ балканци го подтиква къмъ открита защита на българщината, чрезъ единъ исторически трудъ, който

трѣбва да бжде едновременно и апология на хулената народностъ и позивъ за борба срещу угнетителитѣ.

За да могатъ да укрепнатъ този родъ настроения и убеждения, за да се превърнатъ тѣ въ единъ активенъ патриотизъмъ, потрѣбенъ е билъ и тласкъ отъ вънъ. Диримъ ли причинитѣ за съживяване на спомени и желаня, потиснати отдавна, ние попадаме преди всичко на идеитѣ, подготвили френската революция, както и на самата тази революция, намѣрила отгласъ въ цѣла Европа. По невидими пжтища, но главно чрезъ Гърция и емиграцията ни въ Австрия, у насъ проникватъ нѣкои отъ ржководнитѣ идеи на френското просвѣтно и политическо движение на XVIII вѣкъ, за да пробудятъ копнежъ по народно въздигане и да вдѣхнатъ презрение къмъ тиранията, упражнявана отъ свѣтски и духовни господари. „Духътъ на законитѣ“ (1748) отъ Монтескьо заразява тѣкмо тѣй напредничавитѣ умове съ отвращение къмъ деспотическия режимъ и съ любовъ къмъ демокрацията, основана на лична и обществена свобода, както „Опитътъ върху нравитѣ“ (1756) на Волтера насърдчава поклонниците на разума и на просвѣтата да се опълчатъ противъ невежество, суевѣрия и предразсѣдъци. Все тогава „Обществениятъ договоръ“ (1762) и другитѣ произведения на Русо обосноваватъ принципа на народния суверенитетъ, заедно съ очарованието отъ прости селски нрави и животъ, близкъ до природата. Още въ 1794 г. австрийскиятъ интернунций Хербертъ пише отъ Цариградъ: „Френскиятъ моралъ печели привърженици не само между раята, но и между турцитѣ, ... понятията за свобода и равенство кипятъ вече подъ чалмитѣ“. Отъ Франция донасятъ тази нова философия, този рационализъмъ въ научната областъ и този либерализъмъ въ обществената, учени гърци, които развиватъ книжовна или учебна дейностъ, предавайки на младитѣ си питомци идеитѣ, преобразили западния свѣтъ. Българитѣ, които се учатъ въ Кидония, Цариградъ, Янина и други гръцки центрове, усвояватъ въ началото на XIX в. съ жаръ новия мирогледъ, сразилъ апатията и схоластиката, за да го присадятъ и въ отечеството си. „Всѣка нова идея и всѣко ново знание бѣха за ученицитѣ все по-удивителни ... И като се връщаха по разнитѣ краища на отечеството си, разгласяваха удивителнитѣ плодове на образованието

изобличаваха элините, които произтичат от невежество“, пише Селимински. На Атонъ носител на тѣзи свободолюбиви идеи се явява много по-рано основателят на академията при манастира Ватопедъ (1753—57), Евгений Вулгари. А въ Сърбия тѣхъ застъпва Доситей Обрадовичъ, горещъ защитникъ на „правдата и истината“, на свѣтското образование и на народната книжнина, чийто примѣръ следватъ у насъ и Неофитъ Рилски и Неофитъ Бозвели. Рационалистъ и демократъ, Обрадовичъ възприема култа на просвѣтата отъ Западъ, отъ Виена, гдето той се бави до 1802 г. и гдето има за ученици дори българи, измежду търговскитѣ семейства тамъ.

Но отъ Западъ, и особено отъ Германия — при посредството на Русия, — идва и едно идейно течение, противоположно на волтерианството, на рационализма, за да го допълни на славянска и българска почва. Това е романтизмътъ, съ възхищението отъ срѣднитѣ вѣкове, съ връщането къмъ народностното начало, къмъ устната поетическа традиция, смѣтана по-рано за нѣщо първобитно. Хердеръ въ своитѣ „Народни пѣсни“ (1779) и своитѣ „Идеи къмъ философията на историята“ (1784) не само проповѣдваше въдворяване на хуманността, т. е. на гражданско възпитание и справедливостъ въ срѣдъ народа, но и преклонение предъ гения на този народъ, създавъ въ нрави, обичай и пѣсни едно грамадно културно съкровище, което трѣбва да се прегърне съ любовъ. Романтицитѣ братя Шлегелъ и братя Гримъ дойдоха да засилятъ тѣзи внушения, съ вѣрата въ народа като нравствена културна ценностъ, съ защитата на народното изкуство и предание, съ учението за правото на всѣки народъ да разработва майчиния си езикъ и да се гордѣе съ миналото си. Отъ тукъ, отъ Германия, почерпаха учени като Палацки, Шафарикъ и Венелинъ своя славянски месианизизъмъ и своята програма за разработка на историята, фолклора и литературата у непризнатитѣ славянски народи. Отъ тукъ тѣ се вдъхновиха за възвеличаване на древната славянска култура, убедени, че прадѣдитѣ на руси, поляци, чехи, българи не сж били варвари, както разказватъ класическитѣ писатели, а даровитъ и развитъ народъ, създавъ оригинално творчество, упазено и до сега въ народнитѣ митове, пѣсни и приказки. Шафарикъ, чрезъ своята „История

на славянския езикъ и литература“ (1826) и своитѣ „Славянски древности“ (1837), гдето, между друго, посочи правилно мѣстото на старитѣ българи въ географията, историята и книжнината, възбуди въ голѣма степенъ интереса къмъ славянската старина, правейки я лостъ за повдигане на националното съзнание у потиснатитѣ и изостаналитѣ просвѣтно славянски народи. И откакъ Вукъ Караджичъ публикува въ 1822 г. първитѣ образци на българската народна пѣсень, ето че рускиятъ историкъ Венелинъ дойде въ 1829 г. да разпали чрезъ своитѣ „Древни и сегашни българи“ копнежа по издирване на българското славно минало и на ценното неписано творчество въ устата на народа. Познанието за неподозирани до тогава съкровища у простия народъ повиши самочувствието на българската интелигенция и я ободри за просвѣтна и обществена дейностъ, насочвайки ударитѣ ѝ главно противъ чуждата духовна властъ, фенерската патриаршия, въ името на едно по-завидно бждеще.

Другъ подобенъ тласкъ, предимно национално-политически, идва отъ руско-турскитѣ войни. Отъ Кючукъ-Кайнарджийския миръ (1774) насамъ, който нанесе чувствителенъ ударъ на турския престижъ, щомъ се даде право на Русия да покровителствува християнскитѣ народи въ Турция, тия народи започватъ да се надѣватъ все повече на освобождението си, и особено следъ войната въ 1828—29 г., въ която българитѣ взиматъ живо участие на страната на руситѣ. Търгувайки въ Русия и радвайки се на свобода, каквато не сж нували въ отечеството си, българитѣ търговци свикватъ все повече да ценятъ гражданскитѣ права и просвѣтата като неизбѣжни предпоставки на икономическото благосъстояние. И чрезъ сношенията си съ своитѣ съотечественици, както и чрезъ внасянитѣ отъ Русия черковни и свѣтски книги, тѣ откриватъ пътя на едно русофилско и славянофилско течение, изиграло значителна роля при обновата на духоветѣ. Постоянната намѣса на Русия въ вътрешнитѣ дѣла на Турция, колкото и произтекла отъ държавно-егоистически съображения, а не отъ филантропия, подхранва у българитѣ надежди за помощъ отъ северъ, които не изчезватъ никога. Дойде ли къмъ това авторитетниятъ урокъ на Венелина върху древното величие на България, както и позивътъ на Априлова за прео-

бразуване на българския език и на българското образование чрез руски език, русофилството става една от най-важните насоки на българската културна и политическа мисъл. — Българците в Бесарабия и Румъния допринасят много за съживяването на тази мисъл. Преселили се масово поради кърджалийските злодейства и турското отмъщение след войните от началото на XIX век, българските колонисти се установяват в Одеса, Кишинев, Браила, Галац, Пловдив и други градове и се издигат бързо в материално и умствено отношение. От тяхната среда тъкмо излизат образовани или решителни мъже като Мамарчев, капитан Вълков, д-р Селимински, Кипиловски и т. н., проявили се като революционери, книжовници и учители и тласнали напред възраждането в България.

Реформите, които турските владетели и управници замислят от края на XVIII век, могат само да засилят свободололюбието и протеста на българите. Наистина, тези реформи са в повечето случаи само фиктивни, бидейки съпротивата на консервативните духовни и свътски кръгове несломима. Но, все пак, те дават някаква юридическа основа на българските искания за справедливо правосъдие, гражданско равнопоставеност и черковна автономия. Още султан Селим III се въодушевява от желание за административни, финансови и военни преобразования, за да закрепим реда в държавата си. Свален от еничарите (1807), той предава своите планове на Махмуд II, който затрива еничарите и полага всички старания, за да спечели доверието на раята. И ако дори Абдул-Меджид не успява чрез хатишерифа от Гюлхане (1839) да изкорени покаяната у турските чиновници, да насади търпимост и сигурност между поданиците си от разни въоръжавания и раси и да създаде един отомански патриотизъм, събирайки всички народности около трона си, това се дължи на неизкоренимото предубеждение на господстващата раса за нейните неограничени права над раята. Българите са все пак обнаденодени: сега те могат свободно да се застъпват за своите потъпкани граждански права, могат да се грижат за училищата и образованието си, могат да се оплакват от злоупотребите и насилия на гръцкото духовенство, което

се чувства като държава в държава, разколебавайки чрез дълата си всяка въра в султанските обещания.

2

Всички тези и други някои двигатели на българското възрождане биха останали недействителни или с незначителни последици, ако не се явяха о време личности с правилни прозрения и огромна нравствена сила, способни да угадат назрелите тук и там духовни нужди, проявените спонтанно национални тежнения, като ги издигнат до истински скрижали на народа си. Че тези личности не закъсняват да се вестят в даден момент, за да застанат като водачи на чело на едно народно движение, е щастие и необходимост във всички подобни случаи. Какъто общите разположения и предчувствия се предават и проявяват у малцина призвани тълкуватели, е въпрос за една социално-историческа философия, който няма тук да засягаме. Важното за нас е само това, че между неизбистрените домогвания на дадено поколение и мирогледа или волята на героя, начертал ясно пътя на съвременниците и потомците, има тясно причинно съотношение, с несъмнено влияние в едната и другата посока. И ако масовата психика ни убява понякога в свидетелствата на времето, пак трябва с необходимост да я смятаме за безусловна предпоставка на великия човек, към когото водят и от когото излизат, засилени вече, най-жизнеспособните идейни тласъци на това време.

В началото на нашето възрождане и като резюме на една тъмна епоха стои Паисий Хилендарски. Какъто той попада на мисълта да напише своята книга от 1762 г., какви определени схващания, какви дълбоки копнения го подтиква, за да се обърне към народа си тъкмо чрез един исторически труд, не е ни най-малко тайна. Изповядта на автора не оставя никакво съмнение върху съкровения патос в случая, макар да не ни са познати по-точно обстоятелствата, при които се извършва една нравствена криза с огромно значение. Последната, като утвърждаване на силна национална въра и като откриване на едно призвание, на една ми-

сия, ние трѣбва да си мислимъ приблизително тъй, както настѣпването на прелома у Априлова 70 години по-късно. Посегателствата върху личната чест на монаха, като българинъ, и прочитът на книги, въ които го облъхва една достовѣрна истина върху миналото величие на народа му, довършват оформяването на една нова национална душа. Изъ споменитѣ за народни страдания и ламтежи по свобода и изъ доводитѣ на истории, които нѣмаатъ причини да прикриватъ или да изопачаватъ истината, се заражда онова съзнание за народна чест и онова свето чувство на дългъ къмъ нещастния народъ, които пленяватъ неотразимо ума и даватъ окончателна насока на волята. Веднажъ завладѣнъ отъ този родъ внушения и страсти, Паисий — човѣкъ съ пламененъ темпераментъ — е спечеленъ за своята роля на народенъ будителъ.

Отъ съществено значение за решението да се изучи и напише българската история е фактътъ, че Паисий се оформява като младежъ-идеалистъ въ една мѣстна срѣда, която икономически и културно е била способна да подхранва копнения отъ по-високъ разредъ. Село Банско, разположено въ прекрасната котловина Разлогъ, току въ подножието на пиринския Елинъ-връхъ, отъ гдето се стичатъ бистри и шумни потоци къмъ р. Места, е било твърде издигнато въ стопанско и просвѣтно отношение презъ XVIII вѣкъ. Основано по времето на турскитѣ свирепства въ XVI вѣкъ, когато възникватъ и други планински селища у насъ, като Котелъ и Габрово, то събира будни и предприемчиви българи отъ околнитѣ мѣста, които сж дирѣли спасение въ непристъпнитѣ гори на Пиринъ. Ако отначало тѣзи пришелци отъ селата Баня, Добринище и разни родопски махали си построятъ дървени кѣщи, чиито греди сж били сѣчени на самото мѣсто, по-късно, когато се повдига общото благосъстояние, по-заможнитѣ жители си построятъ здрави каменни кѣщи на два етажъ, които иматъ и добре замаскирани скривалища, защитени съ желѣзни врати и бойници за пушки. Времената сж били такива, че е трѣбвало да се мисли не само за удобства въ широки стаи и дворове, а и за укриване и сигурно преживяване въ размирни години, при върлуването на разбойнишки „хайти“. Твърде рано бива построена и черк-

вата „Успѣние Пресв. Богородици“, съ рѣдко-ценния художествената си рѣзба иконостасъ. Кога започва икономическото процѣтяване на селото, не се знае точно; но вече презъ XVIII вѣкъ тукъ, както и въ близкото село Недобърско, намираме нѣколцина състоятелни търговци, каквито малко е имало въ други мѣста на Турция. Банчани сж търгували не само изъ България, Сърбия, Влашко и други краища на империята, но и въ Италия, Германия и Австрия, отваряйки контори и складове въ Виена, Нюрнбергъ и други западни градове. Тѣ сж държали въ рѣже особено търговията съ памукъ, произвежданъ въ Драмско и Сърско, така че въ нѣкои години, каквото къмъ края на XVIII вѣкъ, сж продавали стока само въ австрийската столица за около половинъ милионъ фиоринта. Тази търговия се прекъсва къмъ времето на Наполеоновитѣ походи въ Европа, когато настѣпва и голѣма финансова криза въ Виена (1810—1812). Отъ тогава започва бързиятъ упадѣкъ на Банско. Преди това, обаче, тукъ цари доволство и обилие, така щото богати банчани, като Хаджи Вълчо, братъ на Паисия Хилендарски, могатъ да строятъ черкви въ Ятонъ и въ родното си мѣсто, да издържатъ учители, които отъ край време преподаватъ славяно-български (грѣцки езикъ не си е пробивалъ пътъ никога тукъ), да бранятъ селската автономна управа (при пълна липса на турско население) и да насърчаватъ иконописци, които изучаватъ изкуството си дори въ Виена (такъвъ е Тома Вишановъ, основателъ на рода Молерови, въ който родъ занаятътъ се е предавалъ отъ баща на синъ). Отъ Банско е билъ навѣрно и оня търговецъ въ Виена, който презъ 1792 г. подпомага парично издаването на единъ черковно-славянски букваръ за нуждитѣ на българскитѣ и на сръбскитѣ деца. Въ заглавието на книгата: „Первое оученіе... Букваръ. Съ многими полезными и потребными наставленіями...“ е посочено, че тя била отпечатана „издѣвеніемъ г. Марка Теоодоровича, булгара родомъ изъ Разлога.“ Отъ тукъ ще сж били и ония двама „прави бугари изъ Разлога“, за които Вукъ Караджичъ казва, че му доставили въ Виена първитѣ български народни пѣсни и думи, изнесени въ „Песнарица“ отъ 1815 г. и „Додатак“ отъ 1822 г.

Банско е било дълго време духовен център на Разлог и е вървело на чело на обществените и народни почини тук, поради независимия характер и благосъстоянието на своите първенци. Развити и смели хора, пжтували по чужбина, видели свободен свят, спечелили по-широка опитност, банчани сж могли да запазят нщо от традициите, които другаде, както въ Чипровец, сж водели към буен патриотизъм и към политически заговори за извоюване народната свобода. И не е никакъ странно, че тъкмо отъ такова оживено търговско срѣдище, гдето не е заглъхвалъ никога българският народностен дух, ще излѣзе и родоначалникътъ на българското възраждане, Паисий Хилендарски. Това, което ще дадатъ малко по-късно на отечеството си планински културни гнѣзда, като Сливенъ, Котелъ, Габрово, Калюферъ, Копривщица и т. н. въ полите и предгорията на Стара-планина, то ще бжде предугадено или подготвено къмъ срѣдата на XVIII вѣкъ чрезъ монаха-историкъ, получилъ пръвъ тласкъ за своето неистово родолюбие въ образования кръгъ на с. Банско, въ подножието на величествения Пиринъ. По силата на една наследствена мутация, на една промѣна въ нравствения образъ на този монахъ, която означава нѣкакъвъ приръстъ на добрите заложби, става възможно създаването на единъ новъ типъ българи, крайно активни въ своето патриотическо въодушевление. Впечатленията на Паисия, спечелени при пжтуването му изъ България, като манастирски пратеникъ, разговорите му съ други монаси, настроени враждебно или иронично къмъ всичко българско, и достъпътъ му до книжовни съкровища, въ които сж се намирали нѣкакви сведения за българското историческо минало, изграждатъ здраво и окончателно едно национално самочувствие, способно да излѣзе отъ фазата на пасивно разположение. Безъ да е миналъ по-висока школа, българска или гръцка, и само по силата на природния си умъ и скромната си начетеност, този мжжъ, който обладава огромна духовна енергия, този предтеча на Неофитъ Бозвели и на Георги С. Раковски, смогва да положи основите на единъ новъ културно-политически идеалъ, да стане писател-реформаторъ, отъ когото ще датува една нова епоха на българското историческо битие.

Важна роля, покрай чисто домашните условия и потици, за утвърдяването на Паисиевия исторически мирогледъ изиграва и престояването му, за кратко време, въ австрийска Сърбия. Именно, въ началото на 1761 г. той заминава съ препоръчително писмо отъ Хилендарското манастирско братство за гр. Карловци, да прибере вещите и парите на поминалия се тукъ архимандритъ Герасимъ, както и да отвори всички хилендарски кутии за милостиня въ областта Сръмъ. Писмото, датовано отъ 14 мартъ, той предава на митрополита въ Карловци на 19 май с. г. На 21 май той издава разписка за получаване на нщата и сумите, и отъ тая разписка, оцѣлѣла до днесъ, се установи най-напредъ ръкописътъ на отца Паисия, тъй като този автографъ прилича подпълно на почерка въ историята му, запазена въ Зографския манастиръ. Въ Карловци Паисий има случай да подири извори за труда си и да схване духа на току-що зародилата се нова сръбска книжнина. Той навѣрно тукъ узнава за Стематографията на българина Христофоръ Жефаровичъ отъ 1741 г., съ изображенията ѝ на български и сръбски царе, съ гербовете на славянските земи и съ стихове, въ които се изтъква нщо отъ историята имъ. Жефаровичъ е билъ родомъ отъ македонските краища, отъ гр. Дойранъ (затова и сръбинътъ Павелъ Ненадовичъ го нарича въ едно стихотворение „ревнителъ отечества болгарскаго“), живѣлъ е въ Виена и въ Бѣлградъ, ходилъ е до Иерусалимъ и умрѣлъ презъ 1753 г. въ Москва. Любознателенъ монахъ и патриотъ, той превежда отъ латински книгата на Павелъ Витезовичъ *Stemmatographia* (1701), като снабдява разните гербове съ характерни за вѣрско-националните му чувства четиристишия и обяснения. За българите той казва, че „били народъ вяще силами, неже разумомъ славенъ“, който нѣкога владѣялъ надъ царства, а сега билъ „турска понизна рабыня“.

Паисий е получилъ сигурно, подобно на толкова свои сънародници, които сж чели и разглеждали книгата, нѣкакъвъ потикъ за националното си осъзнаване. Така той узнава въ Карловци и за други научни или поетически произведения, въ които сръбската история е предметъ на патриотическо-романтически освѣтления, както напр. поемите на Захарий Орфелинъ: „Плачъ

Сърби, еяже сыны въ различныхъ государства разсѣялись", и „Горестный плачь славныхъ иногда Сербіи, своихъ царей, князей, вождовъ, градовъже лишенныхъ", излъзли въ 1761 г. Ако много по-късно Неофитъ Бозвели се вдъхновява за своя „Плачь бѣдныхъ Мати Болгаріи" (1846) тъкмо отъ този родъ поеми, не е чудно, че и Паисий е могълъ да вземе бележка отъ нѣкои измежду тѣхъ. Въ Карловци е имало презъ първата половина на XVIII в. сравнително добре уредени сръбски школи и е вирѣяла писменостъ на черковнославянски езикъ отъ руска редакция. Това просвѣтно и книжовно движение, въ неговитѣ национални насоки, не е могло да не направи известно впечатление на нашия историкъ и да го утвърди въ намѣренията му да издаде своя започнатъ вече трудъ.

Нека отбележимъ още, че малко преди пристигането на Паисия въ Карловци, тукъ се билъ поминалъ (1760) българинътъ отъ Силистра Партений Павловичъ, една крайно интересна личностъ, която познаваме отъ кратката ѝ автобиография отъ 1757 г. Партений билъ училъ риторика и философия въ гръцкото училище на Букурещъ, а логика и математика въ Костуръ у иеромонаха Методий, привърженикъ на Декартовата философия. Откакъ скита изъ България, Сърбия, Австрия, Унгария, Румѣния и Италия, той, неспокойниятъ и смѣлъ въ религиозно-православнитѣ си чувства монахъ, който постоянно изобличава турскитѣ насилия и католишката нетърпимостъ, се задържа като епископъ въ Карловци. Докато се бави въ Рилския манастиръ, той се запознава съ Йосифъ Брадати. За манастира „Св. Наумъ" на Охридското езеро, за патилата си въ Охридъ, гдето се опиталъ да бие клепалото въ черквата „Св. София", и за нѣкои български светци (братята Кирилъ и Методий, Седмочисленицитѣ, Климента, св. Георги Софійски), той говори съ особено благоволение и, явно е, въпрѣки всичката му сдържаностъ по политико-национални въпроси, че се чувствува не само вѣрски, но и народностно привързанъ къмъ всичко българско. Дали Паисий се е срѣщалъ случайно по-рано съ него, и дали е узналъ нѣщо за дѣлата и убежденията му, не знаемъ. За всѣки случай, интересно е, като белегъ на епохата до написването на Паисиевата история, че личности съ по-широкъ

свѣтовенъ опитъ, по-високо образование и по-живо народностно чувство не сж били изолирано явление между българитѣ въ разни мѣста на отечеството. Така почвата за засилване на вѣрско-националното съзнание у нѣкои самостоятелни и дейни натури е била доста подготвена.

3

Доскоро ние не знаехме за родното мѣсто и жизнения пжтъ на Паисия нищо повече отъ това малко, което самъ той, прекалено скромниятъ и чуждиятъ на всѣка свѣтска суета, е намѣрилъ за нужно да ни съобщи въ своята история. Помнейки безгрижието на читателитѣ за авторитѣ на разни книги, дори когато отъ тѣхъ е могло да се извлѣче значителна поука, и желяейки да не попадне името му въ пълна заборава, той изповѣдва въ края на труда си мжнотиитѣ, които сж се изпрѣчвали при съставянето на единъ книжовенъ трудъ, какъвто до тогава изобщо не билъ познатъ на българитѣ. И така ние узнаваме, че той, родениятъ въ Самоковска епархия и дошлиятъ въ Света-гора презъ 1745 г. (това е казано, собственно, въ заглавието на ръкописа), съчинилъ историята си въ Хилендарския манастиръ, когато билъ на 40 години, а братъ му Лаврентий, игуменъ на сжщия манастиръ, на 60 години. Историята е готова въ 1762 година; и отъ това следва да се заключи, че Паисий се е родилъ въ 1722 година. Обзетъ отъ „ревностъ и жалость по рода своего болгарскаго", той събиралъ упорно градивото за книгата си въ течение на две години, като прегледалъ много исторически и други съчинения въ Хилендаръ. „Азъ много и премного прочетохъ и взискахъ за много време прилежно и не възмогахъ никако обрести у много истории рукописни...", съобщава той изъ спомена си за изпитанитѣ досади, като не откривалъ пообилни или обективни вести за народа си въ руски и други извори. И другъ пжтъ, — все за оправдание на празнотитѣ въ труда си: „Азъ въси манастири светогорские истражихъ, где имють болгарски стари книги и царски превелегии, такожде по Болгаріи по много мѣста..." За чужбина той заминава все по сжщата причина: „И у Немска земля повече за то намерение ходихъ". Тукъ, въ Австрия, той намѣрилъ славянската

история на дубровчанина Мавро Орбини (отъ 1601 г., въ руски преводъ отъ 1722 г.), отъ която заелъ доста сведения за българскитѣ царе. Въпрѣки главоболие и стомашни болки, работилъ усилено, за да възкреси „погребената и забравената отъ много време“ българска история. Относно стила си, той изповѣдва: „Не учихъ се ни граматика, ни политика никако, но простимъ болгаромъ просто и написахъ.“ Поради разпри и смутъ въ Хилендарския манастиръ, предизвикани отъ парични задължения къмъ турската власт, Паисий се видѣлъ принуденъ да се пресели въ Зографския манастиръ, гдето намѣрилъ ново градиво за труда си, завършенъ окончателно тъкмо тукъ. Нека прибавимъ, че въ Зографъ биде откритъ и самиятъ първообразъ на историята, отъ който сж правени и другитѣ преписи изъ България. И че Паисий занася историята си най-първо въ Котелъ, ставаше явно отъ една забележка на епископъ Софроний къмъ преписа му отъ 1765 г., оцѣлѣлъ до насъ: „Сѣи исторію принеси а Паисія іеромонахъ отъ Света гора Атонскаа и преписахми я у село Котилъ...“

Где точно въ Самоковска епархия е видѣлъ свѣтъ този пророкъ на българското възраждане, историята му не казваше. Разнитѣ несигурни предания посочваха като родно мѣсто ту селата Доспей и Бѣлово, ту село Банско и други мѣста въ Македония или Софійско. Отъ бележки и писма въ Хилендарския манастиръ, публикувани презъ 1938 г. отъ проф. И. Ивановъ, стана обаче ясно, че само Банско въ Разлогъ може да бѣде сѣщинското родно мѣсто. Още Неофитъ Рилски разказвалъ нѣкога, че първата българска история била писана отъ неговъ съселанинъ; и открититѣ въ Хилендаръ документи потвърждаватъ това известие по най-безспоренъ начинъ. Излѣзълъ отъ родното си село, Паисий живѣе като монахъ, после и като проигуменъ, въ Хилендаръ до 1762 г., следъ което до 1791 г. прекарва въ Зографъ. Въ кондиката на първия манастиръ четемъ, че на 17 януарий 1765 г. Паисевиятъ братъ Лаврентий дошелъ съ поклонници отъ с. Банско, като обреклъ бащината си къща тамъ за метохъ на манастира. Самъ Паисий, настаненъ въ младини при по-стария си братъ Лаврентия, върши дълго време таксидиотска служба ту въ Хилендаръ, ту въ Зографъ, т. е. ходи като духовникъ-изпо-

вѣдникъ, като събирачъ на парични помощи и разни дарове и като водачъ на гости за манастира. До 1791 г. той посещава като таксидиотъ на Зографъ солунскитѣ села въ Вардарията, после и гр. Ловечъ. Между 1777 и 1780 г. той посещава и Иерусалимъ, затова отъ 1780 г. се подписва вече „Хаджи Паисий“. Въ 1780 г. той води поклонници въ Света-гора отъ Пиротъ; а въ 1782, 1783 и 1785 г. — отъ Пиротъ и отъ други мѣста. Презъ 1791 г. Паисий се завръща отново въ Хилендаръ, гдето продължава да служи таксидиотъ, довеждайки въ 1793 г. гости отъ София и отъ Самоковъ, въ 1795 г. — отъ родното си мѣсто, Банско, а въ 1797 г. отъ Котелъ. Умира той на 76 г. възраст въ Самоковъ, презъ 1798 г., гдето билъ отишелъ да събира поклонници за Св. гора и гдето билъ погребанъ, както изрично съобщава едно ново-открито писмо до манастирската управа.

Родътъ на Паисия въ Банско ще е билъ заможенъ и влиятеленъ, ако сждимъ по щедритѣ дарения на хаджи Вѣлчо, най-малтъкъ братъ на нашия историкъ. Споредъ нѣкои достовѣрни мѣстни предания, свѣтското име на Паисия е било Стоянъ Бахановъ. Какви сж били младинитѣ му, не ни казва никой. Имаме ли предъ видъ, че въ Банско, откакъ се помни, винаги сж се поддържали келийни училища и че почти всички мжже сж пжтували нѣкога, по търговия или по друга работа, до София, Пловдивъ, Солунъ и други мѣста въ Турция или въ чужбина, можемъ да предполагаме и за Паисия нѣкакво славяно-българско обучение дома и нѣкакво странствуване съ роднини или близки хора изъ съседнитѣ краища. Въ една възраст, когато юношата е трѣбвало да избира жизнено поприще, надмощие добива оня християнско-аскетически идеалъ, който тласка толкова други даровити българи да прегръщатъ монашеското звание. Като Неофитъ Бозвели и Иларионъ Макариополски, негови достойни продължители въ религиозно-просвѣтната дейностъ, за които имаме по-точни вѣсти, Паисий се решава, — може би следъ първото си посещение въ Хилендаръ и подъ влияние на брата си Лаврентия, монахъ вече, — да стане послушникъ въ манастира. Нравствениятъ преломъ у него ще е билъ отъ сжщото естество, каквото изпѣква у ония бележити възрожденци, съчетали така непринудено влѣчението къмъ манастирско отшелни-

чество съ живото и все по-енергично проявяваното чувство на състрадание къмъ сънародника-робъ. На 19-20 годишна възраст Паисий ще е билъ силно засегнатъ отъ проповѣдта на хилендарскитѣ таксидиоти въ Банско или отъ благочестието на калугеритѣ въ самата обителъ, за да напустне свѣтскитѣ грижи и подири спасение за душата си въ красивата, тихата и изпълнената съ мистическо величие Света-гора. Въ Хилендаръ сж идвали отъ много мѣста на България младежи, за да се подготвятъ като свещеници, учители или грамотни търговци, така че тукъ е имало отлични условия за поддържане на едно българско народностно съзнание, опрѣно на писменостъ и на историческо предание.

Допустимо е сжщо и това, че Паисий е посещавалъ изпърво близкия до Банско и прочутъ Рилски манастиръ. Не напраздно той захваля обителта на св. Ивана като най-много зачитана отъ поклонници изъ „въсѣхъ България“ и препорѣчва да се грижатъ българитѣ за запазването на тая стара светиня, останала едничка всрѣдъ разрушението на толкова манастири: „за то са должни вси болгари чювати и милостиню давати въ тѣи светѣи Рилскѣи манастирь, да не оугаснетъ толикая полза и похвала болгарская“. Тукъ, именно, всичко е напомняло традиции и обстановка на Света-гора и тукъ, сврѣхъ това, се е подвизавалъ въ първата половина на XVIII вѣкъ, между 1690 и 1750 г., единъ такъвъ патриотически надъханъ книжовникъ, какъвто е билъ иеромонахъ Йосифъ Брадати, родомъ отъ Елена. Отъ този рилски монахъ-таксидиотъ, който е обикалялъ България, Паисий е могълъ да възприеме ония идеи за просвѣта на народа, които сж тъй ясно изказани въ редица писани поучения. Защото, като Паисия по-късно, Йосифъ Брадати пише въ сборника си отъ преведени слова: „Где могатъ прости людия да разумѣютъ псалтирское толкование и канонское чтение. Мирски цркви друго правило требуетъ: да иматъ книги поучителни по прости езикъ, да се разбиратъ и прости людие безкнижни да разумѣютъ“. Внушението да се пише на всѣкидневния говоримъ езикъ иде отъ главния изворъ на тѣзи преводни поучения, съчинението Съкровище на Дамаскинъ Студитъ отъ 1523 г. Гръцкиятъ проповѣдникъ прибѣгва до „прости думи“, понеже желае да

бжде „благовнятенъ“ на читателитѣ си. „Ако градината е затворена и кладенецътъ запечатанъ, каква полза има отъ тѣхъ?“ пита се той. Затова и нашиятъ преводачъ бележи въ единъ свой ръкописенъ сборникъ: „Сію книжицу приведе Йосифъ іеромонахъ рилски общи духовникъ Брадати, приведе ю отъ гръчески книгъ на блъгарски прости езикъ“. Човѣкъ съ живо чувство за робското тегло и общественитѣ злини, Йосифъ пише другъ пжтъ, избличавайки пороцитѣ на своитѣ съвременници и особено невежеството и апатията на духовницитѣ и липсата на милостъ и на сговоръ между гражданитѣ: „Аще бихме ми, христиане, имѣли покорение и послушание единъ другиму, не би Богъ предалъ насъ въ руке агаренцки, да досаждаютъ намъ и да биятъ насъ.“

Това, което е само пжтемъ загатнато тукъ, именно възмущението отъ турското насилие и отъ българското безсърдечие, ще бжде още по-силно подчертано въ проповѣдта на Паисия, когато къмъ примѣра отъ манастирски събратя, поставени при тежки условия за свободна изповѣдь, дойде и примѣрътъ отъ вѣнъ, отъ опита въ мирското общество, било дома, било въ чужбина, гдето твърде нескривано сж били изказвани критики надъ политическото и черковно безправие, заедно съ надежди да се отхвърли нѣкакъ турското господство и грѣко-фенерското своеволие. Но тази решителна стѣпка напредъ предполага единъ по-другъ характеръ, съ неустрашима воля и смѣла въ крайнитѣ си изводи мисль. Цѣлото дѣло на Паисия изтича отъ предпоставкитѣ на историческия моментъ, съ тая будна срѣда и разширения умственъ кржгозоръ въ родното мѣсто и съ културнитѣ стремежи между българската духовна и търговска интелигенция по разни мѣста. Обаче, за да се избистрятъ тѣзи насоки на духъ и копнения до единъ установенъ мирогледъ и се превърнатъ въ двигателъ на една планомерна дейность, необходимо е било да се възплътятъ тѣ въ една личность, която по наклонности и способности може да бжде творческа и активна. Такава личность съ изключителни качества, съумѣла да резюмира тъй щастливо плодоноснитѣ блѣнове и разочарования на поколѣнието си, се явява тъкмо Паисий Хилендарски.

Възпитанието на Паисия въ този духъ ще е започнало още докато той живѣе въ родното си село и диша атмосферата на събуденото, предприемчивото, и граждански осъзнатото население. Банскитѣ търговци, пътувайки въ странство, сж донасяли дома си единъ новъ идеалъ за образование и за културенъ животъ, който отрича робскитѣ предразсѣдъци и слѣпото подчинение на цариградската патриаршия. Липсата на духовно потисничество отъ грѣцка страна е било особено благоприятенъ факторъ за създаване на независимъ духъ у населението. „Въ Разлогъ, бележи Василъ Кжнчевъ, никога не е могло да си пробие пътъ грѣцкото влияние... Самоковскитѣ владци, на които билъ подчиненъ въ духовно отношение Разлогъ, рѣдко сж минавали презъ високитѣ рилски върхове, за да посетятъ своето духовно паство, и разложани се развивали тихо и свободно, безъ да има нѣкой да имъ препятствува било при отварянето на училищата, било за служене въ черквитѣ на славянски езикъ.“ Така се обяснява, защо въ 1792 год. Марко Тодоровичъ може да издаде въ Виена своя славянски букваръ; така се разбиратъ и просвѣтно-благотворителнитѣ почини на видния търговецъ въ Виена Лазаръ Т. Германовъ, който не само построява черквата „Св. Троица“ въ Банско, но и участвува по-рано въ борбитѣ за унищожаването на кърджалитѣ въ Сѣрско. Неговиятъ по-малкъ братъ, Михаилъ Т. Германовъ, високо интелигентенъ и школуванъ политически мжжъ, се издига до положението да бжде пръвъ съветникъ и министъръ на князь Милошъ Обреновичъ, като не забравя да оказва поддръжка и на българскитѣ книжовници Неофитъ Бозвели и Неофитъ Рилски. Въ една срѣда, способна да отгледа такива пъргави и родолюбиви личности, Паисий добива ония трайни и дълбоки народностни тежнения, които не ще го напустнатъ вече никога, въпрѣки всичко аскетически-примирително на манастирската дисциплина. Любознателенъ по природа, той минава дома си нѣкаква най-елементарна просвѣта, която отпосле разширява чрезъ прочитъ на религиозни и свѣтски книги, безъ обаче да повисява общитѣ си научни знания. Но това, което не му достига по тая частъ, ще бжде надомѣстено

отъ оня силенъ усѣтъ за правдата, който го тласка къмъ дирене въ старопечатни книги и разни хрисовули на манастира — свидетелства за българскитѣ исторически превратности. Може би отъ голѣмо значение за него се е оказала срещата му съ сръбския историкъ Йоанъ Раичъ, — ако изобщо се докаже това свиждане презъ 1758 г., когато Раичъ се бави два месеца въ Хилендаръ и Зографъ. Сигурно е само толкова, че Раичъ, който издава своята „История разнихъ славенскихъ народовъ, найпаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ“ едва презъ 1794—95 г. (въ Виена) и който е билъ по потекло българинъ („оцаъ мой Рая роди ся въ Видинъ 1669“, признава самъ той), използва спохождането си на Светагора, за да издири извори за историческия си трудъ, тършувайки въ ковчезитѣ съ стари ржкописи на Хилендаръ. Дали Паисий има възможность да се запознае съ него и да бжде посветенъ въ научнитѣ му интереси и въ патриотическата му ревность (самъ Раичъ разсѣждава тогава, по собствена изповѣдь отъ по-късно, „яко вси народи своего племени древности и воведенія пишуть, едины мы в томъ терпимъ скудость... Того ради съ великомъ трудомъ и опасностію живота чрезъ турещину пройдохъ, изыскивая въ тамошнихъ странъ монастырей нашей древности рукописи“), остава несигурно. Но тежеството на увлѣчението имъ отъ народното минало въ единъ и сжщъ исторически часъ и при една и сжща обстановка прави правдоподобно едно такова предположение.

Коего е напълно сигурно, то е че на Атонъ Паисий има случай да влѣзе въ допиръ съ сръбски, грѣцки и руски монаси и да остане поразенъ отъ тѣхното народностно високомѣрие и тѣхното пренебрежително държане къмъ българитѣ. При срещи между разнороднитѣ обитатели или външни посетители е ставало често дума за народностната принадлежность на манастиритѣ и за качества на балканскитѣ етнически групи; и докато търци, сърби и руси се хвалѣли съ своята старинска култура или писменость, българитѣ единички — като по-невежи и лишени отъ исторически знания — е трѣбвало да мълчатъ, понасяйки обидни критики и присмѣхъ. Нѣкои отъ по-събуденитѣ български монаси сж страдали силно въ самолюбието си, при този родъ иронични под-

мѣтания. Тѣ е трѣбвало да 'чуятъ и прѣкомѣрни при-
тезания върху основанитѣ отъ благочестиви българи
или покровителствуванитѣ отъ български царе мана-
стири. Нашиятъ Паисий ще е билъ особено живо за-
сегнатъ отъ шовинизмъ и гордостъ на инородцитѣ,
чиито хули или подигравки е чувствувалъ като лична
обида. Какво сж могли да представятъ, наистина, за тия
инородци българскитѣ поклонници и монаси, повечето
отъ които сж правѣли впечатление на наивни или огру-
бѣли селяни и скромни занаятчи, останали не само-
съвсемъ неукни, но и безъ всѣка идея за своето истори-
ческо потекло? Като че ли тѣзи българи сж нѣмали
своя народностна честъ и не сж били способни дори да
помислятъ за народностното си достоинство. Виждайки
безпомощността на мнозинството свои сънародници,
Паисий се е възмущавалъ както отъ чуждото прекалено
самоунижение, така и отъ униженията или родоотстъпни-
чеството на известни българи. И той пише историята си,
потикванъ отъ противоположнитѣ чувства на гнѣвъ и
на състрадание, вдъхновенъ единичко отъ желанието да
избави българитѣ отъ гнетителното съзнание на народ-
ностна малоценностъ. „Читайте и знайте, обръща се той
къмъ своитѣ, да не биваете отъ други родове и язици
подметаеми и укораеми.“ Или: „Тако и ук-
раха насъ многожди сѣрбие и греци, защо не имеемъ
своя история“. Или: „Некои отъ русияни и отъ сѣрбие-
немачки поносятъ и ругаютъ се болгаромъ, защо-
су прости и некнижни въ писание; но они руси и сѣрбие
да благодаратъ Бога, де ги е покрилъ отъ поправление
агаранское и отъ грѣческая власть архиерейская...“
Давайки си точна смѣтка за причинитѣ, които сж позво-
лили на руси или други народности да се развиватъ
културно, при пълна или частична политическа свобода
и при своя народна черковна управа, Паисий търси
оправдание за българската закъснѣлость не въ нѣкаква
вродена умствена ограниченостъ на племето си, а въ
неблагоприятнитѣ условия за общественъ и нравственъ
напредѣкъ. Той само загатва за тѣзи условия, известни
на всѣкиго, безъ да навлиза въ разяснения, които биха
сздали опасни неприятности за преписвачитѣ и чита-
телитѣ на книгата му.

Всичката душевна болка при гледката на българ-

скитѣ унижения и всичкиятъ сарказмъ по отношение
на злоезичнитѣ български клеветници изпъкватъ за насъ
при единъ характеренъ случай отъ по-късния животъ
на Паисия, за който ни е упазенъ споменъ въ житието
на сѣрбския архимандритъ Герасимъ Зеличъ. Именно,
когато Зеличъ отива на Света-гора къмъ 1784 г. и по-
сещава градеца Карей, гдето била светогорската мана-
стирска управа, вижда се заобиколенъ отъ нѣколцина
грѣцки монаси, които му говорѣли нѣщо неразбрано за
него, понеже не знаелъ грѣцки. „Ето ти, разказва Зеличъ,
по едно време дойде къмъ мене единъ старецъ съ бѣла
брада до пояса и почна да говори съ мене по български...
На питането ми този старецъ отговори, че калугеритѣ
искали да узнаятъ отъ гдето съмъ и дали съмъ дошелъ
на Света-гора, за да се приобща къмъ нѣкой манастиръ.
Този старецъ се зовѣше Паисий и бѣше отъ манастира
Зографъ. Въ по-нататѣшния разговоръ той ми каза още:
едни отъ ония калугери казвали, че съмъ нѣмъ, други —
че не съмъ знаелъ никакъвъ езикъ, а трети... доба-
вяйки: оставете сиромаша човѣкъ, не виждате ли, че той
е дебелоглавъ българинъ? Като разумѣхъ това отъ
стареца, безъ малко не припаднахъ отъ срамъ...“ Че
този Паисий ще е нашиятъ историографъ, става твърде
вѣроятно, като знаемъ сега, че до 1791 г. той се числи
къмъ Зографската обителъ, и като имаме предъ видъ
неговото решително родолюбие и неговата органическа
неприязнь къмъ горделивитѣ грѣци, навикнали да вди-
гатъ и да слагатъ българитѣ като „дебелоглави“.

Свидетелството на Зелича се мири прекрасно съ
характеръ и мирогледъ на българина отъ Разлогъ, по-
селилъ се по стечение на обстоятелствата на Атонъ.
Касае се туку за едно здраво и добре обсъдено отно-
шение между религиозенъ и народенъ дългъ, за органи-
ческа спойка между вѣра и знание, между манастирско
послушание и народностна просвѣта въ исторически
духъ. Паисий е първиятъ наистина свободенъ бъл-
гаринъ на новото време. Изъ едно правилно чувство
за своето призвание, обвързано въ канона на монаше-
ското общежитие, той свързва традицията, черковното
начало, съ единъ напредничавъ свѣтски мирогледъ,
всичко консервативно на живота въ манастира съ либе-
ралното гражданско съзнание въ полунезависимитѣ бъл-

гарски селища. И обяснение за този строй на ума можем да намерим в аналогията с мироглед и дейност на Неофит Бозвели. И този последовател на Паисия търси изпърво успокоение на съвестта си в манастирът на Атон, за да се привърже отпосле към свътската просвѣта и да застане като смѣлъ борецъ срещу духовното иго, унизило българитѣ. Свободенъ отъ всѣко суевѣрно преклонение предъ чуждата, грѣцката черковна властъ, той, дълбоко религиозниятъ и нравствено чистиятъ мжжъ, не остава при пасивната набожностъ на слабодушнитѣ, а минава къмъ активна защита на националната честъ и търси признание за българското историческо право. Отъ Паисия до Бозвели ние имаме последователното развитие на единъ и сѣщъ типъ просвѣтенъ българинъ, който енергично отстоява идеала за културенъ напредѣкъ и пълна гражданска и черковна еманципация на българския народъ.

5

Липсватъ ли ни повече данни за живота на Паисия, духовниятъ му ликъ, елементитѣ на воля и мисль, на темпераментъ и жизнени стремежи се откриватъ ясно въ неговата Славянобългарска история. Наистина, какъ рѣзко се отдѣля той отъ своитѣ съвременници въ писателското поприще, хрисимитѣ и ограничени дамаскинари, загрижени единичко за насаждане на религиозно благочестие! Усѣщайки въ себе си нѣкаква нравствена сила, тѣсно свързана съ вгнѣзденото отъ рано родолюбие, той, добриятъ християнинъ, се решава на едно дѣло, което нѣма предходници. Той пише книгата си изъ безстрашие и изъ независимъ духъ, които ни отвеждатъ ту къмъ бунтовницитѣ отъ предишнитѣ вѣкове, ту къмъ Мамарчева и Бозвели много по-късно. Подобно вътрешно възвисяване, подобна твърдостъ на характера сж нѣщо съвсемъ изключително у насъ за срѣдата на XVIII вѣкъ. Сякашъ единъ ясновидецъ, разтревоженъ за настоящето и прозрѣлъ тъмното бъдеще, говори изъ вдъхновено написанитѣ страници, назначени да извикатъ вѣра и бодростъ всрѣдъ отчаянитѣ, изоставени отъ свѣта сънародници. Смѣлъ до фанатизъмъ въ патриотическото си въодушевление, Паисий бележи епо-

халенъ завои въ българското самосъзнание, чрезъ своя история.

Малкото съобщения отъ самия авторъ хвърлятъ интересна свѣтлина върху подбудитѣ за написване на това съчинение. Какво догонва той, като идеална целъ на скромното си писателско дѣло? Преди всичко: трѣбва да се задоволи жаждата за поука относно историческото потекло и преминали сѣдбини на тия, които не сж загубили своето първично народностно съзнание. И после: утвърдени тѣзи души въ своята народностна гордостъ налага се да се спечелятъ за голѣмото общежитие ония заблудени синове, които сж на пътъ да отрекатъ езика и бита на своитѣ бащи, за да се влѣятъ въ една чужда, нагледъ по-благородна и, за всѣки случай, по-ценена навредъ народностъ. Усвоявайки тона на непринудена приятелска беседа и внасяйки нѣкаква задушевностъ въ урока си, Паисий се обръща къмъ ония, които четатъ или слушатъ да имъ се чете отъ грамотни българи тази нова историческа повесть, съ следнитѣ думи на „предисловиято“ си: „Вънемлите ви, читатели и слишатели, роде болгарски, кои ревнуете и усрдствуete по-своего рода и по свое отечество болгарское и желаете разумети и знати известно заради своего рода болгарскаго и за ваши отци и преотци и царе и патриарси... И полезно естъ да знаете известно деяния отецъ вашихъ, како що знаютъ сви други родове и езици за нихенъ родъ и языкъ, имають истории и сваки книжникъ отъ нихъ знаеть и казуеть и хвалить се за свой родъ и языкъ. Така и азъ вамъ написахъ...“ И като изтъква, какъ отдавна е залѣгалъ самъ да събира отъ разни книги своята „историйка“, за да бжде полезени на читателитѣ си, Паисий добавя наставнически: „Препишуйте историйцу сию и платите нека вамъ препишатъ кои умеють писати, и имейте ю да се не погуби“. Този позивъ улучва правилно цельта си; защото въ онова тъмно време, когато за печатане на българска книга не е намиралъ още никой смѣлостъ, само преписването е могло да осигури запазването и разпространяването на полезнитѣ съчинения. И че историята на Паисия ни е съхранена въ около 50 преписа (извънъ загубенитѣ), и то по разни краища на отечеството ни — най-много въ Източна и Срѣдна България, по-малко въ Добруджа и

Македония — говори твърде ясно за живата нужда от нея и за влиянието ѝ върху духовете.

Насърдчавайки добрите българи, останали вѣрни на прадѣдните си завети, Паисий е изпълнен от неговуване срещу ония свои сънародници, които малодушно отстъпват от народността си, за да станат нейни врагове, като усвоят чужди езици и нрави. Бичуват ли и много по-късно нашите патриоти, — еднакво и Априловъ, и Раковски, и Славейковъ, — елиноманитѣ, русоманитѣ и сърбоманитѣ, откъснати от тѣлото на българската народност, Паисий прѣвъ посочва гибелните сетини от такава изневѣра на българската интелигенция. И той бие на чувството на лично достоинство, за да отвърне от денационализацията тази предна част на народа ни; и той посочва основанията за по-голяма почит и привързаност към народността, изоставяна по силата на погрѣшни схващания върху историческото ѝ значение и нравствената ѝ стойност. „А кои не любатъ за свой родъ болгарски знати, продължава Паисий въ предисловието си, но се обръщатъ на чужда политика и на чужди язици и не радатъ за свой язици болгарски, но се учатъ четати и думати по грчки и сраматъ се да се наречатъ българи... О неразумне и юроде, поради что се срамишъ да се наречешъ българинъ и не четишъ по свой язици и не думашъ?“

Ясно е отведнажъ: този монахъ, израсълъ въ единъ чисто български край, гдето се крепи отъ памтивѣка народната писменостъ и гдето нѣма никакъвъ грѣцки прозелитизъмъ, мисли на Света-гора, гдето е дошелъ да задоволи религиозните си влѣчения, не само за спасение на собствената си душа, но и за спасение на народната душа. Живото чувство за избава отъ грѣховностъ и за изпълнение на християнския дългъ се допълва отъ острото съзнание за неволя и печална участъ на сънародниците, чието положение Паисий е упозналъ тъй добре при обиколките си като таксидиотъ на Хилендарския манастиръ. Свободенъ отъ всѣка егоистическа философия, която би го откъснала отъ грижи за другитѣ, той е мжчително докоснатъ отъ долното мнение, което грѣци и сърби иматъ за простодушните българи. Той знае най-добре, какво чисто сърдце, какви запазени нрави

има този отритнатъ и презиранъ българинъ; и у него заговаря оскърбеното и изстрадано самолюбие на цѣль единъ народъ. Тѣмко надменността и присмѣхътъ на чужденците ще го извадятъ отъ неувѣреността му като малко образованъ българинъ, за да предизвикатъ една мощна реакция. Енергията, съ която Паисий отстоява правата на народа си, е правилно мѣрило за наранената му племенна душа. Съ откровеностъ и твърдостъ, които времето позволява, той — неподозираниятъ отъ никого самоукъ — застъпва въ устна проповѣдь и въ писана история култа си на българската народност и настоява за организирана защита на българската народна честъ. Връщайки се къмъ миналото, той гледа всѣкога напредъ и утвърждава вѣрата въ възможността на едно по-честито бъдеще. Той иска, първо, да възкреси и насади въ душите националната гордостъ, тая неотмѣнна предпоставка на всѣка културна и политическа дейностъ. Нима българитѣ не сж една отъ най-заслужилитѣ гранки на славянското семейство? Кой би могълъ да оспори достоинство, просвѣта, държавна мощъ и храбростъ на прадѣдите ни? Славни и прочути нѣкога, българитѣ сж се налагали на грѣци и на римляни, съ които царетѣ ни сж били и въ родство. „И отъ всего славянскаго народа най-славни били българи, — първо се они кръстили, най-боле земля они усвоили... и първи светии словѣнски отъ болгарски родъ и язици просияли...“ Историята налага на всѣкого отъ насъ по-голямо национално самоуважение и отказъ отъ унижение предъ други народности. Блѣсъкътъ и силата на древните българи задлъжаватъ потомците да не скланятъ глава предъ надменните грѣци, да не се подаватъ малодушно на национално обезличаване. Позоръ за ония „отцегугатели“, които се сраматъ да се нарекатъ българи и се мжчатъ да приличатъ на грѣцитѣ, усвоявайки съ мжка и езика имъ! Тѣмко защото е виждалъ такива жалки поклонници на чуждото, Паисий се е заелъ да пише историята си; и отвръщайки ги, той иска да засили вѣрата на искрените и честни българи: „Вамъ написахъ, кои любите свой родъ и отечество болгарское.“

Изложението на монаха, чуждо на всѣкакви по-високи научни задачи, цели да представи родъ и отечество въ ореола на доблестъ и величие, за да се вдъхне обичъ

къмъ своето и воля за превъзможване на робството. Съ множество справки въ миналото, при постоянно изказвано възхищение отъ достойни народни вожди и народни подвизи, Паисий иска да разпали заглъхналия патриотизъмъ на българитѣ, като ги възпита за отпоръ срещу изобличенията на чужденцитѣ и за тачене на помръкналитѣ народни светини. Познавайки добре психологията на съотечественицитѣ си, той умѣе да печели умове и сърдца за своята проповѣдь и да създава народностно честолюбие. Съ видимо удоволствие преписва нашиятъ авторъ мѣстата отъ Барония и отъ гръцкитѣ хронографи, гдето се казва, че българитѣ били „страшни и непобедими“ въ сраженията си, и съ гордостъ отбелязва той широкитѣ граници на България следъ блѣскавитѣ победи надъ гърцитѣ и надъ римлянитѣ. „Било римское царство силно и славно на земли, но болгаре посреде грцехъ и римлановъ освоили и обладали наиболе земля и царствовали затолико лѣта самовластно.“

Завзети били отъ нашитѣ прадѣди както дунавскитѣ земи, съ Търновска, Варненска и Нишка епархия, така и цѣла Тракия и Македония, гдето и досега обитаватъ наши сънародници, „како се видитъ.“ По редъ били овладѣни отъ българскитѣ царе на югъ Софийска, Пловдивска, Самоковска, Щипска и Струмишка епархия, сжщо Сѣреска, Мелнишка, Одринска, Драмска и Солунска епархия, „и населили по тия страни и епархии народъ болгарски... И до днесъ болгари сѣдатъ и живеятъ на тая земля.“ За Асень I, посрещнатъ отъ Лъвъ византийски „съ великою почестию яко победителя“; за Крума, разбилъ Никифора и превърналъ черепа му въ позлатена чаша, отъ която пиелъ вино „при велико веселие, съ вельмужи болгарские“; за отцепването на българската черковна управа отъ Цариградската патриаршия и за поставяне „докле стояло царство болгарское... патриарховъ отъ своего языка“; за освобождението на българитѣ отъ византийското иго при Асень II, който, откакъ прогонилъ гърцитѣ, „поишелъ съ воинство на србие и покорилъ ихъ подъ свою власть“, после покорилъ и Влахия и „се прославилъ на земли паче многихъ цари и крали, именовалъ се царъ вселенски“, като обновилъ много манастири на Света-гора

и „повелелъ имъ читати по български языкъ“; за победата на Иванъ Шишмана надъ гърцитѣ при Одринъ, поради което тѣ повикали Мурата противъ българитѣ; и за много други лица и събития говори Паисий съ явната умисль да вдъхне възхищение отъ великото българско минало. „Докле царували болгари, поставляли патриархи и епископи отъ свой языкъ български, и въ Охридъ Трновски патриархъ поставлялъ архиепископа...“ Знае се, че „въ Охридъ въ Преславъ и въ София имеели болгарски цари палати царски и сѣдѣли барони велики, съдржали воинство болгарское и събирали дань... А когда имали и грчка земля неколико кратъ подъ себою цари болгарски, воинство болгарское и барони поставляли надъ они страни и мѣста гръцески...“ И другъ пжтъ: „Знамение на печатѣ царски имеели изображение лавово. То знаменуеъ како билъ народъ болгарски силенъ на бранѣ, и войска како лъви имали...“ Такава апотеоза е трѣбвало да подсили мжката за злополуки и унижение днесъ и да насърди дейцитѣ за възраждане на народността.

Разбира се, въ духа на религиозното си разбиране на свѣтовния редъ, Паисий не пропуска да отбележи величие или разруха на българското царство като божия награда за добродетелитѣ и божие наказание за грѣхъветѣ. Говорейки, напр., за царъ Самуила, който, като покорилъ западнитѣ области, взелъ Солунъ и цѣла Тесалия отъ гърцитѣ, а после билъ разбитъ отъ Никифоръ Урания и доживѣлъ да види покорението на България Паисий пише: „Любилъ и почиталъ съ велико благоговѣинство святихъ мощи, за то и помагали ему испърво и побеждалъ и покорилъ много земля сѣбѣ... После се резвратилъ, и Богъ оставилъ его. Въсталъ завистию на свой родъ и племе царское и избилъ све оно племе... Тако Самоилъ за пролитие неповинне крви що избилъ свое царское племе прогнѣвалъ Бога вѣлики и попустилъ Богъ на него гнѣвъ и на сва Болгария и предали ихъ въ руце грцескиа за много време.“ Патриотическа и етическо-религиозна поука вървятъ у Паисия всѣкога ржка подъ ржка. Отъ това становище ние разбираме и възвеличаването на Асена II като покровителъ на черквата и блюстителъ на правдата и просвѣтата. Този царъ не само „отмастилъ гркомъ“ за дългогодишни обиди спрямо

българитѣ (между друго и загдето ослѣпили войската на Самуила), като ги „отбилъ и прогналъ“ отъ земята ни, но и поставилъ мъдрия отецъ Теофилактъ отъ Охридъ за патриархъ въ Търново, за да „просвѣти и очисти България отъ ереси различни“. Самъ царьтъ — по думитѣ на сина си Иоана — „все свое имание и съкровища простре и истоци на милостиня нищимъ и црквамъ“, и така „благочестие и миръ сяало въ Болгарию“, като достойна награда. Обаче такъвъ успѣхъ „не възмогалъ зрети диаволъ въ Болгарию“, и завистливиятъ Иванко извършилъ великото си беззаконие съ убийството на царя. Покорението на България отъ турцитѣ е въ голѣма степенъ последица отъ „злоба и ненавистъ“, „распра и крамола“ и „бранъ межусобна“ на Страшимиръ Видински и Иванъ Шишманъ Търновски. И съ това Паисий — загриженъ винаги за полезни уроци отъ историята — насочва днешнитѣ българи къмъ сговоръ и задружно действие при отстояване правата на възобновеното въ душитѣ отечество.

6

Обръщайки погледъ назадъ, за да обясни днешното състояние на народа си и му покаже пжтищата къмъ културно и държавно възстановяване, Паисий иска да извика на животъ приспанитѣ отдавна енергии, като отстрани нѣкои отъ най-опаснитѣ предразсѣждъци, парализирали народнитѣ сили. Народътъ ни, въпрѣки всички унижения, на които е подложенъ, пази все пакъ душевни качества и нравствени ценности, които му създаватъ несъмнени предимства предъ гордитѣ съседи. Но нека не се забравятъ причинитѣ, довели до това окаяно състояние на българитѣ, съ тѣхната слаба просвѣта и тѣхното понижено гражданско съзнание. Паисий посочва открито причинитѣ, безъ страхъ отъ преследванията, които би си навлѣкълъ. Тѣ се криятъ въ политическото и въ духовното иго, настъпило следъ XIV вѣкъ. Резюмирайки заслугитѣ въ миналото, Паисий забеляза: „Тако българи отъ сви народи славѣнски прежде приели православие, прежде имеели себе патриарха и цара и по-своему языку читати почели“. Но какъвъ контрастъ следъ това, при чуждото владичество! „Но

Болгария на стреле турчиномъ близо Цариградъ, за то су весма озлоблени и попрани българи отъ турковъ, якоже видитѣ се; за то не могатъ никакву хитростъ или мудростъ книжно възприети. Руси и москови имѣютъ царство и свобода црковная, за много време поставили школово и тако по мало отъ грѣци и отъ латини и отъ прочи языци възприели мудростъ писмена... Тако и сръбие, кои су подъ турчина даници, горе су прости и нищетни отъ българи, а кои су подъ Немечка држава, они мало по искусни читати и писати, защо имееютъ свобода црковна и отъ скорая времена почели учити се на школи и имееютъ архиереи свой языкъ.“

Къмъ завоевателя на Балканитѣ, чийто законъ тежи така страшно надъ покоренитѣ, Паисий не храни никакво уважение, не препоръчва и подчинение. Съ болка на сърдце излага той последнитѣ усилия на българскитѣ царе да отстранятъ турската напасть и всеобщата покруса на народа ни отъ провалата на държавата му. Българитѣ били обзети отъ „велика скръбъ“ „плакали горко и жалостно по царство болгарское“, следъ падането на Търново. Неизказани били страданията и когато султанитѣ заповѣдали да се събиратъ насилствено най-добритѣ български младежи за новия турски корпусъ, еничеритѣ. Изобщо, турцитѣ били изпърво „свирепи и велики грабители“. Временно тѣ усвоили отпосле отъ цариградскитѣ християни нѣкои понятия за държавенъ редъ и правда, престанали „похищати безсудно вещи християнския и имение“, но скоро пакъ се върнали къмъ старитѣ си навици, така че и днесъ не признавали каквото и да е правосѣдие за роба: „но пакъ окаяни въ сие време не имееютъ никаква правда ни судъ“. Повече едва ли е могълъ да каже Паисий, и едва ли е било нужно. Той явно отрича всѣко нравствено основание на турското владичество и подлага поплаки и негодуване на всички ония по-решителни българи, които още въ XVII вѣкъ изказватъ предъ чужденцитѣ пжтници било неволитѣ си, било волята си за отхвърляне на робството. „Всички, които срѣщаме оня день, като минахме Морава, — бележи въ лѣтописа си Корнелий Шеперъ (1553 г.), — всички ни казваха, че желаятъ да

бждатъ освободени, и молѣха посланика да дойдатъ (западнитѣ християни) да ги освободятъ отъ робството имъ. Ако да би знаели, че ще дойдатъ, всѣки отъ тѣхъ щѣлъ да заколи десетъ турци". Населението въ Западна България е изказвало така и по-късно своята ненавистъ къмъ непоносимата тиранична власть и готовността си да възстане въ сгоденъ часъ за премахване на чуждия яремъ. Примирение съ тежкото положение нѣма и у Паисия, както личи отъ дръзкитѣ загатвания въ историята му.

Изводътъ отъ всички изказано и недоизказано тукъ е само единъ. Паисий вбива въ съзнанието на досѣгливитѣ си читатели: нека получатъ българитѣ политическа свобода, училища и своя черковна управа, и вие ще видите какво могатъ да направятъ тѣ, при латентнитѣ си несъмнени дарби. Напраздно руси и австрийски сѣрби подхвърлятъ високомѣрно на българитѣ невежеството и назадъка имъ; по-скоро би трѣбвало тѣ да се чудятъ, че и при това невѣроятнo безправие и чудовищно насилие българитѣ сж упазили нѣщо отъ прадѣдната си религиозна вѣра. „Нѣкои отъ русияни и сѣрбие немачки, казва Паисий, поносятъ и ругаютъ се болгаромъ, защо су прости и не книжнии въ писании; но они руси и сѣрбие да благодаратъ Бога, де ги е покрилъ отъ пограние агаранское и отъ грческая власть архиерейская. Що болгари страдають, да су они мало искусили, то би весма болгаромъ благодарили, защо ва толико страдание и насилие държатъ свою вѣру непременно.“ Не гордостъ, а състрадание и братско участие би трѣбвало, следователно, да проявятъ къмъ насъ щастливитѣ ни северни и западни съплеменници, успѣли да се приобщатъ къмъ новото образование и да се въздигнатъ културно само поради възможността да се развиватъ свободно, при родна речъ въ училищата и духовна просвѣта отъ свои свещеници и епископи. Българитѣ страдатъ и отъ турска неуправия и отъ грѣцка духовна тирания. Последната е една отъ главнитѣ причини за българския умственъ назадъкъ. Следъ щастливитѣ епохи, когато сме имали свои родни патриарси, владци и свещеници, настѣпва периодътъ на турско-византийското надмощие, презъ който не може и дума да става за българска просвѣта. Елинизацията, насаждана отъ грѣцката духовна власть, отстранява всѣки опитъ за се-

риозно школно образование на български езикъ. „Когда са узели и попрали турци Болгарию, пише добре прозрѣлиятъ събитията Паисий, патриарси цароградски съ турска помощ и насилие освоили Трновска патриаршия подъ своя власть и на пакостъ и злоба що имеютъ на болгари, още отъ прво време не поставляють отъ болгарскаго языка епископъ болгаромъ, но свѣ отъ грчески языкъ. И не радатъ отнюдъ за болгарски школъ или учение, обращаютъ свѣ на грчки языкъ, за то су останали болгари прости и неучени искусно писание и много сѣ отъ нихъ обратили на грчка политика и учение и за свое учение и языкъ слабо брѣжатъ. Тая вина болгаромъ отъ грческа духовна власть приходитъ и много насилие неправѣдно отъ грчески владци трпатъ въ сия времена“. Така дръзко не е разкривалъ грѣцката противобългарска политика никой преди Паисия. Добри християни, българитѣ почитатъ чуждитѣ архиереи и имъ заплащатъ установенитѣ даждия — „по njihна простота и незлобие“. Но ще дойде време за отплата свише за толкова неправди, мисли Паисий изъ вѣрата си въ божествения промисълъ. „Така и ония архиереи, що съ турска сила, а не со архиерейско правило творѣтъ болгаромъ велика обида и насилие, и они по свое дѣло и безсовестие въсприимуть мзду свою отъ Бога по реченому: яко ти въздаси комужду по дѣламъ его.“ Да е позналъ демоничното начало въ грѣцката духовна власть и да е предрекълъ неговата крайна провала по силата на божествената правда, която се налага като историческа необходимостъ, образува една отъ най-интереснитѣ и внушителни точки въ проповѣдта на първия български народностенъ апостолъ. Нечувана до тогава преоценка на ценноститѣ и непоколебимо упование въ висшата справедливостъ върватъ ржка за ржка у него, въ чиито гърди бие най-добро българско сърдце.

Изобличавайки смѣло всесилнитѣ виновници за българското окаянство, грѣцкитѣ висши духовни власти, Паисий подготвя отъ далечъ сатирата на Неофита Бозвели въ диалози и писма отъ 80 години по-късно. Врагове на нашето пробуждане сж тъкмо ония, които и по-рано сж довели до политическото ни и нравствено

падение. И ако за турцитѣ е трудно да се говори по-обстойно, за гърцитѣ, наопаки, Паисий не се смѣта длъженъ да си поставя никакви спирачки, макаръ и да би последвало наказание отъ по-високата черковна управа. Защото той долавя съ правилна интуиция това, което ще кара и Априлова отъ 1841 г. нататъкъ да негодува тъй силно, когато се застъпва за българската просвѣта. Гръцката иерархия и гръкоманията въ учебното дѣло: ето где е коренътъ на злото. „Гръкомания!... за народността ни вредна съ това, че може да остави българитѣ да дремятъ вѣчно подъ умственото иго на новогръцката писменостъ“, провиква се Априловъ въ своята Денница. „Всѣки народъ, колкото и малъкъ да е той, трѣбва да обработва езика си“, твърди по-нататъкъ сжщиятъ защитникъ на новобългарското училище. И още, като бичува родоотстъпничеството между високопоставенитѣ българи: „Богатитѣ ни, при своето грубо или дебело невежество, се перчатъ съ думитѣ: азъ съмъ гръкъ. Ученитѣ ни пъкъ, като сж учили на гръцки и като не знаятъ или знаятъ твърде малко български, стоятъ съ почитъ привързани къмъ гръцкото образование...“ Жигосвайки люто това предателско увлѣчение на чорбаджии и на учители и надавайки викъ: „Трѣбва да победимъ този предразсѣдъкъ и да изкоренимъ злото!“ Априловъ подема сякашъ борческото настрояние и лозунгитѣ на Паисия, когато е ималъ наистина случай да чете, откакъ подъ влиянието на Венелина прегръща българскитѣ идеали. И че опасността е могла да бжде предугадана още къмъ срѣдата на XVIII вѣкъ и изказана — наивно по форма, но съ разрителна вътрешна сила — остава неизмѣримата при нашитѣ условия заслуга на Паисия.

Въ тая точка на идеитѣ си — и като интересна историческа аналогия — той има единъ съмишленикъ на времето, и то не вече въ България, а въ далечна Германия. Тукъ именно, гдето поради опустошителни войни и други политически несгоди е настѣпилъ презъ XVII вѣкъ голѣмъ упадѣкъ въ народностното самочувствие, за да се шири чуждото образование и да се подражава слѣпо на френската култура, единъ поетъ като Клопщока, авторъ на поемата Меси ада отъ 1749 г., се опѣлчва противъ манията да се величае чуждото и

да се пише на френски езикъ, за да призовава съотечественицитѣ си къмъ вѣра въ бждещето на Германия и къмъ почитъ за домашнитѣ нрави и родния езикъ. Врагъ на рационализма и на класицизма въ поезията, той посѣга къмъ нѣмски мотиви и проповѣдва настойчиво култъ на родното минало и любовъ къмъ живата народна речъ. И героични личности въ нѣмската история, и държавна мощъ нѣкога, и естествена сила и богатство на нѣмската речъ го въодушевяватъ противъ безотечественицитѣ, роби на галоманията. Нашиятъ Паисий, роденъ почти едновременно съ Клопщока (1724), който създава въ XVIII вѣкъ тъй нареченото „Нѣмско движение“ (Deutsche Bewegung), и свързалъ досѣщъ като него религиозно вдъхновение съ силно национално чувство, става родоначалникъ на едно „Българско движение“, намѣрило достойни приемници особено у борцитѣ по черковния въпросъ. И ако Клопщокъ наглася, като талантливъ поетъ, въ 1768 г. една „Ода къмъ отечеството“, въ която възхвалява нѣмцитѣ, за гдето сж съкрушили римската империя и победили галитѣ и англичанитѣ, нашиятъ Паисий бичува гръкоманията, взема подъ своя защита презрѣната българска речъ и величае дѣдитѣ ни, наложили закона си на римляни и византийци.

Любопитно е, като белегъ за оригиналностъ и пророческо прозрение у Паисия, и това. Около сжщата 1762 г., когато излиза и почва да прониква бавно неговата Славяно-българска история, „мизодакиецътъ“ (аромѣнинътъ) попъ Данаилъ напечатва единъ Четириезиченъ речникъ (за гръцки, румѣнски, български и албански), целта на който е да улесни усвояването на гръцкия езикъ. Въ второто издание на речника (1802 г.), направено съ срѣдства на битолския владика Нектарий, авторътъ помѣства единъ стихотворенъ позивъ къмъ балканскитѣ народи — „да се събудятъ отъ дълбокия сънъ на невежеството и да изучатъ гръцкия езикъ, майка на мъдростта.“ Следвайки елинизаторскитѣ склонности на митрополитна, попъ Данаилъ се обръща така къмъ младежъта у тия народи:

Албанци, власи, българи, чуждоезичници, възрадвайте се
И се пригответе всички вие — гърци да станете.
Отхвърлете варварския си езикъ и нрави,
Та следъ време тѣ на вашето поколѣние да се струватъ
като басни.

Дори да не съглеждаме въ този позивъ нѣкаква пла-
номѣрна политика за елинизация, прокарвана отъ грѣц-
китѣ митрополити, пакъ не подлежи на съмнение, че
тия последнитѣ сѣ ненавиждали всичко негрѣцко и сѣ
поощрявали българитѣ къмъ откъсване отъ национал-
нитѣ си традиции. Паисий е взелъ очевидно бележка
отъ този ролъ усилия на панелинизма и надава тревога
за спасяване на заплашената народна самобитностъ. Ха-
рактерно е, за всѣки случай, неговото рѣзко становище,
съ апотезата му на всичко народно и порицанието му
за всѣка предателска услуга къмъ грѣцката мегаломан-
ния. Въ това отношение Паисий подготвя отъ далечъ
българската романтична народностна реставрация, потици
за която идатъ по-късно и отъ философско-историчес-
китѣ идеи на Хердера въ Германия и на рускитѣ сла-
вянофили (Венелина).

7

Поклонникъ на националната стихия въ история,
битъ и езикъ, Паисий сочи енергично дълга на българ-
скитѣ просвѣтени мжже да тачатъ бащинията си въ
нейнитѣ най-скѣпи духовни прояви и да запазятъ не-
пожжнати българскитѣ семейни и обществени добро-
детели. Изпреваряйки съ половинъ вѣкъ борцитѣ на
„Нѣмското движение“ Морицъ Аридтъ, Йосифъ Гьо-
ресъ, Фридрихъ Янъ и Юстусъ Мозеръ, у които ми-
сълта за жизнени сили на простия селянинъ и божест-
вено потекло на народността води къмъ пропаганда
между просвѣтенитѣ кръгове за почитъ къмъ народа и
за обнова на култура и държава чрезъ сродяване съ
непожварената и творческа народна душа, Паисий до-
гонва по свой пътъ и по силата на здравъ народностенъ
инстинктъ подобни насоки на българското възраждане.
Ако ония нѣмски патриоти отъ епохата на романтизма
изповѣдватъ революционното убеждение, че не образо-
ваното общество, а простата народна маса пази вѣрно
чистия залогъ на прадѣдитѣ, и че не чрезъ чуждата,
френската, а чрезъ домашната прастара култура може
да се разпали любовта къмъ всичко свое и създаде
воля за народна свобода и държавна независимостъ,
Паисий изповѣдва преди тѣхъ сжщата религия на на-

родността и напѣтва читателитѣ си къмъ сжщото на-
ложително единение между интелгенция и непросвѣ-
тени синове на България. Равнодушието и разедине-
нието означаватъ тукъ предателство. Изъ този наци-
оналенъ патосъ, който има дълбока религиозно-етическа
основа и исторически предпоставки, Паисий оборва ре-
шително всички опити за опразждане на българския жи-
вотъ и на българското образование отъ първичнитѣ
имъ племенно-психологически елементи.

Съ трогателно простодушие, задъ което личи силно
патриотическо огорчение, той изтъква доводитѣ, поради
които българинътъ не трѣбва да се отрича отъ нищо
свое, колкото и нагледъ то да не може да съперничи
съ блѣска на чуждото, грѣцкото. „Но отъ що се
ти, неразумне, срамишъ отъ свой родъ и вла-
чишъ се на чуждъ езикъ“, пита се той, усвоя-
вайки полемиченъ тонъ и превръщайки историческия си
разказъ въ памфлетъ противъ пакостната грѣкомания.
„Но са, рече, грци помудри и пополитични, а болгаре
са прости и глупави и не иматъ речи политични, за
то, рече, лучше пристати по грци.“ Отхвърляйки този
доводъ (на попъ Данаила и на много грѣцки книжов-
ници или монаси отъ негово време), Паисий се обръща
наставнически къмъ смутенитѣ отъ грѣцката пропаганда
българи: „Но вижъ, неразумне, отъ грци има много на-
роди по мудри и славни, дали оставяя некой
грѣкъ свой езикъ и учение и родъ, како ти,
безумне... Ти, болгарине, не прелащай се, знай
свой езикъ и учи се по своему языку. Боле
есть болгарска простота и незлобие.“ Уве-
щавайки така, изтъквайки предимствата на селската „про-
стота и незлобие“, Паисий се впуска въ защита, ако не дори
въ идеализация на българскитѣ стари нрави и на бъл-
гарскитѣ домашни обичаи, въ които вижда чиста и ценна
нравствено-човѣчна основа, достойна за всѣка почитъ.
Българитѣ могатъ да бждатъ, отъ вѣнъ взети, по-нераз-
вити нежели грѣцитѣ; но, погледнато по-дълбоко, у
тѣхъ се оказватъ на лице завидни добродетели, каквито
напраздно ще се търсятъ у гражданитѣ, възприели чуж-
дитѣ обноски и понятия. Ето, напр., българското
гостоприемство и българското християнско
състрадание, които сѣ изчезнали вече въ образова-

ното общество, повлияно отъ гръцката култура. „Болгаре прости свакаго у свой домъ принимаютъ и гощаваютъ и даруютъ милостину, кои у нихъ просятъ, а мудри и политични (грци) то никакъ не творятъ, но и отнимаютъ отъ прости и похищуютъ не праведно и више грехъ, а не полза отъ njihна мудрость и политика приемлютъ.“ Голѣмо недоразумение е, ако съ новитѣ превратни понятия за честъ и приличие българинътъ се унижава предъ гърцитѣ-граждани и изпитва стѣснение. „Или се срамишъ предъ мудри трговци и славни на земли... Защо са болгаре прости и нема отъ нихъ много трговци и книжници и хитри и славни на земли на това време, но са повече отъ нихъ прости ораче и копаче и овчаре и прости занаятлии.“ И Паисий възразява кратко: колкото люде на свѣта е имало отъ Адама до Давида и праведния Иоакимъ, та и по-късно, проявили се като пророци, станали патриарси и прочули се нѣкакъ съ величието си, — „не бѣше отъ нихъ никой търговецъ или прехитръ и грделивъ, како сегашни хитрци, що ги ти имашъ за почестъ и чудишъ се у нихъ и влачишъ се на njihенъ языкъ и обичай. Но они праведни праотци сви са били земеделатели и овчаре и били богати съ съкоти и съ плоди землни и били прости на земли и незлобиви. И самъ Христосъ у домъ пропростаго и нищетнаго Иосифа слезе и поживе. Виждъ, како повече Богъ милуе прости и незлобиви ораче и овчаре и направо нихъ взлюбилъ на земли и прославилъ, а ти се срамишъ, защо су болгаре прости... и оставлашъ свой родъ и языкъ и хвалишъ чужди языкъ и влачишъ се на njihенъ обичай.“

Успокоилъ така съмненията на своитѣ неуди събратя, Паисий не пропуска да изказва често възмущението си отъ надценяването на чуждото, отъ приспособяването къмъ него, както то се струва нѣщо по-високо и по-достойно въ обичаи, въ говоръ, въ облѣкло и т. н. Той решително нѣма добро мнение за усвоената чисто външно западна култура, която води къмъ пресушаване на благороднитѣ пориви, къмъ егоизъмъ и алчностъ, както това е могълъ да наблюдава често наоколо си. Тази подражателностъ е за него белегъ на повърхностна душа, на слабо народностно съзнание и на погрѣшна

представа за нравственитѣ и общественитѣ ценности. Тя почива на груба измама и тя трѣбва да бжде смѣло разбулена и осмѣяна. „То азъ видехъ отъ много болгари за що тако деять и идатъ на чужди языкъ и обичай, а на свой хулатъ, за то зде написахъ на они отцегугатели, кои не любатъ свой родъ и языкъ; а вамъ, кои ревнуете знати и слишати за свой родъ и языкъ, написахъ да знаете.“ Не трѣбва да се смущава никой отъ това, че мнозинството наши сънародници били останали назадъ въ школното си образование — по вина на гръцкото духовенство — и че не държали равна стѣпка съ гърцитѣ въ броя на едритѣ трговци и знатнитѣ книжовници. Очаквайки да настѣпи благоприятна промѣна съ време, Паисий намира за предпочитане да запазимъ патриархалнитѣ си нрави, наивността на мирогледа си, светостъта на семейнитѣ си връзки, вмѣсто безогледно да се отказваме отъ тѣхъ, като прегръщаме една криворазбрана гръцка гражданственостъ (цивилизация), свързана само съ пороци и грѣховни мисли. Дд-ше време за българско образование и за българска книга, както ги е имало нѣкога и както тѣ сж изчезнали по вина на гърцитѣ.

Припомняйки състоянието на българската просвѣта нѣкога, Паисий има често възможностъ да идеализира миналото и да злопоставя гърцитѣ. Въ стремежа си да бжде обективенъ, когато изтъква българскитѣ добродетели („не писа се зде що би похвалили болгари, а грци хулили; смотри читателю, но како се обрете деяния ихъ, тако и написа се“), той забелязва съ гордостъ: „Грци имеали болгари прости и глупави и укорували ихъ съ njihна мудрость и политика и радѣли въсегда да ихъ покоратъ подъ своя власть. Но болгари, ако и прости били и глупави, ... но на бранъ и войски били крепки и храбри... Грци имеали мудрость и политика и церемонии много, болгари паки храбрость и сагласие на бранъ неуклона.“ Кой качества се оказватъ по-важни, като белегъ на жизнена сила? Дали „мудрость и политика“, отслабили съпротивителната сила и довели до извратеностъ, или „простота“, свързана съ мъжествено чувство за независимостъ? Не трѣбва ли — това Паисий дава да се разбере, безъ да го формулира изрично — да се очаква тъкмо отъ тази незагу-

бена, а само покрита българска сила, единъ денъ възстановяването на българската духовна и политическа свобода? Усвоилъ — едновременно съ Русо — възгледа за народа въ низинитъ като непресушимъ изворъ на нравствена и физическа енергия, на здравъ и предприемчивъ духъ, той предвижда и спасението на отечеството си тъкмо изъ тая ненакърнена вътрешна цѣлина.

Като величае родния езикъ и като брани роднитъ завети, порицавайки всѣко подражание и всѣки отказъ отъ своето, Паисий застъпва по щастливо вдъхновение една идея, която и съвременното учение за народността смѣта за единичко правилна. Гдето загине усѣтътъ за майчиното слово и за племеннитъ битови и вътрешни особености, тамъ умира сигурно и националното съзнание.

За да оправдае безкнижие и неграмотност на сънародниците си въ ново време, Паисий стоваря основателно вината върху некултурнитъ завоеватели. Обяснявайки, защо българитъ се отдаватъ на „чужди езикъ и обичаи“ и ставатъ гръкомани, той разказва: „Не са били наши български царе и патриарси и архиереи безъ летописни книги и кондики... и имали са истории... и жития и правила за святыхъ български многи, но не било въ оно време щамби славѣнски, а чловѣци отъ небрежение не преписували... А кога узели турци българска земля напрасно, погазили и поपालили цркви, манастири царски и архиерейски дворове. Въ това време чловѣци отъ страха и ужаса турскаго бѣгали да съхранатъ тъкмо свой животъ и ва то луто време погубили се они истории... И нинѣ не има они книги и лѣтописи, що са били пространно написани ради свего народа и цареи български.“ И като засѣга на друго мѣсто тази мрачна епоха, унищожила най-сигурнитъ свидетелства за националната ни слава и честъ, той се сили да внуши — наредъ съ отвращението отъ гръцкитъ домогвания — милостъ и жива мжка по злата орисъ на българския народъ. Биейки на чувства, той цели да съживи идеала за отхвърляне на срамното робство. И той пише, изъ тжга по миналото, по Шишмановото царство, разгромено отъ султанъ Мурата, който отвлѣкълъ най-хубавитъ български юноши за еничерския корпусъ: „Тако чловѣци въ оно време

имеали скръбъ на скръбъ и жалость на жалость, плакали горко и жалостно по царство болгарское, тако и по свои чеда матери и отци ихъ и сродници имеали неутешимое ридание и въздыхание.“ Скръбта идѣла и отъ превърнатитъ въ джамии черкви или обсебенитъ насила „велики домови, и ниви, и виноградъ, и прилични мѣста... Тако они први родъ чловѣци, при кои се узело царство болгарское, имели велика скръбъ и жалость и плачъ.“

Този плачъ прониква, по дълбоко съчувствие, и въ историята на монаха-патриотъ, за да се предаде като душевна струя, като лирически стонъ, и на неговитъ читатели, отворатени еднакво и отъ гръцко коварство и отъ турско безправие.

8

Съ предговора и послесловието на историята си както и съ всичко въ нея, което може да бжде урокъ за настоящето, Паисий начертава първата програма за национална обнова, която ще насочи умоветъ въ България къмъ непознатъ по-рано кржгозоръ. За Паисия важи думата на Волтера, кога оправдава характера на своитъ исторически и политически книги: „Азъ съмъ дошелъ не за мждритъ, а за неукния народъ, къмъ който имамъ честта да принадлежа.“ И както този прославенъ и ученъ писателъ на XVIII в. разказва миналото и критикува времето си не като предава сухо фактитъ, а като възбужда живо възмущение противъ неправдитъ, лъжитъ, лицемерieto и тиранията на разни потисници, така и нашиятъ скромнъ авторъ, съвременникъ неговъ, хваща перото, за да въздействува върху угнетенъ духъ и скована воля у своитъ невежи сънародници. Колкото и просто да е казано всичко въ Славяно-българската история (— „простимъ българомъ просто и написахъ“), то обгръща най-сжщественото отъ онова, което може да възпламени българитъ за отстояване на разклатенитъ и заплашени народностни позиции. Впечатления отъ близу и далечъ, разговори съ противници, спомени отъ прочетено, навѣяни отъ съвременния животъ мисли и чувства — тѣ проникватъ и завладяватъ съзнанието на монаха-историкъ, превръщайки се въ една

установена система. „Цѣлостниятъ национализъмъ“ обхваща у Паисия еднакво и езикъ и нрави, и черква и училище, и политически права и държавна идея. Касае се тукъ за едно, колкото рационално изведено, толкова и мистически почувствувано учение, което не ще мине — при толкова преписи на Паисиевата история — безъ дълбокъ отзвукъ въ известни сръди. Идеята за народността е представена като добродетель, като дългъ, като свѣтия, която трѣбва да се тачи съ чисто сърдце и прегърне съ въодушевление. Тъкмо защото вѣрата на Паисия, крепката християнска вѣра на този българинъ съ чувствителна съвѣсть, се спосрѣща съ най-важната задача на историческия моментъ, схваната отъ него съ прозорливъ умъ, ние виждаме да възниква и да намира такъвъ радушенъ приемъ ръкописътъ отъ 1762 г. Не само внушителна дума, но и извлѣчена отъ страданията на народа правда говори отъ това съчинение, гдето ясно се долавя и волята за дѣла. Молитвата на Евангелието е за Паисия неотмѣнно задължение: „Да бже волята Ти както на небето, тѣй и на земята.“ И въ манастира, гдето трѣбва да се чисти душата отъ зли помисли, той не забравя ни за мигъ, че трѣбва да се действа и всрѣдъ злочестия външенъ свѣтъ, всрѣдъ българския народъ, отдалечаванъ чрезъ гръцкото духовенство отъ божественото си предназначение. И че Паисий прави истинска школа, не може да има никакво съмнение следъ толкова негови прѣки възпитаници и последователи.

Софроний преписва историята и я полага на олтаря въ черквата съ забележка: „И кой я усвои или откраде, да е афоресанъ и проклетъ отъ Бога... И тучъ и желѣзо и камикъ да се ступи, той ни во вѣки.“ Повлиянъ силно отъ дейното родолюбие на хилендареца, Софроний изпитва горещо желание да допринесе за просвѣтата наблизу и далечъ и превежда или съчинява книги „на болгарскій простій языкъ къ разумѣнїю болгарскому простому народу“, съставя интересното си като рѣдкѣтъ психологически и исторически документъ „Житїе“ и отправя въ 1810 г. позивъ къмъ българския народъ, за да сътрудничи той на освободителитъ си руси въ единъ часъ, когато се вѣрва, че е настъпило „спасение и избавление“ на роба отъ варварското иго. По стѣпките на Софрония и въ духа на Паисия пишатъ книги на

„простѣйшій языкъ болгарскій“ двамина македонски дейци — учителътъ Якимъ Кърчовски, въ своитѣ правоучителни трудове отъ 1814—1819 г., и игуменътъ Кирилъ Пѣйчиновичъ, въ съставеното презъ 1816 г. свое „Огледало“. Котленецътъ Неофитъ Бозвели постоянно се позовава на Паисиевата история, четена навѣрно въ преписа на Софрония, за да приканя читателитъ на своитѣ писма и диалози, и особено на „Плачь бѣдныя Мати Болгарїи“, къмъ грижи за просвѣта на български езикъ („пресладкия матерень езикъ“), къмъ борба срещу гръцката иерархия и нейнитѣ крепители, гръкоманитѣ, и къмъ отстояване на българското дѣло въ черквата и училищата, чрезъ което народътъ ни ще получи „отъ вситѣ народи честь и похвала“. Паисиевци сж и Беронъ и Фотиновъ, доколкото защищаватъ правото на българския езикъ и напжтватъ къмъ историческа просвѣта, като сръдство за заякчаване на народностното съзнание. И въ духа на Паисия действуватъ, съобразно съ промѣненитѣ условия, всички крупни градители на новобългарското образование, възприемайки съ особена ревностъ последователната национализация на училище, черква и всички обществени и културни учреждения.

Основателътъ на Габровското образцово училище, Василъ Априловъ, се сдобива твърде рано съ два преписа отъ Паисиевата история, предназначавайки ги за своя менторъ отъ Москва, Венелина, който още въ 1830 г., при пътуването си изъ България, попада въ следитѣ на единъ ръкописенъ „Български цароставникъ“, безъ да има щастието да го види. Схващайки положението на народа ни подъ гръцката духовна властъ тъкмо като Паисия и Неофита Бозвели, той ратува енергично за създаване на български книжовенъ езикъ въ съвремененъ духъ, за прогонване на гръцката иерархия и дори за извоюване на автономна българска патриаршия. Неуморно той зове въ писмата и съчиненията си за отказъ отъ елинизма и за насаждане любовъ къмъ родната просвѣта, чрезъ което ще се възобнови „старото българско битие и самостоятелностъ“. Неговиятъ почитателъ отъ Сливенъ, д-ръ Ив. Селимински, действа въ Атина между сънародницитѣ си Стоянъ Чомаковъ, Иларионъ Михайловски, Иванъ Найденовъ и други ученици или студенти, прочули се отпосле като предни борци по

черковния въпросъ въ Цариградъ, все въ духа на Паисиевитѣ завети за родъ, наука и черковна независимостъ. Пламенниятъ патриотизмъ на тѣзи младежи се сподѣля и отъ Г. С. Раковски и П. Р. Славейковъ, изпитали сжщо тѣй въздействието на Паисиевата история. Въ Одеса Раковски открива единъ преписъ отъ нея, който ще му послужи при освѣтление на гръцко-българскитѣ политически и черковни отношения, въ книгата за Асѣна I отъ 1860 г. Привеждайки дълги извадки отъ ржкописа, той намира ярко потвърждение на мисълта си, че отдавна вече гръцкото духовенство се е стараело „да изтреби българския езикъ“. И той добавя: „Всѣки види ясно, въ какво положение ся находила бедна България въ время отца Паисия въ 1762, кога владѣла голѣма простота и народний духъ билъ отпадналъ, и преодолѣло било гръкоманство... Благоговѣйний отецъ Паисий, ако не е писалъ по-обширно о тому, то обстоятелства не му ся допушчали ради духовнаго му чина, нѣ пакъ доволно е писалъ, и негова ржкописъ е принесла голѣма полза преписвана отъ тогдашни българи.“

Тази полза изтъква и първиятъ български поетъ, народниятъ трибунъ П. Р. Славейковъ, когато признава въ автобиографскитѣ си бележки, че могълъ да се избави отъ погрѣшната насока на живота си въ младини и да се предаде на народополезна работа, едва откакъ попадналъ случайно на единъ преписъ отъ Паисиевата история. По-рано, до 1842 г., той „мисли едностранчиво, само какъ да спаси душата си“; следъ това той си поставя друга цель: „какъ да спаси народа си, т. е. какъ да му вдѣхне патриотизмъ.“ „Прочитането и преписването на тая история даде друго направление на моитѣ желаниа и на моята деятельность“, подчертава той за този важенъ моментъ на своето нравствено самоопредѣление. Преписалъ заедно съ единъ свой другаръ Паисиевата история, Славейковъ не я крие за себе си, а тръгва по търновскитѣ села да я чете предъ народа и да я препоръчва за назидание. Като ученикъ въ Свищовъ, после, той е още повече национално укрепналъ подъ нейно влияние. „Презъ есента на 1843 г. съ покойния си другаръ Христа Драганова... отидохме въ Свищовъ да се учимъ... Тогава вече знаяхъ и българската история отъ четене на отецъ Паисиевата ржкописна история.“ И за другъ свой дру-

гаръ (нѣкой си дѣдо Дечо) отъ търновския край Славейковъ съобщава въ Гайда (1866), че скжплѣлъ най-много за една ржкописна българска история, навѣрно Паисиевата, завещана му отъ единъ духовникъ, понеже тя го откъсвала отъ гръкоманството и го поставяла „въ предверието на новитѣ идеи за народността“. Такава изповѣдь би могълъ да направи и голѣмиятъ възрожденецъ отъ Македония, Димитъръ Миладиновъ, за когото знаемъ, че тѣй сжщо се е вдѣхновявалъ за противогръцката си пропаганда отъ нѣкакъвъ преписъ на Паисиевия Царственикъ. Самата тая книга, възъ основа на нѣколко нейни ржкописни обработки, бива отпечатана въ 1844 г. отъ влиятелния учителъ и книжовникъ Христати Павловичъ. И отъ тогава тя добива още по-широко разпространение изъ българскитѣ земи, за да прѣска историческа просвѣта до появата на новитѣ критически изследвания върху народното минало.

Изобщо въздействието на тази ржкописна история, въ която навредъ се чувствува горещиятъ патриотически тонъ на непознатия авторъ, е било твърде голѣмо, като сждимъ по много прѣки указания и свидетелства. Безъ да посочваме всички тѣзи указания и свидетелства, бихме могли тукъ да отбележимъ като симптоматични възгласитѣ на единъ-двама преписвачи отъ по-старо време. Въ жеравненския преписъ отъ 1772 г. стои написано: „Азъ, Макарие, иеромонахъ хилendarски, прочитяхъ ету историю и разумѣхъ, что есть писано въ нея. И вие потрудете са, братя, та я прочитети, да ви буди на ползу — болгаромъ похвала, а на пакость грекомъ и сербомъ.“ Въ сжщия преписъ има забележки отъ Велико иерей отъ Котелъ (1779 г.), отъ Никола попъ Лазаровичъ, учителъ въ Русе, и отъ Серафимъ въ Сливенъ (1794 г.), съ които тѣ изтъкватъ благодарността си отъ прочита, понеже намѣрили „много полза за Болгари“. Отъ Паисия се вдѣхновява единъ отъ първитѣ български стихотворци, Димитъръ Попски, въ своята ода на Софрония (1813 г.), както и преводачътъ на „Житие светого Алексия“ (1833) Константинъ Огняновичъ. Всички тѣзи незнайни читатели и знайни писатели свидетелствуватъ ясно за голѣмото очарование, което буди отецъ Паисий въ потомството.

Насочвайки своите последователи към систематични усилия за насаждане на българска просвета и за откъсване от примките на елинизма, Паисий става застъпник предимно на еволюционното течение в българското възраждане, въпреки огнения си бунтарски дух. За една политико-революционна пропаганда липсват още към средата на XVIII в. пред условия. И по-късно, при значително променена обстановка и при видима възможност за въоръжено повдигане против установената свръхвласт, не всички народни водачи скланят лесно за революционната тактика, за да изоставят чисто образователната и културна дейност. Би могло да се каже, че по тази точка на националните стремежи ще настъпи неизбежно раздвоението, което поставя в рязка опозиция Раковски, Каравелова, Ботйова — срещу Славейкова, Кръстевича, Чомакова. Да се говори днес за по-голяма целесъобразност или по-голямо оправдание на една от двете главни насоки е неправилно, дори излишно. Защото това сж въпроси не толкова на преценка от становище на някаква историческа философия, колкото въпроси на чувства или идеали у пръките дейци, създатели на историята, както тй намират многобройни и дейни сътрудници. За всеки случай, Паисий отваря пръв вратите на новото българско движение, за да го насочи отначало към неговите по-умърени задачи, способни да породят отпосле и по-смели искания, при утвърдени вече позиции на българския дух и на българското историческо право. Без него, без неговата гореща вяра и настойчива проповяд, българското възраждане едва ли би получило облик и яснотата на домогванията си, както ги намираме у следните поколения борци. И това е великата историческа заслуга на Паисия. Родът и отечество добиват чрез историята от 1762 г. една нова нравствена стойност, превръщат се в мит, който излъчва неподозирана сила за души и става стимул за общи стремежи и желания, каквито не се знаят до тогава.

Пръв разкри тази заслуга историкът Марин Дринов в статията си от 1871 г. „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“. Откакто обосновава значението на историята от 1762 г.

за раздвижването на духовете в България, той забелязва в заключение: „Ние сме обикнали да броим възраждането на народа си от началото на нашия век (XIX) и туряме на чело Априлова, с Неофита (Рилски), Венелина и пр... Но дали не ще да е по-право да отнесем възраждането си на 60—70 години по-рано и да турим на чело отца Паисия?“ Изследванията от по-късно дойдоха да утвърдят предположението на Дринов и да отмъстят наценките на новата ера от 1829 г. към 1762 г., без с това да се намалява цената на стореното от по-новото поколение възрожденци, или да се отрича латентното народно съзнание от по-рано.

Въз основа на Дриновата статия позна „великото значение на Паисия“ народният поет Иван Вазов. В своята знаменита Епопея на забравените той помести написаната си през 1882 г. ода „Паисий“, която разкри с чудно вживяване съкровения мир от чувства, от възторг и свещен гнев у хилендарския историк. Следвайки тържествения тон на поемите на Виктор Хюго, при напълно личен поетически усет, Вазов очерта внушително за въображението ни обстановката на Света гора и образа на прехласнатия в труда си писател, който хвърля през мрака преди два века —

Най-първата искра в народната свещ.

И по-късно, в „Македонските сонети“ на сбирката си Поля и гори (1884), Вазов се връща на този образ, виждайки замечан, при пътуване с кораб нейде „Срещу Атон“, —

В келия там, пред свещ, над бела книга
Навель се Той с умилено чело.

Особено силно подчертава поетът у вестителя на новите национални идеали култа му на родното слово и непримиримата му омраза към отстъпниците от народната общност и народната чест. Ако в одата си от 1882 г. Вазов влага в устата на вдъхновения историк строгия укор към тези родоненавистници:

Та на вашто племе срамъ нанаса вамъ,
О безумни люде, а вий сте му срамъ!

— по-късно, през 1916 г., въ Пѣсни за Македония той пише страстна защита на „Езикътъ нащъ“, за да изкаже дълбокото си огорчение отъ всички учени-недоучени българи, които предпочитатъ чуждия езикъ дори въ бе-седа съ сънародниците си, и за да изтъкне, колко оправданъ е пророческиятъ зовъ на Паисия и въ наше време:

О, да, Паисие: речта ти бѣше права⁴
Въ оние тъмни дни — и днесъ е тя такава:
Народа нащъ по трудъ, по честъ, по мечъ великъ —
По липса на любовъ къмъ своето, какъ е малъкъ —
По робския поклонъ предъ чуждото! — И жалкъ
Съ туй незачитанье на родний си езикъ!

Дѣлото на Паисия се оказваше така не само едно велико предание: то добиваше и несравнима актуална стойностъ, щомъ трѣбва да се призоваватъ къмъ национално самоопомняне по-късните поколѣния.

Науката и литературата ни отъ най-ново време се занимаха изчерпателно съ личността и идеитъ на монаха-историкъ, така че всички българи днесъ можемъ добре да оценимъ голѣмия духовенъ подвигъ отъ 1762 г. обосновалъ новото ни историческо битие.

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

(1739—1813)

1

Епископъ Софроний е прѣкъ и най-заслужилъ ученикъ на Паисия. Човѣкъ на черквата, на пастирското звание, той е обвързанъ презъ цѣлъ животъ въ дисциплината и морала на това звание и никога не изневѣр-ява на дълга си, разбранъ въ строгъ евангелски смисълъ. За него думитъ: „Пасете Божието стадо, което имате, като го надзиравате не принудено, а доброволно“ (1 посл. Петра 5, 21), добиватъ значение на неотмѣнна заповѣдъ и мисия. И все тѣй дълбоко е проникнатъ той отъ правдата на Спасителевата жалба предъ изоставения народъ: „Жетвата голѣма, а работниците малко“ (Мат. 9, 37). Отъ младини у него се пробужда жажда за знания, за разширенъ умственъ кръгъзоръ, свързана съ желанието да бже полезенъ и на другитъ, и нищо не му е тѣй присърдце, когато става свещеникъ, както грижата за нравствено и умствено издигане на окаяния народъ. Религиозното му чувство го тласка не къмъ бѣгство отъ живота, къмъ аскетическо уединение и бездейно съзерцание, а къмъ проявяване на това чувство и у другитъ, къмъ прилагане на религиозните начала въ живота, за да се облекчатъ мъжитъ и направятъ по-носими суровитъ условия подъ робството. Да носи на-около си свѣтлина и любовъ, като проявява въ всички несподи християнско дълготърпение, да служи съ чиста вѣра на близкия си, като забравя своитъ скѣрби и горчила, му доставя оная тиха радостъ, която изпитватъ само благороднитъ души, познали силата на злото въ свѣта и нуждата отъ помощъ за слабитъ. Вътрешниятъ човѣкъ у него (посл. Римл. 7, 22) носи всичкитъ белези на воля за доброто, на сърдечна милостъ, на състрадание къмъ нещастнитъ. Божия законъ той прилага не като върши, подсобно на толкова събратя свещеници

тогава, бездушни трѣби, мислейки едничко за личното си добруване, а като обръща въ дѣло християнскитѣ добродетели и като не губи никога отъ очи общото народно благополучие, въ духовенъ, общественъ и културенъ смисълъ. Програмата на Паисия е възприета въ най-сжществанитѣ си точки — съ това ободряване на проститѣ души, това засилване на народностното чувство, въ борба срещу невежеството и политическия гнетъ, и тая поука на роденъ езикъ, която трѣбва да отстрани робскитѣ предразсѣдъци.

За разлика отъ Паисия, чиято житейска сѣдба е едва загатната въ собствената му изповѣдь и въ нѣколко случайни чужди бележки, биографията и дейността на Софрония ни сѣ значително по-добре познати. Отъ Житието, писано къмъ 1804 г., ние извличаме най-опредѣлено впечатление за нравственъ образъ, за характеръ и наклонности, за стремежи и житейски превратности на една крайно интересна българска личност отъ втората половина на XVIII вѣкъ. Отъ тукъ черпимъ ние главния материалъ за биографската си характеристика и все тамъ ние откриваме ключа за разбиране писателското дѣло на този апостолъ на ранното българско възраждане, допринесълъ тъй много за народното възпитание.

Мѣстната срѣда ни помага и тукъ, както при всѣка подобна личностъ, да схванемъ оформяването на духа и първитѣ тласъци на дейността. Софроний е родомъ отъ балканското голѣмо село Котелъ, гдето виждатъ свѣтъ редица народни дейци, играли голѣма роля на книжовно и на политическо поле. Основанъ презъ XVI в., Котелъ се разраства благодарение на предприемчивитѣ си заселници, които се занимаватъ главно съ овцевѣдство въ „Долното поле“, т. е. въ тракийската равнина на изтокъ отъ Тунджа и Марица. Когато стадата се увеличаватъ и когато поради войнитѣ презъ XVIII в. Добруджа бива опразднена отъ населението си, тукъ, въ равнинитѣ между Дунава и Черно море, се настаняватъ много котленски „къшли“, въ които се отглеждатъ стада отъ три до петъ и повече хиляди овце, общо на брой до четиристотинъ или петстотинъ хиляди глави. Търговията съ тѣзи овце, съ тѣхната вълна и съ говеда (джеlepчийство), създава благоденствие въ Котелъ. Котленци

захващатъ да си строятъ голѣма двуетажни кѣщи, излъчватъ едно съсловие отъ чорбаджии, което се радва на почитъ предъ турската властъ, и се сдобиватъ съ мѣстна автономия, която имъ позволява да живѣятъ свободно и да се засилватъ стопански.

При тѣзи условия предприемчивитѣ котленци, които сѣ сновѣли изъ турската империя за покупки и продажби, съумяватъ да запазятъ чистата си и здрава балканска раса, будното си народностно съзнание, както и старата си грамотностъ. Килии, въ които свещеници сѣ обучавали децата на българска черковна книга, е имало отъ незапомнени времена, и най-малко отъ 1700 година насамъ се знае добро за времето си общо училище, покрай частнитѣ махленски училища, издържани отъ отдѣлни семейства. Въ килията при черквата Св. Петъръ и Павелъ сѣ се пазѣли, до изгарянето на селото (преименувано следъ Освобождението на градъ) презъ 1894 г., ферманитѣ и други важни документи, съ които населението се е освобождавало отъ натиска на татарскитѣ султани въ близката Върбица и отъ произволитѣ на мѣстнитѣ турски власти, субашата, кадията и харачара. Прѣкоритѣ „войникъ“ и „харбалийски“ тукъ ясно говорятъ за привилегията на жителитѣ, като пазачи на прохода. И храбростъта, проявена отъ котленци отпосле, при кърджалийскитѣ нападения къмъ началото на XIX вѣкъ, е добро свидетелство за повишеното имъ гражданско съзнание и наследствената имъ смѣлостъ при отбраната на малката родина.

2

„Азъ грѣшния въ челоуѣцѣхъ родихъ ся на село Котелъ отъ отца Владислава и отъ матери Мариа и положили первое име мое Стойко.“ Така започва автобиографията си, чистосърдечния си разказъ за „житие и страдания“, нашиятъ моралистъ отъ XVIII вѣкъ, който повѣрва сѣдбата си на Божия промисълъ, бидейки дълбоко убеденъ въ слабостъта на човѣшката природа. Останалъ рано сиракъ откъмъ майка, той бива зле гледанъ отъ мащеха си, „люта и завистлива“ жена, и боледува често. Затова отива на училище едва когато билъ стигналъ вече девета година. Проявявайки въ мѣстната българска килия „голѣмо прилежание и остроумие“ — белегъ на

вродени способности —, той не е могъл да се задоволи съ простото четене и писане и подирилъ учитель по гръцки. „Понеже у Болгария не има философское учение на славенския языкъ, наченахъ да учимъ греческий языкъ и изучихъ октоихъ.“ Но тъкмо да мине къмъ псалтира,—защото и гръцкото килийно училище въ Котелъ е носѣло черковенъ характеръ,—дошла вестъ, че баща му, който се занимавалъ съ джелепчийство и билъ тогава въ Цариградъ, се поминалъ отъ чума въ 1750 г. Останалъ на 11 години пълненъ сиракъ (отъ което заключаваме, че се е родилъ въ 1739 г.), той бива осиновенъ отъ бездетния си стрико и даденъ на занаятъ (навѣрно абаджийски). Когато стигналъ 17 години, умрѣли единъ следъ другъ, набързо, и стрико му и стрина му. Длъжниците и съдружниците на стрико му, който сгщо търгувалъ съ говеда въ Цариградъ, го принудили тогава да иде, като наследникъ, въ тоя градъ и да уреди вземанията му съ касапите. Осемнайсетгодишенъ, „младъ и глупавъ“, както самъ казва, той се задомилъ и взелъ една жена „мало горделива“, която му правѣла горчиви укори за лошото материално положение. Отчаянъ, той намислилъ по едно време да остави и домъ и жена и да тръгне по селата, да се препитава нѣкакъ. Но котленскитъ чорбаджии, които знаели способностите му, го склонили да остане, за да бжде ржкоположенъ отъ преславския владика за свещеникъ.

Намирайки съ мъжа исканата отъ владиката сума (сто гроша), той бива ржкоположенъ презъ 1762 г. Като свещеникъ обаче трѣбвало да търпи клевети отъ другитъ свещеници, прости и неучени орачи, които го ненавиждали заради грамотността му. И така преминалъ нѣколко години въ неспокоенъ животъ. „То естъ вещь природна: ученъ человекъ ученаго люби, и простъ простаго, и пьянъ пьянаго“, мисли Софроний. Въ правдата на тая максима го убеждава навѣрно и обстоятелството, че тъкмо тогава той билъ намѣренъ отъ зографския таксидиотъ Паисий, който донесълъ и му далъ да напише своята „История славеноболгарска“. Софроний не се сѣща да отбележи това важно обстоятелство въ биографията си, но отъ преписа, запазенъ до насъ, ние знаемъ, че личната среща между двамата най-издигнати тогава българи става презъ 1765 г. въ Котелъ. Въ този

преписъ стои любопитната забележка: „Си исторію принесѣ Паисия іеромонахъ отъ Света гора Атонскаа и приписахмія у село Котилъ настоятель епитропъ церковній Христо поклон(никъ) и поставія у храмъ Светаго апостола Петра и Павла, кои чите да ричетъ Богъ да прости кой писалъ и кой настоялъ: И койя усвои или открадне, да е афоресанъ и проклетъ отъ Господа Бога Саваота и отъ вси апостоли и отъ светіи отци и отъ четири евангелисти, и тучъ, железо и камикъ да се ступи, той ни въ вѣки.“ Какво тежко проклатие за всѣки посегателъ върху едно книжовно дѣло, съставено и преписано съ толкова трудъ! Паисий угажда правилно високите духовни качества на младия свещеникъ и го приобщава къмъ своите патриотични и нравствени завети. Отъ тукъ датува единъ значителенъ завой въ духовния пжтъ на Софрония, съ толкова решителни внушения отъ страна на енергичния светогорецъ, за личността и влиянието на когото за жалостъ Софроний пропуска да ни съобщи нѣщо.

Презъ 1768 г. започва една отъ многото руско-турски войни, нанесли такъвъ страшенъ ударъ на българското население въ източна България. Низата отъ тегла, които се сипятъ върху бедния Софроний още отъ детинство, взиматъ своя по-остъръ и продължителенъ характеръ. Софроний трѣбва да ходи съ мъжа до черква, пазейки се отъ придошлиитъ турски войски; трѣбва да ги настанява по квартири и да търпи бой отъ тѣхъ, кога сж недоволни отъ посочената имъ къща. „Колико мя крати фатиха и биха мя и глава ми пробиша, и хочяша да ме убиятъ, ала Богъ мя сохрани... Ведношъ единъ сасъ копие фарли на мене, ала не са случи да ме удари... Единъ мя фати за браду, и мало остана да я оторгне.“ Още повече претегля той, заедно съ цѣлото село, презъ войната отъ 1775 г., когато турската войска бива разбита и руситъ завзематъ Русе, Шуменъ и Варна. Сключенъ мирътъ, попъ Стойко, който ламти за малко отиди въ една нова срѣда, отива за шестъ месеца на Света гора: теглѣло го е тамъ и дълбоко вкорененото благочестие, което е карало всички българи да диятъ душевно възвисяване въ манастирската република, прочута отъ вѣкове съ своите богато украсени храмове, свети мощи, праведни старци и чудна природа, и желанието да разшири недостатъчното си книжно и пастирско образова-

ние, и надеждата може би да види пакъ Паисия, чиято беседа му е дала пръвъ гласъкъ за вътрешенъ подемъ и за планомѣрна работа въ полето на народната пробуда. Върѣдъ затворения свѣтъ дома, гдето сж прониквали толкова малко образователни елементи и бодри слова за просвѣта, посещението на Паисия е означавало сигурно първо издухване на мухъла отъ суевѣрия въ умоветъ — и пръвъ урокъ за народностно окопитване. Дали попъ Стойко се срѣща отново съ учителя си и какво собствено той върши половинъ година въ Света гора, не знаемъ. Можемъ само да предполагаме, че службата въ черква и аскетическото съзерцание сж оставяли доста време за прочитъ на черковно-славянски книги въ библиотеката, за довършване на гръцката манастирска наука и за разговори съ по-събудени монаси отъ разни мѣста на България и на съседнитъ земи. Умственото разведряване тука има за последица усиление на жаждата да се върши апостолско просвѣтно дѣло дома. Като се завръща, той става отново учителъ: „И придохъ отъ тамо (Света гора) и учахъ деца на книжно учение.“

Между това избухва свада между турскитъ аги въ Османъ Пазаръ (Търговище), кой да бже назначенъ за аянинъ (областенъ първенецъ), и силистренскиятъ паша, повиканъ да помири странитъ, налага голѣма глоба на село Котелъ. Затворени биватъ като заложници трима души котленци, догде се събере отъ народа сумата, — между тѣхъ е и попъ Стойко. Какво претегля той при мисълта, че всѣки мигъ може да плати съ главата си забавянето на сумата, описва ни го въ житието си съ присжия свой искренъ и простъ патосъ. Като пооздравява малко, идва друго нещастие: наказанъ бива да не служи три години литургия, понеже прибѣгналъ до баячки. Трето и четвърто нещастие сжщо не закѣсняватъ. Най-голѣмиятъ синъ на Стойка отива презъ време на новата руско-турска война (1787 г.) да търгува съ свине и, вмѣсто съ печалба, връща се съ загуба отъ 1400 гроша. Поради толкова беди, разболява се попъ Стойковата жена и умира. Натоваренъ съ нови дългове, попъ Стойко не може и следъ три години да служи, понеже владиката ималъ да взема пари отъ сина му и не вдигалъ запрещение. Така той трѣбва да чака още три години. „Ами що потеглихъ отъ поповетъ! Колико мя поношавахъ и укорявахъ

ме, и не давахъ ми достойная часть (отъ черковнитъ приходи, за издрѣжка). И коги ме даяше, думаха ми: Ето, като някой слѣпецъ ты храниме. Що бѣха мои ученици! Таковое укорение и срамъ терпѣхъ шесть години.“

Синъ му, потъналъ въ дългове, е принуденъ да постѣпи на работа при главния доставчикъ на месо при войската, и когато става нѣкаква злоупотреба отъ страна на турцитъ, теглятъ подъ отговорностъ и попъ Стойка... Обвиненъ безосновно, че прикрива истината, той бива подложенъ на жестокъ бой, после влаченъ къмъ бесилката, после опростенъ срещу глоба... И колко още мжки, поради низка клевета отъ селски първенци! Като отбелязва тази неблагодарностъ, тази коварна отплата за услугитъ си къмъ селото, Софроний се оплаква съвсемъ сдържано, припомняйки и другитъ обноси на събратята си въ расо: „Толкова послужихъ азъ на все селски работи! Колико кроти излазихъ на везирския диванъ зарадъ селская помощъ! Двадесетъ години учихъ децата имъ книжно учение и на всякая недѣля и на всякий праздникъ сказвахъ поучение... и толкова добро, що имъ сторихъ, и тѣлесно и душевно, а най-после мя предадохъ на бостанджи-баши да мя убий! Спроти това и мене дотегна. И едно отъ това, друго отъ попско укорение да мя не хранятъ като слѣпецъ, отъ тая тегота востанахъ и поидохъ на Ахиолская епархия.“

3

Оправдалъ се така предъ съвѣстѣта си за напускането на Котелъ, Софроний продължава разказа за своитъ патила и приключения извънъ родното село, по разни мѣста на България, гдето го хвърля сждбата му въ ония усилни години. Анхиалскиятъ владика го приелъ съ радостъ и му опредѣлилъ енория отъ 20 села, заедно съ гр. Карнобатъ. Нѣколко месеца Стойко прекарва въ миръ, намирайки радушенъ приемъ между българитъ. Но ето че въ Карнобатъ бива възстановенъ на служба сжщиятъ оня бостанджи-баши (началникъ на войсково отдѣление, което пази планинскитъ приходи) Мехмедъ Сербезоглу, който билъ по-рано уволненъ въ свръзка съ дѣлото на Стойковия синъ, поради неправилно взета отъ овчаритъ

глоба. Веднага отмъстителният началник поставя попъ Стойка въ затворъ и се заканва да го набие на колъ... Отчаянъ отъ такива „нужди и смъртни страхове“, Стойко заминава, като го освобождаватъ, следъ едногодишна служба въ Карнобатъ, за село Карабунаръ, гдето прекарва мирно година време. „И като излязохъ отъ тамо, плачаха христианитъ зарадъ мое разлучение, искаха да седа и другая година, ала не би ми възможно да седа, почто ся вдигнаха децата наши отъ Котелъ и поидоха на Арбанаси...“

Децата, за които общо споменува тукъ Софроний, сж дъщеря му Мария, синъ му Цонко и внуцитъ му Стойко и Атанасъ. Цонко, навърно роденъ къмъ 1759 г. и жененъ къмъ 1779 г., има като първо дете, родено въ 1780 г., Стойко (кръстенъ на дѣдо си), който после приема името Стефанъ и става известенъ като Стефанаки бей или князь Стефанъ Богориди. Следъ толкова беди, попъ Стойко изпитва потрѣбностъ да се прибере (той е вдовецъ) при свои близки — и заминава за село Арбанаси край Търново.

Случва се тогава да почине въ Търново болниятъ врачански епископъ Серафимъ. Протосингелътъ на търновския владика предлага на нашия котленецъ да бжде назначенъ за врачански епископъ. Попъ Стойко отбива отначало предложението, смѣтайки се недостоеенъ, чувствувайки се старъ (54 годишенъ) и узнавайки, че Врачанската епархия била съставена отъ разпрѣстнати малки села. Но търновскиятъ митрополитъ Матей, въ съветъ съ четири свои епископи, настоява Стойко да приеме почетното назначение. Докато Стойко се колебае, какво да прави, „децата“ (т. е. дъщеря му, синъ му и снаха му Анна, заедно съ внуцитъ) му казватъ: „Защо, отче, не хочешъ да ся обещаешъ, като тя молятъ? Да имаме и ний отца архиереа.“ И, вслушвайки се въ тия думи, добриятъ Стойко, чуждъ на всѣка суета, склания, отива при митрополита, цѣлува ржка нему и на епископитъ — и бива следъ нѣколко дни, на 13 септемврий 1794 г., ржкоположенъ. „У тоя день велика радостъ стана у митрополия и у домъ нашъ трапеза и учреждение великое.“

Мнимата висока честь, съ завладичването на единъ български свещеникъ, се оказва въ действителностъ, както самъ Софроний вижда отпосле, чисто фанариотско

лицемѣрие и измама. Никой гръкъ не се е наемалъ да отиде за епископъ въ една разорена отъ видинския паша (Пазвантоглу) областъ, гдето нито животътъ е билъ сигуренъ, нито обеднѣлото население щогоде въ състояние да плаща владичнина. Трѣбвало е да се търси по неволя българинъ за тая черковна длъжностъ, и попъ Стойко е билъ намѣренъ за доста наивенъ и въ сжщото време за доста благонадежденъ като честенъ събирачъ на владическия данъчъ, за да бжде облѣченъ въ служба. Да бѣше поискано назначението му отъ долу, отъ самия народъ, то сигурно би било отказано — както става правило по-късно, когато възниква българскиятъ черковенъ въпросъ. Софроний чака три месеца въ Арбанаси, докато пристигне утвърждението му съ ферманъ отъ Цариградъ. И макаръ да настѣпва лютъ студъ презъ зимата, той потегля на пѣтъ, за да бжде за Рождество Христово въ Враца.

„И като поидохъ на Плѣвненъ, почудиха ся христианитъ, како съмъ дерзнулъ да пойдю на таковое време на Враца. Ето первая смущенная вѣсть ся зачена.“ И смаяниятъ Софроний узнава, че Пазвантоглу води сражения съ турскитъ войски и арнаутитъ, предвождани отъ Генчъ-ага и Хамамджиоглу, и че, като не могли да стигнатъ до Видинъ, тия войски се били прѣстнали по врачанскитъ села. Все пакъ той не се отказва отъ желанието си да зарадва врачани за Коледа. „И приидохъ на епископия моя, ала и тая не е по-долу отъ затворка. Нека буде!“ Решенъ да изпълни дълга си, той не се плаши вече отъ нищо — следъ толкова преминати опасности. „И приеха ме христианитъ радостно и ходяхъ по църквитъ въ недѣли, въ празници, и полагахъ поучение по нашему болгарскому языку: а они христиани, като не чуле отъ другий архиереа таковое по нашему языку поучение, имаха ме като едного философа.“

Опитътъ отъ Котелъ и Карнобатско му е подсказалъ всичката нужда да бжде сгрѣна душата на изстрадалия народъ съ топло слово, и той проповѣдва — за голѣмо удивление — на простъ народенъ езикъ, както това никога не било ставало не само отъ гръцитъ архиереи, но и отъ самитъ свещеници българи. Въ замѣна, материалната страна на епископската обиколка е била крайно оскѣдна, и Софроний съ мъжа

събралъ владичнината за Търново и най-необходимото за своята издръжка. „Ходихъ по селата, собрахъ мирята, ала помощъ милостиня, каквото има обичай, зело мало мя подариша, почти у тая година бѣше голѣмъ гладъ по все Болгария. . . Обещавахъ ми ся за напредъ, ако подари Богъ изобилие, да мя помогнатъ.“ Но това изобилие нѣма да настѣпи и, вмѣсто него, върху Софрония се изсипватъ тежки неволи, като прѣко продължение на досегашнитѣ нещастия и разочарования.

Откакъ обикаля Врачанската областъ, Софроний отива да събира владичнина и въ Плѣвенско. Но тукъ той не може да се запре, поради избухналата кървава вражда между турскитѣ голѣмци, кой да бѣде аянинъ, и заминава при своитѣ въ Арбанаси. Щомъ напуска епархията си, явява се тамъ чума, отъ която не бива пощадено ни едно село. Откакъ се бави четири месеца въ Арбанаси и чумата намалява между българитѣ, той се връща пакъ въ Плѣвенъ. Все пѣкъ имало доста чумави, и не веднажъ той се смѣсвалъ съ тѣхъ, поставяйки сѣдбата си въ Божии рѣце. И така минаватъ две години, презъ които той смогва да събере „мирията“, безъ да посрещне личнитѣ си задължения. Въ 1796 г. султанската войска обсажда безуспѣшно Пазвантоглу въ Видинъ; после Пазвантоглу обсажда пакъ противникитѣ си въ Враца. При тия размирици Софроний едва успѣва да избѣгнѣ ноще отъ града, да мине Дунава и да се прибере отново въ Арбанаси. Епархията му презъ това време бива плячкосвана отъ кърджалии. Кога да се завърне тамъ, ето че въ 1798 г. грамадна султанска войска, предвождана отъ нѣколцина паши, предприема новъ походъ противъ непокорния Пазвантоглу. Видинъ бива обсаденъ, пакъ безуспѣшно, въ течение на шестъ месеца. Като не може да ходи изъ епархията си, Софроний придружава търновския протосингелъ по събиране мирята изъ Търновско. А като отива въ Свищовъ, намѣрва децата (т. е. внуцитѣ) си въ окаяно положение: „голи, седятъ на рогозина, и азъ пари не имахъ да имъ купя дрехи, скорбѣ голѣми!“

Връща се пакъ въ епархията си, но тя продължава да бѣде ограбвана и изтезавана отъ турскитѣ пълчища, които бѣгатъ отъ Видинъ, разбити отъ Пазвантоглу. „Ами сасъ каковъ трудъ и страхъ пострадахъ докле са

добия ведношъ до Враца! Каковии гори и холми и доли не обиколихме!“ Когато Альо паша пристига съ голѣма войска въ Враца, Софроний побѣгва ноще за Черепишкия манастиръ. „Нощъ темна, време беше дождевно, а планина стрѣмна, висока.“ Въ манастира не намира никого — калугеритѣ забѣгнали въ една пещера, и при тѣхъ той трѣбвало да прекара 24 дни, като боледува отъ простуда. Въ другъ манастиръ, въ Софийско, той прекарва 14 дни. И като разбива Капуданъ паша Альо паша, Софроний се връща въ Враца. „Ала беше сиѣгъ глубокъ, зима люта, десѣтъ часа естъ отъ тамо, едвамъ за три дни пойдохме.“ Въ самия градъ, гдето ся се настанили десетъ дружини арнаути, той трѣбвало да дири убѣжище при самия татаръ-агасъ, началникъ на пощенскитѣ куриери, и да се представя — преоблѣченъ и съ зеленъ калпакъ на глава — за лѣкаръ! Влизайки така въ ролята на „лѣкаръ по неволя“, той трѣбва да дава съвети и рецепти за болни. Подобна трагикомична роля — не безъ голѣмъ рискъ — играе той и когато се преоблича като пощенски куриеръ, съ шалъ около главата и камшикъ въ ржката, за да може да се измъкне отъ обсадения градъ и да се добере първо до разграбения Черепишки манастиръ, а после до Карлуковския манастиръ.

4

Между 1796 и 1800 г. Пазвантоглу привлича на своя страна кърджалийскитѣ шайки и се противопоставя твърдо на султанскитѣ войски, предвождани отъ Хюсеинъ паша. Историческитѣ документи отъ това време подкрепятъ напълно показанията на Софрония за насилия и безправие, вършени еднакво и отъ еничеритѣ, кърджалиитѣ и другитѣ воюващи на страна на видинския паша, и отъ редовнитѣ ужъ войски, когато тѣ настѣпватъ или отстъпватъ, изливайки гнѣва си надъ беззащитното българско население. Предавайки вѣрно нѣщата, ксито вижда, Софроний допълва историческата картина съ неподкупни показания, въ които ужасътъ на произволитѣ изпѣква най-релефно. Презъ пролѣтътъ на 1797 г. той се прибира въ Плѣвенъ, старателно криейки сана си, за да не бѣде подложенъ на тежка глоба отъ пашовитѣ делии: „Име мое голямо, владика, а пашитѣ

зулумджии да ме фати, сасъ десетъ кесии не е възможно да ся свобода; а азъ при мене не имамъ сто гроша." Когато въ Плѣвенъ се настанява Гюрджи паша, Софроний намира най-сигурно скривалище — въ единъ харемъ! Тукъ той по цѣли дни трѣбва да гладува и да трепери отъ страхъ, понеже може да бжде убитъ, щомъ не е въ състояние да даде откупъ, ако бжде издаденъ и хванатъ.

Като не може да остане, поради кърджалийскитѣ размирици, нито въ Плѣвенъ, нито въ Враца, Софроний се решава презъ декемврий 1799 г. да прехвърли Дунава, за да търси спасение въ Влашко. Но тукъ той не остава дълго. „Харашликъ (пари за поминуване) не остана, мириа искатъ отъ мене. Да пойда (въ епархията) зло, да не пойда — пакъ зло." И обръща се тогава за съдействие къмъ единъ грѣцки монахъ, авантюриста Калиникъ, който по-рано билъ игуменъ на единъ влашки манастиръ, а отпосле, наказанъ за вироглавството си отъ букурещкия митрополитъ, прибѣгналъ при Пазвантоглу. Именно, Пазвантоглу билъ намразилъ по нѣкаква причина видинския владика и го прогонилъ, като приелъ на негово мѣсто Калиника, който обещалъ да плати 40 кесии за архиерейското мѣсто. „И азъ, бележи Софроний, сасъ того Калиника като имамъ приятелство отъ ветхое време, пратихъ молебное писмо до него, като има дерзость до Пазванджия, да ми извади отъ пашата или кихаята му едно тескере писмо, да пойда да собирамъ мириа." Калиникъ, който очаква патриаршеско позволение и назначение, за да върши митрополитска служба, попада на лукавата мисль да използва епископъ Софрония, догде самъ получи правото си. И му пише да иде на Видинъ, за да се сдобие съ тескерето, откакъ послужи малко време на видинчани. Нищо не подозирайки, Софроний отива — и веднага попада въ пленъ на гърка, който започва да се отнася къмъ него най-зле, като къмъ слуга.

Обсадата на Видинъ държи две години и половина и презъ това време Софроний не смѣе да иде никжде. Описвайки накратко сраженията между Пазвантовитѣ кърджалии и султанскитѣ паши, Софроний ни предава страховетѣ си и мжката си: „И колико ли скорбъ и грижа имамъ!" Пазвантовитѣ войски, като разбили

противника, минали въ Влашко, пленили и изгорили Крайова и накарали да забѣгнатъ боляритѣ и епископитѣ отъ Влашко, заедно съ господаря Михайлъ бей, отвждѣ Карпатитѣ. Като се сключилъ миръ (1803 г.), Пазвантоглу изпратилъ Калиника въ Букурещъ при князь Ипсиланти, за да бжде ржкоположенъ по разпореждане на патриарха. Постигнато това, Софроний си отдѣхва при мисълта, че ще може да си иде на епархията. Позволение за това му е вече дадено; но размирицитѣ му прѣчатъ да излѣзе отъ Видинъ, кърджалиитѣ още вилнѣятъ изъ Врачанско. Тогава той забѣгва въ Крайова, а отъ тамъ въ Букурещъ, при „децата" си.

„Децата", т. е. дъщеря му Мария и внуцитѣ му Стефанъ и Атанасъ Цонкови, прекръстени Богориди, били поддържани отъ Цонко, който продължавалъ да търгува. Внуцитѣ следвали въ прочутата висша грѣцка школа („Бейска академия"), гдето главенъ учителъ и директоръ билъ отъ 1802 до 1805 г. авторитетниятъ елинистъ Лампро Фотиади. Софроний се представилъ въ Букурещъ на угровлахийския владика Доситей, „человѣкъ старъ лѣтами и въ мудрости наказанъ", който го приелъ любезно, запозналъ го съ бея (господаря), Константинъ Ипсиланти, и съ нѣкои боляри и го поканилъ да му бжде постояненъ гостъ и сътрапезникъ въ митрополията. Откакъ изложилъ своитѣ прескрѣбни приключения и жестоки изпитания, Софроний изгѣкналъ и всичката невъзможность да се завърне въ епархията си, наводнена отъ кърджалии, или да изплати влашкия си дългъ къмъ търновския митрополитъ, нарасълъ съ лихвитѣ на 80 кесии. Доситей го съжалява и изпросва отъ бея да издействува отъ синода въ Цариградъ да бжде освободенъ Софроний отъ длъжността си. Беятъ оказва тая милость на нещастния, и оставката бива приета.

Формално престаналъ да бжде вече отговоренъ предъ патриаршията за епархията си, Софроний чувствувалъ толкова по-болезнено една нравствена отговорность, за която търси оправдание само въ непобедимитѣ спънки за завръщането си въ България. „И свободихъ ся отъ тие стракове и отъ тие временния нужди, имамъ обаче една скорбъ и боя ся отъ Бога да ме не суди Богъ, като узехъ азъ оное паство на рамене моя и оставихъ го; но паки надѣю ся на Бога всемилостиваго, като го

не оставихъ заради почивание мое, но отъ голѣма нужда и отъ тежкий долгъ, що мя натовариха. . . " Напустналь обаче родината си, „а най-много оная страна, що е близо до Видинъ, що е живелище варварское хайдутское", той не престава да бжде духомъ при сънародниците и при паството си. Той се предава сега по-усилено, отколкуто преди, по време на заточението си въ Видинъ, на книжовна работа, чрезъ която да бжде въ помощъ на своитѣ. „Затова ся трудя и азъ сега денемъ и нощемъ да испиша няколко книги по нашему болгарскому языку, та ако не би възможно мене да казувамъ имъ сасъ уста моя да чуятъ отъ мене грѣшнаго нѣкой полезно поучение, а тие да прочетутъ писание мое и да уползуютъ ся. . . " Съ просьба къмъ читателитѣ си — да молятъ Бога за неговото опрощаване, Софроний приключва житието си така: „Сие ми усердно вамъ желаемъ и ви трудившему ся благонаклонени будите, и здравствуйта!"

5

„Житието" на Софрония излага дейността и приключенията му до 1804 г., когато той е дошелъ най-сетне въ тихо пристанище и поглежда съ тѣжни спомени на изминатия път. Какво може да върши той въ чуждата земя, откъснатъ отъ паството си, макаръ и въ срѣдата на своитѣ обични внуци и на голѣма българска колония отъ преселници, която го окръжава съ почитъ? Човѣкъ на дълото, на дълга, на труда въ полза на близкитѣ си, той, учителъ и проповѣдникъ въ духа на Паисия, не ще понася бездействието и ще потърси огнѣна за речитѣ и за прѣкото назидание — въ книжовна работа. Нему е нужна нѣкаква връзка съ невидимитѣ слушатели, той не би се чувствувалъ спокоенъ безъ утехата, че днитѣ му, мислитѣ му, грижитѣ му сж пакъ за нещастния народъ, оставенъ въ тъмнота и притѣснение. И той пише или, по-право, превежда книги, въ които трѣбва да звучи неговото поучително слово, въ които би се отлѣла и неговата сърдечна мжка за избава на хвърленитѣ въ отчаяние.

Дали Софроний, извънъ преписа си на Паисиевата история отъ 1765 г., положенъ въ черквата, и втори единъ преписъ на сжщата история, за лична употреба

отъ 1781 г., — и двата запазени, — съставя нѣщо друго отъ този родъ докато е въ Котелъ и преди да стане епископъ, не знаемъ. Знаемъ само толкова, че къмъ 1765 и 1768 г. той преписва единъ дамаскинъ и единъ часословъ, и допускаме, че когато къмъ 1798 г. биватъ разграбени въ Арбанаси „книжата" му, между тѣхъ е могълъ да се намира и нѣкой другъ неговъ ръкописъ.

Човѣкъ на своето време и на своята професия, Софроний има вкусоветѣ за четиво, подсказани отъ умственото равнище и образователнитѣ нужди или интереси на срѣдата си въ България. За разлика отъ Паисия, у когото говори едно крайно изострено национално съзнание, съ полемична противогръцка насока, Софроний е повече примирителенъ духъ и любовта му къмъ народността и просвѣта не го задължава за нѣкаква омраза къмъ представителитѣ на духовното потисничество у насъ. Зачита ли се съ увлѣчение въ историята на Паисия, все пакъ той си усвоява отъ нея главно чисто просвѣтнитѣ и християнско-нравственитѣ й тенденции, посъобразни съ влѣчението му за религиозна поука и пастирска благовестъ. Така може да се обясни, защо нигде въ автобиографията си Софроний не повтаря жлъчнитѣ тиради на Паисия противъ елинизаторската роля на грѣцкото високо духовенство и държи изключително на хуманната си проповѣдь за избава отъ грѣховностъ и за търпеливо понасяне на нещастията. Не че той показва въ характера си нѣщо боязливо, малодушно, покорно, въ обидния и унизителенъ смисълъ. Наопаки, ние имаме всички основания да виждаме у него преодоляване на робски чувства и на плебейско преклонение предъ грубата сила. Но, било поради присжщата на човѣка доброта, било поради систематично усвоената обичъ къмъ правдата въ свръзка съ пастирското звание, схванато въ всичката строгостъ на задълженията си, Софроний се проявява като истински християнинъ и търси всѣкога човѣшкото у човѣка, действува съ словото си само на него, на доброто начало, въ което неизмѣнно вѣрва. Въпрѣки толкова преследвания и притѣснения, въпрѣки нечовѣшки страдания и убийствени лишения, той не напуска самообладанието си и мъдростта си и продължава неотклонно да върши добро, както го учи неговата съвѣсть, неговиятъ практически разумъ.

Беди и гонения образуват фона на една писателска дейност, насочена не толкова към изобличения и укори, колкото към кротка поука и пастырско наставление. Предъ себе си той вижда — било въ Котелъ и Тракийско, било въ Търновско и Врачанско или Плъвенско, навредъ, гдето го води свещеническиятъ кръстъ — потиснатъ и обезнадежденъ народъ, гладни и голи сжествувания, разтирени, ограбвани и измжчени селяни или граждани, петимни за участие въ злочестината си. Отказана му друга възможностъ за помощ, когато неволно изпада въ пленъ при Калиника въ Видинъ (1800—1802 г.), той иска да продължи дѣлото на предходниците си и на Паисия, като обогати българската книжнина съ произведения, способни да отговарятъ на нуждитъ въ историческия часъ. Най-напредъ той довършва презъ 1802 г. голѣмия си сборникъ, озаглавенъ Поучение и словосказания на праздниковъ господнихъ. Сборникътъ носи характера на дамаскинитъ, т. е. на ржкописнитъ сборници отъ миналитъ вѣкове, въ които слова на черковнитъ отци, библейски легенди, апокрифни истории и другъ родъ поучителни разкази искатъ да насаждаатъ християнскитъ добродетели и да възпитаваатъ въ духа на черквата. Софроний следва класическия примѣръ на гръцкия проповѣдникъ отъ XVI вѣкъ, Дамаскинъ Студитъ, който въ своя прочутъ сборникъ Съкровище помѣства проповѣди за разнитъ годишни празници, свързвайки уроцитъ си по морала съ житиетата на светцитъ, чествувани по календара. Собствено Софроний приготвя единъ смѣсенъ сборникъ, като използва гръцки и славянски оригинали или преработки. По езикъ работата му напомня цѣлата голѣма българска книжнина отъ този родъ презъ XVI, XVII и XVIII вѣкъ, въ която — пакъ по примѣра на гръцкия оня авторъ — архаичниятъ и изкуственъ езикъ се замѣня по възможностъ съ народенъ говоръ.

Все презъ 1802 г. въ Видинъ Софроний съставя и втори голѣмъ сборникъ съ компилативенъ характеръ, който трѣбва нѣкакъ да допълни първия — като разшири поукитъ въ единъ по-свѣтски духъ и като замѣни агиографскитъ разкази съ по-занимателна фабулистика и дори съ обществено-политически размисли. Сборникътъ нѣма общо заглавие. Той обхваща четири разнородни дѣла, които е

трѣбвало да образуватъ, при отпечатване, самостоятелни книги, а именно: 1. нѣколко кратки нравоучителни повести (каквото напр. „Малый крадецъ“, която захваща така: „Петръ билъ малое дете още, и частичко отъ своихъ родителей и отъ своихъ братия открадвалъ билъ овошки и другий малки вещи за ядение...“); 2. „Митология Синтипа философа, попремнога разсмотрена, и приведена отъ персийскаго языка на греческаго пространнаго языка на болгарский краткий и простий языкъ, къ разуменно болгарскому простому народу, въ внешнему ползу прочитающимъ ю“; 3. „Езопови басни“; и 4. „Философския мудрости“.

Явенъ е тукъ стремѣжътъ на Софрония да свърже нѣкакъ строгата черковна поука съ по-сочна и приятна за читателитъ му фантастична или реалистична литература, както тя е била по вкуса на епохата. Нашиятъ книжовникъ посѣга къмъ една отъ най-много четенитъ анонимни книги на източнитъ народи, тая за женскитъ хитрини, приписвана на мждрия Синдбадъ, която, съставена най-напредъ на индийски, бива преведена на персийски и сирийски, после на арабски и гръцки, а отъ гръцки и на славянски. Странна смѣсь отъ афористични мисли, наблюдения надъ човѣшкитъ слабости и тенденциозно рисуване на женския характеръ, книгата се вижда на нашия черковникъ добро нравствено огледало. Той превежда по обичая си ясно и доста естествено, служейки си съ членни форми (орелу, гняздото), съ комбиниранъ фонетиченъ и етимологиченъ правописъ (са, но скопостъ), съ пригаждане къмъ черковно-славянски (твърдо, будуть) и съ една синтакса, която отразява непринудената жива речъ.

Така постъпва нашиятъ писателъ и при четвъртия дѣлъ на съчинението си, „философскитъ мждрости“, въ които се отдалечава отъ догматично-християнската проповѣдь въ посока къмъ свѣтския рационалистиченъ мирогледъ на новото време. Промѣната тукъ се дължи до известна степенъ на оригинала му, именно на оня *Theatrum historicum* отъ 1680 г. на протестантския проповѣдникъ Вилхелмъ Стратеманъ, който бива преведенъ още въ 1758 г. на гръцки, за да получи голѣмо разпространение на Изтокъ. Както се установява при сравнение, Софроний превежда отначало само отдѣлни глави отъ гръцки, като цѣлото съчинение той предава на бъл-

гарски по-късно, и то подъ заглавието Гражданское позорище. Въ извода отъ 1802 г. влизатъ анекдоти изъ живота на нѣкогашнитѣ владѣтели. — персийски, гръцки, египетски и т. н. — и мнения на древнитѣ мислители по въпроса, какво трѣбва да бѣде поведението на господаря къмъ поданицитѣ. Любопитното тукъ е, че Софроний се отклонява веднажъ отъ проповѣдта на оригинала относно милостинята къмъ сиромаси, доказана съ разни примѣри отъ живота на именити владѣтели и духовници, за да поговори за неумѣстната милостиня, практикувана отъ суевѣрнитѣ прости българи. Излизайки отъ собственитѣ си наблюдения и видимо повлиянъ отъ поновитѣ хуманитарни идеи за значението на правилната просвѣта, той се обявява не само противъ невежественото и покварено монашество, но и противъ манастирското поклонничество, понеже тѣ не водѣли къмъ духовно освобождение и обществена самопомощь. Въ негови очи богоугодна е милостинята по сираци, немощни роднини и съседи, после и по чужди сиромаси, а не тая „по ленивѣтъ калугере, що ядатъ и пиятъ и спятъ денемъ и нощемъ“. Софроний порицава и обскурантизма на нѣкои сънародници, пишейки изъ преклонението си предъ новото образование: „Оле неразумность болгарская и голая глупавина: потемнели и померкнали отъ пианство и не хочутъ да са мукаеть (да се загрижатъ) и да се потрудятъ да приведутъ едного мудраго даскала и учителя да научатъ чедата своя на мудрое книжное учение, да се вразумятъ и да се просвѣтятъ...“

И опитътъ му по манастиритѣ и урокътъ на просвѣтителите, съ чиито съчинения се е запозналъ въ Видинъ, убеждаватъ умния и добросъвъѣстенъ български епископъ, че е време да се скъса съ пакостната рутина, дошла въ противоречие съ истинската религия, здравия смисълъ и обществената полза. Въ това отношение интересна аналогия представя тукъ сръбскитѣ книжовници Доситей Обрадовичъ, чиито съчинения сж били познати къмъ началото на XIX вѣкъ у насъ и сж влияли благотворно за разведрянето на мирогледа у способнитѣ за напредѣтъ духовници и учители. Софроний, който, изглежда, е чело нѣщо отъ Доситея, може би неговата автобиография „Животъ и приключения“ (1783), неговитѣ „Езопове и

прочихъ разнихъ баснотворцевъ... басне“ (1788), неговото „Собраніе разныхъ нравоучительныхъ вещей въ ползу и увеселеніе“ (1793) и неговата „Етика или Філософія нравоучительна“ (1803), се е повлиялъ отъ застъпената тукъ апология на здравия разумъ и на науката, отъ критиката на манастирското отшелничество и отъ проповѣдта да се работи въ миролюбивъ духъ за умствено и нравствено въздигане на младежта. Врагъ на паразитното калугерство, Доситей, който самъ е билъ изпърво калугеръ, но който следва отпосле въ нѣмскитѣ университети, изучава нѣмски и френски езикъ и се възхищава отъ Лесинга, доказва безсмислието на манастирското чуждене отъ обществото и държи за презръщането на манастиритѣ въ училища, гдето да се възпитаватъ сираци отъ народа за учители и свещеници. Поклонникъ на западния рационализъмъ, той препоръчва изхвърляне на суевѣрията и на фарисейската праздна обредност, за да се въздворятъ истинската християнска вѣра и науката, които подобряватъ нравитѣ и освобождаватъ народа отъ всѣкакъвъ духовенъ и политически гнетъ. Въ своята противокалугерска проповѣдь Доситей отива до тамъ, да защити таквъ либералистиченъ възгледъ въ духа на Волтера: „По-добре е да се дадатъ срѣдства, за да се преведе на нашъ езикъ и напечата една умна и полезна книга, отколкото да се изградятъ 12 камбанарии и въ всичкитѣ тѣхъ да се накачатъ голѣми камбани...“ „Книги, братя мои, книги!“ провиква се той енергично, настоявайки за писателски трудъ. И тия книги трѣбва да се пишатъ „на простия народенъ диалектъ“, за да достигнатъ до ония, които тънатъ въ отчаяна тъмнина. Този родъ реформаторски идеи и позиви намиратъ приемъ у насъ веднага следъ Софрония, всрѣдъ монаси и книжовници съ живо национално чувство, каквито сж особено Неофитъ Рилски и Неофитъ Бозвели. Софроний, обаче, е първиятъ, който разбира дълбокия смисълъ на новото духовно движение, разширило задачитѣ и длѣжноститѣ на свещеника у насъ. И той се предава съ жаръ на книжовна работа, вдъхновенъ отъ гореща любовъ къмъ народа си и неговата просвѣта. Въ продължение на приведената вече негова проповѣдь той пише — като истински посрѣдникъ между Паисия и Неофитъ Бозвели — така: „За това отворете очитѣ и умъ вашъ,

о болгаре, чада моя любезная... Така ли чинатъ другитъ язици, що са християни и мудри философи? Я вижте како разносятъ они своята стока; не ли я разносятъ по школи и по академии и по учение граматическое и философское... и славятъ ся и цвѣтятъ сасъ учение като пролѣтни цвѣтове. А не са потемнени и помрачени роби, и подложени подъ тешкия яремъ като насъ, неучени, некнижни, невежи, безгласни и безответни, като самий единий скотове. Ахъ нашей неразумное небрежение, и нашая неразумная глупавина болгарская; кой да поплачи насъ, и кой да возридай зарадъ насъ... Безумне болгаре, имашъ да занесешъ по горито, по манастиритъ толкова имение, а не имашъ и не хочешъ да подадешъ това имение да си научишъ детето свое на книжное мудрое учение да печели безцененъ разумъ... Я разсмотрите, о роде болгарский, кой другий языкъ тако глупавъ, и неученъ, и подъ иго покоренъ толкова, и на много язици поработенъ? Ами защо? Нели отъ неучение; нели отъ нерадение книжное, и отъ мудростное невнимание? Я виждте грецитъ; виждте арменитъ; виждте еврейтъ; и виждте европианитъ; и они вси не са ли чловѣци като насъ, ала сасъ това учение станали господари, станали властители, и сасъ учително блистание свѣтятъ на свѣто...

За пръвъ пѣтъ, откакъ се шири у насъ писменость на най-простъ народенъ езикъ, отъ перото на единъ духовникъ излизатъ поуки въ тоя свѣтски духъ и въ съгласие съ новитъ културни тежнення. Не външната обредность, а вътрешното облагородяване и дейната милость правятъ човѣка истински човѣкъ и християнинъ. Софроний държи на нравственитъ дѣла, изтекли отъ чистъ алтруизмъ. Той изтъква настойчиво примѣра на близки и далечни народи, за да поличи огромната роля на свѣтското образование. Да стане българинътъ новъ човѣкъ, да се прероди нравствено и развие умствено, е зовътъ на времето, въ което живѣемъ. Робътъ, потъналъ въ невежество, трѣбва да усвои другъ погледъ върху нѣщата и свѣта, за да се приравни въ домашно възпитание, понятие за честъ, гражданска свобода и културни нужди съ европейца и

си извоюва по-достойно битие. Софроний действува планомерно въ този духъ, схващайки ясно дълга си като апостолъ на възраждането. И че главното му внимание е насочено къмъ „школи и академии“, гдето може да се очисти най-бързо рѣждата на суевѣрието и премахне чувството на народностна малоценность, е явенъ белегъ на настѣпилата духовна промѣна у насъ, къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ.

6

Между книгитъ, които Софроний съставя или превежда въ Букурещъ и отъ които само една бива на времето отпечатана, първо мѣсто по литературно-историческо значение се пада на неговата ръкописна автобиография отъ 1804 г., озаглавена: „Житие и страдания грѣшнаго Софрония“. Докато другитъ трудове на нашия проповѣдникъ ни отвеждатъ къмъ преходнитъ духовни нужди на миналото, тази автобиография, кратка по обемъ, буди и днесъ най-живъ интересъ и може да бѣде всѣкога четена съ радостъ и напрегнато внимание. Причината да заеме тя това изключително мѣсто въ оценката ни се крие тъкмо тамъ, гдето лежи и значението на Паисиевата история, именно въ широко застъпения личенъ елементъ, въ индивидуалния духъ, отразенъ тамъ. Но ако Паисий пише история и само по поводъ на промѣнливитъ народни сѣдбини или на жалкото народно настояще изказва своитъ чувства и възгледи, загатвайки ни темперамента си, или свеждайки автобиографското до най-скромни размѣри, Софроний пише историята на собствения си животъ и има на всѣка крачка възможность да разкрива сърдцето си, да ни запознава съ своитъ мѣки и разочарования, да ни посвещава въ съкровеното на мисълта си. Тъкмо защото говори за себе си, вмѣсто да повтаря чужди житиета, въ които не бихме открили вече нищо занимателно, разказътъ му, тъй естественъ и подвиженъ, ни увлича съ всичко първично на откровеността и всичко наивно-просто на стила. Ако въ другитъ съчинения-преводи на този книжовникъ само косвено или случайно се долавя нѣкаква лична нота въ настроенията, въ мислитъ, въ опита, и авторътъ се губи задъ отекчителни за днеш-

ния вкус дидактически развития, тукъ той е всѣкога самъ на прѣвъ планъ, занимава ни постоянно съ себе си и предава преживѣно и почувствувано безъ всѣко сухо назидание или каквото и да било старание за важничене и позиране. Правдивъ и искренъ безусловно, Софроний създава едно дѣло безъ прецедентъ у насъ, ръководенъ само отъ желание да ни посвети въ съмненията си и да се покае предъ сънародниците си — следъ мъчителното за него решение да се откаже отъ духовенъ санъ и отъ задължения къмъ паството. „Имамъ обаче една скорбъ и бою ся отъ Бога да мя не суди като узехъ азъ оное паству на рамена моя и оставихъ го...“, казва той въ края на Житието си. И добавя още, за читателитѣ: „За мене недостойнаго Бога да молятъ... трудившаго ся прощение сподобити“. Човѣкъ съ крайно чувствителна и строга съвѣсть, Софроний може да намира достатъчни за разума си основания да остане отъждъ Дунава; но той е безсиленъ да отсрани всичкитѣ си остри скрупули и не отбѣгва безпристрастния укоръ на ония, които е онеправдалъ, на своитѣ наскърбени пасоми... Тѣкмо затова той скъсва съ традиционната задача на житиетата, четени и преписвани отъ него, и не за похвала ѝ възвеличаване на единъ забравенъ християнски герой, а за собствено обвинение и оправдание пише малкото си съчинение.

Свободенъ отъ всѣка суета, решенъ да не издига скромната си личностъ до нѣщо забележително и говорейки за себе си само съ огледъ къмъ теглилата и грѣшкитѣ си, Софроний не напомня въ нищо съвременници на Западъ, като Русо, Гюте или Шатобриана, въ автобиографиитѣ или мемоаритѣ на които поличава волята да подчертаятъ подвига си, да разкриятъ предъ потомството, което ще храни култъ за тѣхъ, изключителния характеръ на опита си или важното имъ въ много отношения становище къмъ голѣмитѣ въпроси на епохата. Софроний тегли най-тѣсни граници на изповѣдь и спомени и чертае безизкуствено-импресионистично картината на нрави и на исторически условия, сякашъ мимо намѣрението си и само защото трѣбва да покаже причинитѣ на своитѣ многобройни беди. Не за да се прави мъченикъ, достоенъ за удивление и почитъ, а за да мотивира отстраняването си отъ България и за

да изкупи волни и неволни прегрѣшения предъ народа си той преодолява боязньта да говори за себе си. Така той скача бързо отъ епизодъ на епизодъ, отбѣгва всѣкакви странични развития и се впуска въ подробности само при случаи, които сж наранили душата му, застрашили сж живота му, връзали сж се дълбоко въ паметта му. Нѣкакъвъ планъ за свързване на частитѣ, нѣкакво съзнателно намѣрение да издържи определенъ стилъ и да предприеме грижливъ изборъ между важно и неважно въ по-обективенъ смисълъ при излагане на миналото си, той не знае. Наивенъ разказвачъ, който не държи на литературната форма и не следва рабски никакъвъ образецъ, той показва писателски даръ само по силата на искрена изповѣдь и на пълно вчувствуване. Простотата, като хармония между духъ и стилъ, налага печата си върху тая безхитростна повестъ, отъ която, въпрѣки отсъствието на тънки психологически разкрития, изпъква най-релефно една цѣлостна нравствена личностъ, единъ крайно симпатиченъ портретъ.

Отличителнитѣ черти на тая личностъ знаемъ отчасти вече. Житието ни дава пълната имъ сума и разнообразнитѣ имъ конкретни прояви. Увеличайки се въ разказа, чие следимъ съ любовъ драмата на една душа, която ненавижда лъжата, търси правдата, запазва чистотата си и ламти за спасението си — въ упорита борба съ страшнитѣ условия. Добротата е основно вътрешно качество на тоя свещеникъ, роденъ сякашъ тѣкмо за наложеното му отъ случая звание. Въ една срѣда, въ която цари сурова борба за съществуване и въ която хитритѣ и егоиститѣ намиратъ най-лесно признание, този добъръ пастиръ претегля много поради своя благъ характеръ и своята готовностъ да помага, да услужва, да съчувствува. Нито сѣнка отъ гордостъ у него, нито помисълъ да мъсти на враговетѣ си, нито знакъ отъ разкаяние за сторенитѣ на неблагодарни хора услуги. Дори когато трѣбва да изтъква злобата или непризнателността на околнитѣ, той не изпада ни за мигъ въ гнѣвъ и не кори люто: християнски примиренъ съ всички несгоди и противни случки или характери, той само тихо изказва огорченията си, безъ ирония и безъ сарказъмъ, предоставяйки на върховния промисълъ крайната присъда. Ето, роднинитѣ му го ограбватъ следъ

смъртта на баща му: наклеветенъ, той бива битъ на фаланга и натоваренъ съ дългове. Но той не протестира въ житието си, а само въздиша: „Ами докле исплатя онѣя долгъ какова сѣромашѣ потеглихъ! Нужда, тѣсно и прискорбно живеніе проминувахъ.“ Запопентъ, той бива лишенъ отъ правото да служи години наредъ и трѣбва да бжде въ тежестъ на другитѣ свещеници, които го „поношаватъ и укоряватъ“ („Като някои слѣпецъ тя храниме!“). Софроний забелязва по този поводъ на незабравимо унижение отъ страна на своитѣ ученици само: „Такое укореиѣ и срамъ терпѣхъ шестъ години.“ Посоченъ отъ котленскитѣ първенци безъ вина като длъжникъ на бостанджи-башията, той страда много отъ това коварство, и все пакъ ще казва, колкото и дълбоко уязвенъ: „И толко добро що имъ сторихъ... а най-после мя предадохъ на бостанджи-баши да мя убій! Спроти това и мене дотегна...“ Меката му чувствителностъ и великодушнѣето му не го напускатъ никога, когато трѣбва да се изкаже неблагоприятно. Търновскитѣ владика, като не намира грѣкъ за врачански епископъ, праща въ онѣя размирненъ край като свой представителъ довѣрчивия Софроний, товарейки го и съ голѣма такса. Когато по-късно Софроний разбира истинскитѣ подбуди на фанариота за тази „милостъ“ къмъ единъ българинъ, той не кълне и не иронизира, а само пжтемъ нѣкакъ предъ букурещкия владика, проявилъ братско участие въ сждбата му, се оплаква че билъ „изгабосанъ“ (измаменъ)... Другъ грѣкъ, Калиникъ въ Видинъ, се обхожда съ него като съ последенъ слуга, не го зачита за човѣкъ, а камо ли за архиерей. Софроний се задоволява съ кротката забележка: „Ами що потеглихъ азъ отъ того Калиника калугеря!.. И колика ли скорбъ и грижа имахъ!“ — И навсѣкжде този човѣкъ, миналъ най-жестока житейска школа, съумѣва да запази въ разказа си равна температура на разочарованието, безъ да изневѣри на вродената си доброта и на съгласуванитѣ съ нея нравствени максими на сана си.

Втора очебийна черта въ духовния ликъ на Софрония е неговата неизмѣнна искреностъ. Той иска да ни покаже въ книгата си не своя официалентъ и старателно дегизиранъ епископски образъ, а неподправения си начинъ да мисли и чувствува, слабоститѣ на характера

си и заблудитѣ на сърдцето си, или грѣшкитѣ въ поведението си. Далечъ отъ всѣко старание да прикрива недостатѣцитѣ си, той се въодушевява отъ мисълта да ни се представи въ своя истински вътрешенъ и външенъ животъ, проявявайки нелицемерно смирение и почитъ къмъ правдата. Целта му е не да ни вдѣхне нѣкакво възхищение отъ заслугитѣ си, а да спечели прошка отъ обществото и отъ Бога за волнитѣ и неволнитѣ си отклонения отъ правитѣ мисли и дѣла. Заставайки въ изповѣдта си предъ вѣчността той си дава равномѣтка за всичко и вѣрва, че най-добре ще спечели опрощаване свише и милостъ между хората, като чистосърдечно разкаже истината на живота си. Предъ последния праведенъ сждъ той, добриятъ християнинъ, не мисли да укрива нищо — нито пъкъ да надценява добродетелитѣ си. И така той признава, че склонилъ да се ожени младъ, понеже билъ „глупавъ“ и не разбиралъ, какво вършатъ съ него роднинитѣ му; признава, че въ „безумната си младостъ“ проявявалъ нѣкаква надменностъ и не се покорявалъ на неукитѣ си другари свещеници, поради което ги озлобилъ противъ себе си; признава страхливостта си, когато билъ повиканъ за разпитъ при пашата („Нѣй есмы рая, всякоги боязливи, есмы като зайци“); признава подхлъзването си да стане „епитропъ иконому“ (помощникъ за събиране владишкия данѣкъ), та „по греческое обычай да глѣбѣва чловѣцѣте“, — което после обяснява като внушение на злия духъ („Дѣволъ, що е всякоги на добро завистливъ“, го накаралъ да стори това — „и покварихъ азъ благоговѣйное живеніе мое“); признава непростимото си прибѣгване, кога се разболѣлъ тежко, до бабибачки, което най-малко приличало на свещеникъ; признава самата си болестъ, това нервно разстройство, което го довело до натрапчиви идеи и плачъ край рѣката, и което той тълкува — изъ своя християнски мироглѣдъ — като Божие наказание за гордостта си („Заради безумная лѣдѣсть моя, що бѣхъ ся разгордиль... да глѣбѣвамъ неповинныи чловѣцѣ“); признава заклеването си „отъ страхъ смертнѣй“ предъ султана Ахмедъ Герай да раздѣля вѣнчаната законно жена; признава скриването си въ единъ харемъ, „при самая кадина“, за да запази живота си отъ делиитѣ...

И така последователно, безъ да се бои да изложи

достоинството си, или да се покаже слабодушен и смъшен, Софроний реди епизоди от живота си, въ които грѣшки и слабости ни го рисуват като неспособен да се преструва и да се прави герой или праведникъ, неподатливъ за пристѣпигъ на страсти и на страхъ. Като разказва, какъ Сербезоглу го вързалъ въ вериги и тъкмѣлъ да го набие на колъ, той, който не си прави никакви илюзии върху сериозността на заплахата, казва за овладѣлото го равнодушие предъ смъртта: „Гледахъ като волъ, кой час хочут да мя умертвятъ.“ А като описва нападението на Пазвантовитъ хайти въ черква, тъкмо когато нравствена личност. Далечъ отъ самоуниженето на други подобни страдалци за вѣра и народност (срв. напр. въ руската литература отъ XVII вѣкъ житието на фанатика старовѣрецъ протопопъ Авакумъ), той не се смѣта повиканъ да бжде оржие на Бога между хората и да имъ служи като примѣръ за подвижничество. Той ламти само за вътрешенъ миръ и излага добри дѣла или пѣкъ падения едничко като способъ за изкупване на грѣхове, а не за да се покаже като човѣкъ отъ повисокъ разредъ. Никакви чудеса въ живота си той не знае, като знакъ на висока благодать къмъ него лично, и, гдето говори за невѣроятни спасения (напр. когато го бесятъ, когато трѣбва да го набиятъ на колъ, или когато гърмятъ отгоре му), прави го само като добъръ християнинъ, за да изтъкне какво дължи на божията милость.

Трета основна черта у Софрония е неговото живо чувство на дългъ, дългъ човѣшки, народенъ и професионаленъ. Четейки биографията му, ние имаме възможностъ на всѣка стѣпка да доловимъ неизкоренимата му преданостъ къмъ най-близки сѣщества, къмъ роднини и сѣселани, къмъ просвѣта и поука на народа, къмъ свещеническо звание, разбрано, както изтъкнахме, въ единъ напълно евангелски смисълъ. Дветѣ Иисусови

заповѣди: да обича Бога „съ всичкото си сърдце, и съ всичката си душа, и съ всичкия си разумъ“, и да обича близкия си „като самия себе си“ (Мат. 22, 37—39), той усвоява не като външно, формално предписание, а като вътрешенъ гласъ, като законъ на своята съвѣсть, като нравственъ императивъ, на който се подчинява съ най-добра и свободна воля. Отъ младини той чувствува отговорността си къмъ ония, съ които е свързанъ семейно, обществено и духовно, и цѣлъ животъ той се старае да задоволи нравственитѣ си пориви, да върши доброто, безъ да се плаши отъ трудности и да се разкоблага отъ неблагодарностъ. Сърдечната му доброта го подпомага отлично въ тая готовностъ за изпълнение на дълга. „Толкова послужихъ азъ на все селскій работи!“ въздиша той следъ предателството на котленскитѣ старци — и все пакъ продължава да служи и на село, и на сѣнародници навредъ, гдето трѣбва да помогне на страдалцитѣ, да прояви милосърдието си. Той не се плаши дори отъ смъртта при изпълнение на дълга си и като епископъ се смѣсва съ чумавитѣ, които умиратъ предъ очитѣ му, само за да не откаже последната си утеха на пасомитѣ. „И Богъ ме сохрани!“ припомня си той при разказа за това страшно изпитание. Самото свое назначение за епископъ той схваща — въпрѣки прозрѣното отпосле лукавство на митрополита, който го облича въ достоинство само отъ нѣмай-къде — като истинско евангелско пратеничество; и той изтрайва въ безброй трудности съ неизмѣнно себеотрицание, само защото иска да устои до край на задълженията си, християнски и народни. Както по-рано съ топла беседа учи котленци на тѣхнитѣ религиозни и човѣшки длѣжности, така съ живо слово, съ съвети и примѣри, той ободрява паството си въ една епархия, гдето цари невъобразима анархия. Да бжде полезенъ на изоставения отъ управници и духовници народъ, като носи кръста на дълга си съ търпение, е неговата съкровена радостъ всрѣдъ лишената отъ всѣкакви други радости действителностъ. И въ това се крие една отъ голѣмитѣ добродетели на тоя жилавъ духъ, съчеталъ хармонично християнската житейска философия съ активното народностно съзнание. У този товѣкъ има истинска нравствена доблестъ. Научилъ се да понася търпеливо нещастията,

той не се чувства никога напълно смазанъ и отчаянъ. Нещастията, наопаки, засилватъ волята му да противостои на страшнитѣ изненади и да чака съ упование развиделяването и всрѣдъ най-гъстия мракъ. Смирениѣ признания за малки компромиси, за уплаха, за неволни отстъпления отъ правия пътъ, не могатъ да прикриятъ за насъ силния му духъ въ решителенъ часъ. Той е готовъ дори да стане мжченикъ за вѣра, когато Ахмедъ Герай иска да го прави съ задръжната насреща му пушка мохамеданинъ. „Хичъ вѣра сасъ пушка бива ли?“ възразява той, за да постави спасението на душата си, на нравственото си азъ, по-горе и отъ живота си.

7

Трѣбва да се съжاليا много, гдето Софроний не продължава своя разказъ-изповѣдь и следъ 1804 г., за да ни запознае съ живота си и впечатленията си извънъ България, въ единъ градъ, който, поради голѣмия си брой български жители, заели голѣмо мѣсто въ стопанството, може да се брои за продължена българска провинция, подобно на Браила и други румѣнски градове и села. Така ние не узнаваме нищо по-значително отъ неговитѣ интимни преживявания въ Букурещъ до годината на смъртта му (1813), отъ неговитѣ сношения съ сънародници-емигранти и отъ неговия погледъ върху събития, за които никой другъ у насъ не повествува тогава. Независимо отъ това, симиятъ му начинъ да описва и разказва е тъй увлѣкателенъ, щото краткото житие добива, покрай своята биографско-историческа, и една чисто литературна стойностъ. Като писателъ, изучилъ изкуството си на излагане главно по старитѣ дамаскини, Софроний не отговаря ни най-малко на изискванията, които биха могли да се предявятъ къмъ мемоарната проза, никнала отъ съзнание за авторско достоинство и умѣние. Простосърдеченъ наставникъ, Софроний има за подбуди въ писането си не нѣкакви авторски амбиции, а оная жажда да изкупва грѣшки и да учи народа си, за която говорихме вече. И че, достигналъ първото успокоение следъ забѣгването си отъ България, той се задоволява да нанесе на книга изповѣдта си, безъ да я напечата, сведочи навѣрно само, колко много скрупули има той,

когато трѣбва да повѣри на свѣта едно съвсемъ субективно дѣло, въ което се вади на показъ собствената личностъ. Съвременникъ на романтицитѣ въ Европа, той, човѣкъ на единъ много по-старински начинъ да се чувствува и мисли, не страда отъ тѣхната дързостъ да говорятъ сами за себе си и да смайватъ читателитѣ съ саморазкрития и самоанализи, отъ които би поличали сждба, страсти и настроения съ изключително значение. Занимавайки нѣкакъ по неволя свѣта съ себе си, и то като полага тежестъ на своитѣ страдания, Софроний неволно свиква да има предъ видъ читатели едва следъ смъртта си, когато нито слава, нито укори биха могли да смутятъ съвѣстѣта му на смиренъ божии служителъ.

Посмъртната автобиография на Софрония не издава никаква старателно обмислена композиция, нито пъкъ придирчива грижа за стилъ. Зачетемъ ли житието, ние се убеждаваме бързо, че той пише *ex tempore*, пише както моментътъ му подсказва, безъ каква да е подготовка на материалъ, на стилъ, на тенденция. За ржководна нишка му служи външната последователностъ на преживѣното, както го пази една вѣрна паметъ. Предъ насъ застава чистосърдечниятъ възпитаникъ на дамаскинитѣ и на житиетата, който е решилъ да предаде правдата на живота и на домогванията си, безъ да се стѣснява отъ слабата си книжовна култура. И тъкмо защото той пише така, пренасяйки ни нѣкакъ простоудшно въ своята сфера, въ своитѣ тревоги и терзания, произведението му добива своя подчертанъ личенъ стилъ, отразилъ характера и миогледа на автора. Софроний е човѣкъ на добрата воля и въ дѣла и въ писане. Влагайки своята сърдечностъ и своята незлобливостъ въ разказа, той и не мисли за нѣкакви труфила на стила, така че езикътъ му, граматически взетъ, се свежда къмъ свързване на изречения по най-простъ начинъ. Обикналъ родната жива речъ, той черпи отъ нея, отъ нейнитѣ естествени обрати, сока на своята непринудена беседа, и само за да плати данъка си на една книжовна традиция, задължителна за хората отъ онова време, той вмѣква нѣкои черковно-славянизми въ речникъ и форми. Но тѣзи архаизми се съгласуватъ прекрасно съ духа на епохата и душевната простота на автора, ставатъ естествена патина, увеличила прелестѣта на автобиографията като

художествено произведение. Затова и правдата на изповѣдта ни облѣхва като сѣщинска природа, като майсторски разказана история, способна да ни трогва и възхищава. Ние сякаш виждаме смирената физиономия на събеседника си и по проститѣ му думи и жестове възсѣздаваме станалото, преживѣното съ толкова мѣка минало. Софроний обладава дарбата да не бѣде скученъ и — съвсемъ като народната битова нувела или балада — предпочита да изпуска всички моменти на ретардацията, да се движи стремително напредъ, като спира вниманието ни само на случки и преживявания, свързани съ силни душевни вълнения и драматическо напрежение. Своитѣ мисли и чувства, по поводъ на тѣзи интересни събития, той изказва съвсемъ рѣдко и нѣкакъ мимоходомъ, пакъ въ съгласие съ епическата техника на народната пѣсенъ, тѣй пестелива въ психологически указания, щомъ самата интрига и страннитѣ или страшни случки подсказватъ съответнитѣ душевни състояния. Човѣкъ отъ народа, срасълъ съ простонародния начинъ да се разказва една преживѣна необикновена история, той отбѣгва всичко, което може да отеги читателя като отклонение, като претрупване, като нарушение на бързото темпо. И така той постига, безъ да иска и съзнава, единъ повествователенъ стилъ, който прави произведението и важенъ литературенъ паметникъ. Най-близко до него стои изложението въ нѣкои лѣтописи, както напр. въ тая на Жендо Вичевъ отъ Котелъ, гдето сѣщо тѣй сѣ предадени на зърнистъ и реалистиченъ езикъ народнитѣ патила следъ 1800 година.

Въ разказа си Софроний навлиза направо, безъ всякакво въведение, безъ разсѣждане върху цель и метода на автобиографията, безъ извинение за нескромнѣния опитъ, и т. н. И съобщилъ ни накжсо за потеклото си, той започва да излага случкитѣ отъ зрѣлата си възраст като събрата си Жендо Вичевъ, т. е. като се води по години и по значителни обективно или субективно преживявания, които или споменува набързо, или описва по-обстойно, щомъ тѣ сѣ важени моменти въ сѣдбата му и могатъ да извикатъ човѣшкото ни участие. Съ особена обичъ той се спира на всичко анекдотично, доколкото то означава нѣкаква катастрофа или нѣкоя голѣма беда. Сдържанъ откъмъ излишния, той предпо-

чита конкретнитѣ описания, способни да говорятъ на въображението ни. Лица, обстановка, сцени изпъкватъ релефно предъ насъ, колкото и бѣгло загатнати, по силата на едно наивно реалистично схващане, което прави разказа на Софрония всѣкога увлѣкателенъ. Незамѣнимъ документъ за характеристика на автора си, биографията е и важенъ исторически изворъ за проучване на епохата, на размирнитѣ години презъ XVIII вѣкъ, когато българскиятъ народъ страда неизказано отъ войни и междуособици въ Турция.

Прави впечатление, покрай правдивия разказъ за случкитѣ, и хумористичната жилка на автора. Софроний е готовъ да се посмѣе тихо при спомена и за най-трагични моменти, щомъ схване нѣкакво вътрешно несъответствие въ положенията. Така е, напр., когато той, владиката, си поставя зеленъ калпакъ на глава и се препорѣчва за докторъ, за да предписва лѣкове на турцитѣ; или когато прибѣгва при една кадѣна, която трѣбва „по нѣхное обичай“ да крие лицето си отъ него. Скрѣбта за всичко претеглено се смекчава при този родъ комични противоречия, въ които проглежда човѣшката слабостъ, изповѣдана чистосърдечно отъ сериозния иначе лѣтописецъ. Спомняйки си страшното приключение съ Ахмедъ Герай, който искалъ да го обеси, Софроний не забравя въ разказа си изненадата на своя спѣтникъ Милоша, който побѣгналъ, за да не помогне на султана да извърши грозната си закана. И когато следъ малко Милошъ вижда попъ Стойка здравъ и читавъ, смаянъ и ужасенъ го пита: „Охъ, отче мой, че живъ ли си? Азъ, като побѣгнахъ, много гледахъ отъ далечъ на върбата, висишъ ли обесенъ. И нѣмаше те. Ала като пукна пушката, рекохъ: „Ето отиде отъ тоя свѣтъ сиромакъ попъ Стойко!“ Който знае цената на такъвъ малъкъ епизодъ, той чувствава и предава нѣщата съ истински хуморъ.

Спокойниятъ нагледъ разказъ е често лирически обогрѣнъ, въпрѣки всичката сдържаностъ на автора. Защото презъ картинитѣ на обективно доловенитѣ приключения се проявява за читателя всичкото страстно възбуждение нѣкога, когато опасността е била страшна и мѣката непобедима. Тѣкмо сподавеното раздвижване на автора налага и този прочувственъ тонъ на разказа,

щомъ трѣбва да се вживѣемъ въ сърдечната мжка или трудното положение. Описвайки нервното си разстройство следъ едно тежко заболяване, той забелязва кжсо: „У такова тѣснота бѣхъ“. А когато привѣршва разказа си за изтезанието отъ бостанджи-башията, той се провиква: „Сохрани, Боже, бостанджийское бѣненіе немилостиво!“ И добавя: „И азъ, като неможахъ вече да терпѣ, присѣче ми ся сердце отъ болестъ: рекохъ...“ Често той прибѣгва до възклицания или въпроси, които увеждатъ по-широкъ комплексъ представи, загатватъ нѣкакъвъ афектъ, слагатъ ударение на желаното впечатление. „Ами що потеглихъ у затворката!“ — „Ами азъ що да сторя?“ — „Ами у коя хижа да пойда, като са все изпълнены сас турцы?“ — „Ала докле найда време да побѣгна отъ них колико лъжи не положихме!“ — „Ами колико ли страх имах, да не иде някой да мя скажи!“ — „Ами азъ камо да побѣгна?“ — „Азъ камо да пойда, замаяхъ са!“ Така и изявителнитѣ изречения сж подобрани съ инстинктивенъ усѣтъ за будене внимание и за бързо резюмиране на факти и настроения: „Ето, такива нужды и смърти и стракове проминаха презъ главу мою: ето тако пострадахъ азъ зарадъ чуждыи причины“. И другъ пжтъ: „Ето первая смущенная вѣсть ся зачена. И азъ попитахъ: Какво е това смущеніе камто Враца?“ Кратко и ударно събира Софроний изразителнитѣ черти на едно преживяване, нахвърляйки необикновено живо, импресионистично, обстановката, като въ тоя характеренъ случай напр.:

„Ами азъ наченахъ да мисля, какво да учиня? Да остана на Плевен между карджалиите самъ, не бива; да пойда на Враца не смѣя; да дойда сас них на Влашко какво да сторя?... И востаняхме нощем. А нощъ мала, по маіа месеца. Четворица души презъ горіето, презъ полето, на посока, а не у путь. И пойдохме до Искер рѣка, а оная рѣка безъ ладіа не се минува никак. Има село Коинлари насрѣща. Викаме, не са чува отъ рѣчния шумящъ. Человѣкъ не са ювяетъ никако, а вечер настана, дождъ идѣше. Да пустимъ пушка, не смеим, да не има у село нѣкой пазванскій хайдути. Какво да сторимъ? Замаяхми са. Хеле видѣхме одного говедаря и позна ни и поиде да сказа въ село. И придоша человѣцы сас ладіа, ала и тая ладіа смертно корито есть...“

Боже мой, какво да сторимъ? Притемне... Ами оную смертную рѣку нощемъ у темнотъ како да преминемъ? Хочемъ вси да се издавимъ... И като минахме... свѣтна ни мало на очи, почто камто Враца толкова страхъ не имаше отъ карджалиите.“

Никой дамаскинаръ, никой лѣтописецъ по-рано не е писалъ съ такава внушителна простота и точностъ, тѣй елептично, като се изоставя вичко излишно, всичко незначително и се подчертава сжщественото.

Тази живостъ на разказа се чувствува особено при диалога у Софрония. Този диалогъ не само отстранява монотонията, но и разкрива характеритѣ по най-краткия пжтъ за възприемане, чрезъ драматично противопоставяне. „Като приидохъ при пашата, рече: где вашитѣ человѣци бре, да принесутъ пари? И азъ му рекохъ: Ефенди, три дни есть, како са поишле; когдa да суберутъ толкова пари и да ги принесутъ? А онъ ми отговори: Гиявуръ, иди скоро и пиши да ги не собиратъ отъ раята сеги, ами...“ Постоянно Софроний прибѣгва до разговорния стилъ, долавяйки правилно всичката му жива сила въ единъ разказъ, прѣкото му отношение къмъ чувства и желания, къмъ воля и неволя на лицата. Диалогътъ ни поставя прѣко предъ тия лица, въ напрегнатия моментъ на тѣхния афектъ, и никога не отива по-нататкъ, за да не се отслаби изразителната му психологическа живопись. „Ти ли вѣнча Кованджиова дѣщеря?“ ... пита го разярениятъ султанъ отъ Шихлари. „Отговорихъ: Азъ есмь человѣкъ чужденецъ, наскоро преидохъ и не зная коя есть Кованджиова дѣщеря. А онъ привика на человѣка своего: Скоро дай вжже, да убеса того пезевенка!... И като излазохме на путь... рече ми: Гиявуръ! Скоро сеги прииди на вѣру нашу... И азъ какво да сторя?... Токмо толкова му рекохъ: А ефенди, хичъ вѣра сасъ пушка бива ли?... После ми рече: Раздѣляшъ ли оная невѣста отъ мужа ся? И азъ отговорихъ: Воистину, кой часъ ида на Карнобатъ, раздѣлямъ ги. Заклени ся! И азъ... рекохъ: Ваалаги, биаллаги, раздѣлямъ ги!“

Този родъ срещи и сцени изпъкватъ чрезъ прѣката си речъ най-релефно предъ въображението ни. И тѣ ни представятъ Софрония като повествувателъ, у когото елементарното епическо начало граничи понѣкога съ

художествения похват на опитния драматик и романист. Такъв динамичен и свеж разказ е нѣщо необикновено за времето си у нас, и тъкмо тази особеност на Житието го прави рѣдък човѣшки документ и литературен паметник. Въ пустинята на нѣкогашното безкнижие то е малък оазис, гдето читателят отъ лнесъ си отпочива съ голѣма радост.

8

Още докато е заетъ съ съставяне на Житието си, и както е казано въ заключението му, Софроний се труди надъ други свои книги, съ които мисли да бжде полезенъ на българската просвѣта. Последовател на Паисия, той е убеденъ, че трѣбва да даде нѣкакво допълнение къмъ историята му, нѣщо най-необходимо за укрепване на вѣрата и надеждата и за възпитанието — семейно и обществено-политическо — на българина. И той превежда, първо, своя Недѣлникъ, после Исповѣдание православной вѣри и най-сетне Гражданское позорище. Най-голѣмо значение добива първиятъ трудъ, вече затова, че той е единичката печатна книга на Софрония (другитѣ оставатъ въ ръкописъ) и че това е изобщо първата новобългарска печатна книга. Наистина, ние нѣмаме тукъ оригиналенъ трудъ, като Житието. Но важното въ случая сж не възгледитѣ, не поукитѣ отъ нравственъ и религиозенъ характеръ, а езикътъ, отъ една страна, и починътъ да се печататъ книги на съвремененъ български езикъ, отъ друга страна. Полагайки основитѣ на новата българска писменостъ, Софроний допринася съ Недѣлника отъ 1806 г. да се създаде една езикова традиция, която ще предизвика къмъ обсъждане на книжовния езикъ и която ще насърчи чрезъ новобългарскитѣ си елементи живата речъ въ литературата ни. Срещу ония, които мислятъ, че може да бжде увѣковѣченъ у насъ единъ чуждъ езикъ, грѣцкия, обричайки на безсилие и незачитане домашното просто наречие, Софроний се застъпва, съ всичкия си авторитетъ, като епископъ, тъкмо за това наречие. Така той подкрепя решително възгледитѣ на Паисия за правото на българския съвремененъ езикъ и приучва чрезъ книгата си свещеници и учители да пишатъ на тоя езикъ, за

да бжде преодолено мъртвото черковно-славянско предание или грѣцкото книжовно влияние.

Преда да пустне книгата си въ продажба, Софроний разпраца до нѣколцина заможни българи въ Румѣния позивъ за записване спомощници, тъй като е ималъ да посрѣща доста голѣми парични задължения, при единъ томъ отъ голѣмъ форматъ и съ 530 страници. Този позивъ отъ 29 априлъ 1805 г. ни интересува както съ схващанията на автора за целта и за езика на книгата, така и съ ролята, която той мисли, че тя ще има да изиграе като невиданъ до тогава книжовенъ починъ. И така, Софроний се обръща писмено до непознатитѣ нему „благороднейший и честнейши трговци“ съ молба: „Помогнете на тая душеполезная работа всякий спроти силата своя.“ Книгата той е превелъ „отъ словенский и греческий глубокий языкъ на болгарский простий языкъ“, и желанието му е — тя „да са прочита на всѣхъ недѣляхъ по црквитѣ, като да разумяватъ и прости и неучени челоуѣци, и жени, и деца законъ божий“. Като обяснение за нуждата отъ превода той посочва това, че старитѣ черковно-славянски книги не били достъпни по езика си на народа. „Понеже нашаа книга по славенский старии языкъ написана естъ, и неразумяватъ прости челоуѣци законъ божий, много и свещеници неразумяватъ“, — „того ради потрудихъ се азъ грѣшный и преписахъ тая книга душеполезная на простий болгарский языкъ, каквото хоратиме нии. Ето проваждамъ вамъ и предисловие на тая книга, да го видите.“ За да подчертае значението на труда си като пръвъ опитъ, Софроний заявява: „До сега такаваа книга на болгарский простий языкъ на свѣто не е била! Такива книги по простий языкъ иматъ грецитѣ, и сербитѣ, и власитѣ, и руситѣ, и други вѣри; токъмо нашитѣ беднии болгарии ни иматъ таковий даръ, за това ся потемнени сосъ незнание. Но да са потрудимъ да извадимъ тая сега на свѣто, веднашъ да стане начало, и после следъ насъ надѣя са много таковии простии книги да испишатъ.“

Недѣлникътъ е преводно съчинение. Въ него влизатъ преди всичко, ако и въ преработена форма, Софрониевитѣ поучения, съставени още въ Видинъ (1802), и

после редица кжсове, заети от твърде популярния нѣкога „Кириакодроміонъ“ на новогръцкия проповѣдникъ Никифоръ Теотоки, издаденъ първо въ Москва на 1766 г. и втори пжтъ въ Букурещъ на 1803 г. Внушителниятъ томъ, който става любима книга въ България, подъ име Софроніе е озаглавенъ: „Кириакодроміонъ, сиречь: Недѣлникъ. Поученіе. На всѣхъ недѣляхъ въ православнихъ црѣквахъ прочитасмая евангеліяхъ въ всего лѣта съ толкуваніемъ и съ нравоученіе, и на великихъ господскихъ праздницѣхъ, и на святыхъ празнуемыхъ сказаніе душеполезная. Преписанный отъ словенскаго и отъ греческаго глубочайшаго языка на болгарскій простый языкъ отъ смиреннаго Вратчанскаго епископа Софронія, къ разуменію простому народу...“ Следъ „Оглавлението“ на словата и поученията идва предговоръ, който обяснява намѣреніята на автора, като повтаря и нѣкои отъ мислитѣ въ позива и въ поученията отъ Видинъ. Виждайки, казва Софроний, въ какво невежество е останалъ българскитъ народъ и колко малко българи сж разбрали Светото писание, особено Христовия заветъ, той „възжелалъ“, макаръ и „неизкусенъ“ въ граматиката, да преведе четенитѣ на всички недѣли и годишни праздници евангелия, заедно съ тълкувания и нравоучения, „отъ словянскаго и греческаго пространнаго языка на болгарскій краткий и простый языкъ“. Като съобщава още, че „отдавна желаялъ“ да преведе и издаде тая книга, Софроний забелязва наставнически-заканително: „Кой свещеникъ или четецъ обленитъ ся и не прочита етъ ю въ недѣляхъ и въ праздницехъ, грѣхъ да будетъ на душу его, и онъ отъветъ да въздастъ на Бога правосуднаго за вси простий чловѣци, понеже азъ м о й долъ гъ исполнихъ.“ И, като препоръчва настойчиво да се грижи всѣки не само за тѣлото си, но и за душата си, поне въ недѣлитѣ и праздницитѣ, той подчертава етическата си максима за християнското смирение: „Да не мислимъ нашей добрий работи, що сме нячто учинили, но да мислимъ грѣхи наши, що сме согрѣшили предъ Бога, и всякоги грѣшни да броймъ себе, тогива прогоняя диавола и злую мисль нашу.“ Въ духа на това схващане той се подписва въ края на предговора си: „Азъ грѣшний Софронія епископъ Вратчанскій.“

Отъ послесловието на книгата узнаваме, че печатането ѝ започнало на 25 априлъ и било завършено на 25 ноемврий 1806 г. Тукъ Софроний се извинява за нѣкои неволни грѣшки въ езика, за които моли читателя да ги оправи „съ духъ кротости“. Печатарътъ или словослагателитъ, на свой редъ, добавятъ: „Понеже каквотъ невозможно етъ небо остати безъ облаци, такожде типографу невозможно етъ остати безъ погрѣшение. Каквотъ що пливатъ по море и биотъ ся отъ талази морския и желаютъ достигнути на лиманъ тихований, такожде и ми желаяхмо достигнути до конца книгу сию. Теодоръ Стояновичъ отъ Видинъ, ученикъ Софронія епископа Вратчанскій, Димитриа Николаевичъ и Калчу Николае Попъвичъ.“

Доколко Софроний улучва съ своя Недѣлникъ (гдето влизатъ 94 слова и поучения, заедно съ две наставления за свещеника) голѣми духовни нужди на времето, показва фактътъ, че и другитѣ наши писатели тогава превеждатъ тъкмо подобни поучителни книжки, доближавайки се съ езика си до мѣстния свой народенъ говоръ. Такъвъ е случаятъ съ „хаджи Йоакима даскала“, иначе Якимъ Кърчовски, който въ 1814 г. напечатва въ Будапеща „Повестъ ради страшнаго и втораго пришествія Христова... преведена на простейший языкъ болгарскій“. Такъвъ е случаятъ и съ „Кирилъ Тето(в)ецъ Лейчиновичъ“, който въ 1816 г. напечатва, пакъ въ Будапеща, своето Огледало, написано „ради потрѣби и ползования препростейшимъ и некнижнимъ языкомъ болгарскимъ долния Миссии“. Двамата тия македонски учители и монаси иматъ предвидъ религиозно-просвѣтитѣ нужди на простолюдието, което едва знае българската азбука отъ килийната школа. Тѣхното родолубие остава въ кржга на съзнанието, че сънародницитѣ имъ трѣба първо да бждатъ посветени въ християнскитѣ добродетели, да усвоятъ нравственитѣ начала, забравени презъ вѣковетѣ на робството, преди да мислятъ за нѣщо повече като народностно цѣло, което има свои исторически права и свои възможности за културно развитие. Дамаскинали въ духа на книжнината до Паисия, тѣ не сж се проникнали още отъ по-високата идеология на този хилендарецъ. Въ замѣна обаче тѣ се стремятъ да издигнатъ живата речъ до книжовенъ органъ, и въ тая

посока тѣхнитѣ опити сѣ важень етапъ къмъ реформата, въведена отъ Петъръ Беронъ чрезъ Буквара отъ 1824 г.

Покрай своя обемистъ Недѣлникъ, Софроний приготвя въ Букурещъ, презъ 1805 г., и друго едно голѣмо преводно съчинение, озаглавено: „Люботруднимъ тѣшениемъ исписахъ сию книгу Исповѣдание православния вѣри християнския: и обичаи и закони еврейския: и мохамеданския религии и состояние: и приведохъ ихъ отъ словенскаго и отъ греческаго пространнаго языка на болгарский простий и краткий языкъ: къ разумению и уведению болгарскому простому и невежому народу, на внешнюю и душевную ползу...“ Въ него влизатъ три части, като три последователни характеристики на православната, еврейската и мохамеданската религия, съ тѣхнитѣ догми, обичаи и нравствени предписания. За изворъ на Софрония служатъ руски и грѣцки съчинения отъ XVII и XVIII вѣкъ. Езикътъ тукъ е значително по-свободенъ въ предаването на живия говоръ, отколкото въ Недѣлника, гдѣто, въ прѣки обещанието, има доста черковно-славянски думи и форми, въ тѣхната руска редакция.

Запознахъ — или останахъ при намѣрението да запознае — сънародниците си съ вѣрвания и обичаи на тритѣ главни религиозни общини на Изтокъ, Софроний не забравя да разшири просвѣтата и въ посока на политико-общественитѣ идеи, които вълнуватъ западния свѣтъ. Съ тази крачка при книжовнитѣ си занятия той като че е най-близу до завета на Паисия, но като принася интереса на читателитѣ отъ българската къмъ всеобщата история и като дава обилни примѣри за пакоститѣ на тираничното управление и за благодатнитѣ резултати при свободното обществено развитие. Любопитно е, че още въ Видинъ, намирайки се въ ужаснитѣ условия на двойно робство, политическо и духовно, той попада на съчинението, което му рисува въ мрачни багри този родъ неволи и което така го издига вътрешно и теши донѣкъде съ надеждата за отхвърляне на робскитѣ вериги. Това съчинение е поменатиятъ вече *Theatrum historicum* на Стратемана, въ грѣцкия преводъ на нѣкогашния фанариотски господарь на Влашко Николай Маврокордато: *Θεατρον πολιτικόν* (1758). Отначало Со-

фроний превежда само нѣкои глави, а отпосле, въ Букурещъ, той се заема да направи цѣлата книга достъпна за българитѣ, и то подъ заглавие: „Люботруднимъ тѣшениемъ приведохъ и преписахъ сию книгу нарицаемый Театронъ политиконъ, сиречь Гражданское позорище, отъ греческаго пространнаго языка, на болгарский нашій простий языкъ: къ разумению и уведению простому болгарскому народу, на внешнюю и душевную ползу, и на совершение доспѣ въ лѣто 1809: августа 25.“ Голѣмиятъ ръкописъ, който съдържа 349 листа, повтаря съ това заглавие — грѣцко и българско — примѣра на Кириакодромиона — Недѣлникъ, при което Софроний превежда думата „театръ“ съ черковно-славянското „позорище“, а „политическо“ съ „гражданско“ (отъ „полисъ“, градъ). Интересно е, че и Маврокордато превежда, по собствено признание, отъ латински на грѣцки простионароденъ езикъ, така щото Софроний, който е взелъ поука отъ Паисия и Дамаскина, сжшо се решава да пренебрегне „високия“ черковно-славянски за смѣтка на народната жива речъ.

Въ предговора си „къ любезнейшему читателю“ преводачътъ изтъква ползата, която може да се извлѣче отъ изнесенитѣ „историй на ветхий и храбрии мужие и на мудрий философии“, съчинени първо на латински езикъ, а преведени после на грѣцки отъ Маврокордато. „А азъ смиренный, продължава Софроний, во ревности роду моему потрудахъ ся и преписахъ отъ греческаго на болгарский простий языкъ, почто не са нахожда тая ни на словенский, ни на русский языкъ...“ (— Софроний не е знаелъ, че има руски преводъ още отъ началото на XVIII вѣкъ!) И, като отбелязва най-общитѣ идеи на книгата — относно длъжноститѣ на владетелитѣ — и урока, който всѣки високопоставенъ и всѣки обикновенъ човѣкъ може да извлѣче отъ тѣхъ, той заключава: „Приими вече, о четателю, тая книга благодарно, и со внимание и со прилежание прочитай за многое добро твое... По това и азъ не гледахъ и не бройхъ тоя трудъ, но сасъ тѣшание многое преписахъ ю; и кой я прочете, да ся уполати, и за мене грѣшнаго да моли всемилостиваго Бога въ день судный. Аминъ.“

9

Отъ 1803 до 1813 г., въ продължение на десет години, които прекарва въ Букурещъ, Софроний не се ограничава само съ мирна книжовна дейностъ, а взима участие и въ благотворителни и други почини, които лучатъ да подобрятъ съдбата на роба отвъдъ Дунава. И положението му като духовенъ сановникъ, таченъ отъ паството си въ отечеството, и авторитетътъ му като книжовникъ, който открива нова ера за българското писано слово и за българската просвѣта, сж извиквали почитъ и привързаностъ всрѣдъ голѣмата българска емиграция въ дветѣ ромънски княжества. А когато настѣпва наоколо политико-военно раздвижване, способно да вдѣхне нѣкаква вѣра въ по-честити дни за България, български първенци и чужди фактори сж се обръщали къмъ него за съдействие — било предъ мощната покровителка на християнитѣ въ Турция, Русия, било предъ сънародницитѣ, които е трѣбвало да се притекатъ съ оржие или по другъ начинъ въ помощъ на освободителитѣ си отъ северъ. Откакъ именно Русия, чрезъ войната си срещу Турция отъ 1768 г., приключена съ Кючукъ-кайнарджишкия миръ отъ 1774 г., се утвърдява на Черно-море и си спечелва ореола на застъпница за поробенитѣ на Балканския полуостровъ народи, българитѣ не преставатъ да очакватъ избавата си тъкмо отъ тази страна. Затова въ руско-турската война отъ 1806—1812 г. ние виждаме да се записватъ много български доброволци и да се образува „Земское болгарское войско“ (1810), за подпомагане на руския походъ. Презъ 1804 г. двамина образовани българи, Атанасъ Николаевъ Нековичъ (отъ Тетевенъ) и Иванъ Атанасовъ Замбинъ (отъ Враца), се явяватъ по свой починъ въ Петербургъ, за да настоятъ предъ високитѣ правителствени мѣста — да бжде взетъ българскиятъ народъ подъ руска закрила. Бѣжанци въ Ромъния, тия патриоти сж били подсѣтени навѣрно отъ сръбското въстание тогава и отъ развоя на работитѣ въ поставенитѣ подъ руско покровителство румънски земи — да помислятъ и за разореното си отъ кърджалии отечество. И, за да намѣрятъ благосклоненъ приемъ предъ рускитѣ власти, тѣ се обръщатъ къмъ свои близки въ

Враца, да имъ доставятъ отъ епископъ Софрония, за когото тѣ сж мислили, че е още тамъ, необходимитѣ препоръчителни писма.

Софроний е обаче въ Букурещъ, и въ течение на 15 месеца българскитѣ представители не получаватъ никакъвъ отговоръ на писмото си. Тогава единъ отъ тѣхъ остава да работи въ Петербургъ, а другиятъ заминава за ромънскитѣ княжества, гдето вече е обявена война, за да се срещне лично съ Софрония, когото и двамата, изглежда, сж познавали добре отъ по-рано. На 1 септемврий 1807 г. Замбинъ съобщава отъ Петербургъ на Нековичъ, че получилъ Софрониевото прошение, но че останалъ недоволенъ и отъ формата и отъ съдържанието му. Главното недоволство на Замбина е идѣло отъ това, че Софроний билъ изпратилъ не писмено пълномощие за него, а свое частно изложение до руския генералъ Горичъ, съ когото се сношавалъ тогава Замбинъ, така че тоя не е могълъ да действа като надлежно упълномощенъ народенъ пратеникъ. Затова Замбинъ се решава да изпрати на Софрония свой проектъ за писмо до самия себе си, като черновка, която Софроний е трѣбвало само да препише грижливо и подпише. Добриятъ Софроний, който не е билъ посветенъ напълно въ намѣренията на Замбина и не е знаелъ каква употреба може да се прави отъ писмото му, се съгласява все пакъ да изпълни поръчката и да сложи подписа си подъ чуждия проектъ. Въ последния се е говорѣло за разорението на българскитѣ области България, Романия (Тракия) и Македония отъ жестокитѣ турци, които грабѣли, насилвали, и мжчели българитѣ, за да станатъ тия мохамедани; и после, какъ българитѣ се надѣвали първо на Бога и следъ това на руския монархъ, който — подобно на предходницитѣ си — нѣмало да се откаже да допуска едно-вѣрцитѣ си отъ Турско да прибѣгватъ въ държавата му.

Софроний намисля да напише и отъ свое име нѣкаква „просба относительно общата полза“, както се учимъ отъ писмо на Замбина до Нековича (1 декемврий 1807), гдето се казва още, че Софроний билъ поискалъ за това и съвета на самия Замбинъ. Но, докато се дойде до такова решение по случая, Замбинъ, чието здраве е било съвсемъ разклатено отъ туберкулозата, се поми-

налъ презъ есента на 1808 г. Преди това, презъ февруарий с. г., той успѣлъ да подаде прошение до руския министъръ на външнитѣ работи, князь Куракинъ, въ което представялъ пратената до него „бумага“ на Софрония (тоя, казва се, бедствувалъ наравно съ всички свои сънародници) и изтъквалъ молбата на българитѣ да бждатъ взети подъ императорско покровителство и присъединени къмъ Русия. Прошението на Замбина, тоя нещастенъ, но крайно енергиченъ „болгарский депутатъ“ (както самъ се титулува), бива препратено отъ Петербургъ до главнокомандуващия въ Влашко и Молдова, князь Прозоровски. Последниятъ трѣбва да се е отнесълъ съ довѣрие къмъ Софрония, тъй като тъкмо по негово нареждане вещитѣ и сумитѣ, останали отъ Замбина, били предадени въ Букурещъ на Софрония, за да бждатъ по-нататкъ вржчени на наследницитѣ. Той завръзва връзки съ българския епископъ чрезъ сенатора Кушниковъ, председателъ на двата дивана въ Букурещъ и Яшъ, и чрезъ намѣстника му Милорадовичъ. Милорадовичъ се срѣща съ Софрония и го разпитва на нѣколко пѣти относно положението на работитѣ въ България. Отъ доклада му по поводъ на писмото на Софрония се учимъ, че Софроний — по собствени признания презъ 1808 г. — се намиралъ отъ 4 години въ Букурещъ, че по-рано той билъ преживѣлъ на самото мѣсто всички беди на сънародницитѣ си и че тѣзи сънародници, имайки довѣрие въ него, му откривали желанието си „да сж подъ покровителството на Русия“, тъй като не могли повече да търпятъ турскитѣ притѣснения. „Презъ всичкото време, добавя Милорадовичъ, докато е билъ въ Букурещъ Софроний, при него сж идвали българии отъ отвѣждъ Дунава, за да искатъ отъ него съветъ и помощъ, — нѣщо, което го е подбудило да пише въ Петербургъ... За писмото, което той е изпратилъ въ Петербургъ, знаятъ само 7 души отъ най-знатнитѣ люде въ Враца. На другитѣ епископи и митрополити не довѣрjвалъ, тъй като последнитѣ били гърци“.

Приемникътъ на князь Прозоровски, като руски главнокомандуващъ, князь Багратионъ, продължилъ тия връзки съ еп. Софрония, като се надѣвалъ да използва влиянието му въ България и получи съдействието

на българитѣ за руския походъ на Балканитѣ. Когато и Багратионъ билъ смѣненъ отъ поста си, поради лошото впечатление отъ оттеглянето на рускитѣ войски презъ 1809 г., замѣстникътъ му, генералъ Каменски, се обърналъ сжщо тъй за съдействие къмъ Софрония, и то при посрѣдството на втория български „депутатъ“, другаръ на Замбина, Атанасъ Нековичъ. Въ резултатъ, и въ свръзка съ предприетитѣ презъ априлъ 1810 г. военни действия, Софроний издава, по починъ на руския главнокомандуващъ, единъ позивъ, озаглавенъ: „Милостию божию Софроний архiereй болгарский“. Въ нѣкои издания на позива името Софроний е замѣнено погрѣшно съ „Серафимъ“, и то безъ знанието на самия авторъ.

Въ този позивъ, съставенъ на простонароденъ езикъ, Софроний се обръща къмъ сънародницитѣ си въ България, за да имъ обяви предстоящото тѣхно освобождение, чрезъ руското оржжие и по волята на императоръ Александъръ Павловичъ. Подканвайки сънародницитѣ си да услужватъ на руската войска, която идва да ги избави отъ „турское варварское мучительство“, Софроний ги поучава — да не бѣгатъ при „душманитѣ турци“, а да се „прилепятъ при това християнское войнство“, което не бие и не убива, „каквото проклятии агарени“, и което ще изплати, по заповѣдъ на господаря си, цѣлата реквизиция. (Софроний казва: „що дадете — ячменъ или сѣно, или добитѣкъ, все хоче изплатено да буде отъ Государя“). И, като увещава отново българитѣ да приематъ руската войска като еднородни братя, той имъ напомня едно важно задължение: „Ала най-вече, християни, да се пазите отъ Юдиное предателство, каквото отъ огня гиенскаго, да не буде никоему християнину да упадне у таковий тѣшкий грѣхъ, почто казенъ хоче да буде и на тоя свѣтъ и на оний...“

Следъ неблагоприятния край на руско-турската война отъ 1812 г., когато Русия е принудена да подпише миръ въ Букурещъ, за да може да отправи войскитѣ си срещу Наполеона, потеглилъ вече на Изтокъ, положението на българитѣ отъ дветѣ страни на Дунава се е влошило

много. Румъния е била наводнена отъ бѣжанци, които не сж вѣрвали на турскитѣ успокоения, така че само въ Букурещъ пристигнали до три хиляди български семейства. Рускитѣ власти, преди отеглянето си отъ Влашко и Молдова, сж вършили възможното, за да запазятъ тѣзи преселници отъ чокойско заробване или да ги настанятъ на свобода въ отстъпени държавни земи въ Бесарабия. Въ тѣхна помощъ идватъ и българскитѣ първенци въ Букурещъ, при което голѣми заслуги въ това отношение си спечелва поменатиятъ Атанасъ Николаевъ Нековичъ. Той се е числѣлъ като български представител при руската главна квартира и отъ 1808 до 1812 г. е вършилъ съ преданостъ разни услуги на сънародникитѣ си, особено въ труднитѣ имъ изпитания следъ преселването въ Влашко и Бесарабия. Усърдието му бива признато отъ самитѣ руски власти, които му издаватъ похвално свидетелство и го награждаватъ съ брилянтовъ пръстенъ отъ императора. За него говори и единъ документъ отъ българска страна, именно благодарствената грамота, която му издаватъ на 2 августъ 1813 г. нѣколко видни българи, начело съ епископъ Софроний. Въ тая грамота, писана на руски, се изтъкватъ заслугитѣ на „българския депутатъ“ по застъпничеството му за сънародникитѣ и се изказва признателностъ и почитъ къмъ личността му, свързана незабравимо съ спомена за „таква подвижи“.

Любопитното е, че и самъ Софроний е билъ предметъ на една такава писмена благодарностъ — и не само за извършеното отъ него като закрилникъ на бѣжанцитѣ българи, но и като голѣмъ народенъ будителъ, който е взималъ присърдце всички нужди на роба и е развилъ значителна книжовна дейностъ. Четири месеца преди грамотата, отправена до А. Николаева, единъ малко познатъ до сега българинъ отъ букурещката българска колония написва на 25 мартъ 1813 г. ода въ честъ на епископъ Софроний. Тя е интересна и като свидетелство за това, какъ сж гледали виднитѣ българи на своя духовенъ представител и водачъ, и като пръвъ опитъ за поезия на новобългарски езикъ. Димитъръ Попски отъ Тръвна отправя, именно, длъжното си похвално стихотворение до своя „благодетель и отецъ“, за да оплаче първо тежката участь на България подъ

турския яремъ и за да изтъкне после заслугитѣ на епископъ Софрония така:

Богъ милость свою намѣ, владику, явяетъ.
Онѣ тебя избралъ, отче, намѣ пастиръ и учитель,
О душахъ нашихъ пекущаго ся и добрый рачитель!
Своимъ учениемъ Ти на путь спасения наставляеши
И подъ несносимъ игомъ дрѣмляющихъ ободряеши. . .
Имя твое загрьмѣло и будетъ грѣмѣти въ вѣки вѣковъ;
Болгария тебе вѣнецъ плете — а небеси уже готовъ.

Нагатъкъ поетътъ сравнява Софрония съ заслужилитѣ за българската черква патриарси Теофилакта и Евтимия и моли Бога да го поживи „на лѣта многа“, за да види изкоренени гонителитѣ на нашата черква и свѣтълъ лжчъ надъ България:

При животе твоємъ да възкрѣснѣтъ разяренѣи нашъ левъ,
Кой бистримъ стремлениемъ да изреветъ страшенъ ревъ! . . .
Престолъ архиерейскѣи паки да блеснетъ,
И тѣа звона паки радостно да екнетъ:
Да явить ся царя Асеня мужество. . .
Всѣхъ вооруженною рукою и волею за вѣра да умре, —
Слава отъ людей, отъ Бога вѣнецъ да преме.

Патриотически надъханиятъ отъ историята на Паисия авторъ не показва никаква сръжностъ въ версификацията, но въ замѣна изглежда да е напълно искренъ въ възторга и въ признателността си. Опитътъ му идва да покаже не само неговото лично отношение къмъ благодетеля, но и чувствата, които сж хранѣли всички съзнателни българи къмъ дѣлото на своя епископъ. Интересното е, че Димитъръ Попски свързва това дѣло прѣко съ идеала за отстраняване „гонителитѣ на българската черква“ (грѣцкото духовенство) и за освобождението на България отъ турското робство, като прави Софрония най-издигнатъ апостолъ на вѣрата въ добри дни за отечеството. „Своимъ учениемъ Ти . . . подъ несносимъ игомъ дрѣмляющихъ ободряеши“, пише той за него, и съ това свидетелствува — понеже сигурно не се касае тукъ за гола риторика — колко упорито е залѣгалъ Софроний за поддържане духа между огромната българска емиграция.

За тази дейностъ въ Румъния не ни сж запазени повече вести, макаръ тя и да е намирала у съвременникитѣ заслужено признание. Какво е вършилъ Софроний покрай своята родолюбива проповѣдь и своето

застъпничество предъ рускитѣ и румънскитѣ военни, граждански и духовни власти, въ какво състояние и въ какво самочувствие се е намиралъ той презъ войната и непосредствено следъ нея и кога настъпва последниятъ му часъ — не знаемъ отъ никакви частни съобщения или официални документи. Въ една кондика на угровлахийската митрополия въ Букурещъ четемъ, че Софроний е взималъ нѣкакво участие въ архиерейскитѣ събрания, при изборъ на митрополитъ, между 3 юлий 1806 и 7 мартъ 1813 г. А въ другъ ръкописенъ сборникъ на същата митрополия сж вписани около 60 свещенически ръкоположения, извършени въ разни черкви отъ „преосвещения архиерей Врачански Софроний“ между 14 декемврий 1802 и 7 октомврий 1809 г. Семейната срѣда на Софрония ще е била съставена отъ дъщеря му Мария и внука му Атанасъ, който, откакъ завършва Бейската академия въ Букурещъ, става, поради проявенитѣ си способности, учителъ въ нея до 1811 г., следъ което заминава да учи медицина въ Виена, установявайки се накрай въ Парижъ. Сключенъ Букурещкиятъ миръ (28 мартъ 1812 г.), другиятъ внукъ на Софрония, Стефанъ Богороди, бива назначенъ отъ Цариградъ, гдето служи въ драгоманството при марината, за хетманъ (префектъ) на Галацъ, подъ ведомството на приятеля и закрилника си Скарлатъ Калимахъ, князь на Молдова. Така Софроний е билъ, при ужаснитѣ иначе условия за народа си, спокоенъ за своитѣ най-близки. Сждено по всичко, той е завършилъ земнитѣ си дни не дълго следъ последния подписанъ отъ него документъ, грамотата до А. Нековича отъ 2 августъ 1813 г. Като 74 годишенъ старецъ и може би още презъ 1813 г., къмъ края ѝ, той, сломениятъ отъ тегла и отъ тежка сждба на народа си, умира въ Букурещъ. Той почти достига възрастта на своя предходникъ и приятелъ Паисия Хилендарски, живѣлъ 76 години (1722—1798). Външниятъ му ликъ ни е предаденъ на единъ шаблонно рисуванъ отъ самия него аквареленъ портретъ, приложенъ къмъ ръкописа, въ който се съдържа оригиналтътъ на автобиографията отъ 1804 г. Маслениятъ портретъ на Софрония отъ 1812 г., който се е пазѣлъ отначало у внука му Стефанъ Богороди, ни го представя въ нѣкакъвъ идеализиранъ и доста промѣненъ видъ.

КИРИЛЪ ПЕИЧИНОВИЧЪ

(1770—1845)

1

Въ южнитѣ склонове на Шаръ-планина, всрѣдъ разкошна планинска и полска природа и като срѣдище на многобройни села отъ дветѣ страни на горни Вардаръ, е разположенъ стариятъ български градъ Тетово. За плодородната долина Пологъ, която още при Пресиана (IX вѣкъ) влиза въ границитѣ на българската държава, и за нейното главно селище, наричано нѣкога Хтѣтово, имаме доста исторически вести. Владѣяни между X и XII вѣкъ отъ Самуила, Калояна, Иванъ Асенъ II и Константинъ Тиха, тѣзи мѣста попадатъ неведнажъ въ състава на Византия, при което и сръбски крале успѣватъ да ги завоюватъ за по-кратко време презъ XIII и XIV вѣкъ. Тетово е билъ прочутъ съ своя манастиръ „Св. Богородица“, чиито привилегии се опредѣлятъ въ нѣколко хрисовула, и съ своя годишенъ панаиръ, който и по-късно, следъ турското завоюване, продължава да движи търговията въ този край. На пжтя отъ Скопие за Дебъръ и Кичево и въ постоянни връзки съ Призренъ презъ планината, Тетово е обслужвалъ околнитѣ села, внасяйки разни стоки, и е произвеждалъ жито и овочия, които, както кожитѣ и сиренето, сж се продавали вънъ. Особено сж се славили ябълкитѣ, кестенитѣ, орѣхитѣ и другитѣ плодове, които вирѣятъ и сега въ околността, както и лозята по Балъ-тепе („Меденъ връхъ“) надъ града, отъ гдето се открива прекрасна гледка къмъ обширната долина. Народната пѣсенъ въ Тетово казва:

Да идемъ село Балъ-тепе,
Балъ-тепе сеиръ да гледамъ!
Балъ-тепе — вода студена,
Балъ-тепе — трава зелена,
Балъ-тепе — чешма шарена,
Балъ-тепе — бука висока,
Балъ-тепе — сѣнка широка!

Тетово се пада въ срѣдата на дългата 55 км. и широка до 12 км. долина, която по климатически условия и стопанско значение — съ своето скотовъдство и своите овощия — напомня Тракия край Марица. Пологъ (Горни и Долни) обхваща селата отъ Лешокъ до Яжинце като „Подгоръ“, тия по Вардаръ отъ Сиричино до Радтинце като „Вардария“, и ония посрѣдъ полето (Жилче, Ратае, Подбреге, Прелюбица, Полатица и др.) като „Поселъе“. Всичко тукъ, и културни старини и названия на села, и битъ, поезия и езикъ на народа, говори за чиста българщина, упазена презъ вѣковетъ въпрѣки албанските нахлужвания и турските насилия. Особено е страдало Тетово отъ произволитъ на своите турско-албански паши, които сж прогонвали беззащитното население отъ жилищата му и сж му отнемали най-добрите полски имоти. Пришелците-албанци сж разрѣдявали българския елементъ, безъ обаче да отнематъ крепкото му народностно чувство и да разкъсватъ връзката му съ българското население въ Скопско и Кичевско. Принудени да бѣгатъ отъ полето и да се настаняватъ по стръмните и неплодородни склонове на Шаръ, жителите на Тетово и на Пологъ е трѣбвало, при трудното препитание чрезъ търговия и занаяти, да отиватъ по печалба навредъ изъ нѣкогашна Турция, както и въ Русия и Влашко, гдето тѣ сж се занимавали главно съ хлѣбарство. Така това здраво и трудолюбиво население развива волята си за преодоляване на негодитъ въ живота и поддържа непоклонимо битовите и поетическите си традиции и жаждата си за просвѣта.

Интересно е, че никога тукъ гръцкото влияние въ черквата и училищата не достига онѣзи опасни размѣри, които то взима въ други македонски и тракийски покрайнини. Гръцките владици почти не стѣпвали въ Тетово, било поради неразположение на населението, било поради съпротивата на мѣстните паши-феодали, така че свещениците въ града и по селата сж чели до началото на възрождането на своя старъ езикъ, поддържанъ писмено и въ килиите. Едва въ най-ново време известна слаба почва спечелва сръбското влияние, и то откакъ турското правителство, за да спре разволя на българщината, одобрява коварно назначаването на сръбски владици отъ Патриаршията и изпращането на сръбски учи-

тели отъ съседното кралство. Тази сръбска пропаганда, обаче, поддържана чрезъ обилни чужди сръдства, не успѣва и при най-грозенъ политически тероръ да увреди националното съзнание на мнозинството. Калени въ борба срещу потисниците, българите сж отстоявали съ енергия и жертви своите нравствени права и сж се чувствували въ неразривно единение съ домогванията на своите сънародници другаде за черковна независимост и културна самобитност. Богатата народна пѣсенъ, съ своите старински епически мотиви, народниятъ календаръ, съ всичките му празници, и цѣлиятъ домашенъ битъ, съ обичаи, носия и други показалци за дълбокъ духовенъ консерватизмъ, сж останали чисто български, като ярко свидетелство за вѣрностъ къмъ народностните начала.

2

Преди още да проникне въ тѣзи краища струята, изтекла отъ Паисия или подхранена отъ други по-нови национално-политически и културни влияния, свещеници и учители се опитватъ да задоволятъ нуждата отъ религиозно-нравствена поука чрезъ преводни книжки на народенъ езикъ. Касае се да се мине отъ скъпи и трудно достъпни ръкописи, каквито е могло да има главно въ манастирите и градските килии, къмъ печатани евтини издания, които всѣки любознателенъ читателъ би билъ въ състояние да си набави. Че нуждата е била широка, учатъ ни дългите списъци на „спомоществателите“ въ края на тѣзи книжки, гдето откриваме застъпени всички мѣста на българската етнографска област и всички обществени класи и професии. Броятъ на предплатилите купувачи, на печатаните екземпляри и на новите издания показва недвусмислено, какъвъ живъ отзвукъ е намирала тая първа литература всрѣдъ населението. По характера на съдържанието ѝ можемъ да сждимъ и за духовните потребности на срѣдата. При тежките вътрешни условия въ турската империя презъ XVII и XVIII вѣкъ, при неволите отъ войни и епидемии, при толкова насилия отъ свѣтски управници и разбойнишки нападения, при такъвъ несигуренъ животъ и крайно бедна духовна атмосфера, едничкото четиво, което е могло да привлече притѣснения

отъ всѣкжде робъ, е била черковно-поучителната и апокрифната книжнина. Дирейки нѣкаква утеха само въ религията, българинътъ отъ оная епоха е намиралъ отдихъ и нравствена опора въ поучения и разкази, които откриватъ просторъ за въображението му, успокояватъ тревогитѣ му, отвличатъ го за мигъ отъ скръбната или страшна действителностъ. И т. н. дамаскини идватъ тукъ въ помощъ на наивната християнска вѣра, поддържана въпрѣки притѣсненията най-упорито, чрезъ черковната и домашната обредностъ.

Дамаскинитѣ образуватъ прѣка връзка между старата и новата българска писменостъ. Родствени по духъ, по основна насока на идеитѣ и настроенията, съ паметниците на старата българска книжнина, тѣ подготвятъ новата литература чрезъ езика си, който възпроизвежда въ много черти облика на живитѣ български говори. Насоката тукъ е дадена отъ знаменития първообразъ на българскитѣ произведения отъ този родъ — Съкровището (Θυζαυρός) на митрополитъ Дамаскинъ Студитъ, родомъ отъ Солунъ и живѣлъ презъ XVI вѣкъ. Съставена на популярнъ новогръцки езикъ, тази книга се е радвала на голѣма почитъ между свещеници и народъ и се е преиздавала непрекъснато до най-ново време. Въ нея сж влизали проповѣди за разнитѣ черковни празници, разкази изъ живота на християнскитѣ светци и поуки по разни поводи и на разни теми. Постепенно къмъ това съдържание въ сборницитѣ, преведени отъ гръцкия оригиналъ, се добавятъ подобни слова и поучения и отъ други духовни наставници, както и повести отъ исторически или приказенъ характеръ, така щото нашиятъ простосърдеченъ читателъ се е запознавалъ съ голѣмъ дѣлъ отъ житиетата, легендитѣ и романитѣ на срѣднитѣ вѣкове, възникнали въ православния Изтокъ. Важното въ случая е, че по примѣра на Дамаскина българскитѣ преводачи — и за преводачи, а не за самостоятелни съчинители може да става дума — сж прибѣгвали до естественъ стилъ и жива речъ; защото само така тѣ сж могли да доставятъ „душевна полза“ на простолюдието.

Като пръвъ издател на подобна книжнина у насъ следъ Софрония се проявява Йоакимъ Кърчовски, наричанъ въ разнитѣ свои книжки и въ чуждитѣ лѣто-

писни спомени „Хаджи Йоакимъ даскалъ“, „Йоакимъ изповѣдникъ“ или „иеромонахъ Якимъ“. Роденъ неизвестно кога, но навѣрно къмъ срѣдата на XVIII вѣкъ, въ селото Осломеви, Кичевско, той взима прозвището си отъ гр. Кичево или Кърчево, макаръ да се подвизава отъ ранни години като свещеникъ и учителъ въ североизточна Македония, въ гр. Крива-паланка, чийто говоръ се отразява отчасти и въ писаната му речъ. Даскалъ Йоакимъ билъ жененъ. Откакъ овдовѣлъ въ 1807 г., той ходилъ на поклонение въ Иерусалимъ, после се постригалъ калугеръ и станалъ даскалъ въ Кратово, гдето училъ съвмѣстно момчета и момичета. Освенъ това, той е обикалялъ, по предание, градовитѣ Щипъ, Кюстендилъ и Мелникъ, гдето проповѣдвалъ въ черквитѣ. Тъкмо изъ проповѣднишката и учителската практика, която ни подсѣща за подобна дейностъ на Софрония, възниква у него идеята да се залови за книжовенъ трудъ. Намирайки поддръжка у нѣкои просвѣтени свои почитатели, той преписва и издава анонимно презъ 1814 г. въ Будапеща книжката отъ 30 стр., озаглавена Слово исказаное зарада оумиране. Въ нея влиза както самото това слово, така и второ „слово заради святое исповѣдание на сички християни“. За езика на първото ни даватъ представа тия нѣколко реда:

„Слушай Θεодоро: сички чловѣци знаятъ и слушатъ святое евангеліе и сички книги христіанскіи се за овіе страшніи діаволски патища писуватъ; а чловѣци никои патъ Богу не се молятъ... и отъ тіе грѣшни и діаволски зборови имъ оумъ отемнелъ и ослепелъ, а едни отъ многу спіенѣ; а едни отъ многу віно піенѣ и отъ много турліи грѣхови сички се како безумни звѣрови и добицы, любатъ и обичатъ овои вѣкъ; а Христосъ казуе: кой обича нещо отъ овои вѣкъ, тіе чловѣци се душмани божіи; кога се Богу душмани, не можатъ да се спасатъ... Тіе чловѣци, що обичатъ овои вѣкъ, тіе подобре да не се родили, отъ нихъ ни единъ не може помине овіе страшни діаволи; требуе да мислиме оумиранѣ и судъ божіи, и царство небесное и мука вѣчная“.

Все въ духа на този аскетически моралъ е съставена и втората книжка (отъ 46 стр.) на даскалъ Йоакима, чието дълго заглавие посочва и приятелитѣ, които да-

ватъ срѣдствата или се грижатъ нѣкакъ за отпечатаването: „Повестъ ради страшнаго и втораго пришествія Хрїстова, собранная отъ различныхъ святыхъ писаніяхъ, и преведенна на простѣйшій языкъ Болгарскій ползованія ради простѣйшихъ челоуѣковъ и некнижныхъ. Списанная отъ хаджи Іоакима даскала, и преведесе на типъ потщаніемъ господара киръ Хаджи Пеца отъ Шипъ, и киръ Хаджи Станко отъ Кратово, и киръ Димитрій Філіпповичъ отъ Егри Дерѣ паланка за душевное ихъ спасеніе. Нистоятель бистъ Димитрій Іоанновичъ Зазура отъ Сечища. Въ Будинѣ Градѣ... 1814“.

Третата книжка, отъ 1817 г. (62 стр.), е озаглавена: „Сія книга глаголемая Митарства преведесе трудомъ благоговѣйнаго въ монасѣхъ пречестнѣйшаго г. Іоакима даскала Крчовскаго иждивеніемъ же православныхъ хрїстіанъ Шипскихъ и прочивъ градовъ Болгарскихъ на душевное ихъ спасеніе...“ Тя излага заетитѣ отъ новозаветнитѣ апокрифи двадесетъ митарства, които преминава св. Тодоръ следъ смъртта си, преди да стигне въ рай.

Четвъртата книжка, пакъ отъ 1817 г., е посветена на Чудеса пресвѣтия Богородици; а петата, отъ 1819 г. съ 310 стр., — на Различна поучителна наставленія.

Въ всички тия произведения, подсказани навѣрно отъ Недѣлника на Софрония, ние се натъкваме на сжщата християнско-просвѣтна насока и на сжщата грижа да се използва народната речъ, при неизбѣжни заемки въ речника и формитѣ отъ черковно-славянски езикъ.

3

Кирилъ Пейчиновичъ, достоенъ последователъ на даскалъ Іоакимъ, развива една просвѣтна и книжовна дейность, която носи по-силенъ личенъ отпечатъкъ. Роденъ около 1771 г. въ село Теарце, недалечъ отъ гр. Тетово, той се учи на книга въ сжщия Лешочки манастиръ, гдето ще е имало килийно училище, а може би и въ Дебърския манастиръ „Св. Иванъ“ при самия Іоакимъ. После той заминава съ баща си за Света-гора. Баща му Пейчинъ, именно, разпродава имота си въ Теарце и

заедно съ брата си Далманта и сина си се покалугерва въ манастира Хилендаръ. Това е семейство, въ което, както се вижда, е взелъ връхъ силенъ християнско-мистиченъ духъ. Но Кирилъ не остава, като баща си и чича си, за винаги въ самотната обитель, а се завръща — жаденъ за по-активна проява — въ отечеството си и спира въ манастира Пречиста край гр. Кичево. По-късно, ламтейки за по-голъма самостоятельность, той е вече игуменъ въ манастира „Св. Димитъръ“, недалечъ отъ Скопие, както се учимъ отъ собствената му ржкописна бележка въ единъ старъ миней: „Въ лето отъ воплощенія Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа: 1802: обрѣтохся азъ игуменъ грешный во іеромонасѣхъ Кириллѣ обаче зело во лѣности ижди(ви)хъ свое житіе окаяній, ово тѣсноти ради ово отъ насиліе владѣющихъ ово небрѣженія ради своего... Кириллѣ іеромонахъ.“ Загатвайки ни голѣмитѣ си досади поради насилията и грабежитѣ отъ турска-албанска или гръко-владишка страна, Кирилъ е строгъ къмъ себе си и изповѣдва слабостта на характера си и недоволството отъ ограничената си игуменска или народопросвѣтна дейность. Тукъ прекарва той до 1818 г. и тукъ приготвя той първия си писателски трудъ, Огледало. Нѣкои случайно упазени бележки сведочатъ, че въ 1812 г. Кирилъ посещава Карпинския манастиръ въ Кумановско и черковата въ Старо-Нагоричино. Откакъ пжтува за втори пжтъ до Света-гора, Кирилъ решава да напустне Марковия манастиръ при Скопие, за да се настани като игуменъ въ Лешочкия манастиръ. Причината да се откаже отъ управата на първия манастиръ е навѣрно сжщата, която се изтъква отъ предходника му въ една по-стара бележка въ черковна книга, гдето открито се хвърля обвинение срещу алчния скопски владика Антимъ, вѣренъ изпълнителъ на заповѣдитѣ отъ цариградската патриаршия. „Въ лѣто отъ воплощенія божіа 1799 правителствующихъ синодъ иже въ Цариградѣ послаша митрополита во Скопій именемъ господинъ Антимъ и бѣ искусенъ во писаніе обаче бѣ зѣло сребролюбецъ. Отъ сребролюбие своего номоканонъ не дрѣжеше, сімоніа вѣщше бѣ въ него, монастири не щадяше, ниже цркви, ниже сиротъ, ниже вдовицъ, ниже милостиню даваше, во Марковъ манастиръ бѣхъ азъ смиреній

игуменъ Хрисантъ іеромонахъ, обаче зѣло во нищетѣ пребивахъ...“.

Тази лѣтописна бележка говори на ясенъ езикъ за грѣцкото духовно потисничество и за будното българско съзнание на манастирското братство къмъ края на XVIII вѣкъ. Смѣлъ и непримиримъ срещу всѣка неправда, Кирилъ не изтрайва да бѣде безпомощенъ зритель на хищничеството и отива въ друга обителъ, гдето може да се радва на по-голѣма свобода въ дейността си и на закрила отъ тетовския паша, който се оказва крайно благоразположенъ къмъ него. Пристигналъ въ Лешочкия манастиръ „Св. Атанасъ“, Кирилъ се заема енергично за възобновата на запустѣлитѣ отъ стотина години сгради. Самъ той бележи наскоро, доволенъ отъ успѣха си: „Изволеніемъ божіимъ по моему желанію во лѣто 1818 отъ Святою гору отъ манастиръ Хілендаръ и взяхъ благословеніе отъ святыи отца хілендарски и отъ моего роднаго отца Пимена монаха и отъ моего брата истогрико Далманта монаха: постриженіа во Хілендаръ, ихже благословеніемъ и помощію божіею во вишеписаніе лѣто прійдохъ азъ вышесказани Кирилъ, придохъ и обновихъ отчасти манастиръ той.“ Макарь населението въ Горни и Долни Пологъ да било твърде обеднѣло, макаръ и нѣкои груби хора и да се обявили противъ разходитѣ за възстановяването на манастира, Кирилъ успѣлъ да наложи волята си и да подтикне мнозинството къмъ сътрудничество. Работата продължила до 1835 г. Въ „Правилото“ за основателя на стария манастиръ той изрично изтъква готовността на християнитѣ отъ околнитѣ села да подкрепятъ новия починъ: „Радеа кой со срдце кой со уста и кой со рука кой со пара кой како бѣше му куветотъ или срдцето или верата или усердіето сиречь ревность дому божіа“. Единъ селянинъ поклонилъ на манастира нива, другъ дърва за градежъ, трети желѣзо, четвърти керемиди, пети жито, шести черковни утвари, и т. н. Най-много помогналъ обаче самъ Реджетъ паша отъ Тетово, после и синоветъ му Абдулъ Рахманъ паша, Вели бегъ и Джеладинъ бегъ, родени отъ пленената славянка Миляна. Виждайки това съдействие отъ иновѣрци, Кирилъ, който пѣкъ продалъ цѣлия си имотъ въ Теарце, за да го пожертвува за манастира, не може да се стърпи да не спомене поведението на

нѣкои противници, равнодушни къмъ дѣлото му: „Ама отъ тогаи до сега едни дойдоха на покаяніе, а едни се представиха со чифутското срдце: едни уще сатъ живи а непокаяни обаче...“.

4

Устроилъ манастира, който ще стане центъръ на благочестиво поклонение отъ близу и далечъ, Кирилъ се посвещава до края на живота си на проповѣднишка и просвѣтна дейность. Постоянно той държи въ манастира и извънъ него, по околнитѣ села, слова въ празнични дни и не пропуска никой случай, за да поучава народа. Зиме и лѣте той — срѣдниятъ на рѣстъ, съ румено лице, голѣми вежди и дълга брада — е на кракъ, по спомени на стари хора отъ Лешокъ и цѣло Тетовско, и, сношавайки се съ населението, напжтва и съветва за всичко, трудейки се най-много да насажда човѣчность и да вдъхва любовъ къмъ просвѣтата. Поукитѣ му били обличани често въ афористични изрази и притчи, нѣкои отъ които мирянитѣ и монаситѣ помнѣли дълго. Разказва се напр., че когато веднажъ монаситѣ му се оплакали, че виното останало малко, та трѣбвало да се купи още, той казалъ: „Ако пиемъ като добичета, виното ще ни стигне; а ако пиемъ като човѣци, нѣма да стигне.“ Много мислили братята, какво значи този загадъченъ отговоръ, и не могли да разбератъ смисъла му. На другия день, като се събрали за вечеря, тѣ помолили игумена си да разтълкува думитѣ. Но той не отвърналъ нищо, и следъ вечерята поржчалъ на слугитѣ да доведатъ кравитѣ за водопой на манастирската чешма. „Тѣ сж пили“, рекли слугитѣ. — „Макаръ, отвърналъ старецътъ, може още да имъ се пие“. Заведени били кравитѣ при коритата на чешмата, но тѣ нито погледнали водата. „Свирете имъ, молете ги, накарайте ги да пиятъ за хатъръ!“ заповѣдалъ той на слугитѣ. Но кравитѣ не разбирали отъ увещания и не рачили да пиятъ пакъ. „Разбрахте ли сега? — обърналъ се старецътъ Кирилъ къмъ събранитѣ калугери. Да бѣха човѣци, щѣха още едно корито да изпразднатъ; но тѣ сж добичета и знаятъ що е мѣрка!“ И калугеритѣ схванали, кжде бияли думитѣ на игумена за манастирското

вино. Правдивъ въ мисли и дѣла, той „не обичалъ лъжата и всѣкого изобличавалъ въ очитѣ“.

Отваряйки килия за любознателнитѣ деца отъ тетовскитѣ села, Кирилъ превръща манастира си въ центъръ на школското образование въ този край. Но извън педагогическата си дейностъ той се подвизава и на книжовното поприще. Презъ 1816 г. той издава съставената въз основа на по-стари черковни ръкописи и книги, каквито въ голѣмъ брой е събиралъ докато е билъ още въ Марковия манастиръ, съчинението: „Книга сия зовома Огледало. Описася ради потреби и ползованія преепростѣйшимъ и не книжнимъ языкомъ Болгарскимъ долния Миссия, многогрѣшнимъ во иеромонасѣхъ и недостойнѣйшимъ игуменомъ Краль Марковаго манастиря, иже во Скопие оу Маркова река храма святаго великомученика Димитрія Кирилъ тетовецъ Пейчиновичъ...“ Книгата отъ 148 стр., отпечатана въ Будапеща съ сръдствата на Коста Стошичъ отъ гр. Призренъ (както е посочено въ заглавието), представя сборникъ отъ молитви и поучения. Молитвитѣ, заети отъ трѣбници и житиета, сж на черковно-славянски езикъ и съдържатъ нѣкои сръбски елементи — поради сръбската езикова редакция на ръкописитѣ, отъ които се ползува авторътъ. Поученията, обаче, макаръ и съ обилни цитати отъ свещеното писание, псалтира, евангелията и други черковни книги (трѣбникъ, октоихъ, минеи, прологъ), сж написани на мѣстно наречие и представятъ оригиналенъ трудъ на Кирила. Като примѣръ за „преепростия“ езикъ на книгата можемъ да приведемъ тия редове, гдето личи добре говорътъ отъ Пологъ, заедно съ влиянието отъ сръбския правописъ:

„Ако сакашъ да ти се раѣятъ бостанъ, бахчалакъ, ябълки, круши, сливи, лозници, ораси, костени, мигдали, херъ ши да бидетъ да раздадешъ за бога отъ првата кошница, що ъе заберешъ, емъ отъ най-хубаво мѣсто да заберешъ и првото и челното да го дадешъ на некои просѣякъ, или въ црква отнеси, и раздади на сиромаси, или у нѣкои манастиръ херъ катеродеръ да дадешъ, ама най-хубавото емъ най-челното за име божіо прво да дадешъ после самъ заидадешъ, или пешкешъ да дадешъ емъ да дадешъ ако имашъ бостанъ най-сефте, най-голѣмата лубеница, на просѣяци да я дадешъ,

после на забита пешкешъ по мала да отнесешъ, така и отъ грозѣ, така и отъ овошки, така и отъ жито, зере просѣякотъ ъе го носитъ Богу, а забитотъ ъе го ядетъ самъ, или кого се боишъ помошно да отъ Бога или отъ чоека що естъ и онъ подъ Бога, емъ отъ прво най-чесното най-едрото, най-големото, най-напредъ за Бога да го дадешъ...“

Въ дългото „Поучение свакому христіану како подобаетъ празновати празници Господскихъ и святыхъ и како подобаетъ причаститися свято причастие“, което заема главната часть въ книгата, Кирилъ дава интересни сведения за нрави и битъ на своитѣ съселѣяни, мъчейки се да привикне паството къмъ християнскитѣ понятия и обреди. Понеже излиза отъ лични впечатления и мисли, той постоянно намиса своята личностъ, пишейки напр.: „Я грѣшенъ Кирилъ, що писахъ оваа писмо на ваша милость, я видохъ инози на оваа велѣй день...“; „Я грѣшний и недостойний во иеромонасѣхъ Кирилъ... така ги жалимъ, емъ ги учимъ, емъ се молимъ Богу Христу... да ги наставитъ на путь истинный“, и т. н. Кирилъ има поводъ да порицава населението въ Скопско и Тетовско за непристойното празнуване на празниците, напр. за многото ядене, пиене и пѣсни по „Поклади“; или за употрѣбата на муски (хамайлия) срещу болести; или за всевъзможни суевѣрія, като напр. вѣрата въ добра и лоша среща, носене вълчи зжбъ срещу напасть, страхъ да се работи въ известни дни на седмицата, и т. н. Темпераментенъ въ устна и писмена речъ, когато трѣбва да сочи заблудитѣ на невежитѣ, които предпочитатъ да слушатъ съветитѣ на суевѣрнитѣ бабички, а не тия на просвѣтенитѣ свещеници, Кирилъ ту увещава кротко: „Немойте, христіани, не губите си душите, не празнуйте погански“; ту бичува съ возмущение: „О леле безвърие, о леле безстрашие!“ Като видѣли селянитѣ, какъ единъ попъ оралъ въ четвъртъкъ, възстали противъ него, че могълъ да имъ докара градушка по нивитѣ, Кирилъ се опиталъ да ги убеди, че градушката нѣма нищо общо съ работата въ дѣлникъ; но тѣ не се съгласили съ него, настоявайки, че ако паднѣла после градушка, нѣмало да помогне ни попътъ, ни владиката... Съ недовѣрчивия присмѣхъ на невежата тѣ може би сж щѣли да забележатъ: „Кирилъ у Теарце

белки научилъ или у Марковъ манастиръ, у торбешите заръ разбралъ да намъ не кажетъ!“ Безъ да се смущава, нашиятъ моралистъ забелязва, че не иска да прилича на раба, който скрилъ своя талантъ, затова ще поучи християнитѣ, отъ какво собствено иде благополучието (берекетътъ). Започне ли селянинътъ полската си работа, нека той обрече частъ отъ плода на Бога; после, като събере зърното, нека отдели нѣщо за сиромаситѣ... И така Кирилъ още учи: да се помага винаги на бедни и болни; да се живѣе скромно; да се посещава черковна служба („зере риба жива стоить со вода, христѣани со законъ“); да не се коли курбанъ (защото той е езическа, а не християнска жертва); да се не клевети; да не се присмива никой на хроми, слабоумни и други нещастни хора, и пр. Той знае основателнитѣ оплаквания срещу нѣкои свещеници, които никога не мислѣли за просвѣта и възпитание на народа, а само за по-голѣми доходи, за угощения, за веселби, за търговия. „Нему кажи му со насъ барабаръ да идеть на сватби, на теферичъ, на хоро, на ловъ, на сежеръ, на потера, на алишъ веришъ да прекупи, да препродаде, а за поучение ни ми его прашае, ни онъ самъ ни кажуеъ...“ Чувствувайки милость къмъ изоставенитѣ, Кирилъ се наема да ги запознае съ истинския духъ на християнството и съ дълга имъ къмъ черква и общество: „И я зехъ христѣанитѣ да ги учимъ...“ И той непрестанно и навредъ учи наивнитѣ или хитри селяни, за да изпълни достойно монашеската си мисия.

5

Обръщайки всичкитѣ си грижи изключително къмъ нравственото и религиозното възпитание на народа, за разлика донѣкъде отъ Паисия и Софрония, у които откриваме покрай това и настойчива воля да себуди гражданското съзнание, националното чувство на българитѣ, Кирилъ Пейчиновичъ приготвя къмъ 1831 г. една нова книжка. Тя бива отпечатана едва въ 1840 г., и то въ Солунъ, въ печатницата на архимандритъ Теодосий Синаитски. Пълното ѝ заглавие гласи: „Книга глаголемая Оутѣшеніе грѣшнимъ. Приведена на простій языкъ отъ Кирилля іеромонаха бывшаго игуменъ въ

монастыръ Лешечкаго Святаго Атанасія. Въ типъ Солунскій при Хаджи папа Теодосія архимандрита Синаитскаго.“ Ако Кирилъ се нарича „бившъ игуменъ“, това не значи че къмъ 1840 г. той е престаналъ да стои на чело на манастира, а само че е пребивавалъ въ това звание, въ смисълъ на старобългар. „сжи“, отъ гл. быти, както добре се досѣща проф. Селищевъ, който е изучилъ обстоятелно дѣлото на К. Пейчиновича. Въ ръкописния екземпляръ на книжката отъ 46 стр. има единъ предговоръ, който не бива напечатанъ. Въ него Кирилъ съобщава, че изпълзувалъ като изворъ празничнитѣ поучения на Илия Минята, че съставилъ книжката си на „простій языкъ болгарски долній Миссии Скопскій и Тетовскій“ и че билъ подтикнатъ къмъ труда си отъ монаси, свещеници, селски първенци и други християни, които му говорѣли: „Дади гу таю книжицу да се шампоса и мје не ти поможемо на харджотъ кога не ни пратишъ по една книга...“ И откакъ помѣства списъка на спомощницитѣ си, които ни отвежда къмъ покровители и читатели въ Скопие, Тетово, Гостиваръ, Дебъръ, Кичево, Велесъ и околнитѣ села, Кирилъ забелязва: „Овѣя люди ми рекоа: поради, препиши, и мје не поможемо по нещо. Того ради и азъ преписахъ во славу Божию и пречистия Богородици и ради хатьръ нихни сотвори хъ послушаніе, обаче аще не би помогналъ свѣтлѣйшій (— думата е за князь Милошъ сръбски), пакъ нищо не бы было совершено. Преписахъ сіе во монастыръ Лешечки...“

Изглежда обаче, че нито ония приятели, нито самъ князь Милошъ не сж помогнали предварително нищо, та Кирилъ се оставя отъ намѣрението си да печата въ Сърбия. Едва деветъ години по-късно той напечатва произведението си въ първата българска печатница на Хаджи Теодосия въ Солунъ, — Хаджи Теодосий отъ Дойранъ я е отворилъ къмъ 1838 г., — при което самъ печатарътъ поставя отъ свое име единъ предговоръ, въ който се посочватъ заслугитѣ на автора, иеромонахъ Кирила, както за българската книжнина, така и за възстановяването на изгорѣлата презъ 1839 г. печатница. Захваляйки изобщо мжжетъ на миналото, които сж оставили добъръ споменъ въ потомството чрезъ ревността си за православната вѣра — „едни оучители со поучение, други милостивіи со помощъ“ — Теодосий про-

дългава: „И овой чловѣкъ преподобній еромонахъ Киріллъ что обретається въ монастырь святаго Атанасія, ктиторъ бистъ князь Лазаръ серпскій, за овой отецъ глаголю: аще не би билъ онъ помогналъ: не би била оправена и типографія наша, оти беше изгорела, и сега надѣме на Бога оти нели толко я оправихме, има Богъ и за повише. Но овой блаженій чловѣкъ: со толко трудъ, и со божественая ревность за христіанскій любовъ, седе и приведе овая книжица, глаголемая: Оутѣшеніе грѣшнымъ како седе и собра слово отъ Божественое писаніе, отъ Евангеліе, отъ Ветхия завѣтъ, отъ Псалтирь, и отъ книги глаголемія Илія Миніятъ, и отъ други примѣри ными історіями, да приведе ги со толкованіе на прости языкъ болгарскій Долнія Миссій Скопскій и Тетовскій. Да я читатъ и простию народъ да оублажаеъ на таковъ православній оучитель, оти можатъ да познаятъ отъ сіе оученіе, и не можатъ да речатъ, пощо не можеме да познаеме оти естъ по славянскій или по русскійски языкъ, еве ключъ что отворуеъ сердцето ваше: не ключъ отъ злато или отъ сребро, но ключъ отъ железо и чиликъ, что да не се вѣй, оти среброто и златото естъ меко и се вѣе скоро, но железото со чиликъ не се вѣе... Нека естъ отъ чиликъ и железо, та да отвори ковчеготъ, та да не естъ отъ сребро и злато и да не може да отвори сердцето на простиотъ чловѣкъ. Еве любезніи православніи христіани, со овая книжица що поучава преподобній отецъ Киріллъ, не можете да речете оти не можеме да познаеме, еве все се познава отъ начало до конецъ. И кога ке чатите, во тая книжица, да хвалите и да благодарите Бога, оти е далъ таковъ оучитель во време наше“.

Въ книжката съ избрани библейски разкази и молитви авторътъ излиза да говори отъ свое име. Следъ като е изложилъ на едно мѣсто, какъвъ трѣбва да бѣде истинскій бракъ, за да има здраве и напредкъ въ семейството, той внася такава бележка, която звучи като лично оправдание предъ читателитъ: „Ете христіани ви казахъ како требетъ да чинимо да харно да намъ будетъ емъ да не хулитъ, некой да не речетъ не мерена рѣчь да не соблазнуватъ, да не речетъ белки

не естъ тако, или Кирілъ сѣдитъ празно во Лешочки монастырь що му текнало това писалъ. Немойте отци и братя и чеда, немойте да се соблазните токо вѣруите еле све що писахъ отъ святое писаніе видохъ и познахъ и писахъ отъ Библия, отъ Номоканонъ, отъ Псалтирь, отъ Евангеліе, отъ Апостолъ, отъ васъ некой кой знаеъ писаніе нека видитъ во тѣя книги во тѣя глави...“ Строгостъта на съветитъ си Кирилъ отдава на своитъ свещени извори, и така той поставя намѣсто своя скромнъ авторитетъ — авторитета на божественото слово.

Отъ Кирила ни е запазена въ ржкопись още една книга, не видѣла свѣтъ като печатно издание, именно Житие и правило на князь Лазара, отъ 1841 г. Въ началото на книгата, запазена въ преписъ отъ сътрудника на Кирила, иеромонахъ Арсений, е казано: „Исписа се книга сія Правило святому оугоднику господину и мученику. Книга сія преведе се отъ соборникъ сербскій, преписахъ сіе правило азъ недостойній во іеромонасѣхъ Киріллъ родомъ отъ Тетовско отъ Долнаго Полога отъ село Теарце...“ Докато „правилото“ е на черковно-славянски, „Житието“ е на новобългарски, както си го пише Кирилъ навредъ. Любопитно е, че преводачътъ, изъ живото си българско съзнание, замѣня въ текста думитъ на оригинала: „наша земля“, съ „сербская земля“, за да подчертае, че прави разлика между нея, отечеството на князь Лазаря, и своята, българската земя, въ която князътъ е издигналъ манастира на св. Атанаса въ „Легена града у мѣсто Лешокъ“. Преписвачътъ на превода, иеромонахъ Арсений, ученикъ на отца Кирила, е преписвалъ и други негови или чужди произведения, като запазва родния си говоръ, бидейки съселянинъ на Кирила отъ Теарце. Той се е опитвалъ и въ багрена украса на нѣкои ржкописи, и отъ него ни е останалъ както собствениятъ му портретъ, така и тоя на Кирила — върху корицата на единъ миней отъ XVII вѣкъ. Подъ образа на Кирила е написано: „Кирилъ отъ Теарце Аризановъ мучитель“ (Аризанъ е билъ навѣрно послушникъ, често наказванъ отъ строгія игуменъ), а подъ собствения образъ: „Арсения будалината Теаречка“. Веселъ и жизнерадостенъ човѣкъ, този монахъ е взи-

малъ на подбивъ и себе си, за да може толкова по-свободно да се шегува съ другитѣ.

Следъ дълги трудове и усиленa проповѣдь, Кирилъ Пейчиновичъ падналъ тежко боленъ. При него идвали тогава тетовци и селяни — за прошка и благословия. На калугеритѣ той предалъ частъ отъ спестенитѣ си срѣдства, като имъ обадилъ, че е оставилъ за манастира и друга сума, около 12 хиляди гроша, която трѣбвало да потърсятъ и намѣрятъ следъ смъртъта му. — Но ако я не намѣримъ? Затова, отче, молимъ те, кажи ни сега, где е тя! рекли монаситѣ. Обаче Кирилъ пакъ не имъ обадилъ, пояснявайки, че скопскиятъ владика грѣкъ, щомъ чуе за смъртъта му, ще дойде въ манастира и ще поиска отъ тѣхъ паритѣ. „Ако не му ги дадете, ще трѣбва сто пѣти да се закълнете, че нѣмате; а защо да се кълнете на криво? Съ тѣзи пари (подаренитѣ по-рано 5—6 хиляди гроша) купете нѣкоя нива, а останалитѣ ще намѣрите подиръ отиването на владиката. Азъ съмъ оставилъ и белегъ, да ви покаже где сж скрити.“ Малко години следъ смъртъта на Кирила калугеритѣ намѣрили наистина паритѣ.

Той починалъ на 12 мартъ 1845 г. Погребанъ билъ въ манастирския дворъ и надъ гроба му била поставена плоча съ надписъ, приготвена десетъ години по-рано отъ самия него. Надписътъ, озаглавенъ „Стихови на гласъ трпезечки“, гласи:

Теарце му негово рождение
Пречиста и Хиландаръ пос(т)риженіе
Лешокъ му е негоо воспитаніе
Подъ плочава негоо почиваніе
Отъ негово свое отшествіе
До Христово второ пришествіе
Молимъ васъ браћа негой любиміа
Хотящія прочитати сіа
Да речете Богъ да би го простилъ
Зере у гробъ црвите ги гостилъ

Стиховетѣ-епитафия, — едни отъ първитѣ, съ които се открива новобългарската поезия, — се четатъ и до днесъ надъ тоя скромнъ гробъ въ подножието на Шаръ, за да свидетелствуватъ предъ посетителитѣ на Лешочкия манастиръ и предъ историята за будния монахъ, който зове неуморно за новъ животъ българското население въ този край.

ПЕТЪРЪ БЕРОНЪ

(1797—1871)

1

Съ Петъръ Беронъ, автора на знаменития „Рибенъ букваръ“ отъ 1824 г., ние напускаме срѣдата на първитѣ наши книжовници съ духовно звание, на Софрония, Пейчиновича и на други лица отъ тѣхния кръгъ, за да минемъ къмъ просвѣтителитѣ отъ гражданското общество, които скѣпятъ преди всичко за свѣтско и съвременнo научно образование. Беронъ, Априловъ, Никола Пиколо, Селимински, — всички родени къмъ края на XVIII вѣкъ, всички отъ Източна България и всички следвали медицина въ Западна Европа, — идватъ на смѣна на поколѣнието свещеници и монаси, което хвърли първитѣ семена въ народната душа, правейки усилия да пробуди човѣшкото и нравственото съзнание у българина. Новитѣ хора, скѣсвайки съ черковната рутина въ обучението, обръщатъ погледъ къмъ по-високитѣ културни задачи на изостаналия си народъ, пригрѣщатъ съ ревностъ и идеала за пълно национално възраждане. Подъ тѣхно влияние дори монаситѣ-учители, тѣхни връстници, като Неофитъ Бозвели и Неофитъ Рилски, които проявяватъ сериозни интереси къмъ образованието и книжнината, усвояватъ новитѣ просвѣтни идеи, държатъ на положителнитѣ знания, полезни за живота, и показватъ въ патриотическитѣ си копнения много общо съ най-напредничавитѣ елементи въ страната. Новъ духъ, нови стремежи завладяватъ буднитѣ български синове, и, доколкото тия оставатъ вѣрни на родината си, ние ги виждаме да работватъ енергично за преодоляване на застоя въ учебното дѣло, за напускане на килийната метода и за създаване на единъ свободенъ миогледъ, чуждъ на всичко консервативно въ понятията и нравитѣ. Може смѣло да се каже: сѣщинското възраждане у насъ започва тъкмо съ проповѣдта и дѣлото на тѣзи мжже, основно запознати съ умствения и обществения

напредък въ Европа, преживели ентусиазма отъ гръцката революция въ 1821 г., въ която участвуватъ голѣмъ брой храбри българи, и убедили се, при новитѣ исторически обстоятелства, че е ударилъ часътъ за по-достойно национално битие на българина.

Покойниятъ Боянъ Пеневъ се питаше веднажъ: на какви причини се дължи тази промѣна въ духовната атмосфера и защо тъкмо отъ Източна България излизатъ най-виднитѣ пионери на новото образование, установили и насочата на книжовния езикъ? И тъй посочваше като главни подбуди тукъ, въ настѣпилото презъ 20-тѣ и 30-тѣ години българско движение: войнитѣ на Русия съ Турция, засегнали най-чувствително тъкмо Източна България; и стопанското замогване на българската емиграция въ Влашко и Русия. Пеневъ е при обяснение си въ пълно съгласие съ Априлова, който още въ своята Денница отъ 1841 г., опитвайки се да опредѣли началото на българското възрождане (и като изоставя тласъка, даденъ отъ Паисия), се спира на рускитѣ войни и на турскитѣ реформи отъ началото на XIX вѣкъ. „По такъвъ начинъ, пише Априловъ, чрезъ занаятитѣ и търговията съ Русия, Австрия, Влашко, Молдова, Анадолъ и Цариградъ българскитѣ търговци получаваха разни сведения и се образоваха по възможностъ. Рускиятъ походъ въ Турция отъ 1812 г. имъ предаде още по-голѣмо желание за образование, а войната отъ 1829 г., усмирявайки духа на османцитѣ, послужи за свободното развитие на тѣхнитѣ душевни способности.“ И, като подхваща този въпросъ въ своето Допълнение (къмъ „Денница“) отъ 1842 г., Априловъ добавя: „По отношение на образованието българитѣ и до кърджалиитѣ и до гръцката революция се намираха in statu quo. Въ такова бездействие биха се намирали тѣ и досега, ако кървавиятъ, но достопамятенъ день, 3 юний 1826 г., не бѣше ги озарилъ съ лжчитѣ на свободата...“ Предавайки голѣмо значение на хатишерифа отъ 3 ноемврий 1839 г., съ обявеното тамъ равноправие на народноститѣ, Априловъ брои за начало на новата епоха унищожението на еничаритѣ презъ 1826 г. и опита за реформи на султанъ Махмуда. „Оскъдното издаване до тази епоха на една-две книги съ поучения за празнични дни и описание на чудесата на Пресвета

Богородица не може да се смѣта за залѣгане да се развиятъ умственитѣ сили на българитѣ. Целта на тѣзи издания клонѣше къмъ това, да се укрепятъ християнитѣ въ догмитѣ на нашата православна вѣра, а не да ги запознае съ знанията и наукитѣ. Първи опитъ да се обърне вниманието на българитѣ къмъ образованието бѣше направенъ отъ ревнителя на българската литература, докторъ Беровичъ. Въ 1824 г. той издаде по този предметъ Букваръ, а въ 1825 г. г-нъ Кипиловски напечата своя преводъ на светото Цвѣтосъбрание отъ Гибнера...“

Априловъ, като съвременникъ и добъръ наблюдател, схваща правилно условията, при които се заражда новиятъ духъ, повлиялъ и на книжнината. Габровецъ по рождение и преселилъ се отъ младини въ Русия, той долавя голѣмата промѣна тъкмо тъй непосредствено, както и връстникътъ му Селимински, родомъ отъ Сливенъ и участвувалъ въ гръцкото въстание отъ 1821 г. Като излага въ своя Исторически споменъ отъ 1855 г. тежкото положение на българския народъ подъ двойно робство, турско и гръцко, Селимински бележи: „Народътъ виждаше, отъ една страна, че злинитѣ се умножаватъ, а отъ друга — че зданието на турската държава се разклаща отъ основата си. Това е почнало отъ 1770 г. ... Трофеитѣ на руската царица Екатерина II, изгубването на нѣкои (турски) провинции въ Азия и Европа, междоусобнитѣ войни на турскитѣ паши, несъвмѣстимостта на Корана съ просвѣтата, развитието и гигантскиятъ успѣхъ на човѣшкия умъ въ XVIII вѣкъ: всичко това създаде по-добри надежди между всички християни, и особено между тѣзи отъ Европейска Турция, за едно скоро по-щастливо бждеще...“ Селимински изтъква сжщо и подема на благосъстоянието между българскитѣ търговци въ чужбина, довелъ до готовността да се подтиква просвѣтата по примѣра на гръцкитѣ меценати. „Тѣ събираха парични помощи, за да издигатъ по-редовни училища; помагаша на младежи за образованието имъ въ учебнитѣ заведения на просвѣтенитѣ народи въ Италия, Франция, Германия.“ И, за да покаже, колко насърчителни сж били още първитѣ придобивки въ този устремъ къмъ науката, Селимински прави по-късно такава прослава на Петъръ Беронъ:

„Той доказва съ себе си предъ свѣта, че нито единъ народъ на земята нѣма изключително право да произвежда велики мъже. . . И тъй, нашиятъ, единоплеменникъ отъ овчарско домочадие, както и мнозина подобни нему съотечественици, съ нищожни срѣдства, но съ силна воля, съ юнашко търпение и съ неизмѣнно решение устремени всѣкога къмъ главната си цель, . . . достигна напоследъкъ да стане патриархъ на мъдростта.“

Ако по-рано свещеницитѣ-учители иматъ предъ видъ само твърде ограниченъ кръгъ полуграмотни хора, на които трѣбва да се даде християнска поука, двигателитѣ на новата просвѣта се обръщатъ къмъ по-събуденото гражданство, за да го посветятъ въ знания и духовни ламтежи на културния свѣтъ и за да се проявятъ сами, споредъ дарбитѣ и подготовката си, като творчески индивидуалности. Разликата между дветѣ поколения — Софрониевци, на една страна, Априловци, на друга, — е грамадна, и тъкмо тя е характерна за навлизането въ сѣщинското възраждане. Беронъ се вестява тукъ като първа ластовица, съ своята книжка отъ 1824 г. Въ негово лице изпъква съвсемъ ярко повратътъ отъ срѣдновековно примирение на книжовника и отъ национално безволие на маситѣ къмъ критическо знание и просвѣтенъ патриотизъмъ, и отъ него насамъ получаватъ смѣлостъ да утвърждаватъ живата речъ, свѣтското образование и националната религиозна или политическа общностъ всички възрожденци, чието дѣло дава обликъ на епохата до Кримската война.

2

За живота на Петъръ Беронъ сж ни запазени удивително малко вести, — много по-малко, отколкото за 55—60 години по-стария Софроний. И тукъ проличава прискрѣбната незаинтересуваностъ на съвременницитѣ за сѣдбата на издигнатитѣ народни борци или благодетели, точно както и при Априлова или Неофита Хилендарски, все тогава. За дейцитѣ отъ тази епоха ние знаемъ обикновено само толкова — само толкова съществени черти отъ вътрешенъ ликъ и външна линия на живота — колкото ни съобщаватъ тѣ сами, изъ усѣта си за историческото значение на собствения подвигъ и на собственото влияние. Беронъ е писалъ твърде малко

за себе си, така щото биографията му може да бжде днесъ само бѣгла скица. Да бѣше се решилъ той да изостави само едно отъ обемиститѣ си съчинения на френски езикъ, лишени по правило отъ научна стойностъ, за да изложи, макаръ и накратко, преживѣното въ отечеството си и вънъ отъ него, ние щѣхме да бждемъ богато възнаградени за липсата на чужди вести върху семейната му срѣда, първитѣ му впечатления, възпитанието му, характера му и условията, при които се оформява било националната му идеология, било научното му призвание. Така Беронъ би ни станалъ много по-близъкъ и така би се прочулъ като авторъ на едно образцово дѣло, щомъ отъ Буквара виждаме, съ какво щастливо перо и на какъвъ хубавъ езикъ знае да разказва той. Неговата автобиография би била великолепно допълнение къмъ тая на Софрония, която остава изолиранъ паметникъ на изповѣдь, на мемоари, оставили задъ себе си всичко случайно въ лѣтописнитѣ бележки отъ сѣселянитѣ му котленци.

Беронъ е като Софрония, или като Стефанъ Богориди и Мамарчова, свои бележити връстници, котленецъ. Точната дата на раждането му остава неизвестна. Въз основа на по-късни съобщения трѣбва да се приеме, че той се е родилъ между 1795 и 1800 г., може би въ 1797 г., както твърдятъ първитѣ му биографи. Баща му, Хаджи Бери, билъ единъ отъ първенцитѣ на Котелъ и се занимавалъ, като мнозина свои сѣселяни, съ абаджийство. Въ всѣка котленска къща на онова време влизали нѣколко колѣ вълна отъ стадата въ Карнобатско, по-късно въ Добруджа, и цѣлата женска челядь е тъкала на станове аби, които сж се ценѣли много отъ външнитѣ купувачи и сж намирали добъръ пазаръ изъ цѣла Турция. Абитѣ, обикновено необработени, сж били продавани и отъ домашнитѣ търговци, които сж пжтували наблизу и далечъ, подобно на търговцитѣ на жива стока (джелепи). Хаджи Бери, заможенъ търговецъ, билъ разоренъ къмъ 1810 г., по време на руско-турската война, бидейки наклеветенъ, че съчувствувалъ и помагалъ на руситѣ. Най-малкиятъ отъ петтѣ му сина, Петъръ, получава първата си наука въ котленската българска килия, съ познатата ѣ метода на черковенъ прочитъ и на писане по дървена дѣсчица (пинакида)

или по пѣсѣка на чина. По-късно той постѣпва, по установения обичай, както Софроний нѣкога, въ мѣстното грѣцко училище. Райно Поповичъ, учителъ въ котленската „елиногреческа школа“, като говори въ 1837 г. за възгледа на нѣкои български просвѣтители: „перво треба единъ юноша да ся научи отеческиятъ и помѣстниятъ свой езикъ, па после да ся учи другъ языкъ“, забелязва по собственъ опитъ: „То добро; защо така е бивало и до сега: сиречь, перво ся обучаваха дѣцата добръ въ простата школа да прочитатъ свободно, па после отхождаха децата и сѣ вдаваха въ греческата“.

Презъ 1815 г. Беронъ е училъ при даскалъ Райно, а на следната година, когато Райно заминалъ за Букурещъ, при наследника му даскалъ Андончо. И двамата тѣзи педагози сѣ получили образованието си въ грѣцкитѣ школи, отъ гдето донасятъ положителни знания и отлична метода въ преподаването си. За Райно неговиятъ възпитаникъ отъ по-късно, Гаврилъ Кръстовичъ, пише: „Помня же и днесъ (1889 г.), че преподаването му бѣше всѣкога много изкустно, сладостно и ясно, и сѣ всичкитѣ исторически, филологически и други потрѣбни разяснения придружено, така щото ученицитѣ му вси въобще, като отъ магнитъ къмъ учението му привлѣкаеми, слушаха сѣ внимание, прилежаваха сѣ ревностъ и, наслаждаеми, научаваха се ласно и добре да говорятъ и да пишатъ чуждия за тѣхъ този езикъ“. Голѣмата си вещина Райно получава, собствено, едва следъ като напуца Котелъ и отива да се усъвършенствува въ Букурещъ. До тогава той е посещавалъ грѣцкитѣ училища въ Солунъ и на о-въ Хиосъ, гдето обучението е било сѣ по-елементаренъ характеръ. Много по-напредналъ отъ него е завършилиятъ въ Букурещъ, въ Бейската академия, даскалъ Андончо, родомъ отъ Сливенъ. За времето си отличенъ елинистъ, той повдига значително равнището на котленското класно училище и вдѣхва силна любовъ къмъ по-високо образование у по-даровититѣ си ученици. Откакъ учи нѣкое време при него, — колко точно, не се знае, — Беронъ се преселва сѣ братята си въ Варна, гдето тѣ ставатъ абаджии-шивачи. Безъ срѣдства, за да продължи образованието си, той постѣпва сѣщо на работа при единъ майсторъ-шивачъ, сѣ намѣрение да се замогне до тър-

говецъ на абаджийски стоки, като баща си. „Веднажъ обаче, — разказва по спомени д-ръ Василь Стояновъ Беронъ, внукъ отъ сестра му, — той скроилъ едно илече по погрѣшка сѣ ржкави, и майсторътъ му тѣй строго го гълчалъ за тая му погрѣшка, щото той не рачилъ вече да стои при него, даже се решилъ да напусне и абаджилъка. Въ следствие на това си решение той отишелъ въ Букурещъ, въ 1817 г., сѣ цель да се учи елинския езикъ при тогавашния тамошенъ елински учителъ Вардалаха. Споредъ както впрочемъ самъ ми е разказвалъ, той е билъ по него време много беденъ, и, за да може да се прехрани, е билъ принуденъ да учи децата на нѣкой гърци и българци като домашенъ учителъ“.

Сѣ оскѣднитѣ си икономии Беронъ потегля за Елдо-радото на грѣцката ученостъ тогава — Букурещъ. Това е било между 1817 и 1819 година. Прочутата „Бейска академия“, покровителствувана отъ влашкитѣ господари-фанариоти, се издига на завидна висота, откакъ на чело на преподавателското тѣло заставатъ последователно авторитетни личности като Лампро Фотиади, Неофитъ Дука и Константинъ Вардалахъ. Първиятъ, при когото сѣ се учили по-рано котленцитѣ Стефанъ и Атанасъ Богориди, преподава отъ 1792 до 1805 г. Учителъ сѣ рѣдки дарби, той проявява бащински обноски къмъ ученицитѣ си, подпомагайки отъ личнитѣ си срѣдства по-беднитѣ между тѣхъ. Марко Балабановъ го характеризира, възъ основа на мнения отъ свидетели въ оная епоха, като „умъ възвишенъ, паметъ извънредна, знания обширни и солидни, речъ пленителна, при това характеръ философски, скромностъ крайна, безкористие до самозабвение... самоотвержена преданностъ къмъ длъжността, просвѣтено отечестволюбие“. На многобройнитѣ си ученици, привлѣчани отъ славата му, той вътѣпява „възвишени и блѣскави идеи, сѣ примѣри отъ историята за велики характери и велики герои и благодетели на човѣчеството“. За наследникъ на Фотиади, следъ смъртта му, остава Неофитъ Дука, неговъ ученикъ и другаръ на двамата Богоридовци. Откакъ преподава известно време въ Виена философскитѣ и физико-математическитѣ предмети, между 1815 и 1818 г. той поема ржководството на Бейската академия въ Букурещъ, гдето „сѣ изящната си ревностъ и способностъ“

увеличава числото на учениците от 60 на 400. Прочулъ се повече и отъ Фотиади, той брои между питомците си и нѣкои видни българи, Райно Поповичъ напр. Най-сетне, до гръцката революция, тукъ преподава и Вардалахъ, медикъ по специалностъ, но и добъръ филологъ. За отлика отъ Дука, които смѣта, че новитѣ гърци трѣбва да усвоятъ единъ книжовенъ езикъ колкото се може по-близу до старогръцкия и който при това мрази славянското племе и езика му, настройвайки питомците си противъ тѣхъ, Вардалахъ се доближава въ езиковитѣ си схващания до Адамантий Кораи, привърженикъ на живата народна речъ. Априловъ, който следи внимателно напредъка на новогръцката научна литература и опититѣ за установяване на новогръцката граматика, хвали Вардалаха, съ когото се е срѣщалъ по-късно въ Одеса, като свободенъ отъ манията да възкресява мъртвия старогръцки. Той храни за него, „учения и дълбокомисленъ“ реформаторъ, сжщитѣ симпатии, които изповѣдва и за другъ поклонникъ на съвременния книжовенъ езикъ, Атанасъ Христопуло.

Презъ своето тригодишно следване въ Букурещъ Беронъ изпитва сжщитѣ благодатни внушения отъ гръцкото образование, които изпитва и съвременникътъ му Иванъ Селимински, питомецъ на гръцкото училище въ Кидония (Мала-Азия). Изучавани сж били тогава въ европейски духъ всички гимназиални предмети, еднакво философия, история, естествени науки и новитѣ езици, при което настойчиво е било подчертавано критическото рационалистично обяснение на свѣта и на общественото развитие, извоювано отъ френскитѣ мислители до революцията. „Тѣзи учители — пише Селимински за педагозите въ Кидония, Хиосъ, Янина, Смирна и т. н. — вдъхновяваха младежъта съ най-новитѣ идеи на вѣка, за да ги разнасятъ изъ разнитѣ родни кѣтове въ Турция, както пчелитѣ носятъ меда въ кошеритѣ си. Старитѣ учения и методи за преподаване се изхвърлиха; опитнитѣ докази по физика, химия и пр. въ тѣзи училища дадоха мощенъ тласъкъ за възраждането на духа у югоизточнитѣ европейски народи... Списание *Abvros Epiras*, издавано въ Виена, прѣскаше новитѣ знания, открития, събития отъ политическия животъ; съчиненията на Кораи, Гази, Вардалахъ и други такива мже,

възползували се отъ обстоятелствата, принесоха граматна услуга не само на гърцитѣ, но и на всички други народи, които, по нѣмане на свои, ги използваха...“ Българскитѣ младежи пригрѣщатъ съ ревностъ новитѣ истини и новата политическа вѣра, като голѣма частъ отъ тѣхъ се възпламеняватъ за борба срещу невежеството и тиранията въ отечеството си. Волтерианци, като мнозина свои възпитатели, тѣ ставатъ врагове на свѣтското и на духовното насилие, на фанатизма и на суевѣрието, и горятъ отъ нетърпение да занесатъ свѣтлината и живото чувство за правда между угнетенитѣ си сънародници. Ако мислителитѣ на Западъ намиратъ, че „нравственото и физическото зло заливатъ земята“ (Волтеръ), гърци и българи виждатъ всички форми на варварството събрани наедно въ предѣлитѣ на турската империя. И у тѣхъ се разгаря страстна любовъ къмъ свободата, пробужда се воля за патриотическа дейностъ между собствения народъ, въ духа на демократическитѣ и либералистични доктрини, обновили свѣта. Лозунгътъ за просвѣта бива допълненъ съ тоя за революцията — и така отъ гръцкитѣ училища излизатъ най-възторженитѣ апостоли на българското духовно възраждане, на българското родно слово въ училището и книжнината и на организирания бунтъ срещу тиранията.

3

Трѣбва да приемемъ, че просвѣтнитѣ идеали и дейната насока на родолюбието у Берона сж получили най-силенъ тласъкъ тъкмо докато той се учи въ Букурещъ, въ надвечерието на революцията отъ 1821 г. Избухнала тази революция и потушена въ Румѣния бързо, Беронъ забѣгва заедно съ учителитѣ и съученицитѣ си въ спокойния градъ Брашовъ, въ Трансилвания. Тукъ, въ предѣлитѣ на Австро-Унгария, той може да проповѣдва въ пълна безопасностъ своитѣ идеи и тукъ той е честитъ да намѣри голѣма колония отъ български бѣжанци, дошли презъ XVII и XVIII вѣкъ, следъ размиритѣ въ Турция, особено следъ кърджалийскитѣ опустошения. Брашовскитѣ българи, нѣкои отъ които сж били състоятелни занаятчий и търговци, не сж преставали да поддържатъ било роднински и приятелски, било търговски връзки съ съотечественицитѣ си въ Турция

и Румъния. Между тях се е намиралъ и оня Антонъ Ивановъ отъ Сливенъ, който се е подписвалъ и Антонъ Иоану или Антонъ Ивановичъ Камбуроглу. Голѣмъ патриотъ, съ сърдце за всички нещастни българи, той непрестанно подпомага парично съгражданитѣ си, грижи се за тяхнитѣ училища, настанява следъ войната отъ 1828 г. бѣжанцитѣ отъ Сливенъ въ Румъния, като откупва дори земя за тяхъ, насърчава писатели като А. Кипиловски и В. Неновичъ, чиито преводи отпечатва на свои разноски, и издържа въ висши училища мъже като Берона и Селимински, които безъ него едва ли биха могли да завършатъ по медицина. Самъ образованъ човѣкъ, този благороденъ филантропъ се притичва съ щедра ржка въ помощъ на всички просвѣтни почини между българската емиграция. Навѣрно той е билъ посветенъ и въ образуването на онова „Народно братство“, което е трѣбвало да обедини родолюбцитѣ въ Сливенъ и въ други градове, за да се подготви масовото възстание на народа въ благоприятенъ моментъ. „Въ това време, забелязва Селимински (който се намира въ Брашовъ презъ 1824 и 1825 г.); главна душевна храна и предметъ на обсъждане у поробенитѣ християни бѣха мислитѣ за свобода, чието разпространение бѣше свещенъ дългъ на всѣки по-просвѣтенъ между тяхъ... Нуждата, самитѣ тогавашни обстоятелства и нравственото честолюбие достатъчно бѣха предразположили къмъ култура и свободолюбиви идеи сънародницитѣ ми. Тѣ съ готовностъ желяеха да се научатъ, какъ могатъ да съдействуватъ за подобрене съдбата на родината, и се срамуваха, слушайки отъ всѣкжде да се говори за бездействието на народа ни“. Все въ Брашовъ е ставало често дума и за създаването на едно „филологическо дружество“, което да има за главна целъ установяването на общеприетъ литературенъ езикъ и правописъ. Но тѣзи разговори, водени въ разпаленъ духъ, не довеждатъ до никакъвъ резултатъ, поради крайноститѣ и нетърпимостта въ възгледитѣ на Кипиловски и Неновичъ.

Беронъ сигурно участвува въ обсъждането на политически и на научни въпроси въ този български кръгъ, проявявайки родолюбието и компетенцията си. Може би тъкмо това приобщаване — отначало въ Букурещъ, отпосле въ Брашовъ — къмъ будни и дейни сънародници,

взели присърдце просвѣтата въ родината си, го откъсва о време отъ увлѣчението по елинизма, погълнало такива способни българи, каквито съ били Никола Пиколо, търновеца, и Атанасъ Богориди, котленеца. Движейки се извънъ училището въ чисто българска срѣда, узнавайки теглата на народа следъ оттеглянето на рускитѣ войски въ България, и взимайки по-късно бележка отъ готовността на Селимински и на други българи да работятъ за поддържането на борческия духъ въ отечеството, той се привързва още по-здраво къмъ българското просвѣтно дѣло и решава да му плати своята данъ. Доколко въ тази посока на мисли и старания той е билъ насърденъ и отъ самия Антонъ Ивановъ, който става неговъ покровителъ, не може да се каже, макаръ това и да е твърде вѣроятно. Като говори за бѣгството на вуйка си отъ Букурещъ въ Брашовъ, д-ръ Василъ Стояновъ Беронъ забелязва: „Тамъ (въ Брашовъ) впрочемъ е билъ тоже въ най-затруднено положение откъмъ храната си; но за негово благополучие той се е запозналъ съ единъ тамошенъ българинъ, родомъ отъ Сливенъ, Антонъ Ивановичъ, който го призвавъ да учи децата му гръцки, и като родолюбивъ българинъ той го насърчилъ да състави и съ негово изживение да напечататъ известния на всички българи неговъ Букваръ...“

Ако Селимински, който е миналъ кървавата школа на войната като доброволецъ въ гръцката революционна армия, усвоява смѣлото решение да се завърне въ родния си градъ и организува тайно народа за едно ново възстание, Беронъ, по-малко воинственъ, но и повече склоненъ къмъ научна дейностъ, опитва силитѣ си въ книжовенъ трудъ, отъ какъвто се е чувствувала най-голяма нужда. Като нѣкакъвъ мирски Софроний, обзетъ отъ милостъ за народа си, той съставя и напечатва въ 1824 г. своя „Букваръ съ различни поучения“, на който се пада голѣма роля въ избистрянето на педагогическитѣ идеи и въ оформяването на българския книжовенъ езикъ. Този букваръ, замисленъ въ обществото на Антонъ Ивановъ и на българскитѣ учители и книжовници въ Брашовъ, е трѣбвало да послужи като начало въ изпълнението на една по-широко начертана програма, за която представа ни дава позивътъ въ края на книгата отъ страна на българската община въ Брашовъ, на чело

съ Йорданъ Хаджи Геновичъ и Василь Неновичъ. Езикътъ на позива издава несъмнено перото на Берона, и нищо не прѣчи да предположимъ, че тъкмо той изработва този интересенъ документъ, отразилъ просвѣтнитѣ грижи на брашовскитѣ ученолюбиви българи.

Въ началото на позива се захвалятъ Геновичъ и Неновичъ, понеже сж взели върху си „тяготата да будатъ епитропи отъ страна нашего народа“ за превеждането на новобългарски („на нашиятъ простъ языкъ“) на Новия заветъ и на други полезни книги. После се казва, като се иматъ предъ видъ Антонъ Ивановъ и други нѣкои богати български търговци, които сж щѣли да подпомогнатъ парично преводачитѣ и издателитѣ: „Но не са малко похвални и они, които на рѣдиха тѣхъ за епитропи на една таквази свята работа, зашто съ время може много добро да слѣдува отъ това“. Настоятелството порицава лошитѣ преводи, предлагани отъ нѣкои българи („колько безчестие и срамъ докарва на нашиятъ народъ единъ лошевъ преводъ“, мислятъ тѣ изъ строгото си разбиране по въпроса за езика на книжнината), и се застъпва за почина на епитропитѣ, които искатъ „да ся типарятъ на нашъ языкъ както хоротувами“ следнитѣ книги: 1. „Священное цвѣтообраніе“ (то излиза презъ 1825 г., въ преводъ на Анастасъ Кипиловски), 2. „Лексиконъ малкій на 4 язици“ (български, гръцки, влашки и руски), 3. „Грамматическа етимология на тѣзи 4 язици“, 4. Катихисъ на наша православна вѣра“, 5. „Священная история“ (тя излиза презъ 1825 г. въ преводъ на Василь Неновичъ), 6. „Грамматика болгарска“. Нататъкъ се обещаваатъ и „други недописани книги“, както и една „Българска история“, и се подканятъ ония, които иматъ нѣкакви ръкописи, да ги изпратятъ на епитропитѣ за отпечатване. „Требова да ся силемъ сколько е возможно да ся щамбосатъ доста книги на нашиятъ языкъ за наученіето нашего народа, зашто стига какъ ся намира отъ толькози время въ темнота безъ наука. Да даде Богъ! да ся распростре оусердіето и ревността на сичкитѣ наши едноплеменници и да ся умножи науката въ нашеото отечество. Многополезно екогаучимъ първомъ нашиятъ языкъ съ грамматически правила, чи послѣ други языкъ“.

Позивътъ свидетелствува ясно за страстната привързаностъ на тия възрожденци-емигранти къмъ новото българско образование и за твърдото имъ решение да създадатъ книжина на народенъ езикъ. Той като че повтаря позива отъ 20 години по-рано на епископъ Софрония, съ заклванетоъ къмъ българскитѣ търговци да подкрепятъ българската преводна книга („Недѣлникъ“) и съ обещанието да се пише на „простий болгарскій языкъ, каквото хората ний“. Началото, което е положилъ котленскиятъ учител и проповѣдникъ, имайки на умъ българската просвѣта, намира мечтаното и предвиждано отъ него продължение въ дѣлото на брашовскитѣ епитропи. И ако Беронъ съставя буквара си, Неновичъ и Кипиловски превеждатъ Свещената история (за която Антонъ Ивановъ записва 500 тѣла, Иванъ Начовичъ 500, Петко Михайловичъ 100, Йорданъ х. Геновичъ 200, и т. н.) и разказитѣ отъ Стария и Новия заветъ, посветени на Антонъ Иванова. Въ последната книга преводачитѣ съобщава, че мислѣлъ първоначално да прибѣгне до „правописаніе естествено“, понеже сме нѣмали още граматика и лексиконъ, и до живия езикъ („произношеніе което въ насъ натурально въ говоратъ секому существува“), но че отпосле прибѣгналъ до „славянското (черковно-славянското) правописание“, като само поставилъ знака титла надъ а и я (Ѧ), за да предаде „природното произношение“ на българскитѣ думи каща, габа, чита, върва и т. н. Кипиловски съобщава още, че единъ неговъ съселанинъ (котленецъ), Станьовичъ, превеждалъ кратка география, а самъ той ималъ „умисалъ“ да преведе една кратка всемирна история (нея той издава едва въ 1836 г.). Нека забележимъ тукъ, че въ тѣзи преводи се вижда поменатото различие въ правописа, което поражда толкова остри препирни. Докато Неновичъ зашицава правата на етимологията въ нѣкои случаи и си служи съ буквитѣ ж и џ (истиннѣ вѣрж, живѣжтъ), Кипиловски прокарва „натуралното“ фонетично писане, прибѣгвайки до а и я, съ чертица отгоре, подобно на Берона, който си служи съ другъ подобенъ знакъ, именно ѧ: сынѧ, сѧ, зѧмни, вѧлна, вѧтрѧ.

Отъ 1821 до 1825 г. Петъръ Беронъ живѣе въ Брашовъ, гдето навѣрно продължава да следва още малко време при учителитѣ си, забѣгнали отъ Букурещъ (между тѣхъ е и Вардалахъ), и гдето той става домашенъ учителъ на децата на Антонъ Ивановъ. Завършилъ гимназиалното си образование, нашиятъ младъ книжовникъ ламти да получи и висше образование. Примѣрътъ на таченитѣ отъ него учители, завършили философия, филология, медицина или естествени науки въ западнитѣ университети и спечелили си авторитетъ и завидно положение между сънародницитѣ, действува магически върху духа му. Но, лишенъ отъ срѣдства, той трѣбва да почака до момента, когато благодетелтъ му ще се покаже разположенъ да го издържа нѣколко години въ нѣкой европейски университетъ. Презъ 1826 г. той бива изпратенъ заедно съ сина на Иванова, и като неговъ настойникъ, въ Хайделбергъ, гдето се записва въ медицинския факултетъ. Следъ Атанасъ Богориди, възпитаникъ на Бейската академия въ Букурещъ и завършилъ презъ 1816 г. въ Виена и Вюрцбургъ медицина, той е, изглежда, вториятъ виденъ българинъ, който се специализира по тая високо ценена на Изтокъ научна дисциплина. Откакъ следва неизвестно време въ Хайделбергъ, той се прехвърля въ Мюнхенския университетъ, гдето и завършва лѣкарскитѣ курсове презъ 1831 г. Докторската си титла Беронъ получава възъ основа на една латинска дисертация, въ която като авторъ е посоченъ Petrus hadzi Beron, Thrah. Отсега нататкъ Петъръ Х. Беровичъ (така се подписва той въ буквара си) става Петъръ Беронъ, и както въ дисертацията си, така и въ други научни трудове, той приема за свое народностно име Thrah, „тракиецъ“, което въ негови очи е равнозначно съ българинъ. Тракия на класическия автори има по-добъръ звукъ за научнитѣ срѣди на Западъ, отколкото забравената България. „Тракиецъ“ буди поне нѣкакви митически спомени, когато „българинъ“ не значи нищо, или подсѣща за варварство и невежество.

Какъ прекарва въ Хайделбергъ и въ Мюнхенъ нашиятъ патриотъ, какви впечатления извлича той отъ научния, политическия и културния животъ, съ кого дружи,

какви блѣнове за служба на народа си подхранва той, ние не знаемъ. Внукъ му, д-ръ Василъ Ст. Беронъ, ни съобщава само, че той и сега живѣялъ твърде оскъдно (толкова оскъдно, щото „като си варѣлъ бобъ, челъ имъ зърната“) и че, за да си създаде нѣкакъвъ доходъ, напечаталъ заедно съ единъ ученикъ отъ Янина два малки словаря, единиятъ отъ които се наричалъ „технологически“. Покойниятъ, казва внукъ му, имаше и другъ единъ голѣмъ елинско-грѣцки словарь, но не го напечаталъ дорѣ бѣше живъ, и той си остана и следъ смъртъта му и се изгуби“. Което е твърде вѣроятно, възъ основа на дѣлата му отъ по-късно, то е, че народностното чувство на Берона е оставало все тѣй живо и способно за активна проява, както и въ Брашовъ, и че особено силно се е застрастилъ той въ научнитѣ си занятия, на които единъ день ще се отдаде изцѣло, оставяйки на втори планъ всички други практически грижи и духовни интереси. Животътъ въ Германия презъ този периодъ се характеризира съ повисено национално съзнание, следъ прѣснитѣ спомени отъ провалянето на Наполеоновото иго, съ стремежа за премахване на държавната разпокъсаностъ, запечатана чрезъ новосъздадения „Нѣмски съюзъ“, и съ опити за конституционни реформи и по-голѣми свободи въ дружествения и университетски животъ. Интересното при това е, че новитѣ държавни и политически идеали намиратъ поддръжка главно въ писателскитѣ и професорскитѣ срѣди: маситѣ долу, селяни и граждани, оставатъ погълнати отъ нуждитѣ на деня, отъ грижитѣ за стопанско възстановяване, и немарятъ за националното обединение, обществения напредѣкъ и новитѣ литературно-художествени насоки, застъпени отъ класици като Гьоте и Шилера, отъ романтици като братя Шлегелъ, Новалисъ, Клайстъ или Хайне, и отъ поклонници на народното творчество като братя Гримъ, Арнимъ и Брентано. Въ разцвѣтъ се намиратъ естественитѣ науки, еднакво и общитѣ (физика и химия), и специалнитѣ (астрономия, геология и биология). Навредъ тукъ, чрезъ точни наблюдения, експерименти и изчисления, се обосновава закономерността на явленията, въ разрѣзъ съ предишната философска наука, градена главно на умозаключения. Въ 1827 г. Александъръ Хумболдтъ държи знаменитата си лекция по физическа география, която

препоръчва откритията по индуктивенъ, а не дедуктивенъ път, както после той ще ги систематизира въ своя Космосъ. Такива открития, отъ епохално значение, правятъ Ohm въ областта на електричеството, Liebig въ химията, Gauss въ магнетизма, Bär въ анатомията, и т. н. Всичко това създава ореолъ на новитѣ естествени науки и привлича за работа въ лабораториитѣ и кабинетитѣ безброй млади сили, жадни за сериозно познание на природата.

Свикналъ съ удобствата и свободата въ една културна страна, Беронъ не изпитва желание да се върне въ робското си отечество, гдето къмъ несигурността и ограниченията за единъ интелигентенъ българинъ се прибавя и липсата на културна срѣда, способна да сподѣля научнитѣ му интереси. Всичко първобитно на домашнитѣ условия му навѣва отвращение или съжаление, и ако той и за напредъ не ще престане да милѣе за рода си, за просвѣтата му особено, по-сгодно и безопасно му се вижда да се установи въ Румѣния, гдето и така е имало голѣма българска емиграция, съ издигнали се материално и обществено личности. На първо време той е лѣкарь на частна практика въ Букурещъ, а после постъпва на държавна служба, като градски и окръженъ лѣкарь въ Крайова. Практиченъ и предприемчивъ духъ, Беронъ ламти да увеличи бързо състоянието си, за да догонва при пълна материална независимост мечтанитѣ си научни занятия, на които той ще се предаде съ изключителна ревност. Може би въ това отношение той има за идеалъ Волтера, който чрезъ веща спекуляция въ разни предприятия успѣва да забогатѣе много и заживява като състоятеленъ рентиеръ, влюбенъ въ науката и литературата. Той повиква при себе си отъ Котелъ сродника си Никола Христовъ, честенъ и предприемчивъ патриотъ, и заедно съ него основава нѣкакво дружество за търговия съ аби, което му носи значителни доходи. Пестеливъ и скромненъ въ нуждитѣ си ергенинъ, Беронъ има добродетелитѣ на своитѣ съселяни, които въздигатъ Котелъ до най-богатото селище въ Балкана. Огорченъ въ службата си поради нѣкакви интриги (дали отъ колеги-румѣни, които сж завиждали на благосъстоянието му?), още въ 1839 г. той я напуска, заричайки се „да не лѣчи никого и да не упраж-

нява своето медицинско изкуство*. Но търговията си той не напуска. До 1853 г. той е съдружникъ съ родственника си, а когато този, проявилъ се самъ като меценатъ (той издържа колелчета въ основното училище и Василь Ст. Беронъ въ университета), умира, Беронъ продължава да търгува съ жито, грижейки се, същевременно и за подпомагане на българскитѣ училища. Презъ 1841 г. той купува отъ колегата си д-ръ Ферарисъ (навърно грѣкъ) за 400 жълтици единъ чифликъ въ землището Присяка, до Крайова, и така си осигурява новъ добъръ доходъ.

Въ Крайова д-ръ Беронъ остава, търгувайки и предавайки се вече на систематични научни занятия, до 1843, ако не и до 1846 г. До 1843 г. той е известенъ като спомощникъ на български книги, излѣзли въ този градъ, а отъ 1846 г. имаме едно негово писмо отъ тукъ до епитропитъ на Разградското училище. Преди това, въ началото на 1840 г. (датата се установява отъ писмо на Р. Поповичъ до Н. Рилски, 15 юлий 1840 г.), когато приготвя второто издание на буквара си, той изпраша отъ Крайова едно крайно интересно грѣцко писмо до училищнитѣ настоятели въ родното си село, въ отговоръ на нѣкои тѣхни съобщения. Отъ него ние научаваме, че чрезъ брата си Руско той е внесълъ за издръжката на училището хиляда гроша; че преди това е изказалъ писмено мнението си, на какъвъ езикъ трѣбва да се води обучението съ ученицитѣ-начинатели и на какъвъ съ по-напредналитѣ (— навѣрно български отначало и грѣцки отпосле, както свидетелствува и Райно Половичъ); че решилъ да препечата Буквара си за първоначалното училище („защото другъ до сега по-добъръ нѣмаме“); и че въ грижитѣ си за учебното дѣло въ България той не правѣлъ (подобно на Априлова I) никаква разлика между родното си мѣсто и останалитѣ градове: „Азъ, както и всѣки еднородецъ, не считамъ за свое отечество (πατρίς) само Котелъ, но цѣла България.“ Чуждъ на всѣки тѣсногрудъ локаленъ патриотизмъ, Беронъ обгръща съ любовта си цѣлия народъ и обсъжда една величествена мисълъ за преуспѣване на народното образование навредъ въ страната. Той казва, именно, въ продължението на писмото си: „Азъ бихъ искалъ да се състави едно дружество (Εταιρία), което да се

грижи не само за училището на нашето отечество (т. е. малкото отечество, родното място!), но и за училищата на другите градове; отъ това дружество да се заплащатъ всички учители, и то да гледа и да бди за паритѣ, които сж посветени за училищата въ страната, както и да се грижи сжщо за всички училища въ България." Идеята за подобно просвѣтно дружество е могла да бжде подсказана на Берона отъ гръцкото дружество за поддържане на училищата и книжнината, основано презъ 1810 г. въ Букурещъ и развило плодотворна дейностъ, чрезъ участието на гръцкитѣ първенци въ Румъния и чрезъ издаването на списанието *Δελος* *Εριος* въ Виена. Взимайки присърдце идеята си, отъ която е очаквалъ да се тури на здрави основи учебното дѣло въ България, Беронъ излага по-нататъкъ такъвъ планъ за анкетиране на положението въ страната, колкото се отнася до извършеното до сега и до възможноститѣ за напредъ:

"Обичалъ бихъ да намѣря нѣкого, комуто да платя каквото иска, за да обходи България и да види, има ли въ всѣки градъ училище, или не, какъвъ е учителятъ въ всѣко едно училище, какъ му е името, отъ къде е той, отъ кога учителствува, колко ученици има, какво ги учи, отъ где получава годишната си заплата; при това да забележи, колко време приблизително оставатъ ученицитѣ въ училището и какво ставатъ тѣ, когато излѣзатъ отъ него; да забележи още числото на кжшитѣ въ по-големитѣ градове, да укаже още колко ученици се нуждаятъ отъ книги, или какви книги употребява всѣки единъ, какви книги купуватъ, отъ где ги купуватъ и на каква цена. Ако намѣрите такъвъ нѣкой човѣкъ, който да може да обходи така България съ поменатата целъ, моля да му предложите моето желание и, ако склонява, нека ми каже колко разноси ще му стигнатъ на месецъ и какво иска още за труда си, па да ми пишете, и по-добре, нека ми пише самъ той".

Писмото ни представя Берона като последовател на Априлова, за чиито грижи по отваряне на Габровското училище въ 1835 г. той не е могълъ да не знае нѣкои подробности. Но той не подозира още мислитѣ и пожеланията на Априлова въ Денница (1841 г.),

и толкова по-странно впечатление прави това съвпадение съ почина на Берона отъ година по-рано. Не безъ възлнение лѣкарьтъ въ Крайова е прочелъ по-късно укора на габровския меценатъ за образованитѣ българи, които „спятъ дълбокъ сънъ“ и, напоени отъ гръцки духъ, отстъпватъ отъ рода си и оставятъ въ дълбоко невежество сънародницитѣ си. Не безъ радостъ за изпълненъ дългъ той е прочелъ все тамъ похвалния отзивъ за себе си, като благодетелъ на Котленското училище и като авторъ на учебника си отъ 1824 г. Но не и съ намѣрение да последва препоржката на Априлова той слуша съжалението му, че не билъ продължилъ книжовната си дейностъ на български: „Г. Беронъ, издавший Болгарскій Букваръ въ 1824 году, могъ бы подарить Котелское юношество, жаждущее образования, и другими книгами, которыя могли бы служить и для прочихъ школъ Болгаріи. Жаль однакожъ, что его медицинскія занятія, по видимому, не оставляютъ ему времени заняться предметами, могущими увѣковѣчить у Болгаръ его имя“. Беронъ, обаче, съвсемъ не мисли да се увѣковѣчава съ школни книжки и като педагогъ, щомъ е дозелъ мисията си да обогати научната съкровищница на голѣмия образованъ свѣтъ. Безъ да престава да се чувствува българинъ въ националнитѣ си пориви и въ готовността си за благодѣяния, той е убеденъ, че върши нѣщо достатъчно като синъ на отечеството си, щомъ отдѣля обилни материални срѣдства за училищата му. Перото му, сериозната му книжовна работа, оригиналната му мисль принадлежатъ обаче само на чистата наука, при една отдавна закрепнала въра въ собствения гений.

Задоволявайки сякашъ пожеланието на Берона за проучване учебното дѣло въ страната, но само отчасти, Априловъ дава въ Денница списъка на 12 училища, уредени следъ 1835 г. по типа на Габровското. Той изтъква, колко слаби сж още начинитѣ на българското образование, при надмощието на „гръкоманията“, и колко необходимо е да се усъвършенствува народниятъ езикъ, за да стане той органъ на високата наука. Точно като Априлова, чиито сведения не сж съвсемъ пълни, Беронъ иска да узнае по-рано, чрезъ изпратенъ човѣкъ, какво е състоянието на учебното дѣло. Освенъ това,

той препоръчва организирането на едно общебългарско книжовно дружество, което да прехвърли върху поширок кръг компетентни или състоятелни сънародници отговорността за насоките и издръжката на училищата и на учителите. Починът му, обаче, не намира отзвук: котленските епитропи разбират великолепно гръцкия език на писмото, но не могат да се проникнат от големата идея на учения си съселанин за онова дружество, нито пък намират въ срѣдата си човѣка, комуто биха повѣрили анкетата въ цѣла България. Апатията въ страната към големите културни въпроси е все още дълбока, и мисълта за планомерно организиране на учебното дѣло не е въ състояние да раздвижи малките духове, заети само съ мѣстните школки грижи.

На 19 септември 1846 г. Беронъ изпраща отъ Крайова едно българско писмо до епитропите на училището въ Разградъ. Отговаряйки на нѣкаква тѣхна молба за помощъ, той се отзовава съ следните думи, характерни за доброто му сърдце и идеализма му:

„Приелъ самъ вашето писмо отъ 28 августа и съсъ радостъ видѣхъ вашето оусердіе за да состоите една школа за младите момичета. Макаръ чи вашиятъ градъ не е толкози голямъ за да ся похарчатъ толкози пари, но за да възблагодаря и да изпълня вашата ревностъ, вричамъ ви ся чи отъ святаго Георгия 1847 ще приѣмнати и вий 20 желтици ката година за вашата школа, въ която могатъ да се оучатъ и момчета и момичета, защо не ся надѣя да има толкози много. Пакъ и сега самъ писалъ на брата ми господина Руска на Котилъ за да ви проводи 50 букварчича за да ги раздадете на сиромашките момичета и момчета. Вий да знай чи и парити сѣ отъ Котилъ отъ Руска ще ги приѣмнати, заради това нему да пишете защо ищити“.

Отъ 1840 до 1865 г. Беронъ не престава да опредѣля по нѣколко хиляди гроша годишно за подпомагане на училищата въ Котелъ, Шуменско и други мѣста изъ България, като набавя и книги и училищни пособия за тѣхъ. Особено наблѣга той върху нуждата отъ образование и подготовка за семейния животъ на девиците, и съ това се явява като единъ отъ първите най-решителни поддържници на женското възпитание у насъ,

— въ една епоха на предразсѣдъци за социалното положение и способностите на жената. И за издръжка на младежи въ чужбина отпуска Беронъ доста срѣдства, независимо отъ благодѣянieto, което оказва на роднини и на мнозина котленци, като ги настанява на работа въ Влашко и като имъ открива така пътъ къмъ замогване и честитъ животъ.

5

Поддавайки се все повече на гласа на демона си извѣтре, Беронъ заминава презъ 1843 или 1846 г. за Парижъ, за да се установи тамъ до края на живота си като частенъ ученъ. Какво го е карало да отиде тѣкмо въ този градъ, а не нѣкъде въ Германия, щомъ е билъ нѣмски университетски възпитаникъ? Той самъ не говори нищо за това, можемъ, обаче, да предполагаме, че столицата на Франция го е привличала като духовна метрополия, прославена по цѣлъ свѣтъ (дори нѣмски учени и писатели, странейки отъ политическата реакция въ отечеството си, сж намирали убѣжище тамъ), и че примѣрътъ на д-ръ Никола Пиколо, на д-ръ Атанасъ Богориди и на други българи, които сж спирали за по-дълго тѣкмо тукъ, при извора на знанието въ най-свободната страна на Европа, го подтиква да потърси все въ Парижъ подхрана и признание за своите научни открития. Може би и намѣрението му да обнародва трудове си на френски езикъ, за да бждатъ тѣ достъпни на учения свѣтъ навредъ, го кара да избира този градъ за свое постоянно мѣстожителство. Богатата Национална библиотека, съ сгодата за справки въ специалната литература, и толкова авторитетни учени мъже, отъ разни институти, способни да оценятъ правилно всичко ново, изнесено отъ непознатия до тогава мъжъ на науката, сж могли сжщо тѣй да бждатъ взети въ внимание, при набелязване на големата жизнена задача.

Тази задача на Берона достѣга най-общите и най-трудните проблеми на естествознанието. Излѣзълъ отъ медицината, нашиятъ ученъ се вдълбочава постепенно дотолкова въ физиката, геологията и други дисциплини, щото въ даденъ моментъ самоувѣрено се решава да подложи на преценка цѣлото човѣшко знание, като изгради

една нова научна система, тъй наречената от него Panépistème, „всенаука“. Въ 1846 г. той издава *Système d'Atmosphérologie*, въ 1855 г. *Slawische Philosophie*, въ 1857 г. *Le Déluge, sa cause, ses actions, et ses effets*, въ 1860 г. *Atlas météorologique*, а отъ 1861 до 1867 г. седем тома Panépistème. Това сж все обемисти книги отъ по нѣколко стотинъ страници, които, взети наедно, правятъ повече отъ 500 печатни коли и надъ 8000 страници! Ако се сжди по малкото отзиви отъ нѣкога, намира, че теорията на Берона не е било щастливо да намѣри каквото и да било признание отъ компетентна страна. Пъкъ и по-къснитѣ, дори най-новитѣ мнения не изтъкватъ нѣщо ценно, нѣщо положително въ опититѣ на нашия българинъ да разгадае тайнитѣ на природата въ разрѣзъ съ общеприетитѣ схващания. Д-ръ Каснеръ напр., познатиятъ нѣмски метеорологъ, приятелъ на България, намира, че теорията на Берона относно атмосфернитѣ, климатичнитѣ и магнитнитѣ явления, съ нейното насилствено подвеждане на тия явления (както и на всички процеси въ неорганическата и органическата природа) подъ една едничка схема, не издържа никаква критика. Самъ Беронъ, виждайки несъответствието между положенъ трудъ и постигнато признание, или, по-право, студено непризнание, кори раздразнено физицитѣ, които отхвърлятъ методитѣ и изводитѣ му, намирайки, че, като невежи, тѣ били създали само смѣшни и безсмислени теории. Предъ сънародника си Марко Балабановъ, дошълъ да се учи презъ 60-тѣ години въ Парижъ, той изповѣдва, че, макаръ да не намирали признание отъ съвременницитѣ, съчиненията му щѣли да бждатъ единъ день по-добре оценени и отново търсени отъ учения свѣтъ...

Истината е, изглежда, тая, че Беронъ харчи грамадна енергия и проявява чудно упорство по една линия, по която изобщо не би трѣбвало да трѣгва. Да излагаме подробно принципитѣ на тази оригинална философия, съ всичко, което Беронъ мисли за произхода на планетитѣ, за електричеството, за свѣтлината, за химическитѣ елементи, за появата и развоя на растения и животни, и т. н., е излишно. Професоръ Б. Цоневъ си даде веднажъ труда да посочи въ общъ очеркъ съдържанието на разнитѣ токове на „Панепистемата“, и отъ този по-дробенъ прегледъ поличава всичкитѣ хаосъ въ идеитѣ

на единъ любителъ, отрекълъ произволно елементарнитѣ истини въ съответнитѣ научни области, всичката наивностъ и безплодность на една физика, за която самъ Беронъ признава съ почуда, че „свсемъ не приличала на досегашнитѣ физики.“ Парадоксаленъ умъ, който не се бои да влиза въ противоречие съ общепризнати факти и закони, Беронъ иска да обяснява не само физиката, но и метафизиката и етиката, отъ становище на една своя „славянска философия“, която въ действителностъ се оказва чиста фантазмагория. Крачейки самоувърено презъ всички науки, за да ги обедини чрезъ идеята за нѣкакъвъ вселенски флуидъ, нашиятъ реформаторъ достига и до въпроса за прародината на човѣка, и този въпросъ бива решенъ — совсемъ неочаквано — чрезъ езикова интерпретация, като се прибѣгва до една колкото лесна, толкова и отречена отъ сериозното езикознание етимология на географскитѣ имена! Като Раковски, все по това време, но напушайки и малкото здравъ смисълъ, който е спасенъ въ филологическитѣ тълкувания на нашия буенъ патриотъ, той прави откритията си чрезъ проста игра съ езика. „Азъ имахъ, пише той, радостта да открия съ помощта на моя майчинъ езикъ и по единъ несъмненъ начинъ, че Малака е била мѣстото, гдето се раждатъ нашитѣ прадѣди, жители сега на Азия и на Европа.“ Какъвъ е този несъмненъ начинъ? Говорейки постоянно за нѣкакъвъ „славянски езикъ“, а имайки на умъ всѣкога само български, и често само котленския си говоръ, той чете думитѣ наопаки, отъ дѣсно на лѣво (както едно време пишели славянитѣ!), и стига изведнажъ до страни тълкувания. Славянскитѣ народъ билъ трѣгналъ отъ Малака за Хиндустанъ, т. е. за „чудната земя“ (*Hindoustan renversé — na tsudnih*), и за Белуджистанъ, гдето се нахвърлил на заваренитѣ народи като лъвъ (*Belouchistan renversé — nat sich ctou lev = sur eux comme lion*). Стигнали планината Олимпъ въ Мала-Азия, славянитѣ я видѣли забулена въ мъгла (*Olympe, по славянски Oloub, се чете наопаки „boulo“, т. е. „en lanque thrace voile“*), а при Каспийско море се натъкнали на пѣсѣкъ (*Caspian, Casp renversé — psac = sable*). Частъ отъ сроднитѣ народи се запжтили къмъ Италия (*Latin renversé — n' ital*), други, къмъ Испания, гдето залѣзва слънцето (*Isparan renversé — na*

psi ou na spi, ver dormir, indique le coucher du soleil*), трети къмъ Тракия („Thrac ou tarac — ca rat = dirigé vers les montagnes“, къмъ рътъ) и Македония („Macedon — de sam = ou sui-je?“). Редица думи, обаче, могат да бъдат тълкувани вѣрно, като се четатъ просто отъ лѣво на дѣсно: о-въ Самосъ — самъ, „isolé“; Критъ — скритъ; Омиръ — о-миръ, т. е. на свѣта; Гъркъ — горакъ, т. е. планинецъ; Елинъ — еленъ, „serf“; Приамъ — приема, „personne qui reçoit“; Пентесилеа — петъ-сила, „ayant sila (force) comme cinq autres“; Палмира — пълъ миръ; Болгаринъ — bal gorin, билъ горенъ („avant été supérieur“); Nebucadnetsar — небу ка дне цар („du ciel et du jour roi“), и т. н.

Открилъ по такъвъ чуденъ начинъ разковничето на науката за потеклото на народитѣ и на езицитѣ, Беронъ се гордѣе, че е посочилъ тъждеството на „трако-македонското наречие“ (dialecte thraco-macedonienne) — т. е. на българския езикъ — съ езика, говоренъ отъ народитѣ, които се отправили отъ Малака къмъ западъ, и съ езика на писменитѣ паметници отъ Нинивия (клинообразнитѣ надписи). Той вижда дори, какъ скоро ще се явятъ „трако-македонски“ (значи български) археолози, които ще възстановятъ истинската история на европейскитѣ народи, когато тѣзи народи, още преди потопа, сж живѣли въ Индия... Първитѣ археолози на западна Европа, пише той, не познаваха славянския езикъ, а пкъ славянскитѣ археолози следваха грѣшкитѣ на своитѣ предходници. Едва съ появата на това дѣло (думата е за Беровата Панепистема) се заражда литературата, присъща на славянския народъ, който до сега само подражаваше, и то зле, на западнитѣ народи*. И въ частно писмо до д-ръ Селимински, отъ 20 априлъ 1864 г., Беронъ се хвали на приятеля си за преврата, предизвиканъ отъ него въ науката. „Следъ като сж изобличени грѣшкитѣ на тукашния (парижкия) Institut, сега изъ вестницитѣ се споменува за моята физика... Физиката стана истинска наука, а досега бѣше сборъ отъ описания на явления съ неизвестно начало. Професоритѣ ще срещнатъ може би малко затруднение, докато отвикнатъ отъ старата метода; но такава мъчнотия не съществува за тѣзи, които сж постигнали право. Тукашнитѣ мъдреци разбраха, че трѣбва да

почнатъ отъ начало тогава, когато мислѣха, че сж свършили“.

Иронията на учения българинъ по адресъ на „затрудненитѣ“ европейски професори е могла да бжде взета сериозно само отъ нѣкои негови сънародници на времето, непосветени въ методи и изводи на положителната наука. Днесъ тя звучи като жалкъ отговоръ на оправданото невнимание, съ което сж посрѣщали ония професори самотнието на нѣкакъвъ тъменъ „тракиецъ“, похарчилъ залудо и време и срѣдства за наивни или, най-малкото, утопични хипотези. Да бѣше Беронъ употребилъ духовна енергия и материално състояние изключително за по-скромни задачи, съ огледъ на българската просвѣта и българското културно и политическо възраждане, той би пожелалъ стократно по-голѣмо признание и би си осигурилъ титлата на крупенъ националенъ деецъ отъ степенята на Априлова. Но и това, което той дава или завещава на народа си, не е все пакъ малко, за да бжде подценявано. Независимо отъ буквара, той прави приживе значителни дарения за българскитѣ училища (напр. за девическитѣ училища въ Шуменъ, Котелъ, Османъ-пазаръ и други околни селища той отпуска годишно, отъ 1859 г. нататкъ, по 200 жълтици), а въ завещанието си отъ 1862 г. определя и голѣми приходи за целитѣ на българското народно образование. Именно, той разпорежда за недвижимитѣ си имоти въ Румѣния (две мушини съ гори, лозя и ливади, както и кжца въ Крайова): „Отъ доходитѣ на всички имения ще се плаща на учители и учителки въ онѣзи села въ България, гдето има черкви. Момчетата и момичетата ще се учатъ да пишатъ, да смѣтатъ и да шиятъ. Моитѣ настоятели ще изпращатъ до училищнитѣ настоятели и общинаритѣ на разнитѣ градове колкото пари тѣ намиратъ за добре за всѣки градъ и всѣка област... Отъ моитѣ пари въ брой ще се печататъ буквари за селскитѣ училища, гдето ще се раздаватъ даромъ“.

Загриженъ да осигури точното изпълнение на завещанието си, Беронъ, който остава неомъженъ, прехвърля една отъ мушинитѣ си (Скорила) върху котленца Теохаръ Папазоглу, срещу задължението отъ страна на тогава да изпраща годишно опредѣлена сума (хи-

ляда австрийски жълтици) за издръжката на българските училища. Когато обаче Папазоглу не устоява на задължението си, Беронъ се явява въ Крайова и завежда процесъ срещу него. Предъ Василъ Стояновъ, дѣловодителъ на Българското книжовно дружество въ Браила, той заявява презъ пролѣтѣта на 1870 г.: „Крайно злочестъ ще умра, ако видя преди това, че България ще бѣде лишена и отъ моя малъкъ подарѣкъ подиръ смъртъта ми!“ Две седмици преди да се гледа дѣлото, на 26 мартъ 1871 г. стариятъ ученъ бива намѣренъ одушенъ въ кѣщата си въ Крайова — по всѣка вѣроятностъ отъ наемни убийци, орждия на коварния и хищенъ Папазоглу, който е билъ пълна противоположностъ на благородния патриотъ, готовъ да жертвува всичко за високи цели и за отечеството си. Изпълнителитѣ на завещанието обаче, на чело съ Евлогий Георгиевъ въ Букурещъ, следъ дълги усилия успѣватъ да изтрѣгнатъ имота на Берона отъ рѣцетѣ на Папазоглу и да изпълзватъ доходиѣ отъ него, както и останалото наследство, за изграждане и издръжка на една българска гимназия въ Одринъ. Цѣлата сума отъ имотитѣ е възлизала презъ 1890 г. на около 400,000 фр. Отъ нея бива въздигната тогава гимназията „Д-ръ Петъръ Беронъ“, която после се издържа само отъ лихвитѣ на капитала, до прехвърлянето му неотдавна върху гимназията въ Котелъ, родниятъ градъ на дарителя.

6

Голѣмиятъ активъ на Берона въ историята на българското възраждане е не неговата благотворителностъ, колкото тя и да е рѣдка за времето, а Букварѣтъ му отъ 1824 г., издаденъ съ помощта на Антонъ Ивановъ. Този трудъ отъ 140 страници образува сѣщински завои въ книжовния езикъ и въ школното обучение. Той е първата книжка, която застъпва решително живата речъ и модерната метода въ преподаването. Трѣбва наистина да се съжалява, че Беронъ не се вслушва било въ просбата на Кипиловски отъ 1836 г. (въ превода на Кайдановата история), било въ съвета на Априлова отъ 1841 г. да продължи книжовната си дейностъ въ сѣщия духъ, за да видимъ, както се изразява първиятъ, „и други още благоговорни книги списани или преведени

на нашиятъ языкъ отъ неговото ученомудріе за просвѣщение и на онѣ дете учатъ и на онѣ дете ся учатъ“. Защото, като преглеждаме първитѣ новобългарски книги, ние оставаме изненадани отъ всичко свежо въ езика и всичко правилно въ педагогическитѣ идеи на младия авторъ, улучилъ съ единъ замахъ голѣмата нужда на българската школска просвѣта. Букварѣтъ се лжчи рѣзко отъ книжнината на десетилѣтието си и стърчи високо като паметникъ съ историческо значение. Преди него ние имаме Недѣлника на Софрония и книжкитѣ на Якимъ Кърчовски и Кирилъ Пейчиновичъ, съ тѣхния измѣненъ езикъ и все още старинска насока на проповѣдта; следъ него, въ течене на 15—20 години, до появата на Христоития отъ Райно Поповичъ (1837), Новиятъ заветъ на Неофитъ Рилски (1840), Българскитѣ книжници отъ Априловъ (1841) и Географията (1843) и Българската граматика (1844) на Ив. Богоровъ, никой писателъ не се излага съ такова естествено движение на речта и не застъпва такъвъ здравъ усѣтъ за новата насока на школното образование. Беронъ е сякашъ Паисий на българската граматика и педагогика. Като първия пророкъ на духовното ни възраждане той се отличава съ интуиция за неотложната задача на момента, поради което може — 80 години следъ Славянобългарската история на хилендареца — да преобрази школното обучение въ новъ духъ и да даде образеца на чиста книжовна речъ, както тя ще тържествува за напредъ.

Букварѣтъ се открива съ едно „предисловие“ отъ 10 страници — сѣщински манифестъ на новата българска просвѣта. Скъсвайки решително съ всичко схоластично на килийното граматическо и черковно обучение у насъ, Беронъ препорѣчва настойчиво модерната метода на преподаване и чисто реалния характеръ на знанието. Той помни, съ каква мжка се е сричало и писало въ българскитѣ килии, и той изпитва милостъ къмъ „горкитѣ деца“. Нима трѣбва да се продължи безъ край това трудно и затѣпително учение, свързано съ „толкови страхъ и треперание“ и неспособно да доведе до каквито и да било полезни резултати? „Почудихъ ся, пише Беронъ, какъ презъ толкови вѣкове не ся намѣри ни единъ да познай това окаяно

состояние и да покажи единъ правъ пътъ камто учението.“ Беронъ се срами за българския назадъкъ и опаква учителитъ, които го поддържатъ. Безъ да казва изрично, той е взелъ бележка отъ преобразяванията въ румънскитъ и австрийскитъ училища, гдето сж били вече въведени буквари на народния езикъ, и отъ препоржката на гръцкитъ писатели, отъ които се ползува, — да се напустне въ книжнината мъртвото езиково предание и се мине къмъ говоримия езикъ. Въ Букурещъ и въ Брашовъ нашиятъ частенъ учителъ се запознава и съ новата взаимноучителна (алилодидактическа) метода, приложена най-напредъ отъ англичанина Ланкастеръ къмъ 1798 г., която е имала това предимство, че е позволявала на учителя да използва по-добритъ си ученици като посрѣдници при обучението въ едно по-големо отдѣление. Виждайки, че никой педагогъ у насъ не е скжсалъ съ пакостната и отстранена другаде рутина, той се наема да помогне на нещастнитъ деца; и той написва едно съвременно ръководство за основнитъ училища, въ което обосновава метода на преподаване и свѣтския характеръ на елементарната наука. „Това дѣло, казва Беронъ, воспрѣхъ азъ; сочинихъ тойзи Букваръ... Собряхъ и нѣколко каси и различни поучения отъ Дарварьоватъ Еклогаръ, и глѣдахъ да ги напиша колкото мога просто, щото всякій да ги разбира... Всякій който види тази книжка надѣя ся да ся зарадува, а най-много учителитъ, защото тѣмъ ми ся струва, отколѣ щѣха да оставятъ псалтиритъ и часословитъ, отъ които дѣцата не разбиратъ нищо...“

И така: вмѣсто подготовка за свещеници, и то чрезъ непонятни за детската възраст четива, трѣбва да дойде подготовка за живота, за практическата дейность. Училището не може да насочва всички деца къмъ една едничка професия, духовната, за която се иска зрѣлостъ и особена наклонность; то трѣбва да държи връзка съ общественитъ условия и нужди, то трѣбва да се приобщи къмъ всѣкидневнитъ наблюдения и да застѣпва полезнитъ знания, за да се свърже органически съ живота на народа. И Беронъ, който иска да даде просторъ на любознателността, здрава храна за ума и свобода на въображението, превръща буквара си въ една малка енциклопедия, годна да запознае ученика

еднакво съ поучителни примѣри отъ историята и съ естественитъ науки. Следъ леснитъ правила за сричане на буквитъ и за свързване на сричкитъ въ думи, той дава необходимитъ за всѣки християнски домъ молитви (на черковнославянски!), подиръ което разполага пъстрата учебна материя въ нѣколко отдѣла: добри съвети (афоризми относно поведение и наравственостъ), умни отговори (духовити кратки изречения), занимателни басни, различни истории (анекдоти изъ живота на древнитъ народи), „физически сказания“ (т. е. описания и характеристики изъ естествената история, главно зоологията) и, накрай, аритметика. Цѣлото съдържание е живо и увлѣкателно; то не навѣва никаква скука — като тая, която идва отъ сухитъ и отвлѣчени назидания въ предишнитъ първи пособия. Разказитъ за разни приключения и характеристикитъ изъ царството на растенията и животнитъ будятъ всѣкога интересъ и не дотѣгатъ съ разточено изложение. Езикътъ е зърнистъ, естественъ, простъ — тъкмо такъвъ, какъто прилича на единъ педагогъ, поставилъ си за цель да разшири умствения кръгъзоръ на детето, като предаде безъ педантична изчерпателность множество полезни знания. Никога по-рано не е излизала на български книжка съ подобно непосредствено въздействие върху детската душа и тъй способна да образова и възпитава, безъ да изпада въ тона на досадното старешко или аскетическо морализиране.

Беронъ е билъ крайно щастливо вдъхновенъ при съставянето на буквара си. Несъмнено, заслугата не е изключително негова: той самъ признава, че се е възползувалъ отъ четивата въ чужди учебници, и главно отъ „Еклогаръ“ на гръцкия учителъ Дарваръ, излѣзълъ най-напредъ въ 1804 г. Но нима е малко и това, да посегне той като првъ измежду българитъ къмъ истинския изворъ на науката? И защо никой другъ у насъ не е ималъ смѣлостта да пише, ако и съ черковнославянски букви (други, граждански, печатницата въ Брашовъ изглежда да е нѣмала), на такъвъ плавенъ и чистъ народенъ езикъ? Предъ очи Беронъ е ималъ, изглежда (както изтъква Василъ Пундевъ), и сръбския букваръ на Павле Соларичъ отъ 1812 г. гдето се поддържа началото за свѣтско образование и за фонетиченъ правописъ. „Конечное намѣрение съ настоящимъ

Букваремъ естѣ, казва авторътъ, избавити сербске синове отъ оне погубне дангубе съ нѣколко-кратнимъ пустимъ пречитаваніемъ Часослова и Псалтиря, коя толико дугъ нѣ дала сербомъ отворити очи...“ Соларичъ, освенъ това, мисли: „Сербомъ треба Букваръ доста точанъ... Най-лучше устроено писмо, гдѣ како говорисе, тако пишесе, и како е написано, тако чита се!“ Беронъ, въ съгласие съ това мнение, се оправдава така въ Буквара си за липсата на примѣри отъ часослова и псалтиря, съ което се е нарушавалъ единъ осветенъ отъ традицията школски обичай: „Зная чи много учители и прости чловѣци ще рекатъ, защо да не гудя и поученія, за православната наша вѣра въ тази книжка, но да знаятъ, чи е безплатно, на малки деца, които юще не знаятъ да сричатъ нити да прочитатъ, да даде чловѣкъ таквизи поученія, които едвამъ нии можимъ да разбирами.“ Къмъ всичко рационалистично на миогледа, отразено въ подбора на четивата, идва и едно чисто психологическо съображение, убедително за вещитѣ педагози. Калкото пѣкъ до предпочитането на народната речъ, вмѣсто мъртвата и мжчна церковнославянска, Беронъ е могълъ да се насърди не само отъ грѣцкитѣ си учители и учебници, но и отъ сръбската граматика на Вукъ Караджичъ. Последниятъ, въ предговора къмъ своята „Писменица сръбскаго іезика по говору простого народа“ отъ 1814 г., се обръща за нравствена поддръжка къмъ читателитѣ, които обичатъ майчиния си езикъ и искатъ да пишатъ така, както и говорятъ: „Обрѣм се опет к теби благонаклонѣни читателю! к теби, кой лѣубиш свои матерњи іезик, као најдрагоціенниіе благо народа, и кои желиш негову чистоту и можно совершенство.“ Ако въ този позивъ се чува гласътъ на нѣмскитѣ романтици, вдѣхновени отъ Хердера, като продължител на Соларича се явява Караджичъ съ правилото си за правописа: „Пиши, као што говориш; а читай, као што је написано.“ Беронъ не вижда причини, щото това, което се препорѣчва отъ сръбскитѣ авторитетни книжовници, да не бжде най-подходно („наі болѣе и наі лагше“, както пише Карджичъ) и за други млади народи безъ писменостъ, като родственитѣ на сърбитѣ българи.

Но че и Караджичъ е могълъ да се повлияе отъ Берона, показва неговиятъ „Први сръбски буквар“ отъ 1827 г. Откакъ осжда (по примѣра на Соларичъ) възпитанието на децата по часослова и псалтиря, голѣмиятъ сръбски филологъ препорѣчва четенето на буквитѣ по руски примѣръ: а, бе, ве, ге..., вмѣсто азъ, буки, вѣди, глаголь... Обаче и това четене не е споредъ него съвсемъ правилно, тъй като гласежъ („първи гласъ“) на съгласната б е въ сжщностъ бѣ. „Тако учителъ, који је рад кога најлакше да научи читати, ваља да му не казује никака имена слова, него само нѣнове гласове, које имају у читанју; па онда нема срицанъа, него, како се познаду слова, одма се може читати. Тако може човѣк врло лесно за десетъ дана научити читати!“ Караджичъ заявява, че билъ видѣлъ подобна практика преди нѣколко години въ Бесарабия, Сърбия и Виена, но той е могълъ да прочете нѣщо подобно и у нашия Беронъ, който препорѣчва звуковата метода така въ „предисловието“ си: „Въ Петербургската Академіа опредѣлиха да думатъ словата А, Бе, Ве, Ге, Де, Еи пр.: за да сричати лесно: но менѣ ми ся вижда, чи по лесно ще сричати, ако ги назовавами А, Бъ, Въ, Гъ, Дъ, Е и пр.“ Доколко самъ Беронъ е билъ подсѣтенъ за тази здрава мисълъ отъ примѣра на нѣкой учителъ въ Брашовъ, остава отворенъ въпросъ. За всѣки случай, дори да не е тя оригинална негова, не може да се откаже, че той прѣвъ я изказва у насъ и че улеснява така значително учителитѣ и ученицитѣ при откриване на буквитѣ и четене на цѣли думи. Звуковата метода, по силата на която имената на буквитѣ се изоставятъ напълно, за да се държи смѣтка само за произнасянето, се препорѣчва отъ началото на XIX вѣкъ и въ нѣмскитѣ училища, както показва букварътъ на Хайнрихъ Стефанъ отъ 1802 г. Въ него изрично се настоява, да се прави при обучението разлика между звукъ и буква, като се излиза само отъ звука, единичката реалностъ, и да се даватъ на децата гласни и съгласни като чисти звукове, а не съ прибавка къмъ съгласнитѣ на ясенъ или тъменъ призвукъ (а, бе, ве: а, бѣ, вѣ).

Заслуга на Берона е и препоръчването на взаимно-учителната метода. Тази метода, както и изобщо цѣлото възпитание въ училището, чини споредъ него толкова, колкото и учителятъ. Съзнавайки значението на личния факторъ въ приобщаването на децата и юношитѣ къмъ науката, той отхвърля грубото държане и безсърдечнитѣ строги наказания на старитѣ учители, — на ония „простаци пинакидовци“, за които си спомня и Раковски отъ детинството си въ Котелъ. Не чрезъ страхъ, а чрезъ благостъ и снизхождение трѣбва да се насажда любовъ къмъ учението. Ако азъ бихъ билъ учителъ — мисли Беронъ, когато разяснява новата метода (методата, по която „единъ учителъ можи да учи лесно стотина деца“) — „ще ся трудя да самъ и отъ ватрѣ и отъ ванѣ добръ, смиренъ, кротакъ, цѣломудръ и благочестивъ, щото моитѣ работи да ставатъ примѣръ на моитѣ ученици...“ Така е училъ още въ древността единъ мѣдъръ педагогъ като Плутарха, чието съчинение За възпитанието на децата е било преведено още въ 1808 г. на сръбски, а по-късно, въ 1845 г., и на български (отъ сръбски). Плутархъ, четенъ сигурно отъ Берона на гръцки или на сръбски, препоръчва (споредъ оня пръвъ български преводъ на Иванъ Стояновъ отъ село Мердана, Търновско): „Бащите са дължни такива учители да търсятъ за синовете си, които сж и во обхожденіето си непорочни, и у нрави добри... Каквото лозарите гуждатъ у лозето точки, за да не биватъ чуканите криви, тако и добрите учители даватъ на младите добри и нравствени совѣтованията да растатъ нхните нрави прави... Азъ потвърждавамъ далѣ, защо са должни бащите и учителите да наставятъ дѣцата къ прилѣжанію и къ полезнимъ учениямъ сосъ совѣтованије и сосъ предложеніе, а не сосъ биеніе и сосъ срамни псовни (попражни); защото таквѣ приличатъ повечъ на слугите, а не на свободните дѣца...“

Колко умѣстни сж били тѣзи препоръки за хуманно отнасяне къмъ ученишкитѣ грѣшки, показва фактътъ, че и много по-късно, въ 60-тѣ години на XIX вѣкъ, жестокиятъ бой съ дрѣнови пръчки, черненето лицето на провинения съ сажди, задължителнитѣ подигравки на ученицитѣ къмъ наказания имъ другаръ сж

били обикнато срѣдство въ нашитѣ училища. Като говори въ споменитѣ си „Даскалитѣ“ за свирепитѣ наказания отъ страна на своитѣ възпитатели въ Сопотъ, Вазовъ правилно изтъква причинитѣ за всичко прекалено така: „Тѣзи варварски изтезания... не се обясняватъ само чрезъ кривото понятие за методата на възпитанието въ оная епоха; въ тѣхъ проглежда и вродената свирепостъ на едно робско племе, загрубѣло подъ теглото на вѣковния яремъ, затѣпѣло за човѣшки чувства и за милостъ къмъ слабия... Грубитѣ нрави и грубитѣ понятия за възпитание бѣха се съюзили, за да направятъ школото не свещенъ храмъ на облагородяваща наука, а мѣсто на инквизиция и мъчения...“ Беронъ, значи, е билъ щастливо вдъхновенъ, когато тѣй рано препоръчва добротата и снизхождението като пѣтъ къмъ спечелване авторитетъ отъ учителя.

Продължавайки препоръжитѣ си къмъ педагозите, Беронъ описва новия начинъ на преподаване, за да станѣли и малкитѣ българчета „като европскитѣ дѣто учатъ друг-друго-учението“. Той представя нагледно, какъ ще постави учителятъ децата на чиноветѣ, какъ предъ всѣки чинъ ще има „една даска сасъ дребенъ пясакъ посипана и една пѣнакіда провесена“, какъ ще се напише и прочете всѣка буква, при което децата, ако не знаятъ, ще се питатъ едно друго, догде се научатъ, и какъ всѣки день ще се минаватъ по два урока, „единъ четеніе а други аритметика“. Така като се работи десетъ дни, учителятъ ще повика момчетата, наречени „чиноначалници“, за да провѣри, какво се е изучило. „Началникътъ ще ходи отъ чинъ на чинъ и ще гледа на вредъ кой какво прави, и като види нѣкого отъ ученицитѣ чи салмува ще го доведе при мене. А азъ не ще го плаша чи ще го запра и въ недѣля да чете, нити ще го бѣя, ами ще му река да иде да сѣди на страна додѣ совершатъ другитѣ... Ако ли нѣкой стори по голѣма погрѣшка, нему не ще давамъ два дни или три дни или и една недѣля да чете; но ако е совсѣмъ развратено и не ще да се покай, ще го испадя да не развратява и другитѣ“. Откакъ учителятъ провѣри, дали всичко е изучено както трѣбва, ще накара ученицитѣ да изпѣятъ „Достойно естъ“ и ще ги прати да играятъ на поляната. „Ще ги погледамъ като си играятъ: ачи подиръ малко ще

идимъ да ядемъ. И подиръ пладне пакъ тъй ще стоимъ.“

Хуманенъ и способенъ да се вживява въ детската природа, съ нейната будна впечатлителностъ, Беронъ чертае тукъ една дидактика, която ще добие надмощие у насъ много по-късно. Той се проявява като далновиденъ педагогъ, когато препоръчва срѣдства за пробуждане на интересъ и самопочинъ у децата, когато настоятелно иска отъ учителя тактъ и любовъ при обучението и когато смѣта за необходимо да бжде допълнена школната дисциплина съ игра на открито. Въ кръга на тази теория ние дишаме свободно, убедени, че е намѣренъ пжтътъ къмъ истинското възпитание, напустнало килийната инертностъ. И четивата следъ увода потвърждаватъ благоприятното впечатление отъ общитѣ насоки. Въ тѣхъ се чувствува разбиране за умъ и сърдце на ученика, тѣ сж наситени отъ предметна мисль, тѣ завладяватъ вниманието чрезъ толкова нови и любопитни съобщения върху свѣта и човѣка. Подобна книжка прави излишна всички дамаскини отъ по-рано — не само чрезъ историйкитѣ си за велики хора, но и чрезъ морала си, основанъ на съвременнитѣ понятия за честъ и дългъ, за трудъ и награда. Изведнажъ всичко отживѣло въ уроцитѣ на срѣдновѣковнитѣ житиета бива измѣстено съ познания и внушения, които насочватъ къмъ дейно утвърждение, къмъ воля за лично и обществено издигане, за смѣтка на робското примирение. И всичко е разказано на езикъ ясенъ и сбитъ, както го говорятъ децата у дома си, но само че очистенъ отъ турски думи (тѣхъ Беронъ поставя въ скоби, за пояснение на възстановенитѣ чистонародни). Запазва ли той нѣкои черковно-славянски навици въ правописа си (придиханията и ударенията), въ замѣна застѣпва въ речникъ, синтакса и фонетика живата източна речъ, тъй сочна и тъй изразителна.

Ето за примѣръ на естественъ словоредъ и на увлѣкателна простота два отъ сентенциознитѣ му анекдота и едно кратко научно-популярно описание:

„Молчалива молба. На едно момче бѣха зарачили да не ищи нищо на трапеза-та. Единъ пѣтъ го забравиха и не му дадоха отъ едно ястїе, а то посегна та зѣ соль и я годи предъ себе си: ти го попитаха:

за що ти е соль-та; а то рече: да посоя ястїе-то дѣто ще ми дадете.“

„Безместна любовъ. Кесаръ като видѣ на Римъ нѣкои странници чи държаха на рацѣ-тѣ си кученца и ги милваха, пристапи при тѣхъ и ги попыта: да ли раждатъ по тѣхни-тѣ мѣста жены-тѣ дѣца; съ тѣзи хората ги мѣмряше чи любяха добитацы-тѣ, както требаше да любятъ дѣца-та си.“

„Каффе. Каффе-то е костилка и ся ражда по овошки; на вѣтхо-то время го знаяха токмо въ Араби-станъ, но когато наченаха да го оупотребяватъ много, сирѣчь предъ стотина години, настѣяха го на врѣдъ по топли-тѣ мѣста. По Европа става колькото пять лахти високо, а въ Арабістанъ дванадесѣтъ. Тази оуовшка има всякога зелени листи и цвѣтъ, и ражда плодъ като далголики черяши, въ които има двѣ зерна слѣпени, като бѣлъ бобъ. Кога оубиратъ тойзи плодъ, сушѣтъ го на ругоски, ачи го струшаватъ, та му изваждатъ шушлупки-тѣ и като пакъ го добрът изсушѣтъ проваждатъ го на самъ. Това пѣтїе пользова, кога го пѣй човѣкъ мѣрно (съ караръ) и рѣзко, а инакъ вреди и най много кои-то го твѣрдѣ часто пѣятъ.“

Дѣлото на Берона, колкото и скромно като литературенъ паметникъ, издига високо тази личностъ, на предѣла между дълбокото невежество и новото образование. Истински възрожденецъ по духъ, авторътъ на „Рибния букваръ“ полага едно плодно начало: той отваря новата българска книжнина въ напълно напредничавъ духъ, както не върши това никой другъ въ она сждбовенъ часъ. Възстановявайки следъ нѣколко вѣка изгубената връзка между образование и животъ, между училище и жизнени интереси на времето, Беронъ реформира преподаването въ съгласие съ европейскитѣ идеи, които чукатъ на вратата на заспала България. Разбира се, не е тъй лесно за народа и домораслитѣ му учители да пригърнатъ изведнажъ възгледи, надрасли еснафската ограниченостъ. Между културата на Берона и тая на нѣкогашната му домашна срѣда зѣе голѣма пропасть, която ще се запълва само постепенно. Все пакъ, като пръвъ факлоносецъ въ мрака, той до-

бива за насъ ясно очертанъ профилъ на пжтепроводникъ, подобно на Априлова и Неофита Рилски. Отвеждагъ ли го неговитъ универсални умствени интереси къмъ проблемитъ на западната наука, сърдцето му е винаги обърнато къмъ България, която той иска да види влѣзла въ пжтя на сериозното образование и на благоденствието. За жалость, ние знаемъ твърде малко за интимния животъ на човѣка, когото сме свикнали още отъ училището да обичаме съ признателность. Крайно скромненъ и лишненъ отъ суетата да жъне благодарность, той не ни е оставилъ никакви автобиографски бележки, не ни е оставилъ дори и портрета си. На художника Николай Павловичъ, който се специализира въ Мюнхенската художествена академия благодарение на издръжка отъ Берона, дължимъ единъ бѣгло изработенъ, мимо знанieto на самия Беронъ, хубавъ портретъ, който ни представя възстариа, побѣлѣлъ вече ученъ седналъ на кресло въ любимия си кабинетъ, всрѣдъ книгитъ и оуредитъ около писмената маса, вгледанъ замислено въ нѣкакъвъ ржкописъ. Сякашъ български двойникъ на жадния за всепознание Фаустъ, този образъ ни напомня духовния свѣтъ и идеалитъ на едно поколѣние високо интеллигентни българи, които съ рѣдка енергия и найчистъ патриотизъмъ чертаятъ възкръсването на народа си за ново историческо битие. Тѣзи българи вѣрваха въ победата на свѣтлината и на правдата и работѣха съ себеотречение за новитъ дни на национална свобода.

НЕОФИТЪ РИЛСКИ

1793—1881

1

Неофитъ Рилски, „патриархътъ на българскитъ книжовници и педагози“, както го нарече К. Иречекъ, е роденъ въ с. Банско, въ Разлогъ, гдето е роденъ и Паисий Хилендарски. Това село, най-голѣмото въ долината подъ пиринския Елинъ-врѣхъ, е заобиколено съ тучни ливади и има твърде красивъ видъ. То прилича повече на градецъ, съ своитъ широки и чисти улици, презъ които тече изобилна бистра вода отъ планината, и своитъ двуетажни, добре иззидани кжщи. Нѣкога, въ XVIII вѣкъ, то е процъвтвало — както посочихме въ очерка за Паисия — чрезъ търговията си, водена навредъ изъ Турция, и особено на Западъ, въ Австрия. Къмъ края на XVIII вѣкъ тукъ е имало такива силни търговци, каквито твърде малко мѣста на Балканския полуостровъ сж знаели, по сведенията на Василь Кънчевъ, който ни е описалъ подробно живота въ Разлогъ, съ неговото стопанско и културно минало. Въ единъ запазенъ тефтеръ отъ 1810 г. се бележи, че само за три месеца банскалии продали въ Виена памукъ за 111 хиляди фиорина, а за 9 месеци — за 470 хиляди фиорина. Освенъ това, предприемчивитъ и будни съграждани на Неофита сж изнасяли за Виена и Нюрнбергъ обработени кожи (сахтияни) отъ Неврокопъ, гдето е било развито табачеството. Народътъ тукъ се е отличавалъ съ развитъ и смѣлъ духъ, за което сж помагали както честитъ пжтувания до София, Пловдивъ, Солунъ и чужбина, така и отсъствието на турско население. Ето защо отъ незапомнени времена тукъ е имало български училища, съ четмо и писмо на славянски. Роденъ въ 1793 г., Неофитъ Рилски, съ мирското си име Никола попъ Петровъ, получава основно образование подъ ржководството на баща си, човѣкъ развитъ, който билъ едновременно и свещеникъ и учи-

тель. После той бива пратенъ да учи иконописъ при известния тогава Димитъръ Зографъ, на когото помагалъ отначало при чистене и поправка на стари икони. Презъ 1808 г. Неофитъ заминава съ учителя си за Рилския манастиръ, гдето трѣбвало да се изпише черквата въ една постница. Тамъ двамината работятъ въ течение на една година. Запознавайки се съ нѣкои отъ монасите, Неофитъ се чувствува привлѣченъ отъ отшелнишкия и богоугоденъ тѣхенъ животъ и решава да приеме монашески чинъ. Баща му се възпротивява на това решение. Той скланя да уважи желанието на сина си едва откажъ проигуменъ Иеротей, при когото Неофитъ станалъ послушникъ, обещава да изучи младия живописецъ на „елинска книга“. Гръцки преподава на Неофита учителътъ Спиридонъ, родомъ сърбинъ, който давалъ на послушниците и уроци по черковно-славянски. По-късно Неофитъ учи гръцки и при единъ образованъ гръкъ, който билъ условенъ въ манастира за секретаръ при водене гръцката преписка съ патриаршията въ Цариградъ и митрополититъ въ България. Когато избухва гръцката революция въ 1821 г., този учителъ забѣгва, за да се присъедини къмъ бунтовниците въ отечеството си. Тогава, презъ 1822 г., проигуменъ Иеротей изпраща Неофита да продължи гръцкото си учение при прочутия елинистъ Адамъ отъ Мецово, въ гр. Мелникъ. Училището на „дидаскалъ“ Адамъ (погърченъ влахъ) се славѣло въ цѣла Македония като най-добро. Въ течение на 4 години Неофитъ изучава основно и старогръцки и новогръцки, и то дотолкова, щото замисля да състави единъ гръцко-български речникъ, — като помагало за българчетата, които ще следватъ въ гръцки училища („защото“, бележи Неофитъ въ една автобиографска скица, „ние сме мислили, че то до вѣка все тѣй ще върви работата“).

Презъ лѣтото на 1826 г. Неофитъ се завръща въ Рилския манастиръ и става тамъ учителъ. Поканенъ отъ самоковския владика Игнатий, той отива въ града му и учителствува отъ 1827 до 1831 г. Когато владиката бива убитъ отъ единъ турчинъ презъ 1829 г., Неофитъ, покъртенъ отъ злочестия край на своя покровителъ, написва „Стихи надгробни“, печатани по-късно, въ 1835 г. Презъ 1831—32 г. Неофитъ е отново въ манастира си

гдето изпълнява учителска и писарска длъжностъ; а къмъ края на 1832 г. той отива въ Цариградъ по нѣкакви манастирски и народни работи. Година време по-късно, на 13 януарий 1833 г., Рилскиятъ манастиръ бива унищоженъ отъ стихийенъ пожаръ, при който изгорѣла и значителната частна библиотека на Неофита, оценявана отъ самия него на 20 хиляди гроша. Изпратенъ отново въ Цариградъ, за да действува да се издаде султански ферманъ за възстановяване на черквата, Неофитъ успѣва въ задачата си. После, задълженъ да служи като духовникъ въ гр. Казанлъкъ, той се запознава тукъ съ търновския владика Иларионъ. Тъкмо тогава Априловъ отъ Одеса и братя Мустакови отъ Букурещъ се били обърнали къмъ Илариона — да имъ препорѣча единъ достоенъ български учителъ, който би могълъ да застане начело на проектираното Габровско училище, като усвой добре и приложи новата „взаимно-учителна“ или Белъ-Ланкастерска метода на преподаване. Иларионъ, който оценява правилно знанията и характера на Неофита, го препорѣчва на тия мещанати, и Неофитъ бива изпратенъ на тѣхни срѣдства да изучи новата метода въ Букурещъ, въ гръцкото тамошно училище, прочуто навредъ като разсадникъ на тази метода. Прекарвайки презъ 1834 г. въ Букурещъ, Неофитъ не само усвѣршенствува педагогическата си практика, но и съставя пособия за ученицитъ си въ България. Той написва тукъ своитъ „Взаимноучителни таблици“, по които е щѣло да става преподаването въ основното училище, и своята „Българска граматика“, съ която се полага началото на филологическитъ проучвания у насъ. Работейки тази граматика, безъ да има каквито и да било предходници въ България, Неофитъ проявява усѣтъ за съвременната българска речъ и, въпрѣки нѣкои погрѣшни възгледи, решава правилно много отъ най-важнитъ въпроси по устройството на книжовния езикъ. Той съгласява мждо народния говоръ съ писаната традиция и така застъпва една насока, която ще бжде възприета и отъ другитъ ни писатели, въ най-общитъ си предпоставки. Заслугата на Неофита по оформяването на книжовния ни езикъ е голѣма, особено колкото се отнася до защитата на живата народна речъ.

Дветъ тѣзи школки пособия биватъ отпечатани

въ Сърбия (Крагуевацъ) презъ 1835 г. На 2 януарий сжщата година Неофитъ започва, следъ тържественъ молебень, занятията въ Габровското училище. Той преподава на около 120 ученика четене, писане, аритметика, география, история, свещена история и гръцки. Училището, съ своя свѣтски и съвремененъ характеръ, идва да тури край на килийното учение и да открие ерата на новото българско образование, чрезъ зачитане на народния езикъ, вмѣсто гръцкия. Въ него следватъ българчета не само отъ Габрово и близките мѣста, но и отъ цѣлата страна, така че то става истински разсадникъ на взаимноучителната метода и на подготвени преподаватели по български езикъ и по други научни предмети, замѣнили ограничената черковна грамотностъ. По неговъ примѣръ се отварятъ скоро подобни училища въ много градове и села на България, както съ признателностъ и гордостъ изтъква въ 1841 г. основателятъ на училището Василь Априловъ.

2

Въпрѣки всички залѣгания, Неофитъ не намира въ срѣдата на габровските първенци поддръжка, каквато е очаквалъ. Преситенъ на досади и спънки въ учебната си дейностъ, той напуска Габрово, „злаго сего мѣста“ (както бележи въ дневника си), за да приеме поканата за учителъ въ Казанлъкъ. Докато е още въ Габрово, той бива търсенъ отъ нѣколко мѣста за основателъ или ржководителъ на училища — отъ Кюстендилъ, Пловдивъ, Казанлъкъ, Копривщица. Установявайки се за нѣколко месеца въ последния градъ, презъ есента на 1837 г., той има за ученици послешните познати учители и писатели Йоакимъ Груевъ, Найдень Геровъ, Калистъ Луковъ, Василь Чолаковъ и други, едни отъ самото село, а останалите — отъ разни мѣста. Въ Копривщица Неофитъ намира по-добра срѣда за училищна и за обществено-просвѣтна дейностъ; но все пакъ и тукъ не престоюва повече отъ две години. Презъ септемврий 1839 г. той се завръща въ Рилския манастиръ. Въ тихата и жадувана винаги обителъ Неофитъ се отдава пакъ на учителска и книжовна дейностъ, бидейки сжщевременно и секретаръ на манастира. Презъ 1842 г.

той постройва при постницата Свети Лука, край манастира, две килии за собствения си нужди, надъ входните врата на които поставя надписа въ стихове (1843):

Сей покой мой привременный есть,
Въ немъ азъ грѣшный пребываю днесъ:
Нъ въ вѣкъ вѣка здѣсь не вселюся,
Утро бо въ инсмъ преселюся.

Все тамъ, на дѣсния зидъ на балкона, Неофитъ, който, като толкова учители нѣкога, обича да съчинява стихове, поставя единъ гръцко-български текстъ, който захваща съ думите:

Εργα τριβλῆς (триблаженни дѣла)
Въ дому безмолвия
Ὁ κατοικῶν πρᾶττι (живѣещиятъ тукъ върши)...

По-късно, поради разбойнишки нападения, Неофитъ напуска килиите, гдето се е предавалъ на богомолно съзерцание и на упорита книжовна работа, и се преселва въ манастира, за да продължи учителстването си до 1846 г. Посещавайки презъ 1891 г. тѣзи килии на мастития рилецъ, народниятъ поетъ Вазовъ чувствува да му повѣва отъ тѣхъ нѣщо освежително и бодро, при спомена за едно неуморно подвижничество въ полза на народа. И той отбелязва меланхолично контраста къмъ великото минало: „Сега въ килията на покойния великъ труженикъ живѣе единъ простъ калугеръ, който варди постницата. Той лениво покой своя умиственъ и душевенъ нѣхаръ тамъ, гдето е била люлката на толкова благородни пориви у единъ духъ, жаденъ за свѣтлина“. Когато нѣколко десетилѣтия по-рано, въ 1845 г., рускиятъ ученъ Викторъ Григоровичъ посещава Рилския манастиръ, най-силно впечатление му правятъ школата и личността на Неофита. Той остава възхитенъ отъ тѣхъ и признава, че нито дори на Атонъ не билъ намѣрилъ такова просвѣтно огнище и такъвъ преподавателъ. И той започва да посещава уроците по български, славянски и гръцки езикъ, сѣдайки наредъ съ юношите отъ Разлогъ, Самоковъ, Дупница, Мелникъ, та дори отъ Плѣвень и Севлиево. Въ беседи съ този „забележителенъ автодидактъ“ — Неофита, чиито дарби и чийто характеръ му правятъ крайно благоприятно впечат-

ление, както следъ разговоръ и съ ученицитѣ му, Григоровичъ свиква „да уважава незаслужено забравения народъ“, българитѣ.

Презъ сжщата тази година Неофитъ приема поканата на старозагорскитѣ чорбаджии, повтаряна често, да иде и застане начело на училището имъ. Въ Стара-Загора той пристига на 19 априлъ 1846 г. Но тукъ той не се застоява дълго, поради неудобства въ училището и неприятнитѣ градски условия, които го хвърлятъ въ отчаяние. Прибира се отново въ тихото си манастирско свѣрталище и се предава съ нова жаръ на своя обширенъ гръцко-български речникъ. Но и този пътъ не му е сждено да се застои тукъ дълго. Презъ пролѣтѣта на 1848 г. той заминава за островъ Халки, въ Мраморно море, за да заеме катедрата по славянски езикъ въ Богословското гръцко училище тукъ. Съ надежда да разшири образованието си и да бжде полезенъ на българскитѣ ученици въ това училище, той остава въ Халки близо петъ години, до края на 1852 г., съставяйки между друго и една голѣма славянска христоматия. Разклатеното му здраве и холерата, която върлува на острова, го връщатъ пакъ въ манастира. „Тогава, разказва той въ кратката си Автобиография отъ 1875 г., като останалъ празденъ, заловилъ ся пакъ за Словарьтъ, но не вече за греко-българский, а за българо-грецкий, защото като се проявило било веќе доволно българското движение за отдѣлението отъ греческата патриаршия, и той измѣнилъ намѣрението си като безполезно веќе за народността му. Но да се нареди изново единъ словарь отъ единъ языкъ, който никога не е билъ нареденъ по азбученъ редъ, колко е било трудно нѣщо, това нѣщо само който го е работилъ, той го знае.“

Презъ 1858 г. хасковци канятъ прочутия навредъ учителъ да иде въ града имъ, като духовникъ или преподавателъ; но той, отдалиятъ се на книжовенъ трудъ, отказва. Две години по-късно и търновци го канятъ за ректоръ на проектираната отъ тѣхъ духовна семинария. Обаче и този пътъ, измѣрвайки силитѣ си въ една доста напреднала възраст (67 години), той отказва не безъ съжаление. Скрупулезенъ както винаги, той пише, именно, на 2 мартъ 1860 г. тия редове, въ които ни се разкрива цѣлиятъ му нравственъ образъ: „Но уви... за мое по-

следне нещастие и за мой вѣчный студъ (студъ лица моего покри мя, по пророку) да не съмъ во состояние да исполня толку едно похвално и благоприятно народно желание и прошение... Като си изпитахъ капиталтъ, сир. силитѣ тѣлесни, познахъ ясно, че не съответствуватъ на предлагаемото ми дѣло... И помислете си самички, каква тежестъ ще се стовари върху моята благочувствителна съвѣсть, когато отхвърля такова едно жално и праведно прошение на единъ цѣлъ народъ... Напредъ азъ лесно се не подавахъ на такива позванія. и понеже знаяхъ состоянието народно, и злобата греческа, която имаха върху мене, за да мя преследуватъ всегда на кжде какъ ще поступвамъ. Но сега, слава Богу, изчезна совсемъ проклятий страхъ...“ И като изтъква отново за причина на отказа си старческата си слабостъ и твърдото си желание да довърши Лексикона си, той не иска да попадне въ положението на оногова, който гони два заяка, та ни единъ не улавя. И добавя: „Тукашний ми животъ е тихъ и спокоенъ и нема нищо да ми прпятствува на дѣлото, освенъ едното правило церковно, което си и последувамъ въ точности... Живѣя единъ умѣренъ животъ, който е приличенъ и на званието ми и на характерътъ ми и на достойнието ми.“ Продължавайки извинението си, той пише още, за да не му се сърдятъ търновци, и припомняйки учителството си нѣкога въ Габрово: „Нека помислятъ... защо когато можехъ, азъ си сопринесохъ *тѣмъ брѣмѣнѣ* (благосклонния даръ) колкото бѣхъ възможенъ и тамо гдето ни е колибель на народността, сир. ако не въ само Терново, а то въ окружността му, отъ гдето ся надѣя и тамо да е стигнало баремъ едно зрѣнце отъ моето тогдашно сѣяние. Но и догде ми очи гледатъ и други уди служатъ, неща да престана отъ да ся трудя за народната ни полза, колкото ми иде отърки.“

До 1864 г. Неофитъ е въ течение на четири години игуменъ на Рилския манастиръ: съ тая длъжностъ той се натоварва само по чувство на преданостъ къмъ общежитието и безъ всѣка друга лична подбуда. Далечъ отъ всѣка суета, този скромненъ философъ отказва порано на три пъти да става владика — нѣщо тѣй силно желано отъ други духовни лица — именно въ 1836 г., когато неговиятъ роднина Германъ (агентъ на сръбския

князъ Милошъ въ Букурещъ) го кани за епископъ въ Шабацъ; въ 1843 г., когато пратеници отъ Пазарджикъ го предлагатъ на пловдивския митрополитъ за свой епископъ, и митрополитътъ го одобрява; и въ 1846 г., когато го кандидатира въ търновци пакъ за епископъ. Следъ учредяването на Българската екзархия (1870) той е отново търсенъ, вече за митрополитъ, но и тогава той се отказва решително, предпочитайки мирната си книжовна дейностъ въ манастира, гдето доживява до 4 януарий 1881 г., като високо почитанъ и авторитетенъ монахъ. Историографътъ ни К. Иречекъ, който посещава манастира малко преди това и вижда 90-годишния старецъ, бележи за него: „Дѣдо Неофитъ бѣше интересенъ субектъ, жива лѣтопись на българското възраждане. Той дочака възобновата на българската държава и при своята ясна паметъ говорѣше съ чудно чувство за времената въ началото на нашето столѣтие. Бѣше приветливъ, приказливъ старецъ, съ малкъ ръстъ, донѣкъде сгърбенъ, съ бѣла брада, въ черно калугерско облѣкло и лисичи кожухъ, по характеръ очевидно тихъ и несмѣлъ; четѣше и виждаше безъ очила, всѣка дума добръ чуваше и говорѣше съ съвършено твърдъ гласъ“.

3

Дейността на Неофита Рилски, която му спечелва титлата „машала (свѣтило) на нашата темнота“ и „нашъ Несторъ“, е тѣсно свързана съ живота му въ Рилския манастиръ. Тукъ той държи две килии, една за спалня и друга за библиотека, и тукъ протича умствения му день и нощното му бдение надъ книгитъ, съ перо въ рѣка. Прозорцитъ на едната стая били обърнати къмъ Царевъ-връхъ и Бричеборъ, съ тѣхната величествена гледка. Стенитъ на библиотеката били облѣчени съ полици, по които стояли подвързанитъ книги на монаха, а подътъ билъ постланъ съ мендери, хубави български покривки и пиротски килими. Когато къмъ края на 1863 г. Димитъръ Мариновъ, добре познатиятъ отпосле учителъ и етнографъ, вижда за првъ пътъ игумена, като неговъ послушникъ, намира го „побѣлѣлъ вече старецъ, съ сухо и смилено-жълто обло лице.“ „Лицето — добавя Ма-

риновъ въ своитѣ спомени — „изразяваше благость, но съ голѣма сериозностъ и замисленостъ, очитъ му черни и живи, въ които се виждаше енергия и воля; бѣше облѣченъ въ черни иночески дрехи, но прости, отъ нашенски шаякъ; въ рѣцетъ си държеше дълги черни броеници.“ Храната му била предимно вегетарианска, съ предпочитане на прекрасното кисело зеле отъ манастира и на разни плодове. Неофитъ си лѣгалъ рано и ставалъ рано, имайки за максима: „Раното лѣгане и раното ставане и умѣреното ядене (Неофитъ ядѣлъ малко и винаги оставалъ малко гладенъ) сѣ най-сигурнитъ лѣкари на човѣка.“ За науката Неофитъ ималъ твърде високо мнение, намирайки, че невежеството е повредило повече на вѣрата, отколкото знанието и философията. И дълга на духовенството той виждалъ въ поддържане на чистата вѣра, на нравственитъ добродетели и на полезната просвѣта между народа.

Тѣкмо като пионеръ на просвѣтата, въ подчертанъ християнски и националенъ духъ, Неофитъ си спечелва неограничени заслуги. Той е давалъ примѣръ на своитѣ многобройни ученици и съ педагогическия си похватъ, и съ трудоветъ си, които сѣ правѣли силно впечатление навредъ, налагайки неотразимо доброто му име. Той е ободрявалъ възпитаницитъ си особено за лично самосъвършенствуване, чрезъ жаждата си за все нови знания и чрезъ непрестанната си грижа за нравствено издигане. Преписката му, пълна съ преинтересни психологически документи за развоя му, свидетелствува на всѣка страница за непрекъснатъ стремежъ къмъ самообразование и за мѣчително възмогване къмъ чиста съвѣсть и мѣдъръ погледъ върху свѣтовнитъ нѣща. Назначенъ за преподавателъ въ Халки, той, доста възрастниятъ, 55-годишниятъ монахъ, се радва най-много за това, че му се удавала възможностъ да разшири умствения си небосклонъ и да вдълбочи етоса си чрезъ досегъ съ богослови, които му импониратъ съ ученостъ и моралъ. „Сега въ старости, пише той на 29 януарий 1849 г. на ученика си Христо Димитровъ, научихъ и разумѣхъ вещи, които въ юности ниже слишихъ, ниже видѣхъ... Тува ще изправимъ многи мои недостатки и невежество и въ мусийскомъ и въ иномъ художествѣ, тува ще узнаемъ много нови изобретения,

щото не са знаели и чули нашите предци и учители... Защото началният наш учител... г. Константин Типалдосъ е мъж рѣдкий въ нинешния времена, разнихъ европейскихъ языковъ преисполнений, образъ же живий добродѣтелнаго и евангелскаго жития... Всепремудрий промисль божий ми устрои чудесно сожитие и спребивание, за което не самъ билъ достоинъ я нечистий, непотрѣбный, сиречь да имамъ сожитие со ангеломъ Божиимъ, тако дерзновено можемъ да го наречемъ заради чистото и непорочно его житие и рѣдкий въ нинешнемъ времени добродетели. Не вѣмъ како, но и то по милости божией той пречудный мужъ восприя такава любовь ко мнѣ недостойнейшему, щото не знамъ самая рождающая дали мя е обичала така... Колко погрѣшности, невежества, скудости мои исправямъ всегда и исправихъ до сега съ тѣмъ мужемъ! Колко неизреченни вещи чухъ, яже не лѣтъ у насъ слышати, и слушаемъ ежедневно, и почерпаю неизреченния премудрости отъ преизобилнаго того источника!.. Поистинѣ, ако не бехъ дошелъ тува, щехъ да си останемъ какво то си бихъ тамо, но сега ако дойдемъ нещемъ да самъ какъвто що бехъ...“

Неофитъ не се стѣснява да изповѣда предъ приятели и ученици, които го боготворятъ, своето чувство на собствена малоценность — и въ това се крие едно отъ сигурнитѣ сръдства да се издигне въ тѣхнитѣ очи като искренъ и смиренъ наставникъ, позналъ ограничението си. Способенъ за изблици на ентузиазъмъ при среща съ личности, които му се струватъ въплъщение на идеала за човѣшко съвършенство, той иска да предаде култа си за тѣхъ и на своитѣ последователи, изостанали въ много отношения. И все пакъ, въпрѣки острата самокритика, той е дотолкова обнадежденъ за облагодоряването и образованието си, щото смѣло се зарича да се завърне по-другъ, отколкото е билъ преди. Тази воля за вътрешно прояснение не го напуска никога. И ако съдбата не може да го поставя често въ сръдната на мже, които го превъзхождатъ значително, за да се учи непосредствено отъ тѣхъ, за да му въздействуватъ тѣ прѣко, чрезъ слово и дѣла, въ замѣна той ще намѣри начинъ да се утеши за неизбѣжното съжителство

съ простички събратя въ манастира, като подири обществото на своитѣ книги. Истински библиоманъ, той харчи почти всичкитѣ си свободни сръдства за набавяне на книги (веднажъ той прави поръчка за хиляда рубли, грамадна за времето сума), подрежда грижливо библиотеката си, съставя ѝ каталогъ и трепери при мисълта, че тя може да бѣде разпилѣна отъ похитители дори следъ смъртъта му. Главната частъ на тая библиотека съставятъ, естествено, богословски съчинения; но въ нея влизатъ и голѣмъ брой филологически, философски и педагогически трудове, както и книги по география, история, археология, математика, естествени науки и т. н., съобразно съ енциклопедическитѣ научни интереси на Неофита и неговата преподавателска дейность, обхванала повечето школни предмети. Четейки свободно на грѣцки и на руски езикъ, Неофитъ е осведоменъ по всички въпроси, по които има поводъ да се произнася, — и отъ тамъ високото мнение за неговата ученость у познати и приятели. Зографскитѣ старци го сравняватъ въ 1853 г. съ най-виднитѣ строители на грѣцкото възраждане, изказвайки възхищението си така: „Ако Гърция се хвали съ Евгениевци (Вулгари) и Теотокиевци, има и наша България своего Евгения и Теотокия — Васъ, достопочтенѣйший ни брате, съ коего да се хвали... Она (България) до сега не бѣше и още не се слуша да е произвела друго подобнаго Вамъ“. Съчиненията на Неофита, оригинални и преводни, се ценятъ високо отъ съвременницитѣ, и то главно за езика си. И все тѣй общепризната е и педагогическата му вѣщина. Габровци го величаватъ още въ 1839 г. като „первый просвѣтителъ болгарский“, а ученикътъ му отъ Стара-Загора Атанасъ Ивановъ го препорѣчва предъ градскитѣ пѣрвенци: „У Букурещъ Митилинея (прочутъ педагогъ въ Бейската академия), а у България Неофитъ.“

Самъ Неофитъ, вѣренъ на скромностьта си, не се възгордява ни за мигъ отъ толкова възторжени отзиви и не желае по никой начинъ да минава за нѣкакъвъ всестраненъ и безпогрѣшенъ авторитетъ. Когато презъ 1845 г. старозагорци го молятъ настойчиво да поеме ръководството на новата имъ прекрасна школа, увѣрвайки го писмено: „Всички ви искатъ съ голѣма любовь и чисто-сърдечие“, „иматъ голѣмо и тепло желание за вазѣ“,

„ние знаемъ, че не сме достойни за вашето всепреподобие, обаче молимъ Ви... да ни сторите това голѣмо добро“, — той, който се е посветилъ изцѣло на рѣчника си и не иска да се отклонява отъ книжовнитѣ си занятия, „за да издаде още нѣщо полезно за рода си“, приема най-после ласкавата покана, но съ изричната уговорка, че може да се нагърби само съ преподавания, за които има необходимата опитност. Въ нежеланието си да буди неоправдани илюзии и да разочаровава после своитѣ поклонници, той очертава точно кръга на учителската си компетенция, пишейки отъ Рилския манастиръ на 27 октомврий 1845 г:

„Знамъ, защо ме викате за учителя общаго, но не знамъ какво учение и на кои язици искате да буде преподаванието во училището. Азъ требова да ви явимъ сичкото ясно и чистосърдечно прежде време, за да знаете що купувате отъ мене, да не мислите, че ще купите чисто злато, а то излѣзе после съ бакъръ съмѣшено... Казувамъ ви, защо ако обичате словенски да предавамъ на любезните ви чада, знамъ тоя языкъ, аще и несовершенно, никтоже совершенъ токмо единъ Богъ, обаче свободно можемъ да речемъ, защо го знамъ доволно и по правиламъ граматическимъ... Подобното ведение имамъ и въ елинскиятъ и въ просто греческиятъ языкъ, защото и него самъ училъ правилно и предавалъ доволно на учениците си. И въ други язици ако и да имамъ ведение, не можемъ обаче нищо правилно да предадемъ другиму. Отъ епистимитѣ (ἐπιστήμη — наука) знаемъ ония, които сж по нуждни за обществениятъ чловѣчески животъ, като напримѣръ аритметика, география, физика, хронология, история и прочая такова. Съ тия прочее умѣрени мои знания се представлявамъ предъ вашата честностъ, и ако видите, че можемъ да удовлетворимъ вашето горещо желание, можете да се захванете на здраво сосъ мене“.

Всичко открито, всичко положително въ характера на Неофита привлича близкитѣ му, приятелитѣ му, ученицитѣ му, които съ удивление долавятъ рѣдкото за тѣхъ съчетание отъ ценни духовни качества. Въпрѣки

нѣкои дисхармонични черти, които не изпъкватъ обаче надъ главнитѣ насоки на темперамента и волята, Неофитъ е цѣлостна натура, у която надмощие има съзерцателното начало. Монахъ по влѣчение и по придобитъ навикъ, той държи на монашеството, на неговата метода за преодоляване суета и грѣховностъ, на неговитѣ тихи нравствени радости сжщо. Колчемъ напустне рилската обителъ, за да изпълни нѣкаква просвѣтно-учителска или обществена мисия, той ламти, следъ известно време, да се завърне пакъ къмъ своята успокоителна самота и своитѣ кабинетни занятия, които го хвърлятъ въ своеобразенъ кротъкъ екстазъ. Килийната съсредоточеностъ въ планинската твърдина лѣкува страданията му отъ неуредици и оскърбления въ свѣта, води го къмъ бързо възстановяване на вътрешното равновесие. При отказа си отъ блага и почести, отъ възлазяне по иерархическата лествица, свързано съ нѣкаква слава, той не пожелава да стане дори владика. макаръ това да му се предлага нѣколко пѣти отъ грѣцка и отъ българска страна. Призналъ правотата на максимата: „Все преходить, все погибаетъ, добродетель единна непреходна, негиблена“, той напуска съ радостъ и игуменството въ манастира, признавайки повѣрително предъ приятеля си Цвѣтко Недевъ (27 октомврий 1861 г.): „Ще отложа отъ себе си сяка несносна за мене тягостъ, за да придобия пакъ прежното си безмолвие и безмятежно житие...“ По-рано, когато въ Халки чувствува, при всички благоприятни условия за писателска работа, какъ климатътъ му действува зле, той пише на ученика си Паисия, който му напомнялъ за предложението да приеме владишки санъ: „И самитѣ старей (манастирски) знаятъ... защо азъ такива вѣтрища не гонимъ и ако ги бѣхъ гонилъ щехъ да ги стигнемъ много пѣти до сега... Защо я не мислимъ на друго мѣсто некаде да умремъ, освенъ на метаніето си, сир. у манастиръ!“ И, като съветва Паисия да не мисли самъ за нѣкакво положение извънъ манастира, той продължава: „Ние калугеритѣ не можемъ нигде да намѣримъ подобръ покой и тѣлесенъ и душевенъ освенъ у манастиръ на метаніето си. Мирскитѣ чловѣци може да се ласкаятъ и лѣжатъ за по свѣтло щастие, за слава и чести и богатства, но ние като сме се явно отрекли отъ нѣхъ

предъ самимъ богомъ... що искаме вече повече... Сичко е суетно тука и непостоянно и блаженъ, който познае суетата на тоя свѣтъ съ време...“ И, обещавайки да поработи още малко въ школата, която гледа на него съ довѣрие и признателностъ, той заключава, че мечтае да се завърне „накъ живо и здраво“ въ манастира: „и тамо да си скончаемъ прочее время жизни моея като въ свой домъ по моему древнему желанию...“ (30 юлий 1849 г.).

Колко далечъ е нашиятъ монахъ отъ всичко дръзко-борческо у своя съименикъ, хилендареца Неофитъ Бозвели! Ако този е намразилъ отъ младини манастирския животъ, поради апатията на мнозинството атонски български къмъ движението за народна честъ и просвѣта, и се е турилъ начело на партията за отхвърляне на патриаршеската тирания, Неофитъ Рилски, въ чийто патриотизъмъ не можемъ да се съмняваме, отбѣгва всички силни възбуждения, всѣка рѣзка полемика, всѣки опигъ за водачество, за да действува като миренъ културенъ апостолъ и да догонва общата целъ безшумно и по етапи. Изживява ли Неофитъ Бозвели, като страстна и общественно-активна натура, идеала си само въ буритѣ на борбата, Неофитъ Рилски се огражда отъ всѣка опасна тревога и въ тишината на манастира, всрѣдъ идилична обстановка, развива чисто академична дейностъ. Той има веднажъ такава проща предъ Христо Димитровъ (2 май 1853 г.), която би звучала като нѣщо невѣроятно въ устата на буйния хилендарецъ: „Имамъ си една мала градина, съ която може единъ сиромасъ, въздѣлвающъ ю, да си поминува, но понеже е на такова мѣстоположение, щото не може да се навади съ текуща вода, имамъ нужда за една вадилка, отъ тенеке направена, която по гречески викатъ *potiotra* или *potiotri*, сиречъ поилка или поило, или вадилка или вадило или *olafon* хѳтеронъ поилникъ, каквото щешъ така го преведи на нашъ языкъ.“ И, като настоява предъ Димитрова, като сжщински последовател на Волтеровия Кандидъ, да му изпрати по-скоро този поилникъ, че иначе щѣлъ да изгори магданозътъ въ градината му, той благодари следъ нѣколко дни така на приятеля си: „Но бакъ шу бахти, тоя истий день, когато ви писахъ и казувахъ ви че ни изгоре магданозо, надъ вечеръ въздвигоша ся облаци, по-

мрачи ся въздухъ, и проля ся дождъ велий презъ нощта, такожде и въ другий и въ третий день, ... щото поилникъ стои до днесъ во празнование и въ неупотребление, но хелбете ще му дойде време да потребува.“ Продължавайки разказа си, Неофитъ дорисува така романтичната картина въ Рила презъ м. май (— това като примѣръ на живописната му проза):

„Помежду тия дождовни дни, въ единъ отъ нихъ, незнамъ кой беше, по вечернина, като бехме се собрали въ игуменската келия на соборъ, истреска вонъ единъ силний громъ щото угрожаваше да испотроши джамоветѣ пенджерски... И въ това истото время като се чудехме за градо, внесоха отъ вонка слугите едно зерно градно, държаще го на дланата си, което имаше колкото едно мало яйченце отъ мала кокошка и азъ другъ пжтъ не бехъ се сподобилъ въ живото си да видимъ съ очитѣ си толковъ едръ градъ... Та ако е билъ и вашио (въ Дупница) таковъ, кой знае какво зло не е произвелъ, а намъ нема никой вредъ да произведе, защото буките се не плашатъ и отъ по-голѣми, а борътъ па хичъ“.

Носталгията за манастира, гдето преживява ту нѣгата на радостъ отъ тихитѣ гледки, ту страхотнитѣ впечатления отъ стихийни явления, при неизмѣнна любовъ къмъ книжовния трудъ, е изказана отъ Неофита, следъ завръщането му отъ Халки, така въ писмо до вѣрния Цвѣтко Недевъ въ Габрово (28 май 1853 г.):

„Но сега слава Богу избавльшему мя отъ толикаго нечаяния и приведшему мя чудеснымъ образомъ въ любезное ми отечество и учинившему мя и паки въ первое мое состояние, идеже да тако река съ Пророкомъ обновляется яко орля старость моя подобно и здравие мое. Защото тамо бѣхъ зле западналъ и сичкитѣ работи ми ся видятъ като че ми се подновляватъ изново, като н. п. восприехъ паки желаемий отечества воздухъ, пию воду мѣста нашего сладкою, живу въ старите ми жилища, имѣю дружество со ближними и знаемыми моими... Слава и слава всеблаговому Богу, не оставившему на чуждей умрети земли, пусть и бездомокъ... Сега, що пожиеемъ, и мало да е весма, сладостенъ ми е живото и съ великимъ благодарениемъ ще дочакамъ общата чаша, защото ся избавихъ отъ великихъ тамошнихъ золъ, които претерпѣхъ въ пяти годишно разстояние, и най-великото

зло беше, щото неверувахъ никога вече да се върнемъ здравъ и живъ въ отечеството... Това ви отписувамъ отъ удоволствието, щото имамъ за моето избавление, и знамъ, че ще се радвате и ви слишаше като че самъ се втори пътъ родилъ“.

За да се разбере това жизнерадостно ликуване, трѣбва да припомнимъ, че на Принцовитѣ острови въ Мраморно море Неофитъ е боледувалъ често, че той е изтеглил тамъ „неизказани беди и безмѣрни страхове“, че се е чувствувалъ „сѣстарѣлъ“ и че се е завърналъ отъ пътъ „полумъртъвъ“, следъ като съ мжка е получилъ разрешение за отпускъ отъ Патриаршията (писмо отъ 27 октомврий 1857 г.). Но че любовта къмъ отечеството не изтича само отъ лични здравословни мотиви, а има и по-дълбоки алтруистични и национални основи, показва ни ясно речта на Неофита въ Цариградъ, държана навѣрно на 7 августъ 1849 г., когато той бива покананъ отъ Халки, за да присѣтствува както на тържественото събрание на българитѣ, въ което князь Стефанъ Богориди подарява мѣстото си за постройка на българска черква, така и на освещението на първия български параклисъ въ турската столица на 9 октомврий с. г. Обзетъ отъ общия ентузиазъмъ за победата на българската идея, чрезъ признаване отъ патриарха правото на българитѣ да иматъ своя черква, като центъръ на голѣмата колония, която представя духовнитѣ и общественитѣ интереси на цѣла България предъ правителството, Неофитъ Рилски държи подходни слова и въ двата случая, въ присѣтствието на князь Стефанъ Богориди, който е отстѣпилъ за времененъ параклисъ собствения си домъ край Златния рогъ. Ако Неофитъ Бозвели, който има най-голѣми заслуги за този грамаденъ успѣхъ на сънародницитѣ си, лежи вече цѣла година въ забравенъ гробъ на Атонъ, Неофитъ Рилски може да го замѣсти щастливо при една прослава, която означава пръвъ националенъ триумфъ, пълненъ съ голѣми обещания. Този пътъ, при акта отъ 7 августъ, рилскиятъ монахъ напуска резервитъ си по черковния въпросъ, който е поставилъ въ два враждебни лагера Патриаршията и българското духовенство, и въ единодушие съ толкова български първенци наглася химнъ на отечеството, пропитъ отъ силно чувство, тъй необикновено

за монаха, но добре обяснимо при даденитѣ обстоятелства. Извинявайки се, че не е извършилъ нищо полезно за отечеството, съразмѣрно съ предаността си къмъ „превъзлюбления родъ“ (понеже билъ единъ видъ „заточень“ въ манастира си), той иска сега „като отъ нѣкой връхъ височайшия гори да се провикне толкова гласно, щото да го чуятъ всички единоплеменни братя ясно и понятно“. Той не може да остане „простъ зритель на нашата народностъ“, а въ такъвъ важенъ моментъ. „Защото името отечество, млекото българско, първото възпитание челоуѣческо, кръвта въ жилите, самата оживителна сила, въздухо отечественаго климата и самата оная свещена перстъ, която ме е произвела на свѣтъ — тия са толко гласове, които немолено и неусипно ечатъ въ ушите со следующите речи: Любезно отечество! Драга народностъ! Союзно единоплеменство! Сладко единомиенство! Тепло единокръвство! Гори! Холми! Поля! Дубрави! Рѣки! Езера! Источници! Воздухъ! и проч. Тия сичките и други подобни предмети са сладки и вожделени за едного, който се е родилъ, воспиталъ, раслъ и почти состарѣлъ въ тяхъ! И никогажъ не може да усѣти нѣкой любовта и сладостта на отечеството си толко силно, колко когато се намерува отдалечъ отъ него на чужда земля... И така ще речемъ онова пророческо слово, еще би и жена забила исчадие своего, азъ же не забуду тебе, мати наша честная, милая и превожделенная... Не можемъ да се ограничимъ само въ да гонимъ личната своя полза, сиречь да гледаме само своето си добро — удъ (членъ) съмъ отъ тѣло, а тѣло велико, велико тѣло е единъ цѣлъ народъ, цѣлъ народъ е нашии болгарскій!... Така е прочее суцо и едно нравствено тѣло...“

Подобно лирическо излияние за отечеството знаятъ и други, иначе хладни по размисълъ, но строги къмъ дълга си, мжже на българското възраждане, и лесно би било да приведемъ изповѣди въ този духъ и съ този сърдеченъ трепетъ на Неофита Бозвели, на Селиминскъ, на Кръстовича, на Раковски... Неофитъ Рилски надвиза естественото си стѣснение и разкрива съкровената си, бликнала мощно любовъ къмъ народъ и родина въ часа,

когато, при великата обща радост на момента, се чувствува въ пълно душевно единение съ широките кръгове интелектуалци, търговци и занаятчий в Цариградъ.

5

Преписката на Неофита, по щастие уцѣлѣла въ голѣмъ брой писма до него и отъ него, е единъ отъ най-ценнитѣ извори както за личната му характеристика, така и за характеристика на епохата отъ отварянето на Габровското училище въ 1835 г. до създаването на Българската екзархия въ 1870 г. Както за повечето наши възрожденци, възпитани въ грѣцкитѣ училища, гдето се изучава „епистолография“, за него е истинска необходимост да се чувствува въ постоянна духовна връзка съ приятелитѣ си, чрезъ редовно „взаимнописане“ („али-логграфия“). На тази приятна писмена работа той посвещава значителна частъ отъ времето си. Кореспонденцията се допълва съ единъ дневникъ, който е толкова по-лакониченъ, колкото писмата сж словоразточителни. Ако въ писмата си Неофитъ засѣга най-разнообразни въпроси на деня, минувайки цѣлата стѣлбица отъ незначителни нѣща въ частния животъ до исторически събития отъ широкъ масщабъ, въ дневника си той се ограничава съ малки интимни подробности и особено съ наблюдения върху атмосфернитѣ и климатически промѣни, за които нашиятъ монахъ съ нѣженъ организъмъ е твърде чувствителенъ. Преписката, публикувана и анализирана отъ проф. Ив. Шишмановъ, ни открива широкъ достѣпъ до нравствената личностъ и до биографията на Неофита и представя въ много отношения богата културно-историческа мина. Тя ни въвежда въ сложната вътрешна природа на учителя, който — въ любопитенъ контрастъ къмъ манастирската си затвореностъ — обича страстно сношението съ хората и размѣната на впечатления и мисли върху злобата на деня. Човѣкъ съ голѣмо лично обаяние, Неофитъ е привързалъ къмъ себе си както мнозина отъ най-способнитѣ си ученици, така и значителенъ брой приятели отъ учителската и търговската сръда. Да се намира въ нравствено единение съ тѣхъ, за да узнава и личнитѣ и общественитѣ обстоятелства, за да участвува въ интереситѣ, радоститѣ и нуждитѣ на близкитѣ си, за да ги съветва, ако се иска

съветътъ му, но и за да се допитва до тѣхъ по разни поводи и да сподѣля собственитѣ си мисли и тревоги, като задѣлжава мирски и духовни лица въ нѣкои случаи съ скромнитѣ си искания, — е за него неизкоренима потребностъ.

Общителенъ въ висша мѣра, Неофитъ знае тайната на другарскитѣ симпатии и предразполага неизмѣнно къмъ изповѣдь и довѣрие. Той е самото самообладание и самиятъ здравъ смисълъ, но той е и любвеобилно сърдце, вѣренъ приятелъ и готовъ за помощ покровителъ. Писмата отразяватъ, въпрѣки нѣщо условно въ държането и тържествено-старинската си фразеология (особено когато се касае за по-далечни или официални лица), твърде пълно нравствения му образъ и цѣлото му дейно битие. Стилътъ е често пѣти образенъ и емоционаленъ, съ явни следи отъ възбуждението на момента и съ ярко подчертанъ индивидуаленъ тонъ въ езика. Интимниятъ Неофитъ ни е даденъ тукъ въ всичката амплитуда на настроенята си. Ние го виждаме ту сърдечно разположенъ и дори сантименталенъ къмъ приятели, за чиито мнения и чиито интереси скѣпи, ту раздразнителенъ, силно възбуденъ, по отношение на непочтени приятели или врагове, създали му нѣкакви неприятности. Какъ нѣженъ и внимателенъ е той напр. къмъ единъ Цвѣтко Недевъ, единъ Христо Димитровъ или единъ Калистъ Луковъ, преданни души, готови за всѣка услуга, негова „дѣсна рѣка“ въ много случаи, — и какъ саркастиченъ или гнѣвливъ къмъ Захарий Княжески, къмъ габровскитѣ епитропи или къмъ Априлова дори, когато се види засегнатъ въ личното си достоинство и съкровениятъ си възгледъ! На Цвѣтко Недевъ, скромния габровски учител, той заявява презъ августъ и октомврий 1856 г.: „Самое величайшее удовольствие е за мене вашата искренная, чистосердечная и непритворная любовь, которая ... осталась е и до днешняго дня цвѣтуща и неизменна по всему ... Имамъ и други ученици много, ... но ви единъ отъ сичките сохранихте до днесъ сей свещенный залогъ“.

Споредъ умственото равнище, общественото положение и характера на своитѣ приятели той нагажда тона на писмата си, темитѣ на беседитѣ си и желанията си за една или друга малка услуга. На Христо Дими-

тровъ напр., учителъ въ Дупница, който му съобщава всѣкакви новини отъ вътрешността, той поръчва да му достави добъръ потюнъ, пояснявайки: „Качеството на тутуно що пиемъ е отъ слѣдующее: да е совсемъ явашъ, но съ явашлъко да е благъ и мирисма хубава да има и да пращи“. Отъ умния Калистъ Луковъ (учителъ после на Ив. Вазовъ), който му праща отъ време на време разни „армагани“, той има нужда, за да му преписва на чисто речника и да узнае точното значение на нѣкои думи. „За речите гдето ме питате, съобщава веднажъ Калистъ, с минъ е това приключеното цвѣте, и най-хубавите китки по свадбите отъ него праватъ; пико е каменче, или друго нещо такова, на което туратъ пари;... салмеемъ и салмувамъ сравнявамъ го съ безчинствувамъ...; грухамъ (жито, пшеница за коливо)... колкото да паднатъ горните люспи на зърното; чекиня е четината на свиня.“ А съ другаря си Райно Поповичъ въ Карлово Неофитъ сподѣля най-спотаенитѣ си мисли и чувства, като напр. огорчението си отъ Априлова и Венелина по въпроса за литературния езикъ и страха си да праща писма въ Русия, които биха могли да му навлѣкатъ опасностъ отъ гръцка или турска страна (срв. писмото му отъ 9 ноемврий 1838 г.). Въ самотата на манастира той смѣта размѣната на писма и приятелскитѣ си връзки съ Райно толкова нуждни „колкото и самото дихание“ (20 августъ 1839 г.). Той цени високо компетенцията по езикови въпроси на автора на Християнитя отъ 1837 г., който застъпва въ превода си на тия правила по нравствеността източния народенъ говоръ, въ съгласие съ Берона, и роптае противъ „Одесянитѣ“, т. е. Венелина и Априлова (9 ноемврий 1838 г.): „Вмѣсто да ни искатъ мненията и да се допитватъ до насъ, какъъ требва да се поступува за едно общо-народно добро, като що имаме по-много ведение на тукашнитѣ работи, они си играятъ и (каквото що говорите) уйнаттардисватъ ни като маймуни“. Въ отговоръ на обидата отъ тази страна честолубивиятъ Райно пише (18 ноемврий 1838 г.), подклаждайки неприязненото настроение: „Одешкитѣ и букурешкитѣ господие да ся допитватъ отъ насъ... защо не е възможно отнюдъ да знаятъ по-добре отъ насъ, що е и кое потрѣбно и нужно за България: того ради и погрѣшаватъ... А

що ищатъ да ни направятъ езикатъ, то е най-голѣма тѣхна глупавина, защо никога не може да бжде това, сир. Венелинъ да познае свойствата на българскиятъ езикъ по-добре отъ единъ българинъ, който ся е родилъ въ него...“

Че Неофитъ е въ състояние да напустне спокойното си изложение и да изпадне въ лютъ гнѣвъ, показва ни напр. писмото му отъ 1836 г. до митрополитъ Илариона въ Търново, въ свръзка съ понесенитѣ отъ габровци обиди, гдето той отхвърля съ възмущение „гнѣснитѣ брътвежи“ на „тѣзи хубостничи свини, които тъпчатъ съ такава индиферентностъ бисеритѣ и после се обръщатъ да ни ругаятъ“. Или писмото му до Цвѣтко Недевъ отъ 7 декемврий 1837 г. относно клеветитѣ на Захария Княжески, гдето между другото се казва следното за този неблагоприятенъ ученикъ: „Мене нито хулата негова ме вреди, нито похвалата му ме ползува... Негово свинскословие ако ще сега нека ме хули, нека ме хвали, азъ нужда немамъ ни отъ едното ни отъ другото... Негово циганскопоганскородие и безумноговнo-словие на кои книги щеше да учи самъ (безъ моитѣ)...“ Или надписътъ му върху едно писмо на велешанитѣ отъ 14 октоврий 1846 г., гдето нѣмало никакъвъ подписъ. „Виждъ, отбелязва си разсърдениятъ Неофитъ, какъвъ е билъ неговото свинскословие (той има предъ видъ навѣрно Йорданъ Джинотъ), та неподписалъ никого, като че е пратено отъ нѣмите...“ Но такива силни изрази ние срѣщаме все по-рѣдко въ преписката отъ по-късно, и това показва само, че Неофитъ знае да овладява афектитѣ си и да не отива до избухванията, който характеризиратъ другия Неофитъ, автора на „Мати Болгария“. За раздражение, падане духомъ и нервни жестове може да се говори главно у младия Неофитъ, който, страдайки отъ разни огорчения и неразбранщини, не е извоювалъ още твърдата си житейска философия.

Тази житейска философия е нѣкакъвъ компромисъ между традиционната християнска етика и дългия свѣтски опитъ, между аскетическитѣ принципи на монашеството и волята да се върши доброто и изпълни дългътъ всѣдъ обществото. Получава ли първото си духовно оформяване въ школата на строгата черковна дисциплина, Неофитъ изпитва силно влияние и отъ древната

гръцка философия, която величае самобладанието като голъма добродетел, и особено отъ нравственото учение на стоицитъ (Зенонъ, Епиктетъ, Маркъ Аврелий), съ тѣхната висока идея за душевното спокойствие, за безстрастието (атараксия). По природа впечатлителенъ и склоненъ къмъ лесно възбуждане, Неофитъ се огражда грижливо отъ всичко, което може да смути душевния му миръ, старее се да обуздава страститъ си, да не изпада въ отчаяние и да понася търпеливо неизбѣжнитъ досади или ударитъ на сѣдбата. Опитътъ му въ живота, въ учебната му дейность, гдето той по неволя трѣбва да се съобразява съ понятия и нрави на една назадна чрѣда, го утвърждава още повече въ тая философия на примирението, при което — за разлика отъ толкова егоисти и мизантропи въ манастирската ограда — той ни за мигъ не губи дейния си оптимизъмъ и сърдечната си отзывчивость за всичко човѣшки-ценно и всичко обществено-значително наоколо си. Домогвайки се до хармония на духа и достойно битие, той съчетава нравствено-сериозна преценка съ благодетъ и смирение. И, запазвайки живия си усѣтъ за действителността и главно за народопросвѣтнитъ нужди на момента, той не губи идеалистичната си вѣра въ справедлива мѣзда за дѣлата на всички.

Неофитъ държи на единъ животъ, съобразенъ съ природата и съ разума. Щастието се състои въ отстраняване на всичко, което може да донесе тревога за душата и да помжти ясниятъ погледъ за нѣщата. Особено опасни за духовното здраве сж илюзиитъ и страститъ. И само разочарования ни носятъ суетнитъ надежди. Говорейки за опустошения на холерата въ Халки и за провалата на нѣкои свои планове, Неофитъ пише на 12 1851 г.: „Така мнозина отпадатъ отъ надеждитъ си, когато са суетни и невозлагаеми на Бога, но на чловѣка“. Страститъ, като нѣщо болезнено и противно на разума, трѣбва да се преодоляватъ постоянно, съ твърда воля; и само търпението ни освобождава отъ гнета на мжкитъ. „Страститъ чловѣчески сж като нѣкои волни морски, дори се не укротятъ и утишатъ совершенно, не преставатъ отъ злото“, пише той на Цвѣтко Недевъ (27 октомврий 1868 г.). Успѣемъ ли да станемъ господари на влѣченията си, дошли въ разрѣзъ съ достоинство и

приличие, ние можемъ да пазимъ мѣрка въ всичко и да вървимъ по линията на дълга си и на призванието си. Че работитъ въ живота не ставатъ всѣкога по желания ни и че примирението съ неизбѣжното е наложителенъ законъ за здраво самочувствие, това той е позналъ той отъ много случаи. „Ми требува да последуваме всегда мудрий советъ Епиктетовъ, който ни советува да не искаме да варватъ вещите каквото ги щеме, а каквото си варватъ да варвимъ и ние следъ тѣхъ“. Не е право да очакваме само радости, при неизбѣжното влошаване на здравето ни съ течение на годинитъ и при толкова изненади отъ обстоятелства, които не зависятъ отъ насъ. На добрия Цвѣтко той пише (26 октомврий 1856 г.): „Старостъта комахай почна вече да ме наляга и да се бори съ мене, ... но треба да се терпи! Който е ялъ нѣкогашъ сладко, той трѣбва да ся неотрича и отъ горчиво, който е дочакалъ и преживялъ младостъ совершенна, той треба да ся неотрича и да ся неожалкува и отъ старостъта ... Благодаренъ съмъ на Бога, че ма потерпѣ до този възрастъ за да имамъ време за покаяние“.

По примѣра на библейскитъ и на класическитъ максими, Неофитъ намира свои собствени стегнати изрази, отличава нравствената си философия ту въ малки духовити дисертации, ту въ ударни сентенции, въ които се разкрива единъ отъ малкото цѣлостни миогледи на нашитъ по-стари писатели. Веднажъ той утешава стария Цвѣтко Недевъ за незаслуженитъ гонения и обиди, дошли вмѣсто възнаграждение и признателность, и развива (27 октомврий 1868 г.) резигнацията си по следния начинъ, въ духа на Спасителевата дума „Нестъ пророкъ безъ чести, токмо въ отечествии своемъ“: „Отъ историите знаете добре, какво сж пострадали и други славни мужи въ древните и новите времена отъ своите единоплеменни и соотечественници, но истиннитъ родолюбци и отечестволюбци никогда не сж промѣнили доброто свое родолюбие и отечестволюбие, но и въ самите свои гонения и озлобления сж го увардили свято и непорочно. Тѣмже и прияли сж истинната почестъ и слава безсмертна, когато, като измрѣли и починали страстите привременни, изявила имъ ся добродетелъта и истинното родолюбие. За това и азъ ви со-

ветувамъ отечески, да отложите отъ себе всяко прене-
мание и малодушие и да приемете великодушно нано-
симото ви отъ ношението ви временно злострадание,
терпяще доблественнѣ и стойчески“. И, при-
помняйки после думата на апостолъ Павла: „Блаженъ че-
ловѣкъ иже претерпитъ искушение“, той продължава
ободрителната си проповѣдь, за да заключи: „Тѣмже и
ви вѣдуще вся сия не унивайте и не отслабвайте, но об-
лещите ся въ всяоружия терпения и добръ
е Господь за всѣкаго вѣрнаго своего раба... Това
малко наше наставление ви предлагаме за укрепление,
и всичката наша надежда нека бѣде на Бога: „Возверзи
на Господа печаль твою, и той тя препитаеъ“, говори
пророкъ Давидъ... Това е общо зло на всич-
китѣ родолюбци и отечестволубци, но тѣх-
ната чиста совѣсть е доволна да ги утеши и
въ самите неутешими злострадания... За-
щото и това ни ся заръча: „Ненадѣйте ся на князи и
на сини челоуѣческия, въ нихъ же несть спасения!“

Изъ доброто си сърдце и изъ библейскитѣ си спо-
мени Неофитъ намира хубави думи на благовѣсть, въ
които звучи дълбока искреностъ и непоклатима вѣра въ
божествения промисълъ. За всички превратности на сжд-
бата той има своитѣ установени възгледи, дошли въ
хармония съ характера му, и така по разни поводи той
излага ту обстойно, ту афористично философията си на
безропотно примирение съ неизбежното следъ доблестно
изпълненъ дългъ. Съ хуморъ напр. той забелязва на
Захарий Круша, когато самъ е надхвърлил осемдесеттѣ
си години (19 април 1880 г.): „И за насъ ако питате я
желаете да знаете, знайте, защо азъ съмъ вече всичко
скончалъ и приготвилъ съмъ се за юлджилтъкъ за въ
дългий пжтъ, отъ гдето се никой пжтникъ веке не връща
назадъ! И това мое пжтованье се ожидава за весма
скоро, но когато повели Создатель...“ Често той при-
бѣгва и до народната мъдростъ, привеждайки — по
примѣра на повечето наши писатели до Освобождението
— пословици, извлѣчени отъ опита: „Ще да познаете,
защо духамъ азъ и по плетищата суровите тикви“; „Тре-
бува челоуѣкъ да не е лековѣръ секаде, нема зараръ,
колкото се гори среброто толко става фино“; „Човѣкъ
да потърси рокове, та да остане и безъ уши“; „Не пи-

тай старого, ами патилаго“; „Що мишка мислила, мачка
развалила“; „Когато нѣма кокошъ, поминуе се и со
сврака“; „Я се младъ жени, я се младъ калугери“; „Два
лешника на единъ орѣхъ надвиватъ“ и т. н. Че турски
и грѣцки пословици често се явяватъ подъ перото на
Неофита, е твърде естествено при минатата отъ него
школа и популярността на източнитѣ стари думи между
българитѣ.

Хвърляйки погледъ къмъ изминатото си поприще,
Неофитъ вижда съ тихо задоволство, че е послужилъ
честно на народа си, въ стремежа му къмъ свѣтлина и
самоутвърждение. „Като се уподобява тойзи свѣтъ на
театъръ“, съ смѣната на весели и на тѣжни сцени, той
се смѣта честитъ, че е преминалъ вече опаснитѣ изпи-
тания, че е преодолѣлъ храбро гордостъ и заблуди и
че е запазилъ до край, непожтната, ревността си за
работа въ полза на общежитието. Все предъ любимия
си Цвѣтко той разсждава (26 октомврий 1869 г.): „Бла-
женъ челоуѣкъ, иже претерпитъ искушение... Богъ на-
казва, но милостиво, яко отецъ чадолюбиви, и неоста-
вяетъ до конца уповающихъ на Него... Благодарение
Богу че ни остави до толкъсъ (— той привежда думата
на Давида: „дние лѣтъ нашихъ седмдесѣтъ лѣтъ“) и
потерпѣ ни, и то не е безъ промисель, но за нашето
уцеломудрение и покаяние... И тѣй и до днесъ като
ни е налегнала като нѣкоя мора старостъта, азъ си слѣ-
дувамъ, колкото мога, дѣлото словарско... Азъ моля
Бога, баремъ още малко време да ме потърпи въ жи-
виехъ, не че желая, но заради това дѣло, дано му понад-
виехъ отъ малко-малко и неостанеше недокончено...
За вашите що ни сообщаватъ, сир. за доброто состоя-
ние и уреждане на градскитѣ ви училища, за друже-
ството на женския полъ и проч. радвамъ се сердечно...
За благоденствието на единъ новосѣбу-
денъ народъ нищо друго не е по-потребно
отъ просвещението и отъ согласието, но за
жалость въ нашиятъ народъ рѣдко ся намѣрватъ тия
две добрини совокуплени въ душитъ... Тая е най-
голѣмата учителска должностъ, а не само
да ги научатъ да четатъ и да пишатъ“.

Този заветъ на народния просвѣтителъ остава не-
гова лебедова пѣсень, при съзнанието, че самъ се е по-

трудилъ доста за постигане на по-високо образователно равнище и на търпимостъ и сговоръ между сънародниците си при отстояване на тяхнитъ национални празници.

6

Между книжовнитъ дѣла на Неофита Рилски, добили голѣмо значение за школското обучение и за създаването на литературния ни езикъ, първо мѣсто държатъ Взаимоучителнитъ таблици отъ 1835 г., Болгарска граматика отъ същата година, преводътъ на Новия заветъ отъ 1840 г. и Словарь българско-гръцкий отъ 1875 г.

Таблицитъ, отпечатани на 84 листа въ Крагуевацъ, сж били помагало за долния курсъ на училището, за първитъ две основни отдѣления, при запознаване съ азбуката и съ аритметиката. Началнитъ 66 таблици сж замѣствали буквара: по тяхъ децата сж се учили да сричатъ буквитъ (а, б е, в е...), да образуватъ думи, да разпознаватъ частитъ на речъта и да четатъ изречения или малки кжсове по правоучение, хигиена, география и естествознание. Следнитъ 6 таблици сж давали първи сведения за черковно-славянски езикъ, съ молитви, десетъ божии заповѣди и други подобни четива. Накрай 12 таблици сж съдържали упражнения съ цифри и четиритъ аритметически действия. Като учителъ, Неофитъ е ръководѣлъ, съгласно съ новата взаимноучителна метода, т. н. „главни показователи“ между ученицитъ си, които пъкъ прѣко сж обучавали по четене и писане, подпомогнати отъ нѣколцина „показователи“, групитъ отъ нѣколко деца. Главното внимание е било насочено обаче къмъ по-възрастнитъ ученици, къмъ горния курсъ отъ две отдѣления, гдето се е преподавало новобългарска граматика, аритметика, география, черковно-славянски, гръцки езикъ и други предмети. Граматиката се е радвала на предимство и тя се е преподавала по собствен учебникъ на Неофита, който дълго време остава у насъ мѣродавенъ, поради авторитета на съставителя.

Българската граматика отъ 1835 г. идва като пръвъ опитъ отъ този родъ и само едно десетилѣтие следъ първитъ новобългарски книги — Букварътъ на Берона (1824), Свещената история на Кипиловски и на Неновича (1825) и Новиятъ заветъ въ преводъ на

Петъръ Сапуновъ (1828). Тя е поради това крупенъ фактъ въ новата българска книжнина. Авторътъ ѝ, лишенъ отъ предходници у насъ и разполагайки съ нищоженъ писменъ материалъ, е трѣбовало да се позовава ту на собствения си езиковъ усѣтъ и на собственитъ си наблюдения надъ живата речъ, ту на чуждитъ славянски и гръцки граматикъ, въ които е могълъ да намѣри само общи указания за подреждане и обяснение на езиковитъ явления. И нека кажемъ: Неофитъ решава задачата си твърде сполучливо, намирайки начинъ да съгласува правата на живата речъ съ традицията на стария езикъ, доколкото той го познава непълно по нѣкои паметници. Нищо друго не издига Неофита толкова въ наши очи като филологъ, колкото тъкмо това умение, този щастливъ инстинктъ, да се вслушва при установяване правилата на книжовния езикъ преди всичко въ народната речъ, съ нейнитъ най-чисти говори. Придържайки се по необходимостъ въ етимологията, за да намѣри единъ правописъ, който примирява помежду имъ тия говори, той извлича отъ самитъ тяхъ фонетиката, морфологията, речника и синтаксата на книжовния езикъ, безъ да се плаши отъ укора на консерватори, които смѣтатъ, че не трѣбва да се скжсва тъй решително съ черковно-славянски.

Въ посвещението къмъ труда си Неофитъ въздава похвала на братя Мустакови въ Букурещъ, които настояли да се съставятъ таблицитъ и граматиката, и защитава новата школна просвѣта като тъй необходима за народа, както е и черковната поука. Той отива, въ духа на новото положително знание, подсказано отъ Западъ, до тамъ въ смѣлитъ си мисли, да твърди, че „трѣбувало по-напредъ да се устрояватъ училища, а потомъ церкви и манастири“, и че било по-важно да се изучи граматиката и да се преведатъ други школни пособия на народенъ езикъ, вмѣсто да се заучватъ неразбрано Псалтирътъ и Часословътъ. „И може ли да се нарече училище онова, въ което се не предава поне граматическо учение, ако не други повисоки науки?“ Налага се да се градятъ и училища наредъ съ черквитъ, „защо са потрѣбни и училищата равно, колкото и черквитъ“. Би могло дори, мисли той, да се обърне сега повече внимание на първитъ. „Но ако би рекълъ некой и по-много не би погрѣшилъ, защото богомолството

може въ нужда и на поляната, и въ пустинята, и въ къщата, и на всякое друго мѣсто да се соверши... но учението не може да се учи на поляна, нито въ гора, нито въ пустиня, но токмо въ училището." И, подлавяйки възгледитѣ на Берона, Неофитъ твърди, първо, че „псалтирите и часословите не са школски книги, но церковни, и установлени са за богомолство въ църквите, а не за учение во училището"; и второ, че „на училището не е намѣрението да е мучилище, да мучи малолѣтний и мягкий возрастъ детски, но да имъ подаде руководство къ истинното просвѣщение..." Реакцията противъ килийната метода, въ името на разума и на новото възпитание, е така твърде ярко подчертана.

По-важни за историка на епохата сж мислитѣ, развити въ „филологическото предуведомление". Тѣ ни откриватъ здравия смисълъ на Неофита при обсъждане на граматическитѣ въпроси и свободата му по отношение къмъ черковнославянщината, поддържана отъ мѣродавни мѣста. Несъмнено, подобно на всички тогавашни граматисти, и не само у насъ, той не е чуждъ на нѣкои погрѣшни схващания върху развоа на езика и правилата на книжовния правописъ, но въ сжщественитѣ точки на учението си той улучва онова, което е истина и за по-късно. Излизайки отъ черковно-славянската граматика на Мелетия Смотрицки (1619) и отъ преправката ѝ у Аврамъ Мразовичъ (1794), той се ползува отъ сръбската граматика на Вукъ Караджичъ (1814) и отъ нѣкои новогръцки граматисти, за да стигне до утвърждения и препоръки, които го представятъ като напредничавъ филологъ. Така, той подчертава нуждата отъ „една обща, а не помѣстна граматика", и необходимостта да се преведатъ, въ съгласие съ тази граматика на общия книжовенъ езикъ, книги, „чрезъ които може да се разпространи учението въ сичкото наше отечество". После, той иска да се прави строга разлика между книжовенъ езикъ и диалекти, при необходимостта да сжществува нѣщо, което примирява областнитѣ различия и създава духовна общностъ чрезъ писаното слово. Но той е, като всичкитѣ си съвременници, зле осведоменъ върху потекло и смисълъ на говорнитѣ отлики въ единъ езикъ и ги провъзгласява наивно за нѣщо противоестественно и осждително. Спирайки се на глаголни форми като „ходя — ходѣ — хо-

димъ", „търчимъ — търча — тичамъ", „ще да ида — ке да идемъ — че да идемъ", „нечемъ — не щемъ — некую", и т. н., той се провиква недоволенъ: „О языке развращенный и невоздержный! Дали ще да има и въ други нѣкой языкъ толко развращение и несогласие!" После продължава: „Но ще да рече некой, защо съ това трябва да се похвалиме, защо ни е богатъ и много образенъ языкъ, а не да сме укорени." Неофитъ обаче отсича кжсо: „Това не е богатство, но развращение на языкатъ". Правъ ли е да иска при книжовния езикъ, като повелителна културна нужда, „да отбѣгнуваме отъ поврежденнитѣ и испорченитѣ произношения", той не разбира всичко закономѣрно въ езиковото развитие, когато се касае да се обяснятъ мѣстнитѣ говори, и се възмуцава отъ едно разнообразие, което е правило навредъ, а не само у българитѣ. Говоритѣ сж „развращение" само отъ становище на една нормативна граматика, която иска да спира естествения процесъ въ словесното творчество. „Потрѣбно ли е да има секой честолюбieto да научи писаниятъ езикъ", — както правилно мисли Неофитъ, — съвсемъ непотрѣбно е „да отбѣгваме отъ простолюдниятъ и подлиятъ языкъ", както той препоръчва, и „да се държиме колкото е възможно до майката му словенскиятъ", за да го доведеме бързо до „по-добро совершенство." Или по-добре: ако въ интересъ на етимологията и правописа се налага да зачитаме стария езикъ, не е необходимо да броемъ за „гнусно" всѣко „простолюдно произношение", като напр. „чильакъ, ляпъ, кракъ, пясъкъ, тутакси...". вмѣсто което писателитѣ и образованитѣ люде били длѣжни да казватъ и пишатъ „человѣкъ, хлѣбъ, нога, пѣсокъ, абие..." Правилното въ случая, като книжовенъ езикъ, може да бжде сжщо тѣй многолико и да търпи промѣни съ време, както показва общеприетото съвременно „човѣкъ, кракъ, пѣсъкъ, тутакси."

Въ разсжденията си относно свойствата на българския езикъ Неофитъ е ту щастливо ориентиранъ, ту робъ на предразсждѣнитѣ отъ нѣкога. Той е напр. безусловно на правъ пжтъ, когато въпрѣки Венелина защищава правото на членнитѣ форми, намирайки ги и за недѣлима частъ отъ живия езикъ и за негова украса; или когато отхвърля старитѣ причастия („начнавъ, има-

ющи, скачая“), понеже е загубенъ усѣтътъ за тѣхъ у народа; но той не улучва насокитѣ на новия книжовенъ езикъ, когато препоръчва и пише „сѣ“ вм. „се“ и „е“ вм. „ѣ“ (големо, некой, другите), когато се обявява противъ кореннитѣ „ж“ и „ъ“ (но сжщо и противъ „ѣ“ или „а“ съ чертица отгоре) и прибѣгва до „а“, „у“ или „о“ (са, буде, орудие, дълбокъ, токмо, вонъ). Упорито настоява той да се запазятъ членовѣтъ, макаръ да ги нѣма въ другитѣ славянски езици, понеже тѣ звучали „сладко“ за българското ухо и понеже ги ималъ и грѣцкиятъ езикъ (отъ гдето може би сж и заети, мисли той неправилно). И ако нѣкои „попечители“ на българския езикъ съветвали писателитѣ ни да изоставятъ членовѣтъ, Неофитъ се противопоставя така: „Въ тоя подлогъ весма прилично може да се прикачи таковому Есоповата басня, въ която се представява оная лисица, щото отъ некой случай изгубила си опашката и советувала и другите лисици да си отсекачат опашките, защото имъ са суетна тягата на животатъ. Но мы искренни чада болгарски никога да не дерзнемъ да послушаме тоя злий советъ и да обнажимо и обезобразимъ красотата нашия болгарски языкъ . . .“

Въ края на филологическото си изследване Неофитъ прави горещъ позивъ за засилване на просвѣтата всрѣдъ българитѣ, като повтаря нѣкои отъ мислитѣ и укоритѣ на Константинъ Огняновичъ (въ предговора къмъ превода му на „Житие святого Алексия“ отъ 1833 г.). Той се пита: „Не е ли воистину великъ стидъ намъ да останеме ние най назадъ? . . . До кога невежество! До кога сонъ глубокий! Стига толкова спаване, що е спавала нашата България доволно въкове. Собудете се поне отъ тука на тамо.“ Така пише подъ дата 20 августъ 1834 г. нашиятъ паисиевецъ, видимо загриженъ да се сложи здрава основа на народната просвѣта чрезъ книжнина на живия български езикъ.

7

Взаимноучителнитѣ таблици и Граматиката биватъ посрещнати съ радостъ отъ българскитѣ учители, и това насърчава Неофита за новъ писателски трудъ, вадейки го отъ скептицизма му по отношение на готовността у

народа да подкрепи почина на книжовницитѣ. Още презъ 1835 г. той издава своето Краткое и ясное изложение за правилата на грѣцкия езикъ (точното заглавие гласи: „Краткое и ясное изложение за раздѣленіето, начертаніето, именованіето и произношеніето на писмената, и правила за сричаніето, просодината и слогатъ, и за правото чтеніе на греческия языкъ“), въ увода къмъ което той заявява: „И понеже познахъ въ тоя первый мой опытъ (думата е за Таблицитѣ и Граматиката!), защо не е било толко жестоко болгарското щастие (каквото що сме мислили до сега) и защо тая мисль не е происходила отъ друго нищо, токмо отъ нашето нерадение за такива работи, зато и имамъ благи надежди да приеме добръ успехъ и замишленото дѣло . . .“ Тъкмо въ сжщата година сж излѣзли нѣколкото части на „Славянобългарското детоводство“ на Неофитъ Бозвели и „Разговорникъ греко-болгарский“ на Христати Павловича, свищовския учител, и това раздвижване въ книжнината ни обнадежда монаха-патриотъ отъ Рилската обител. Наистина, той е загриженъ да засили българското образование и българската писменостъ, но той не смѣта още, че можемъ да се откажемъ напълно отъ грѣцкия езикъ, при неговото грамадно практическо значение въ предѣлитѣ на Турция и при необходимостта да черпимъ по-високата си наука тъкмо отъ грѣцката книжнина. Елиноманъ той не е билъ никога, но поклонникъ на грѣцката класическа традиция и на грѣцката нова школа, съ нейнитѣ съвременни насоки, той остава тъкмо тѣй, както и всички други български патриоти отъ епохата до Кримската война. „Тия просвѣтени умове, мисли Шишмановъ въ студията си за К. Фотиновъ, не можеха да останатъ слѣпи предъ факта, че нашего възраждане се дължи преди всичко на грѣцкитѣ училища, въ които тѣ сами и толкова други като тѣхъ бѣха дошли да съзнатъ и да обикнатъ страстно своята народност. Тѣ не можеха прочее да преследватъ едничкото срѣдство, което ни даваше тогава възможность да прогледнемъ и да се опознаемъ — грѣцкото образование и грѣцкия езикъ. Тоя грѣцки езикъ бѣ тогава едничкиятъ проводникъ на просвѣщението . . . и тѣ поддържаха съ всичкото си красноречие, че грѣцкиятъ езикъ намъ е отъ всички най-нуженъ и най-полезенъ“. Учителитѣ-елинисти

като Райно Поповичъ, Христати Павловичъ, Емануилъ Васкидовичъ, К. Фотиновъ сж елинофили само по въпроса за намиране достъпъ до по-високото образование чрезъ гръцки езикъ. Че е полезно за българитѣ „да учатъ вкупе со свойатъ матерний языкъ и греческиятъ, или поне после по матерниятъ него перви“, Неофитъ Рилски извлича отъ следнитѣ съображения. Първо, на гръцки се намиратъ книги по всички научни отрасли, отъ които могатъ да се почерпятъ всѣкакви нови идеи; второ, както старославянски езикъ е майка на българския, така и елинскиятъ е предаль на славянския цѣлото свое словно и формално богатство; и трето, като нѣмаме нито на славянски, нито на български всички епитими (науки), по-добре е да учимъ — вмѣсто латински, нѣмски или френски — гръцкия, който е пжтеводителъ и заемодавецъ не само на славянския, но и на всички европейски езици. „Секой знае, каква неизбежна нужда има ми (болгарете) за греческиятъ языкъ най-много отъ сичкитѣ народи,“ твърди Неофитъ. И така вѣрватъ много българи и по-късно, поради което 18-годишниятъ Иванъ Вазовъ бива заведенъ презъ 1867 г. въ Пловдивското училище „да се изтъщи на гръцки езикъ“. Виждайки все пакъ, че ще дойде време да потърсимъ и други извори на знанието и на езиковото си усъвършенствуване, извънъ гръцката школа, рилецътъ забелязва многозначително и таинствено: „Доде да се преклони и нашето жестоко щастие, да можеме да имаме благи надежди да получиме на нашиятъ матерний языкъ сичките науки, което добро можеме да очакваме, по моему мнению, токмо отъ руския езикъ и отъ любочестието и прилежанието на нашите единоплеменни учени, но и то после по много време. Защото са много обстоятелствата, щото препятствуватъ на това добро“. Така загатва Неофитъ, още преди Априлова, за възможността да се насочи българското образование къмъ рускитѣ училища и руския езикъ, и така той предрича разработката на българската наука отъ домашни сили като далеченъ идеаль. Дори при най-смѣлъ оптимизъмъ той не би могълъ въ оная епоха, преди Хатишерифа отъ 1839 г., и при ония тежки политически обстоятелства (за тѣхъ и за турската тирания е намекътъ) да допусне, че само половинъ вѣкъ по-

късно България ще отвори свой университетъ и че ще процъфти наскоро следъ това богата научна книжнина и на български езикъ.

Въ този сжщия предговоръ Неофитъ ни съобщава за единъ свой починъ, който ще го занимава до края на живота му: идеята да издаде „полниятъ лексиконъ за греческиятъ и болгарскиятъ езикъ.“ Какво представя този трудъ, може да се заключи отъ тия думи на автора: „Тоя лексиконъ не ще да бъде съ такъвъ чинъ, каквото що са се издавали до сега някои лексикончета, въ които се съдържаватъ токмо няколко потребни речи... но ще да бъде чиненъ, богатъ и полнъ съ различни изражения граматически, географически, аритметически, физически, астрономически понятия, пословици, странни и неудообообрабети въ други лексика речи.“ И като добавя още, че нито дори новогръцки езикъ нѣмалъ такъвъ обстоенъ речникъ, въпрѣки добре познатия речникъ на Антимъ Гази, той съобщава, че билъ захваналъ да приготвя „веществото“ на гръцко-българския си речникъ „почти отъ пятнадесетъ години“, т. е. вече отъ 1820 г. Къмъ 1838 г. речникътъ е главна грижа на писателя, при което наскоро и планътъ му се промѣня основно, щомъ отъ гръцко-български той става вече българо-гръцки. Презъ 1839 г. Неофитъ получава — неударжаното отпосле — обещание на Вълко чорбаджи отъ Пловдивъ да отпечата труда му, и по този поводъ той съставя едно „предобявление“, въ което изтъква, че изданието предполага исполински усилия, подвига на нѣкой Колумбъ, и че то ще накара „всичка Европа“ да погледне на насъ съ удивление и да ни признае като народъ при това богатство на езика ни, особено на глаголнитѣ ни форми.

На 5 априль 1858 г. Неофитъ излага въ писмо до Драганъ Цанкова въ Цариградъ подробно историята на любимото си дѣло. Отначало тъкмѣлъ да състави гръцко-български речникъ, понеже между българитѣ владѣяла „гръкоманията“ и гърцитѣ желаяли да не мислятъ българитѣ за своята народностъ и своя езикъ. Набавилъ си много гръцки речници и захваналъ да извлича и превежда съ непрестаненъ трудъ всички думи, когато, достигайки края на дѣлото си, се убедилъ, че трѣбва да промѣни основно плана му. „Ето ново отчаяние за моето

желание! Азъ обаче не престанахъ отъ намѣрението си и не изгубихъ совсемъ надеждата си . . . Начнахъ отъ 1838 лѣто, когато бѣхъ още въ село Копривщица, да обръщамъ тойзи истиатъ словарь на нашиятъ матерний языкъ и да го располагамъ въ азбучний редъ и да го допълнявамъ со сичките болгарски знаеми мнѣ речи, и така като го продължавахъ цѣли 20 години даже до днесъ, гледамъ го вече като совершенно полнъ, и съдържащъ сичкиотъ почти бжлгарски языкъ, по крайнѣй мѣрѣ толко, колкото азъ мога да знаа . . . " Останао е само да се препише всичко на чисто, обаче едва ли нѣкой би могълъ да работи съ забъркания ржкопись, за да го извади отъ „лабиринта“, въ който се намира. „Азъ заради да го видя да излѣзе на свѣтъ, всичко бихъ пожертвувалъ . . . и предалъ бихъ го така совсѣмъ безмездно.“ Отъ цариградското Книжовно дружество, което се е заинтересувало за дѣлото му, той иска само нѣкаква незначителна сума, за да не остане съвсемъ онеправданъ въ сиромашията си и да не се лиши отъ насжщия си хлѣбъ. „Защото и азъ самъ маломощенъ вече и скоро си чакамъ конецатъ.“ Презъ 1874 г. той изпраща десетъ тетрадки отъ речника си, чисто преписани, за печатане въ Цариградъ, и така на следната година излизатъ първитѣ 64 стр. отъ него, съ буквитѣ А и Б, до думата „благоисправляю.“ Насловътъ на изданието въ голѣмъ форматъ и две колони е: „Словарь българско-грѣцкій въ стары-тѣ и новы нарѣчїя отъ Неофита Іеромонаха Рылскаго.“ Тежкитѣ дни за България следъ 1876 г. спиратъ изданието за винаги и така Неофитъ склопя очи, безъ да види обнародванъ грамадниятъ си трудъ, отнелъ му толкова скжпо време и толкова жизнени сили. Материалътъ, събранъ тукъ, представя и сега важенъ приносъ къмъ българския речникъ. Трѣбва да се изтъкне обаче: ако Неофитъ се мори толкова много съ обилното си градиво, вината е въ голѣма степенъ и у самия него. Намѣсто да записва думитѣ на отдѣлни листове, които да се допълватъ и класифициратъ удобно, той внася всичко въ голѣми тетрадки, като надписва, поправка, зачертава и т. н., безъ да постига яснота и последователностъ въ тълкуванията и примѣритѣ.

Но ако Неофитъ нѣма удовлетворението да види речника си въ цѣлостъ отпечатанъ и прѣснатъ между

образованитѣ бжлгари, толкова повече радостъ изпитва той при завършека на превода си на Новия заветъ отъ 1840 г. Като съобщава за първитѣ излѣзли екземпляри на вѣренъ приятель въ Габрово, той не скрива въ 1841 г., първо, скептицизма си по повдигнатия въ Търново владишки въпросъ, познавайки разногласието на бжлгаритѣ по общонароднитѣ дѣла. „О доброе невѣрие Томино. Отъ него по-добро нема когато чуешъ да са начали нѣкое важно дѣло нашите единоплеменници. Они искатъ *пѣсти пѣти уѣ оѣ фѣу*, или месенъ та обесенъ. . . Сиче и нашїя единоплеменникъ побуждати и увѣщати ничтоже ино естъ, развѣ по камени сѣяти. . . Не питай стараго, ами патилаго. . .“ Колко по-сдържано и трезво преценява условията за работа и страха или апатията на бжлгаритѣ по конфликта съ Патриаршията нашиятъ рилецъ, въ сравнение съ борчески самоувѣрения и поддалъ се на илюзорни обещания Бозвели! Довѣршилъ тихото си литературно дѣло, Неофитъ може да изповѣда победата си въ овладяване на българската речъ така: „Днесъ първи путь видехъ съ неизреченою радостїю нащампан Новий заветъ на нашъ природний языкъ, мойо двоегодишенъ преводъ, и благодарихъ создателя, що ми не отидоха трудове всуе. Трудихся много, обаче сега ми се заплатиха преизобилно трудове съ внутренното мое удовольствие като видехъ че не погибаха трудове ми. Сега нека го горатъ грѣците, нека го палятъ, нека го възбраняватъ да се нечете. . .“ Преводътъ е билъ наистина забраненъ отъ Патриаршията, която тъкмо по това време съ раздражение и злоба се обявява противъ искането за български владици. Но народътъ не се е повлиялъ отъ афоресването и е купувалъ съ радостъ книгата, изчерпана тъй бързо, щото презъ 1843 г. става нужда отъ второ издание, печатано, както и първото, въ Смирна. Преводътъ на новобългарски народенъ езикъ е билъ предприетъ по починъ на Английското библейско общество и по предложение на предствителя на това общество въ Цариградъ Венеаминъ Баркеръ. Любопитното е, че Неофитъ е билъ препоръчанъ за целта отъ самия търновски митрополитъ Иларионъ, който, очевидно, не е угаждалъ въ 1835 г. мжнотиитѣ, които сж могли да настанатъ за грѣцката духовна власть тъй скоро.

Към литературните произведения на Неофита, които добиват популярност, спада и Христоматията му на славянски език от 1852 г. Подтикнат от ректора на училището в Халки, Типалдосъ, той се заема с съставянето на сборника от четива, нужни преди всичко за българските питомци на това училище, които сж се готвѣли за свещеническо звание въ отечеството си. Но, независимо от тая практическа целъ, трудътъ е могѣлъ да ползува, мисли Неофитъ въ предговора си, и всички, които биха се интересували за стария славянски езикъ, „матере сущаго и корене многихъ новѣйшихъ язычнихъ отраслей,“ като български, сръбски и т. н. Четивата тукъ сж заети отъ Стария и Новия заветъ, отъ словата на черковнитъ отци (Иванъ Златоустъ, Иванъ Дамаскинъ, Кирилъ Александрийски, Епифаний Кипърски, Григорий Богословъ, Василий Велики) и отъ проповѣдитъ и житиетата на Димитъръ Ростовски. Къмъ тѣхъ сж прибавени стихотворни преводи на известния старогръцки „Зевсовъ химнъ“ отъ Клеанта, гдето е отразенъ мирогледътъ на стоицитъ, нѣколко сръбски оди на Лукианъ Мушички и други поетически кжсове, въ които обаче не личи нѣкакво чувство за стилъ и метрика у преводача, както не личи то и въ оригиналнитъ му стихове, напр. въ „Похвалата“ му къмъ митрополитъ Иларионъ Търновски отъ 1835 г. По-важенъ и полезенъ за времето е билъ прибавениятъ въ края славяно-гръцки речникъ, по обемъ (357 стр.) равенъ на самитъ текстове. За него, който замѣства всѣкакви други пособия отъ този родъ у насъ дълго време, Неофитъ си е послужилъ съ разни руски черковно-славянски словари и особено съ старославянския речникъ на Миклошича отъ 1850 г.

Отъ Неофита, като неуморенъ авторъ и преводачъ, имаме още доста други нѣща, като напр. Служба на патриархъ Фотий (1849), Служба на Иванъ Рилски (1836), Гюлханскиятъ хатишерифъ (1841), Описание на болгарскаго священнаго манастиря Рилскаго (1879) и т. н. Интересъ представятъ и ненапечатанитъ му Езопови басни отъ 1837—1838 г. Всички тѣзи нѣща характеризиратъ както духовнитъ интереси на епохата у насъ, така и неотклонната грижа на писателя да изпълни дълга си къмъ народното възпитание и образование.

НЕОФИТЪ ХИЛЕНДАРСКИ — БОЗВЕЛИ

(1785 — 1848)

1

Значението на Неофита Хилендарски — или, както самъ той се подписва, Архимандритъ Неофитъ Петровъ Котленецъ, или, както враговетъ, а после и приятелитъ му, го наричатъ по прѣкоръ, Неофитъ Бозвели — лежи тамъ, че той пръвъ следъ Паисия заговаря настойчиво за премахване на духовното робство, наложено отъ Гръцката патриаршия и организира народнитъ сили за извоюване на една чисто българска иерархия. Последователъ на съселянина си Софрония, той се запознава рано съ историята на Паисия и почерпва отъ нея както първитъ си уроци по родолюбие, така и ръководнитъ си идеи върху причинитъ на българското политическо пропадане и задачитъ на националното възбуждане. Той е челъ съ трепетно сърдце укоритъ на хилендарския проигуменъ противъ свѣтски и духовни угнетители на българския народъ, и ако потисничеството отъ турска страна му се е виждало, по силата на нѣщата, трудно отстранимо, това на гърцитъ той е смѣталъ, че може и трѣбва да се отхвърли тутакси. Гърцитъ, които сж добили правата си чрезъ коварство, се домогватъ, отъ самото начало на робството, до пълно духовно подчинение на българитъ и дори до затриване на самото имъ народностно съзнание. Паисий е посочвалъ правилно тѣхната историческа вина, спирайки внимание на тежкитъ, непоносими за бедното население владишки данъци и на омразата, която владицитъ хранятъ къмъ многобройното това население, способно нѣкога да заплашва независимостта на силната Византия. Недопускане на български архиереи до митрополитски столове; назначаване въ българскитъ епархии само на чистокръвни или погръчени възпитаници на Фенеръ; потѣпкване на българскитъ училища и българския езикъ; старание да се уведе въ практическия животъ,

черквата и образованието гръцки език; презрение към българските прости нрави и замѣстването им чрез гръцка „политика“ и гръцка гордост: ето престѣпнитѣ дѣла на гръцкото духовенство споредъ Пайсия — и ето въ кои точки неговата проповѣдь за национално съвземане ще намѣри отзвукъ у мнозина чувствителни и събудени българи, спасени нѣкакъ отъ елинизация. Единъ отъ тѣзи българи, надаренъ съ огненъ духъ, възвишенъ идеализъмъ и гореща обичъ къмъ народа си, е и Неофитъ Хилендарски. Изключителното при този котленецъ се състои въ това, че той възплъщава най-рано и най-пълно идеала на Пайсия за една волева натура между просвѣтенитѣ синове на народа и че развива една дейностъ, която го издига до сѣщински водачъ по черковния въпросъ. Отъ появата на Паисиевата книга въ 1762 г. и до почина на Неофита отъ 1839 г. да се положатъ основитѣ на една общенародна организация въ Цариградъ, която да иска български иерарси и да защитава българскитѣ права въ гражданско и черковно-просвѣтно отношение, ние не знаемъ по-важенъ исторически фактъ, способенъ да подтикне възраждането на българския народъ. И доколкото Неофитъ насочва съ героично самопожертвуване движението, увѣнчано съ победа, той заслужва да се постави между най-значителнитѣ мъченици на народностната идея. Други такива примѣри за нравствено величие и мъжественъ подвигъ ние имаме едва откакъ неговата проповѣдь мина като живителенъ лъхъ надъ българската земя; защото тъкмо въ школата на Бозвели каляватъ своето фанатично родолюбие и Иларионъ Макариополски, и Кръстовичъ, и д-ръ Чомаковъ, и Раковски, и Славейковъ, петимата най-видни строители на българската черковна независимостъ следъ смъртта на голѣмия апостолъ.

Неофитъ Хилендарски се е родилъ около 1785 г. Нѣмаме почти никакви вести било за родъ, било за възпитание и оформяване на характера на този необикновенъ котленецъ. Нищо не знаемъ за баща му, освенъ че се именувалъ Петъръ, и нищо за първата наука на отца Неофита, която навѣрно започва подъ ръководството на Софрония, учителъ въ Котелъ до 1792 г. Прѣкорътъ му „Бозвели“ е даденъ по-късно, отъ гър-

цитѣ, които сж искали да изложатъ своя върлъ гонителъ: Бозвели значи „покваренъ, буенъ духовникъ“. При какви семейни условия, при какви внушения въ детинството и юношеството, подъ какви влияния на срѣдата и историческия моментъ Неофитъ попада на мисълта да напусне родното си село и да потърси спасение на душата си въ Атонъ — не ни обажда никой. Можемъ да предполагаме само, че не безъ значение за тази аскетическа насока на ума остава както килийното учение, съ прочита на житиетата на светци, така и примѣрътъ на атонскитѣ калугери, прѣснати изъ България като свещеници и таксидиоти. Подканвайки стари и млади да идатъ на поклонение въ Света-гора, гдето всрѣдъ таинствена обстановка, въ постъ и молитва, сж живѣяли толкова отшелници, гдето всѣка християнска душа е могла да почерпи ободрение чрезъ докосване до светитѣ мощи, монаситѣ-таксидиоти сж вършели собствено услуга на своитѣ обители, които сж имали нужда отъ лептата на благочестивитѣ посетители. Раковски си спомня по предание, че единъ хилендарски старецъ билъ дошелъ (навѣрно къмъ 1803 г.) въ Котелъ, за да утеши злочеститѣ по време на кърджалийскитѣ опустошения селяни и че на връщане отвелъ съ себе си за манастирски послушници трима юноши, единъ отъ които билъ и нашиятъ Неофитъ.

Неофитъ постѣпва въ Хилендарския манастиръ, който нѣкога е билъ съвсемъ български по съставъ на братското общежитие, макаръ и съ сръбски ктитори. Той отхвърля мирското си (непознато намъ) име и почва да се нарича отецъ Неофитъ, бидейки навѣрно 18—19 годишенъ. Какъ той прекарва тукъ близу 10 години (1803—1813 г.), не знаемъ точно. Знаемъ само толкова, че старецътъ му, т. е. монахътъ, който го прибира като слуга и ученикъ, го е пращалъ да се учи извънъ Хилендаръ, навѣрно въ Солунъ или на о-въ Хиосъ, гдето тогава процъвтватъ добри гръцки школи; и че когато този старецъ умира, Неофитъ не иска да остане повече въ манастира и само на сила бива задържанъ още 2 години като дяконъ и една година като свещеникъ. Кое го е накарало да напусне тихата обитель и безбурното битие на монаситѣ, сѣнкитѣ на красивитѣ кипариси и на гжстолистивитѣ маслини въ околността

та и обета си да прекара до края на дните си въ отшелничество? Св. Атанасий, основател на най-стария атонски манастир (Лавра), предписва въ типика (устава) си: „Мразете свѣта и не се връщайте къмъ дѣлата на свѣта! Освободени отъ веригитѣ на страститѣ... откажете се отъ всѣко удоволствие и отъ всичко преходно на земния животъ!“ Строгъ постъ (120 дни въ годината), нѣколко часа всѣки день черковна служба, послушание къмъ по-старитѣ братя и игумена, безропотно подчинение на реда — чрезъ тѣхъ се бори монахътъ противъ грѣховностъ и достига блажено смирение на духа си. Но Неофитъ не може да изтърпи тази тиранична дисциплина — не защото ламти за радости въ свѣта или защото духътъ му е слабъ да понесе ограниченията на аскетата, а защото у него заговаря все по-настойчиво чувството за дългъ къмъ народността, идеалътъ на Паисия. Тази деятелна натура е неспособна да мисли за лично доволство, когато наоколо правдата, вѣрата и просвѣтата се тъпчатъ немилостиво. Идва моментъ въ развоая на характера, когато трѣбва да се избира между грижата за лично спасение и милостта къмъ народа, когато трѣбва да се предпочете едно отъ дветѣ несъвмѣстими поприща — това на егоистичното затваряне въ рамкитѣ на манастирската външна набожностъ или онова на активната обществена служба. И, взимайки сбогомъ отъ старцитѣ на Хилендаръ, Неофитъ заминава за отечеството си, за Свищовъ, подъ благовидния предлогъ да бжде таксидиотъ, т. е. да събира милостиня за манастира и да изпраща или води поклонници тамъ. Наскоро той скжсва напълно връзкитѣ си съ Хилендаръ, за да се предаде на своята истинска мисия — да бжде учител на децата и възпитател на гражданитѣ въ България, да буди у еднитѣ и другитѣ както християнски добродетели, така и бодро национално съзнание.

Въ Свищовъ Неофитъ пристига навѣрно въ 1813 година, току следъ свършването на руско-турската война отъ 1809—1812 г., която е довела, между друго, до пълна разруха на града при бомбардирането му отъ руситѣ и до разпръсване на заможнитѣ по-преди граждани по селата въ околността или отвъдъ Дунава, въ Румъния. Младъ свещеникъ, 29-годишенъ, Неофитъ изпитва живо състрадание къмъ морално и материално съсипанитѣ

свищовци и се заема да имъ бжде полезенъ споредъ силитѣ си. Той има случай, значи, веднага следъ напускане на манастира да опита способността си за братска помощъ, да развие енергия като духовенъ наставникъ, да подпомогне нещастнитѣ въ голѣмата злополука, вдѣхвайки имъ вѣра въ по-добри дни и съдействувайки имъ за възобновяване на башинитѣ огнища. Така той си спечелва благодарността на свищовци и затова тѣ могатъ да пишатъ въ заявлението си отъ 1844 г. до Високата порта, като защищаватъ заточения отъ Патриаршията свой бившъ свещеникъ и учител: „... Преди четири лѣта митрополитъ Терновский начна да гони строго нашего духовнаго отца Неофита Архимандрита, който отъ двадесетъ и петъ години у насъ е живѣлъ, съсъ насъ остарѣлъ, насъ отъ младостта си наставлялъ и училъ какъ трѣбва да изпълняваме вѣрно должности наши къмъ Бога и къмъ държавното царство...“

2

Неофитъ прекарва въ Свищовъ, собствено, само 18 години, тъй като онова пресмѣтане за 25 години включва и отсъствието му въ Сърбия и честитѣ му пътувания до Търново, Цариградъ и други мѣста. Покрай длъжността си като духовникъ, той има две главни грижи: да преподава въ свищовската килия наредъ съ учителя Емануилъ Васкидовичъ, добъръ българинъ (а не грѣкъ, както мислѣха нѣкои) и неговъ вѣренъ приятелъ; и да държи проповѣди въ черква. Ако съ училищната си дейностъ, както и съ учебнитѣ си помагала („Детоводство“ отъ 1835 г.), той се нарежда край първитѣ наши педагози — Беронъ, Христати Павловичъ, Райно Поповичъ и др., съ проповѣдитѣ си той отваря пътъ на новитѣ хуманни и национални идеи, които раздвижватъ интелигенцията ни въ епохата на черковния въпросъ. Проникнатъ отъ истинитѣ на християнството и привърженикъ на една дейна вѣра, той смогва да съчетае религията съ жизненитѣ интереси на българското възраждане, да бжде моралистъ и патриотъ въ най-добъръ смисълъ на думитѣ. Взелъ въ помощъ живото българско слово, пламененъ ораторъ, който действува въ съгласие съ убежденията си, той държи всѣка недѣля речъ предъ

пасомитъ си, увличайки ги, превръщайки ги душевно, спечелвайки ги за учението си. Когато по-късно той е пратенъ на заточение въ Атонъ, враждебнитъ къмъ него калугери роптаяли, по показанията на самия Неофитъ: „Нему прилича ли му да остави монастирско послушание и да бърка такива работи: да отървава България да я не сабличатъ грецкитъ владци, да гледа да просвъщава България. Той може да има поучителни слова пръснати изъ България да ги собере нѣкой съ коля. Бре кога ги написа проклятий чловѣкъ! Нему никогажъ въ празникъ, гдето се улучи, ся запиратъ устата! Той пуква, ама ще скаже слово! Обаче колкото сме го слушали, кога приказва, баримъ у едно нѣма да помяне или за Божии гробъ или за Св. Синая или за Света-гора, или за други монастиръ да подканя чловѣцитъ да ходятъ на поклонение за спасението си! Хаиръ нема! Най-много въ словята му ще намѣришъ, да иматъ чловѣцитъ помежду си любовь, согласие, да ся жалятъ и спомогатъ единъ другиму, да помилуватъ изпадналитъ си ближни, да женятъ сирачета, да посещаватъ болни и запрѣни . . . А най-много ще намѣришъ за училища да правятъ и искусни учители да доведатъ, децата си при тѣхъ да проваждатъ, за да се просвъщаватъ сосъ наукитъ . . .“

Този жлъченъ укоръ отъ потъналитъ въ невежество и равнодушие предъ народното тегло калугери е най-високата похвала за Неофита, въ очитъ на историка по-късно. Волята за добри дѣла подтиква разпаления патриотъ да върши дълга си безстрашно — да буди съвѣститъ, да възпитава социалнитъ чувства, да помага на слабитъ, — и никой другъ въ онова време, 20-тѣ и 30-тѣ години на XIX вѣкъ, не си е поставялъ такава широка програма за народно въздигане, въ съгласие съ възможноститъ на историческия часъ. Неофитъ нѣма да препоръчва ходене по светитъ мѣста, защото и безъ това народътъ го върши, забравяйки другитъ начини за спечелване прошка на грѣховетъ и чиста съвѣсть. Важно въ неговитъ очи е — да се практикува християнството и дома, по отношение на злочести, отритнати, онеправдани отъ съдбата, както и да се прѣскаатъ полезни знания всрѣдъ тѣй изостаналия, лишень отъ свѣтлината на науката народъ, който грѣцкитъ владци държатъ

съ умисълъ въ мракъ, за да го ограбватъ по-лесно и безнаказано.

Правиленъ усѣтъ за нуждитъ на момента, съчетанъ съ гражданска доблестъ, характеризова духовния ликъ на свищовския проповѣдникъ. Тѣкмо за да отговори на тия нужди, той става и писателъ. Виждайки колко бедна е българската школска литература (напечатани сж до тогава само 4—5 скромни пособия), той се залавя да напише една малка енциклопедия за основнитъ училища, за да въздействува и на младитъ, които не могатъ да го чуятъ, и да бжде полезенъ на цѣла България. Въ 1824 г. Петъръ Беронъ е издалъ своя Рибенъ букваръ, гдето сж прокарани нови гледища по обучението на родния езикъ; а въ 1833 г. свищовскиятъ учител Христати Павловичъ е отпечаталъ своята Аритметика. Неофитъ чувствувалъ въ себе си сили да се прояви сжщо тѣй като авторъ и, подпомогнатъ отъ приятеля си Емануилъ Васкидовичъ, пуска въ 1835 г. своето Славенобългарское детоводство за малкитъ дѣца, нагласено въ шесть части, къмъ което идатъ отдѣлно издадени други две книги: „Краткая священная история“ и „Свещенни катехизисъ“, всички напечатани въ Крагуевацъ (Сърбия). Детоводството съдържа сведения за обхождане съ разни лица, граматика на черковно-славянски езикъ, аритметика, география и писмовникъ, всичко това написано на единъ езикъ, въ който странно се примѣсватъ живиятъ новобългарски и усвоената въ Хилендаръ черковно-славянска традиция. Поразень отъ умствения упадъкъ на българския народъ, поради липса на училища и на образование, Неофитъ е сжщевременно врагъ на старата килийна метода, която е поставяла на пръвъ планъ заучването на текстове, трудни за разбиране, Часослова, Псалтира и Апостола, които едвамъ разумътъ на черковнитъ отци е постигалъ. Той иска настойчиво едно обучение въ съвремененъ духъ, обучение, основано при това на родния езикъ, а не на грѣцки. Само така ще се премахне злото, за което загатва Неофитъ въ стиховетъ си:

Ахъ! България, всеокаяная България!
Скоро умилно презови пророка Еремиа!
На планината най-високо да ся каче
Жалостно да тя нарежда и омилно оплаче . . .

Защо, кой от другите рода си возненавижда?
 Както нашего рода, друг другото да обижда!
 На искусните си добронравни да завижда!
 На науките, катъ аспиди, гласа да ненавижда!

За да наблюдава самъ печатането на ръководството си, Неофитъ заминава въ 1834 г. за гр. Крагуевацъ, гдето е тогава резиденцията на сръбския князь Милошъ Обреновичъ и гдето се намира, премѣстена, Бѣлградската печатница. Преди това, въ продължение на една година, Неофитъ обикаля България, записва абонати на книжките си и събира градиво за географията си на страната, както тя е изложена въ часть V. При този случай Неофитъ се убеждава, колко низко стои още българскиятъ народъ въ културно отношение, щомъ дори ужъ събудени люде не даватъ поддръжката си на книжовника. Въ Крагуевацъ и после въ Бѣлградъ той остава отъ есента на 1834 г. до лѣтото на 1836. Презъ това време той има възможность да проучи сръбската оригинална и преводна литература, както и да предприеме излетъ до сръбските земи въ Австро-Унгария и до Буда-Пеща, за да добие представа за живота на свободните народи. Печатането, проточено твърде дълго, му създава доста досади и го изтощава материално, така че следъ едно ограбване на паритъ и на ценнитъ му вещи известна помощъ му оказва князь Милошъ. Неприятелството на абонатитъ, които го обвиняватъ въ забавяне, и съзнанието за загубено време гнетятъ силно Неофита. Затова следъ завръщането си въ България той не желае повече да остане въ Свищовъ — и потегля изъ страната, спирайки се главно въ Габровския и въ Троянския манастиръ, гдето е спечелилъ добри приятели, особено въ лицето на Йосифа Соколски, игуменъ на първия манастиръ.

Никой другъ като него не знае тъй основно положението въ България — стопанско-промишлено и културно-политическо, както добре се вижда това отъ часть V на Детоводството (Землеописание), гдето е отдѣлено доста мѣсто на българските градове и селища; и никой другъ не е тъй твърдо убеденъ, че главната спънка за свѣстяването на българския народъ иде отъ инородното духовенство, убило социалнитъ и националнитъ добродетели на този народъ. Това, което

Неофитъ вижда въ свободните сръбски и унгарски земи, го навежда на мисълта, че първата грижа на интелгентните българи трѣбва да бжде — да се освободи страната отъ враждебно настроеното, надменно и лакомо за лични облаги гръцко духовенство, за да се сдобие тя съ свои „природни“ владии, архиереи и свещеници. Българското родно духовенство не само би проповѣдвало словото божие на български езикъ, разбранъ за паството, но би се показало по-човѣчно въ обноски и въ търсене на сръдства за издръжката си. То би се чувствувало при това задължено да издигне просвѣтно и нравствено този народъ и да стане неговъ застъпникъ предъ властта. Българитъ сж мнозинство въ Европейска Турция, но тѣ сж тъпкани отъ по-малобройните гръци, които сж съумѣли да взематъ подъ духовната си власть всички християни, за да ги експлоатиратъ безконтролно, като сжщевременно насаждатъ между тѣхъ елинизма.

Починътъ за организиране на народните сили, при живото съдействие на Неофита, идва отъ най-будния край на България, Търновско. Тукъ къмъ края на 30-те години се заражда и засилва невиджано по-рано недоволство отъ търновския гръцки владика, което обхваща постепенно цѣла България, превръщайки се въ походъ срещу цѣлокупното гръцко духовенство. Вѣрно е, че още въ 20-те и началото на 30-те години се издигатъ тукъ-тамъ въ България протести срещу злоупотрѣби на гръцките владии и се изказватъ предъ турската властъ и предъ Цариградската патриаршия пожелания за назначаване българи на митрополитските и епископски катедри. Но едва въ Търновско това движение добива траенъ и общенароденъ характеръ — и то откакъ въ 1838 г., следъ смъртта на митрополитъ Иларионъ, Критски, тукъ заработва по-открито отецъ Неофитъ.

3

Всѣки, който иска да разбере, при какви условия и по какви причини търновци се вдигатъ противъ фенерското духовенство, би трѣбвало да чете неогрениченъ — като исторически свидетелства и лична изповѣдь — диалози и писма на Неофита Хилендарски, и особено Мати Болгария отъ 1846 г. Въ тѣхъ ни е обрисувано

най-пълно грозното положение на българската рая в началото на XIX векъ, току следъ затриването на еничеритъ и кърджалиитъ, и пакостното влияние на гръцкитъ владии, разсипали икономически населението. Показанията на Неофита се спосрѣщатъ — като картина на черно политическо робство и на нетърпимъ духовенъ гнетъ — отъ една страна съ писаното по-рано Житие на Софрония, а отъ друга съ възникналитъ по-късно майсторски изложения на Раковски (Горски пжтникъ, 1857) и на д-ръ Селимински (Исторически споменъ, 1855).

Неофитъ описва съ дълбоко огорчение и възмущение, какъ търновскиятъ митрополитъ „угнетява, оголва и онеправдава“ деветъ най-добри български области, влѣзли въ състава на голѣмата Търновска епархия. Дошелъ тукъ като еничерски спахия, владиката има за първа грижа да предприеме „деверъ“ (обиколка) по градове и села, за да разхвърли и прибере данѣцитъ си: защото „вѣрата се продава съ пари“. И ето владиката, окръженъ съ голѣма свита ясакчии, дякони, калугери и прислуга (кафеджия, чибукчия), трѣгва „да дере овци и да храни бѣсни вълци“. Пропищаватъ селата, дето мине тази ордия. „Че така като кондисатъ въ нѣкое горско село“, пише Неофитъ, „приспиватъ две или три нощи, грековладиката светява общо на селото вода и зема 550 гроша, и за обща селска милостиня имъ зема — споредъ колкото е селото — по негде си 3300, 2200, а най-долу отъ най-малкото село 1550 гроша; събира и отъ всѣкого на вѣнчило 15 гроша, отъ вдовецъ и вдовица 8 гроша...“ Освенъ това, селото плаща 150 гроша на протосингела владишки, 350 на челебиитъ, 250 на дяконитъ, 50 на прислугата, 100 на ясакчинтъ. И ако селото не може да плати, владиката го наклеветява предъ пашата и кадията, които пращатъ гавази да доведатъ непокорнитъ. На тия владиката говори тогава: „Вие, дебели българи! Азъ ви познахъ, че сте султану противни, както и на християнската си вѣра, ето че се опирате и не ми плащате“. И сиромаситъ се молятъ съ сълзи на очи за прошка, и взематъ пари подъ лихва, за да усмирятъ гнѣва на владиката...

Когато нѣкой българинъ поиска да се запопи, той трѣбва да плати такса на владиката 2000 гроша и от-

дѣлно друга сума за хората му. Често пжти кандидатитъ взематъ тая голѣма за времето си сума подъ лихва отъ чорбаджиитъ и, ако не могатъ да я изплатятъ, продаватъ мило за драго, или се виждатъ принудени да ходятъ по просия, съ една „пантахуса“ (позволително писмо). Извънъ тая такса, свещеникътъ трѣбва да внася ежегодно на владиката 250—300 гроша другъ данѣкъ, 2 оки краве масло, една кола слама, разни плодове, яйца... Всѣки манастиръ внася по сѣщия начинъ 500 гроша годишно, 30 кила сирене и т. н. Калугери и свещеници работятъ, освенъ това, ангария въ митрополията, колчимъ стане нужда. Тѣ робуватъ обаче и на чорбаджиитъ отъ партията на владиката, на които носятъ данѣкъ въ натура — яйца, кокошки, прасета, масло и т. н. — за да се радватъ на благоволенieto и покровителството имъ. Тѣзи чорбаджии-гръкомани сж не по-малко врагове на просвѣта и граждански свободи, отколкото фанариотитъ. „Чорбаджиитъ се наричатъ българи, но се гърчечатъ, християни се именуватъ само, но работитъ имъ далечъ отъ християнството. Колко сж отъ синоветъ ми (говори Мати Болгария) за божя правда продали и праведната имъ неповинна кръвъ разлѣли... Съ клевети, лъже-свидетелства и кървопролитства сж се крепѣли и до тоя часъ...“ Тѣ се хвалятъ, че сж наследили влиянието си отъ своитъ прадѣди и че, като съветници на владиката и орждия на властѣта, могли да правятъ каквото си щатъ: „Черковни, монастирски, граждански каси въ наше сж пълномощие, ... митрополита, мухасалина, кадията и агитъ сж наши, ... когото щеме въ юрека (затворъ) хвърляме, ... гдето обичаме, сюрдисваме (заточваме), заптъ му струваме имането... и голъ го собличаме“. Такава е тая „многоглава хидра“, такива сж „хитролукавитъ грекофатрически лисици“, „помраченитъ бѣломорски болвани и истукани“, „ядоутровнитъ безсѣвъстни и безчеловѣчни гръкомано-чорбаджии, които сж съгласни и съединени съ грековладицитъ“ и които чрезъ ясакчии обиратъ на беднитъ българи „отъ двороветъ имъ керемидитъ, веригитъ, котлитъ и чергитъ“, запечатватъ черквитъ имъ и афоресватъ селата имъ, та „децата имъ некрѣстени измиратъ“, догде да се събератъ грошоветъ за откупване божественитъ тайни. „Тежко и горко!“ провиква се отецъ Неофитъ, попа-

дайки въ силно възмущение при разказа си за множеството безобразия и насилия надъ смирения и злочестъ народъ, който не смѣе да издигне гласъ, за да се потъпжи предъ нѣкого.

Търновскитѣ владии, наикичени съ титлата „екзархъ на цѣла България“, сж заемали още отъ началото на българското робство привилегировано положение между другитѣ гръцки митрополити въ България. Тѣ сж били най-деятелни сътрудници на гръцкитѣ учители въ тѣхната елинистична пропаганда, тѣ сж подпомагали енергично успѣха на „Завѣрата“ отъ 1821 година, като сж основавали клонове на Хетерията въ по-големитѣ градове на епархията и сж привличали тамъ, въ името на християнската идея, и по-виднитѣ българи. Търновскитѣ митрополитѣ Иоаникий бива обесенъ на върхъ Великденъ въ Цариградъ, заедно съ патриарха, като единъ отъ главнитѣ виновници за избухналото революционно движение въ Гърция. Неговиятъ приемникъ, Иларионъ Критски, се държи на страна отъ всѣка политика, но затова пъкъ люто гони по-събуденитѣ българи, щомъ тѣ му поискатъ назначаване на български епископи и увещаване на български езикъ въ черквитѣ и училищата. Следъ Илариона, който внася силно охлаждение между паството съ своята надменностъ и алчностъ, идва Панаретъ. Този ексцентриченъ българомразецъ настройва бързо всички противъ себе си. Познатата сатира на Славейкова отъ края на 40-тѣ години го нарича „лудъ гидия“ и го представя като смахнатъ грубиянъ, който псува и бие поповетѣ-българи; а въ една хумореска отъ по-късно сжщиятъ Славейковъ разказва, че Панаретъ „знаялъ на парата кайметя“ и не избиралъ срѣдства, за да трупя богатства: „Колко роднини изжени! Колко оженени разведе! — Сѣ за пари. Хеле пъкъ туй поповетѣ, попѣше ги каквито се изпрѣчваха напреде му. Слѣпи съ едно око, глухи, гърбави... земаше имъ по две-три хиляди гроша, а нѣмаше да ги пита, знаятъ ли да четатъ, не знаятъ ли“. Обиритѣ му нѣмали край, и между другото завдигналъ всичкото сребро отъ манастиритѣ и черквитѣ, за да го стопи и продаде.

На народа въ Търново и окръгъ се досажда отъ Панарета, и всички искатъ да бжде той махнатъ. Затова въ началото на 1840 г. биватъ изпратени отъ всѣко по-

големо село по двама представители въ Цариградъ, съ прошения до Високата порта и до Патриаршията — да се отдалечи Панаретъ и на негово мѣсто да бжде назначенъ българинъ, именно отецъ Неофитъ Хилендарски. Когато това движение се шири и решението бива взето, самъ Неофитъ се намира въ Цариградъ. Но той поддържа оживени писмени връзки съ приятелитѣ си въ Търново, които добиватъ дързостъ да се борятъ, особено откакъ въ 1839 г. Гюлханскиятъ хатишерифъ обещава равноправие въ политическо и религиозно отношение за всички поданици и откакъ две години по-рано (1837) султанъ Махмудъ е пжтувалъ изъ България, говорейки навредъ, че ще се дава законна закрила срещу всѣко насилие, отгдето и да иде то. Търново съзнава твърде рано позорната зависимостъ на българската просвѣта отъ гръцкитѣ владии и се домогва до национализация на черкви и училища. Будниятъ еснафъ дава и тукъ, както и другаде у насъ, най-крепка опора на борцитѣ за народни права, народна черква и народна книжнина.

Презъ пролѣтѣта на 1839 г. Неофитъ Хилендарски, следъ като е учителствувалъ известно време въ Габровския манастиръ и въ Калоферъ (и следъ като въ пжтуването си презъ 1838 г. е споходилъ Котелъ, Сливенъ и Одринъ), пристига въ Цариградъ. Навсѣкжде, гдето мине, той подклажда съ рѣзки критики настроението противъ гръцкото духовенство, този главенъ виновникъ за умственъ упадѣкъ на българския народъ, и навсѣкжде той разкрива свѣтли изгледи за роба, въ ерата на реформи и законностъ въ държавата, щомъ бжде отстранено гръцкото потисничество.

Къмъ това време въ турската столица обитаватъ, заселени отъ по-рано или само временно, голѣмъ брой българи, прѣснати като работници, занаятчии и търговци и дошли отъ всички краища на България, за да дирятъ тукъ своята прехрана. Загубени между турци, гърци и други племена, тѣ минуватъ подъ името румѣмилетъ, ромейски (гръцки) народъ, тъй като върското имъ единство съ гърцитѣ и подчинението имъ подъ Патриаршията даватъ основание да не се признава тѣхната народностъ. Не стига това, тѣ нѣматъ никаква спойка помежду си, никаква организация на племенни начала

и никакво съзнание за културни нужди. Националното чувство у мнозина у тях е затрито и, макаръ да сж грамадна колония отъ 30—40 хиляди души, тѣ не представятъ особенъ елементъ въ разнородното население на столицата. Малцината по-образовани българи, които благодарение на личнитѣ си качества сж могли да изпъкнатъ и да заематъ нѣкаква държавна служба или по-завидно обществено положение, отричатъ и криятъ народността си и минаватъ за гърци. Между търговцитѣ се издигатъ постепенно енергичнитѣ и пестеливи балканци, дошли отъ Калоферъ (братя Христо и Никола Тъпчилешови, Д. Тошковъ), отъ Копривщица (Гавриилъ Моравеновъ), отъ Карлово (братя Гешови), отъ Сливенъ (Илия Недѣлковичъ) и др. Занаятчиитѣ сж групирани въ своитѣ еснафски организации: хлѣбари, млѣкари, градинари, терзии, абаджии и пр. Най-сплотени сж шивачитѣ на царска служба, близу 1000 души, които работятъ въ особена грамадна сграда, т. н. „Хамбаръ“, и иматъ военна уредба, подъ началството на свой главатаръ, Иванъ Спасовъ, и на свой командиръ, Махмудъ-паша. На държавна служба сж и двамата най-първи българи, Стефанъ Богороди отъ Котелъ, дългогодишенъ съветникъ на султана, и Василяки Велковъ отъ с. Върбица, чиновникъ при Високата порта, които се ползватъ съ голѣмо влияние предъ правителството. Между всички тѣзи българи, поставени на разни социални стѣпала, не се поддържатъ обаче никакви духовни връзки, нѣма абсолютно нищо, което да ги обединява въ национално-обществена група, способна да търси правата си.

И ето, отецъ Неофитъ пристига тукъ, „като отъ Бога проведенъ посланикъ до българитѣ, да посѣе първото семе на възрождения народенъ духъ“, по думитѣ на Раковски, който отблизу е следилъ дейността на новия апостолъ. Опитенъ ораторъ, огненъ темпераментъ, екзалтиранъ родолюбецъ, свикналъ да общува съ простия народъ и добре позналъ копненията му, болкитѣ му, Неофитъ успѣва да спечели бързо довѣрието на българскитѣ еснафи и търговци, било въ Хамбаря, било по разнитѣ квартали на Стамбулъ. И, разпродавайки издаденитѣ въ 1835 г. свои книжки, той намира начинъ да заговори за потлачената народностъ, да пробудя чувството на дългъ къмъ родината и милостъ къмъ хвър-

ленитѣ подъ икономически и духовенъ гнетъ българи. Намирайки отзвукъ въ тия честни души, той намисля да осъществи и своята величествена мисль: „да се състави (както ни съобщава Раковски) въ Цариградъ едно българско общество, щото да могатъ българитѣ да се събиратъ въ едно мѣсто и да скроятъ какъ да действуватъ, за да сполучатъ желанието си. Такова мѣсто въ Цариградъ не можеше въ тѣхъ времена да бжде друго, освенъ една народна българска черква, която трѣбва да съсредоточи не само живущитѣ въ Цариградъ българи, но още и въ България да има влияние надъ всички българи и на нейнъ позивъ всички единодушно и съгласно да действуватъ за общото благо“.

Тази мисль ни разкрива всичката далновидностъ на отца Неофита. Отъ една страна той знае, че не може да има никакви изгледи за сполука, ако не се създаде нѣкакъвъ здравъ центъръ на българската интелигенция, който въ най-лоялна форма да работи за вѣрското и гражданското равноправие на българитѣ. Единствено черквата е била въ състояние да бжде символъ на единството и гаранция предъ властта за най-чисти културни домогвания. Отъ друга страна, тази черковна община, като представителка на българския народъ въ сжщия смисль, въ който Вселенската патриаршия застъпва вѣрховнитѣ просвѣтни интереси на гръцкия народъ, не би могла да действува нийде другаде въ страната тъй сигурно, както тъкмо въ столицата на султана, подъ непосредствения надзоръ на правителството и въ близкъ допиръ съ влиятелнитѣ политически и духовни фактори. Вжтре въ самата България, при омаломощеното българско население въ потурчениитѣ градове и слабо подготвената почва за новитѣ идеи, не би могло да се постигне тъй лесно учредяването на една българска вѣрско-национална община, като юридическа единица. Това е било възможно само въ Цариградъ, гдето сж били събрани най-много образовани, заможни и влиятелни българи и гдето е имало готови кадри за борба, въ лицето на ония еснафски корпорации, съставени отъ чисти българи. Да се възпламени въ тѣхъ искрата на народността и да се извикатъ за животъ заспали нравствени сили — е сравнително лесно за единъ човѣкъ като Бозвели. Думата на Байрона въ дневника му отъ 1821 г.: „Само

въ лоното на силните страсти се ражда единъ народъ* може да се приложи безусловно къмъ преврата, предизвиканъ въ душитъ тукъ. Отецъ Неофитъ съумява да отключи сърдцата на своитъ сънародници и да ги вдъхнови за подвигъ. Той има вече установено име на книжовникъ и проповѣдникъ, той познава болкитъ на народа си — при толкова обиколки изъ България — и той притежава огромна енергия на духа, ентусиазмъ, силенъ характеръ и високъ християнски моралъ, които, печелейки му привърженици, го правятъ способенъ да изтрае въ несгоди и страдания. Никой другъ не съединява толкова благоприятни за единъ народенъ водачъ черти на темперамента и волята, никой не е въодушевенъ тъй искрено отъ идеала да се работи за възраждането на народността, както този решителенъ и честолюбивъ монахъ, пригърналъ заветитъ на Паисия.

Неофитъ открива плана си на по-събуденитъ търговци и еснафи, и тѣ му обещава въ чест и чистосърдечно своята подкрепа. Той служи дори българска литургия въ една станица на Хамбаря, превърната въ параклисъ, — първата българска литургия въ Цариградъ, откакъ българинъ е стѣпилъ тукъ, — и радостъ просиява по лицата на беднитъ шивачи, навикнали да слушатъ само неразбраната грѣцка молитва. Тѣмъ когато става това и когато се обсъжда начинътъ да се издействува позволение отъ Патриаршията за една българска черква въ Цариградъ, отъ Търново пристигатъ вѣсти за усиления ропотъ срещу владиката Панарета, пристигатъ и делегатитъ, които трѣбва да искатъ свалянето му и замѣстването му съ чистокръвенъ българинъ — какъвто търновци виждатъ и посочватъ чрезъ прошенията си само въ лицето на отца Неофита, добре познатъ тѣмъ защитникъ на угнетенитъ. Приятелитъ на Неофита въ Цариградъ се раздвигватъ, за да измолятъ разрешение за завладичването му, безъ да подозиратъ на какви непреодолими прѣчки ще се натъкнатъ. Защото Патриаршията, дозела вече вълнението въ разни краища на България противъ нейнитъ иерарси, компромитирани като безправствени или алчни българофоби, нѣма да допусне единъ прецедентъ, който би засилилъ враждата противъ Фенеръ и би довелъ до пълното прогонване на грѣцкитъ владци изъ България. Тя ще стори всичко въз-

можно, ще иде до коварство и подлостъ, до заплашване и заточение — само и само да смаже въ зародишъ българското черковно движение, насочено противъ нейнитъ вѣковни национални домогвания. Но отъ голѣмо значение сж тукъ и нейнитъ жизнени материални интереси. Отъ България Патриаршията извлича най-голѣмитъ си облаги и тя нѣма тъй смилено да приеме отказа отъ богатитъ епархии, особено отъ най-богатата, Търновската. Тукъ именно отецъ Неофитъ попада въ трагичното положение да бже български кандидатъ, срещу когото ще се насочатъ най-жестоки удари отъ всесилната и безогледна въ преследването си върховна управа на православната черква.

4

Българитъ въ Цариградъ действуватъ предъ Високата порта чрезъ скромни и незначителни хора, въодушевени отъ най-чиста преданостъ къмъ рода си. Султанъ Махмудъ има двама кочияши българи, калюфераца Илиа и свещовеца Тодоръ, на които се довѣрява особено поради ловкостта имъ да обуздаватъ най-буйнитъ арабски коне. Тѣмъ тѣ се нагърбватъ да подадатъ просбитъ за назначаването на Неофита, при което и султанката-майка имъ съдействува за това предъ Патриаршията. Обаче Патриаршията отстранява ловко кандидатурата на Неофита, като подкупва пратеницитъ отъ Търновската епархия, като имъ взема снабденитъ съ печати махзари и като имъ пошушва да искатъ за владика пакъ единъ Неофитъ — 25-годишния патриаршески протосингелъ, нѣкакъвъ покваренъ грѣкъ, който задължнява стотици хиляди гроша, догде изкупи отъ патриарха, синодалнитъ старци и влиятелнитъ чиновници въ Външното министерство назначението си. На нашия Неофитъ, задлъжнѣлъ сжщо, докато се бави въ Цариградъ и си достави необходимитъ за завладичване одежди, не остава друго, щомъ бива напустнатъ тъй подло отъ пратеницитъ и лишенъ отъ материална поддръжка, освенъ да приеме унижителното предложение на патриарха: да стане протосингелъ на новоназначения търновски митрополитъ. Довѣрчивъ, въпрѣки борческата си воля, той получава лукавото увѣрение, че ще бже по-късно, откакъ се размине бунтарското настроение въ България,

произведенъ епископъ, едновременно съ назначаването на други български епископи въ Търновската епархия, именно въ Русе, Враца, Ловечъ и Стара-Загора.

Презъ м. юлий 1840 г. младиятъ митрополитъ Неофитъ потегля съ свитата си за Търново, придруженъ отъ отца Неофита, който харчи по пътя отъ свои сръдства, за да покрива разходите на началника си. Бързо обаче нашиятъ Неофитъ трѣбва да види, какъ новиятъ владика повтаря произволитѣ и злоупотрѣбитѣ на предходниците си, и се отчайва за възможността да работи съ него. Тогава той решава да се откаже отъ протосингелството. Оттегляйки се въ Лѣсковския манастиръ, гдето може да сподѣля възмущението си съ игумена Максимъ, горещъ патриотъ, Неофитъ изчаква завръщането на владиката отъ обиколката му изъ епархията, за да получи взимането си отъ него. Обаче вмѣсто честна разплата идва най-неочаквано заточение. Презъ нощта на Великата сръда, априлъ 1841 г., той бива арестуванъ — по донесение на митрополитъ Неофита и по заповѣдь на Цариградския патриархъ — отъ сеймени на търновския управител и бързо откаранъ за Света-гора. Безъ сждъ духовенъ, безъ вржчено обвинение, безъ защита, той е лишенъ отъ сана си и пратенъ въ изгнание — очевидно само защото мжти водата на пакостния владика и защото Патриаршията се бои отъ неговата агитация между българитѣ. Необходимо е било да се накаже така строго опасниятъ размирникъ, за да не посмѣятъ вече българитѣ да вдигатъ глава и да подкрепятъ почини, дошли въ разрѣзъ съ традицията. Участиа на Неофита е била решена още при самото му назначение, и заточването му се е отлагало само за да се подготви ударътъ по-сполучливо, въ съгласие съ изпитаната тактика на Фенеръ.

Докаранъ на голъ конь и съ вериги на нозе въ Хилендарския манастиръ, Неофитъ бива твърде зле посрещнатъ отъ събратята си. Тѣ го винятъ, че се е занимавалъ съ свѣтски работи, че пренебрегвалъ интереситѣ на манастира, че не пращалъ поклонници — и главно, че се борѣлъ съ „патриката“ за нѣкакви права на българитѣ и за назначаването си владика. Той пише до приятели въ Цариградъ и въ провинцията, но при патриархата между тѣхъ не получава въ началото отъ нийде ни

вестъ, ни помощъ. Въ това положение мжката на изнервения и измачания заточеникъ е безкрайна. Страда той силно при спомена за невѣроятната низостъ на младия митрополитъ, отнесълъ се тъй жестоко къмъ него; но страда той и поради равнодушието и мълчането на сънародниците. На Йосифа Соколски той се изплаква: „Чудно, азъ самъ въ Цариградъ и тука (въ Търново) седѣхъ за народа си, а единъ цѣлъ народъ да ме остави . . . да ме мжчи за Божия правда единъ насила и съ прелести долашъ . . . Брате, за мене не ги ли е грѣхъ: освенъ що изгубихъ всичко, но и здравето си съвсемъ погубихъ отъ трипроклетни неспосни и досадни всечасни навикваници!“ А на младия Раковски, тогава ученикъ въ Куру-чешме (Цариградъ), като го моли да действа за освобождението му чрезъ майката на Богориди, той се изповѣдва съ горчива ирония: „Тако ми прилича да се муча до смерти и да ме прости Богъ и св. Богородица . . . Блазе на Неофитовата душица, тежко и горко на живота му!“

Презъ пролѣтта на 1842 г. Неофитъ бива премѣстенъ въ Зографския манастиръ. Но и тукъ калугеритѣ не сж по-внимателни къмъ него, отколкото въ Хилендаръ. При това той бива безчовѣчно обранъ: завдигнати му били отъ братята всички пари, които пастрѣлъ за напечатване на нѣкои свои ржкописи и които щѣлъ да изпрати въ Цариградъ за тая целъ („да ми се напечататъ за общенародна полза книгитѣ“). Поради разпритѣ му съ суровитѣ зографци Патриаршията разпорежда да бжде той премѣстенъ въ гръцкия манастиръ Дионисиатъ. И тукъ той бива сравнително по-добре гледанъ — усмирявайки болната си и изтерзана душа съ величествената гледка къмъ морето и съ разходки до килиитѣ на аскетитѣ въ планината и край морския брѣгъ. Виждайки, че българитѣ въ Цариградъ не сж въ състояние да му помогнатъ, той наглася съ помощта на вѣрния си приятель Онуфрия Поповичъ, калугеръ отъ близкия скитъ Св. Анна, избѣгването си. И, каченъ на една гемия, той напуска въ началото на августъ 1844 г. Света-гора, за да се озове въ Цариградъ. Тукъ той се укрива нѣколко дни отъ патриаршескитѣ съгледници, докато си набави покровителствени тескелета отъ султановия зетъ, началника на артилерията

Мехмед-Али паша, и отъ великия везиръ Риза паша, и едва на 21 августъ подиря приятелитѣ си, въ тѣхното главно свѣрталище, хана Балъ-капанъ, гдето се намиратъ конторитѣ на най-виднитѣ български търговци.

Спасенъ „като по чудо“ и забравяйки бързо както понесенитѣ страдания, така и малодушието на сънародниците си, Неофитъ като че намира сега по-благодарна почва за агитацията си. Защото султанъ Абдулъ-Меджидъ е решилъ да продължи реформеното дѣло на баща си Махмуда и насърчава нѣкакъ търпимостта по вѣрски въпроси и просвѣтата на народноститѣ. Въ помощъ на Неофита идва при това не само еснафътъ и новата интелигенция въ Цариградъ, но и единъ високообразованъ и мъжественъ ратникъ за българската черковна свобода, родениятъ въ 1812 г. еленчанинъ Иларионъ Михайловски, сжщо монахъ отъ Хилендарския манастиръ. Дватама тѣзи водачи на българското движение се допълнятъ взаимно най-щастливо, бидейки обзети отъ сжщия идеализъмъ. Ако единиятъ знае да увлича маситѣ, чрезъ популярното си огнено слово, другиятъ, по-образованъ и по-сдържанъ, умѣе да вдѣхва довѣрие у позидигнатитѣ българи и у правителството, което вижда въ негово лице тактиченъ народенъ деецъ. Импулсивна натура, първиятъ, Неофитъ, действува подъ напора на силни афекти, на въодушевление и на омраза, и не спира въ безстрашието си предъ никаква опасностъ. „Отецъ Неофитъ, казва Раковски, въ това си предприятие показва една безпримѣрна неустрашимостъ и следва да бжде сжщия до последна минута на живота си“. Все пакъ, колкото и сигурни за поддръжката на приятелитѣ си, Неофитъ и Иларионъ подирятъ покровителството на разни видни лица, на султанскитѣ министри и особено на поменатия султановъ зетъ Мехмедъ-Али паша, така че Патриаршията не смѣе вече да ги нападне явно; тя обаче тайно подготвя плана си за тѣхното пълно обезвреждане и очаква сгодния случай за оклеветяването и компрометирането имъ.

Намѣрили опора за своята политика въ организацията на еснафитѣ и въ благоволенieto на нѣкои сановници съ по-напредничави идеи, двамата български водачи правятъ опитъ да групиратъ около себе си и обединятъ въ една национална вѣра цѣлата страна,

всички съзнателни българи, за да могатъ да се налагатъ съ по-голяма тежестъ на решаващитѣ държавни фактори. Отличенъ поводъ за по-смѣла дейностъ дава една важна везирска наредба (буюрултия) отъ началото на 1845 г. Напжтвайки мѣстнитѣ власти къмъ прилагане на Хатишерифа отъ 1839 г., тази наредба предвижда да бждатъ изпратени въ Цариградъ отъ всѣка областъ по двама избраници на населението, които да изложатъ предъ една конференция на висшитѣ сановници на империята нуждитѣ на народноститѣ, като препоръчатъ сигурни мѣрки за тѣхното задоволяване. Зарадванъ отъ благоприятния случай, презъ м. февруарий Неофитъ бърза да изпрати до свищовскитѣ си приятели преписи отъ Хатишерифа и буюрултията и въ писма до тѣхъ и до съмишленицитѣ си въ Русе, Търново и други градове настоява да се побърза съ избора на пратеници: ударилъ е часътъ да се използва благата воля на султана и да се отгърве българскитѣ народъ отъ игото и своеволията на фанариотитѣ. Въ едно писмо отъ 15 мартъ 1845 г. той се обръща къмъ свищовскитѣ младежи, които приканва къмъ ревностъ за българската просвѣта: „На златоцвѣтущаго ви возраста стана туй благодатно Божие благоволение! за да ся освободи и бедний ни болгарски народъ отъ грековладѣшко и грекоманско тиранско поработение! и да си биде само вѣрна султанска рая, а не грековладѣшки и грекомански роби. Боже помози!“ Той препоръчва на първенцитѣ въ Свищовъ (на 3 априлъ с. г.): „Чини ми се, какво ще би полезно да си отдѣлите духовенството отъ Търновскаго грекоманства, сиречь, отъ Росица рѣка къмъ Свищовска каза съсъ Севлиеиската и Никополската (ако е можно и Плѣвенската), че да сте си мирни, спокойни и вѣрни султански поданници. Можно е и русчуклии, владжалии и ловчелии да си испросятъ и тии българи архиереи“... И другъ пжтъ той съобщава на приятеля си Емануилъ Васкидовичъ: „Вратченитѣ, ловченитѣ и русчуклиитѣ, ако са согласни, готово е правителството да имъ промѣни епископетѣ и да имъ положи отъ болгарскаго рода. Доволно само да ишатъ.“ Така не само ще се отслаби вредното влияние на търновския митрополитъ-екзархъ, като се ограничи чувствително натискътъ му надъ нѣколко нови епархии, но ще може да бжде по-

исканъ самъ Неофитъ за епископъ на нѣкоя отъ тѣхъ. Той е подготвилъ вече отъ по-рано духоветъ за една такава възможностъ, съгласувайки отлично общенароднитѣ интереси съ свойтѣ лични желанія и потѣпкана чesть.

Още на 11 септемврий и 17 октомврий 1844 г. Неофитъ подканя свищовци да му изпратятъ патриархосинодалнитѣ писма, съ които въ 1840 г. се е обещавало на населението въ Търновско, че ще бждатъ ржкоположени български епископи, помощници на търновския митрополитъ, въ Враца, Ловечъ и Русе. Сега, когато е предстояло да се разгледа дисциплинарно поведението на търновския владика по заточването на Бозвели, последниятъ моли свищовци да му изпратятъ едно благоприятно за дѣлото му прошение до силния неговъ покровителъ Мехмедъ-Али паша. Свищовци се отзоваватъ съ готовностъ на молбата и подаватъ до Мехмедъ-Али паша и до Великия везиръ съставенитѣ отъ самия Неофитъ заявления, въ които се изтъква какъ въ продължение на четвъртъ въкъ тѣ били поучавани отъ народния избраникъ върху свойтѣ длѣжности къмъ Бога и държавата, какъ той ги напѣтвалъ съ съветитѣ си, учелъ ги да бждатъ милостиви къмъ беднитѣ си съграждани и да радѣятъ за просвѣтата, и особено какви бащински грижи полагалъ при настаняването на бѣжанцитѣ въ опожарения и разрушения имъ градъ. Заявленията завършватъ съ позивъ къмъ правителството, да бждатъ върнитѣ български поданици избавени отъ преследването на гръцкото духовенство и да се изпълнятъ справедливитѣ частни искания на Неофита Бозвели.

Между това, презъ м. априлъ 1845 г. пристигатъ въ Цариградъ поисканитѣ отъ правителството народни пратеници. Надеждитѣ обаче, възлагани на тѣхъ, се оказватъ съвсемъ напраздни. Както разказва Раковски, тѣзи хора, въ по-голѣмия си брой гръкомани или невежи страхливци, се явили най-напредъ при патриарха — и той го заплашилъ да не казватъ нищо противъ реда въ областта и само да благодарятъ на султана, че сж отъ всѣка страна доволни. Патриархътъ се боялъ отъ гѣхнитѣ разкрития и не искалъ да позволи замѣстването на гръцкитѣ владици съ български, за да не пресѣкне изворътъ, отъ който Фенеръ хранутѣлъ толкова „денгубци, сплетници и бѣломорски просяци“. Все пакъ

отецъ Неофитъ успѣлъ да склони двамина отъ пратеницитѣ (отъ Силистра и Шуменъ), Петъръ х. Петковъ и Антонъ х. Савовъ, да поднесатъ на Великия везиръ написаното отъ самия него заявление, което тѣ и направили на 23 априлъ 1845 г. Въ това заявление, като се изтъквали известнитѣ вече неправди на гръцкия патриархъ и на владицитѣ, се настоявало: „Того ради . . . се молиме да ни отървете отъ тие грекоархиереи чрезъ полномошието Високия порти и да ни ся поставятъ природнии архиереи (както и на другитѣ ви поданнии), които не знаятъ болгарския народний языкъ, нравъ и обичай. И да ни опредѣлите отъ нине тува въ Цариградъ кому прочее да си проваждаме общенароднитѣ случайни нужди, за да ги обажда на Височайшата ви порта искрено и да получаваме прещедрата отъ державнаго ни султана милость“.

Платформата на българскитѣ вожди е вече разширена съ единъ национално-политически мотивъ отъ твърде голѣмо значение. Както се вижда и отъ изложенията, които наскоро следъ това Неофитъ и Иларионъ подаватъ сами на Великия везиръ, иска се не само черква въ Цариградъ и владици въ епархиитѣ, но и представително тѣло въ столицата, като посрѣдникъ между народъ и правителство и като законенъ носителъ на народната воля по всички вътрешно-политически въпроси. Така гръцко-българската разпра се измѣства полека-лека отъ тѣсната ивица на единъ епизодиченъ конфликтъ къмъ една широка площъ, гдето се формулиратъ искания за народно обособяване и за прѣко разбиране между българи и правителство, безъ намѣсата на патриарха, до тогава духовенъ и свѣтски застъпникъ на цѣлото православие въ Турско.

Нека изтъкнемъ, че, все по настояването на Неофита, и жителитѣ на Търновската епархия поднасятъ на Великия везиръ една просба отъ априлъ 1845 г., подписана отъ 65 първенци въ Търново, Габрово, Елена, Севлиево и други мѣста. Въ нея тѣ протестиратъ рѣзко противъ своя алченъ митрополитъ, изброяватъ користолюбивитѣ му похвати и враждебнитѣ на българщината действия и заявяватъ: „Вѣрата наша са обърна на разбойническа търговщина и народатъ изстина отъ вѣрата

си. Чаками винаги да са сподобимъ съ архиерей споредъ законатъ си, . . . а то по наше нещастие дохождатъ ни архиереи нѣми, натоварени до уши съ борчъ, знаещи само язикатъ на паритъ“.

5

Турското правителство взима най-сетне бележка отъ тѣзи небивали по-рано манифестации, понеже и само се убеждава, че е наложително за спокойствието въ империята да се задоволятъ исканията на единъ огроменъ народъ, полезенъ на държавата, щомъ тѣ сж подкрепени съ толкова несъмнени факти на произволъ отъ Патриаршията и на занемаренъ дългъ отъ архиереитъ. Къмъ всички външни заплитания, поради съперничеството между Русия и Франция, отъ една страна, и Франция и Англия, отъ друга страна, въ работитъ на близкия Изтокъ, както и къмъ подозрителнитъ военни приготовления въ Гърция и въ Сърбия, насочени срещу разклатената Турция, идватъ и нѣкои вътрешни смутове, способни да усложнятъ положението и да предизвикатъ нова интервенция на великитъ сили. Ето защо Великиятъ везиръ решава да излѣзе отъ пасивността си и да наложи на Патриаршията известни отстъпки, въ духа на българскитъ искания. Тия искания сж предявени по силата на пълномощното, дадено на 25 юний 1845 година на Неофита и Илариона отъ голѣмия абаджийски еснафъ. Въз основа на това пълномощно, Неофитъ отправя презъ м. юлий с. г. единъ обстоенъ докладъ до Високата порта, гдето ясно сочи виновницитъ за недоволството въ България и моли за радикално лѣкуване на злото. Той предлага следнитъ седемъ точки, като неотмѣнно желание на българския народъ:

1. Да обясни Патриаршията — отъ какво е произлѣзълъ нейниятъ огроменъ дългъ и защо трѣбва да го изплаща и българскиятъ народъ чрезъ извънредни данѣци, събирани отъ владицитъ.

2. Да се посочи какъвъ е дългътъ на всѣка епархия, за да се изплати той наведнажъ, понеже българитъ нѣматъ нужда отъ него.

3. „Да ся дадатъ на българитъ архиереи болгари, които би били правилни законни нхни пастири“ и би проповѣждали и служили на родния си езикъ.

4. Да се опредѣли на всички архиереи месечна и годишна плата, за да не вършатъ никакви злоупотреби.

5. „Да се опредѣлятъ трима болгари архиереи за заседатели греческаго синода въ патриархията на едно съ греческитъ архиереи“ . . .

6. „Да се избиратъ тия архиереи всѣкогажъ отъ народа . . . и да се потвърждаватъ отъ Високата порта“, но никога да не се мѣнятъ по волята на патриарха и синода му.

7. „Да ся опредѣлятъ отъ страна болгарскаго народа четирма челоуѣци векили, природни болгари . . . за да седятъ тува въ Цариградъ и да представляватъ всички народни нужди и прошения на Високата порта и да приематъ пакъ обратно всичкитъ решения и високитъ повеления державнаго царство во всякое время, безъ влияние греческаго“.

И така, иска се, по сжщество: народна висша иерархия, която да върши богослужението на български, а не на грѣцки езикъ; участие на български архиереи въ синода (при Патриаршията), т. е. въ върховната черковна управа; изборъ на тѣзи архиереи направо отъ народа, съ потвърждение отъ правителството; и четирма всенародни пълномощници болгари, като векили, т. е. главни представители на гражданскитъ и черковни права предъ властѣта.

Тия седемъ точки трѣбва да бждатъ новата карта на българската национална автономия, първиятъ опитъ за отцепването на българския народъ въ черковно и мирско отношение отъ опека на гърцизма, тъй като Патриаршията всѣкога, още отъ попадането на българския народъ подъ турско иго, е имала свѣтска юрисдикция върху българитъ чрезъ своитъ владици. Естествено, Патриаршията е живо възбудена отъ това дръзко поведение на непокорния Неофитъ и на другаря му Иларионъ и не ще се забави да тури въ действие пълната си тактика, за да сломи българското упорство. Привидно тя е съгласна да изпълни желанието на българитъ и скланя да назначи Неофита и Илариона за български митрополити. Затова презъ май 1845 г. патриархътъ, падъ натиска на правителството, приема двамата български водачи — и всички болгари се радватъ, че

най-сетне ще надвие народната воля, за да иматъ и българитѣ следъ петъ вѣка духовно робство иерарси отъ своя редъ. „Патриаршията ги най-вече прие съ обичливая фенерска лъскавина и лицемѣрие, нѣ отаи и отъ вжтре имъ плетѣше хитролукаво трѣненіи вѣнецъ казни и чакаше да сполучи време да имъ го наложи на глави и да умори и разори всѣка конечна нихна дързостъ за подобно предприятие“, казва пакъ Раковски, свидетелъ на всички тѣзи ялови усилия за българска победа. Правейки капиталъ отъ нѣкои невинни посещения на двамата български иерарси въ католическия манастиръ Санъ-Бенедето, гдето тѣ сж се чувствували по-безопасно, и отъ сношенията имъ съ полския емигрантъ Михаилъ Чайковски (Садъкъ паша), който работѣлъ за една коалиция на Турция и Европа противъ Русия, патриархътъ обвинява Неофита и Илариона предъ руския посланикъ Титовъ, че тѣ искали да изневерятъ на православието, че нарушавали единството на Вселенската черква и че се явявали опасни агенти на западнитѣ сили, съ залѣгането си да приобщатъ българитѣ къмъ католицизма или протестанството. Рускиятъ посланикъ, ревнивъ за привилегиитѣ на патриарха и за интереситѣ на Русия (която не иска да се накърнява вѣрското ѝ единство съ българитѣ), дава тогава съгласието си за арестуването на опаснитѣ български размирници. Така Неофитъ и Иларионъ, въ очакване да получатъ епархии, биватъ изненадани отъ патриаршескитѣ евтаксии (стражари), хванати на сила и заточени на о-въ Принкипо и отъ тамъ — отново на Света-гора, единиятъ (Неофитъ) въ манастира Лавра, а другиятъ въ Симонъ-Петра.

Българитѣ въ Цариградъ сж тоя пжтъ по-решителни и деятелни. Тѣ подаватъ наскоро следъ заточването (юлий 1845 г.) прошение до великия везиръ Решидъ паша да бждатъ освободени заточенитѣ, но не бива постигнато нищо друго, освенъ премѣстване на злощастнитѣ жертви на патриаршеската измама въ манастира Хилендаръ.

Ако лавриотитѣ държатъ строго Неофита и дори го обиждатъ жестоко и изтезаватъ, хилендарци го оставятъ на мира, безъ да се грижатъ обаче за положението му и да му спастратъ голѣми огорчения. Оставенъ на себе, въ самотата на килията, той е често пжти възбуденъ

въ висока степенъ противъ лукавия врагъ, отмѣстилъ си по най-хитъръ и низкъ начинъ. Въ пристѣпка на гнѣва си той пише жлъчни изобличения противъ омразнитѣ „грековладци“, или подканя въ писма приятелитѣ си „да оратъ винограда Господень“, да съятъ просвѣта и борчески духъ между народа. На безогледнитѣ преследвания той противопоставя своето постоянство и своето презрение. Взелъ бележка отъ усилената борба противъ Неофита Търновски, който билъ най-последенъ вдигнатъ въ 1846 г. отъ епархията си, той ликува и сърадва архимандритъ Максима и Андрея Робовски, своитѣ предани другари, за успѣха имъ. Две негови писма отъ 1 декемврий 1847 и 17 мартъ 1848 г. ни увещаватъ напълно въ скърбитѣ и надеждитѣ му. Той пише въ първото писмо за себе си: „Духъ бодръ, милотрагий ми любимче и сътрудниче! народности ради, но плоть немощна... Отъ единия страни дряхлая старостъ, отъ другия — немощъ болести! отъ третия крайная нужда и нищета ме прихлупи! Отъ всѣкжде изнаоколо скорби, бѣди, напасть и сожаления мя обиколили, както и Васъ!“ И, давайки си смѣтка за чиститѣ увлѣчения, за мечтитѣ, които сж го карали да подценява самоувѣрено грознитѣ опасности, той добавя меланхолично: „Ми сме знаели туй, което трѣбвало да се надѣеме, а не сме помисляли за онуй, отъ което надлежало да се устращаваме“. Отпадналъ физически, често боленъ, и въ напреднала възраст, той страда надъ всичко още отъ безпаричие и търпи всѣкакви лишения; но все пакъ моралътъ му е високъ и вѣрата въ крайната победа на народното дѣло твърда. Възторженъ патриотъ и непоколебимъ грѣкомразецъ, той предава и на другитѣ, чрезъ писма отъ последнитѣ си години, своя свѣтълъ мирогледъ, заедно съ острата си антипатия къмъ въплътеното народно зло — фенерската олигархия.

Лишенъ отъ възможность да въздействува чрезъ живо слово, неспособенъ да мълчи, навикналъ да предава на книга чувствата си, да поучава чрезъ писани речи, той хваща въ заточение отново перото. Сега той нѣма да съчинява учебници за децата, а ще потърси аудиторията на възрастнитѣ, за които има строги уроци по родолюбие и общественъ дългъ. Главенъ документъ на писателската му дейность е незабрави-

мата Мати България — единъ диалогъ между олицетвореното отечество и добрия синъ на народа, единъ горещъ памфлетъ, гдето изпъква живо суровиятъ обличителъ на невежитѣ и предателитѣ и искрениятъ наставникъ на чиститѣ души. Подобно на първоучителя си Паисия, Неофитъ проявява усѣтъ за неотложнитѣ културни нужди на народа си и сърдце за неволитѣ му. Никой като него не чувства тѣй болезнено неправдата; никой не жигосва тѣй смѣло угнетителитѣ, егоститѣ, крепителитѣ на робство и тъма. Той е всмукалъ въ себе си страданията на народа, и патосътъ на излиянията му, гнѣвнитѣ му припламвания или молитвени заклинания сж отъ най-чиста проба. Съ запаса си отъ библейски и класически реминисценции, въ духа на псалмиста и пророцитѣ, той се провиква въ Мати България:

„Милая ми майко! Трѣбва да имамъ небото за хартия, морето за чернило и Матусаловитѣ години, и да призова изъ стихотворцитѣ боговъдохновената царя пророка Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Виргилия, чудеснаго Овидия и плачевноридателя иерусалимскаго пророка Иеремия, за да ми спомогнатъ оживително да ти изложатъ туй смертоносное тегло . . .“

Въ манастира той е поетически настроенъ, предава се, по старѣ навикъ, на стихотворни опити и пише напр. тия редове отъ 1848 година, отправени до попъ Андрея Робовски въ Елена:

Премилая горка мати България!
Въ дворѣ ти ся вселила усойна змия!
Изъ устата ѝ притворно ядъ нать захаръ капи!
Милитѣ ми искрени рожби смертелно хапи! . . .
Азъ окаяний самъ затворенъ!
Но пакъ е въ мене духъ храброборенъ!
Но вие держайте, говорете,
Гърци изъ Болгария испадете!

Страстна омраза къмъ всичко грѣцко дишатъ всички тиради въ стихове и проза на стареца, — както и неизсѣкаемъ оптимизмътъ, несъкрушима воля за нови подвизи. Твърдо увѣренъ въ неминуемото поражение на гърка и тържеството на справедливото българско дѣло, той не губи надежда — въпрѣки болестъ и старостъ — да доживѣе часа на общата победа и на свободата си.

Той не допуска, съ всичкия си бодъръ инстинктъ за животъ и за борба, че може „да изгние въ заточение“, безъ да види съкрушенъ въковния врагъ на българщината.

Но краятъ на днитѣ му е наближилъ вече, изтощениятъ отъ физически страдания и нравствени кризи нѣма да утрае до ново свиждане съ драги сподвижници и до сломяване на фенерското иго. Отъ собствения му разказъ предъ дяконъ Григория (послешенъ Доростоло-Червенски митрополитъ), който тогава е пристигналъ въ Хилендаръ, ние знаемъ, какъ прекарва последнитѣ си дни рано застарѣлиятъ народенъ мъченикъ. Загубилъ сили, загубилъ съзнание, той лежи по цѣли часове неподвижно на одъра въ килията си, безъ да се знае где се намира — между живитѣ или умрѣлитѣ. И най-после той издъхва на 4 юлий 1848 г. въ ржцетѣ на Григория, който отъ състрадание се билъ прибралъ да живѣе при злочестия заточеникъ, за да му прислужва, и който има голѣмата заслуга да ни е спасилъ частъ отъ ценното ржкописно наследство на Неофита, което иначе би било унищожено отъ калугеритѣ.

6

Литературното дѣло на Неофитъ Бозвели, извънъ поменатитѣ вече учебни пособия, се свежда главно къмъ нѣколко сатири въ диалогична форма, два мемоарно-животописни опита, редица заявления по черковния въпросъ и голѣма, запазена само отчасти преписка. Това дѣло се дължи преди всичко на крайно нещастнитѣ обстоятелства, които прекратяватъ на два пжти обществено-проповѣднишката дейностъ на монаха-учителъ. Принуденъ да прекара години наредъ въ заточение, далечъ отъ родината си и безъ възможностъ да се сношава съ приятели или съ по-широкъ кръгъ сънародници, той, неудържимиятъ въ жива размѣна на мисли и въ подклаждане на борбата, става писателъ само по необходимостъ. Призвание за литературна работа той нѣма, както това личи вече отъ Детоводството му, и тихиятъ кабинетенъ трудъ не е за него, неспокойния и подвиженъ народенъ трибунъ. Въ това отношение той не прилича ни най-малко на Неофита Рилски, съ когото е

толкова близък по грижи за народното възпитание. Книгитѣ, които Бозвели пише и които оставатъ въ ржкописъ, възникватъ не като изразъ на по-дълбоки литературни интереси, а като отмѣна на устната проповѣдь и като единичко срѣдство да се запечата позорѣтъ на фанариотитѣ, да се разпали омразата къмъ тѣхъ и да се насърдчи сговорѣтъ за извоюване народна иерархия. Литературното образование на Неофита е твърде скромно: потикѣтъ за писателски опити у него идва ту отъ Библията и черковнитѣ отци, ту отъ съвременната грѣцка и сръбска книжнина, която изказва националнитѣ домогвания, поставяйки ги на религиозно-етична основа. Макаръ да се нарича самъ въ нѣкои писма „болгарски писателъ“, той нѣма никакво намѣрение да създава образци на художествената проза или на стиха, и честолюбието му не отива по-далечъ отъ желанието да предаде по най-прѣкъ начинъ мислитѣ си и да излѣе болката си, за да трогне читателитѣ.

Възпитанъ въ младини на дамаскинитѣ, а после на черковно-славянскитѣ книги, Неофитъ остава въ езика си близко до тѣхъ, съ тѣхната чудата смѣсь отъ старински и живи елементи, давайки предимство ту на единѣтъ, ту на другитѣ въ разнитѣ си съчинения. Но ако въ стилъ и граматика той е доста старомоденъ, ако често той е повлиянъ отъ византийската риторика, съ нейнитѣ претрупани и тъмни словообразувания, въ националната си идеология той изпреварва почти всички съвременници дома си, за да се досѣга съ възгледи по общественно-просвѣтни въпроси само съ разбиранията на напредничивия Априловъ. Но, колкото и неравни по изложение, диалозитѣ, речитѣ и писмата на Неофита ни разкриватъ неведнажъ съ голѣма сила душата на бореца, предаватъ ни съвсемъ непосредствено неговата преживѣна мъка, сърдечната му тревога, горещината на възторга му, остротата на възмущението му. Когато е обзетъ отъ живо настроение, Неофитъ постига забележителна по лиризма или красноречието си проза, и тогава мракѣтъ или блѣсъкътъ на този жилавъ духъ, смѣната на разочарование съ смѣлостъ, на християнско примирение съ яростни избухвания, на милостъ къмъ близкия съ хаплива ирония къмъ противника, ни завладява неотразимо. Неофитъ налага на всичко излѣзло отъ перото му печата на своитѣ страсти

и убеждения, и тази лична нота въ изповѣдь, изобличение, разказъ или поука образува необикновено ценно качество въ една епоха на посрѣдствености и безличия. Тъкмо „бурнитѣ помисли“, които тласкатъ заточеника къмъ писателство, превръщатъ произведенията му въ преинтересни човѣшки документи, важни за биографа и за историка. Импровизирайки свободно въ писмата си, но като се съобразява съ нѣкои шаблони на византийската проповѣдь и на чуждитѣ по-нови сатири и памфлети, Неофитъ смогва, въ разгара на откровеностѣта си, да се отърси отъ заученитѣ форми и фрази, за да ни заговори на свежъ езикъ и да ни увлѣче съ потока на чувствата си. Съ това дѣлото му излиза отъ праха на архивитѣ и добива своята трайна национална стойностъ, наредъ съ всичко най-добро, което сж ни завещали книжовницитѣ между Софрония и Раковски.

Най-ранно произведение на Неофита е писаната презъ 1842 г. въ Хилендаръ сатира въ диалогична форма: Просвѣщенный Европейецъ, полу-мершая Мати Болгария и синъ Болгарии. Авторѣтъ е ималъ тукъ предъ видъ, като най-близки образци, нѣколко подобни произведения въ грѣцката и въ сръбската литература отъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ. Безъ да заема нѣщо отъ съдържанието имъ, но повлиянъ отъ тѣхната композиция и тѣхния патриотиченъ духъ, той цели чрезъ диалога си да пробуди българския народъ отъ дрѣмката на духовното робство и да разкрие пакоститѣ, които причиняватъ на този народъ две опасни обществени сили — грѣцкитѣ владци и грѣкоманитѣ-чорбаджии. Презъ устата на олицетворената майка на българитѣ Неофитъ съветва окаянитѣ си сънародници „да искоренятъ изъ матерните богодаровани дворове тия безбожни, пребеззаконни, тартарски порождени бѣломорски чапкани... заедно со съ погарчинните тѣхни единомисляници чорбаджии“. Особено силно ненавижда авторѣтъ прѣжитѣ виновници на своето проваляне и заточение, търновския владика и неговитѣ усърдни помощници, български ренегати. Въ беседа между Мати Болгария (представена като бедна сирота, облѣчена въ окжсана стара дреха и съ зачервени отъ плачъ очи), единъ нейнъ вѣренъ синъ и единъ европеецъ се изнасятъ всички язви, отъ

които тегли народът нравствено и икономически, — този „многочислен народ български“, който държи първо място във Европейска Турция и който би вдъхвал повече уважение на властта, ако не беше онаправдан и угнетен от шепи натрапници, презрели чувствата, нравите, езика и жизнените му културни нужди. „Кой народ е до това безбожно, безчеловечно и бедно и хулно състояние изпаднал, освен българският!“ — пита смаяният европейец, и синът, посрамен и омилостивен, забелязва на майка си: „Тяжко нам и горко! Другите, колкото под султанското державство са нахождали народи, все си придобиха праведната дарба — дори и циганите — само твоите многочислени чадца... лишени, онаправдавани, за рушфети продадени и купени“.

Мати България, „премжда старица“, образ на нещастното отечество, иска да знае от своя умен син, подобно на чужденеца, незапознат с положението в робската страна, причините, поради които се е стигнало до тежките неволи. И синът нахвърля една потресна картина на насилия и безправие във Търновско, где то християните сж подданици не толкова на султана, колкото на фенерския владика и на чорбаджиите, тия „не-наситни изядници и на всяко общенародно добро противници, кровопийци и предатели“. Пропущайки преднамерено злоупотребите на турските власти, за да не бъде памфлетът при отпечатване забранен и да се попречи на борбата против духовното иго, Неофитъ лъчи само враговете въ собствената срѣда. И неговите нападки, както изтъкнахме по-горе, се отнасят до заклетите врагове на българското национално съвѣстяване, които се оказват, освен това, сжщински виновници за недоволства и възстания въ страната и, следователно, приемници на изтрѣбените кърджалии и еничери. Тактиката на Неофита е ясна: той иска да подкопае между народа уважението към неговите експлоататори и потисници, а предъ правителството — доверието въ грѣцката духовна управа и въ гражданските или селски първенци, които прѣчат на честното управление и на мира въ провинциите. Изобличавайки яростно грѣцките владии за обирите, безнравствения им живот и гоненето на българската просвѣта, Неофитъ е все тъй безпощаден и към чорбаджиите, които презират и грабят соб-

ствения си народъ. Отъ тѣхъ, извратените и озлобени егоисти, мисли той въ гнѣва си, дори „и дяволите се гнусатъ“, и срещу тѣхъ той отправя чрезъ Мати България жестоките думи: „Отъ мене и отъ Бога вишняго и отъ чадата ми и отъ всите народи да са проклети!“ Въ заключение на дългата беседа авторътъ препорѣчва като лѣкъ противъ пагубното мъртвило и народното унижение: просвѣта на майчинъ езикъ и прогонване на натрапеното инородно духовенство. „Моите суши рождени чадца, говори Мати България, колкото и каквито язици и да говорятъ и да четятъ, научатъ, отъ матерните си не се гнусатъ и отричатъ, но по възможности, колкото имъ поуща и прощава времето, списуватъ и на свѣтъ и въ честъ и похвалу матери своей и на полза на братията си и на единокровните си питомци книги изваждатъ“. Българскиятъ народъ, отхвърлил чуждото духовенство, ще стане достоенъ за почитта на Европа, едва когато се сдобие съ добри училища и съ учени хора, следвали на Западъ. И Мати България кори люто синовете си, за где то не търсятъ „по язику си искусни учители“ и не изпращатъ „по-остроумничките“ си деца да следватъ навънъ разни науки — „физици, метафизици, философики и математики“, за да просвѣтятъ после народа си и го поведатъ къмъ напредѣкъ.

Наскоро следъ този свой прѣвъ литературенъ опитъ, и все презъ 1842 г., Неофитъ пише втори подобенъ диалогъ, два пѣти по-обемистъ (80 ръкописни страници), който има за предметъ сжщо тъй неволите на народа подъ игото на Фенеръ. Длъжното заглавие тукъ гласи: „Любопитно-простъ разговоръ нѣкоего въ ино державство рождена и отхраняна суща Матере Болгарии сына и любородца съ нѣколцина отъ разны области изъ Турецкото державство болгары, за какъ преминуватъ въ Турецкото державство болгарите, и въ какво състояние и благочестіе ся нахождатъ“. Отъ трите лица на първия си диалогъ Неофитъ запазва тукъ само едно, сина на Мати България, и този любороденъ синъ, отрасълъ въ чужбина, води беседи съ нѣколцина българи, отишли по търговия вънъ отъ отечеството си, въ Австрия. Изглежда, че за избора на лицата, обстановката е темите си авторътъ е повлиянъ отъ диалога на сѣр-

бина Захарий Орфелинъ отъ 1761 г.: „Плачъ Сербии, еяже сыны въ различныя государства разсѣялися“, тъй като и у Орфелина, както у Неофита, ние откриваме патриоти, забѣгнали въ чужбина, които оплакватъ печалната съдба на отечеството си и роптаятъ противъ пакостната политика на черковната властъ.

Този пътъ Неофитъ прави значителна стъпка напредъ въ стилно и психологическо отношение, давайки ни по-издържано изложение и по-ясни портрети, безъ обаче да стига до пълно индивидуализиране на характеритъ и до рѣзко подчертана отлика въ идеитъ. Простодушната откровеностъ на човѣка отъ народа, глупавото високомерие или лукавството на чорбаджиата-гръкоманъ и сдържаната вежливостъ, а по-късно и горещиятъ тонъ въ патриотическото възмущение на любородеца, се чувствуватъ като нѣщо подсказано отъ действителността, като прѣко наблюдение или като лична изповѣдъ на самия авторъ. И тукъ както и въ другитъ си диалози, отецъ Неофитъ говори подъ маската на едно отъ лицата, въ случая — на любородеца. Нравствената сила, която владѣе духа му и обуславя прѣко дѣлата му, е неведнажъ внушително изказана чрезъ речитъ на главното лице. Ясно е: тукъ говорятъ спомени отъ нѣкога, може би отъ времето, когато презъ 1835—1836 г. Неофитъ спохожда Унгария (Будапеща) и има възможностъ да се запознае съ образовани български търговци, синове на забѣгнали отъ кърджалиитъ и военнитъ опустошния свои сънародници. Фикцията въ диалога, съ тѣзи последователни срещи на любородеца, отговаря по всѣка вѣроятностъ на нѣкои истински сцени и разговори.

Диалогътъ се разпада на три части, съобразно съ смѣната на обстановката и на събеседниците. Въ първата частъ любородецътъ отъ чужбина, представенъ като „Матере Болгарии Сынъ“, разговаря съ нѣколкома български търговци, дошли изъ разни области, относно живота на българитъ въ Турско. Търговцитъ сж представени като колективна личностъ, подобно на чорбаджиитъ по-късно. И още отъ първитъ въпроси и отговори поличава разликата въ общественно положение, възпитание и езикъ на събеседниците. Любородецътъ, който знае потеклото си и обича страстно отечеството

на своитъ дѣди, но не познава работитъ въ Турско, иска да научи, какво се върши тамъ и какво е положението на народа. Търговцитъ, народни хора, които трѣбва да си мислимъ като габровскитъ „кърджии“ отъ началото на XIX вѣкъ, както тѣ изнасятъ на пазаритъ въ Брашовъ, Будапеща, Виена и други австроунгарски градове разни домашни стоки, отговарятъ просто-внатичко, на живописенъ народенъ езикъ, примѣсенъ съ турски думи. Тѣ сж донесли за проданъ „трѣвненска стока“, т. е. разни конски потрѣби, както и коприна, аби и други нѣща. И отъ дума на дума идва се до теглото въ България, за което тѣ се въздържатъ отначало да говорятъ, ублажавайки само любородеца, че е билъ честитъ да се роди и да живѣе въ една правова държава. „Не ни питай вече за наша пуста Болгарія... Като си помислиме що теглиме!... Чи ако не ны ся свидяха дѣчата ны... мъртвы, а не живы ся вращахме!“ Любородецътъ е смаянъ отъ такова отчаяние. Състрадателенъ патриотъ, той недоумява за причината на тази мрачна решителностъ у наивнитъ и добри хора и забелязва: „Като слушамъ, сърдцето ми изгоре!“ Той е запомнилъ отъ разказитъ на баща си и майка си за върлуването на делибашии, кърджалии и други насилници въ Турско, но е мислѣлъ, че това време е преминало безвъзвратно и че сега се живѣе спокойно и сигурно тамъ. Въ действителностъ, работитъ не сж се подобрили ни най-малко, споредъ тия искрени свидетели: „Въ Болгарія каквито грозны, умразни и гнусавы работи са чинать... тия нито са за слушане, нито за сказване...“ И което е най-печално: българскитъ народъ страда отъ „своевѣрцы...“ Удивенъ отъ подобни съобщения, любородецътъ става все по-настойчивъ въ жаланието си да узнае цѣлата истина. Но събеседниците му не сж още разположени да правятъ разкрития и му заявяватъ: „Не пытай повече, чи ще си повече наскарбишъ и натровишъ сърдцето...“

Диалогътъ е оживенъ и отривистъ, той издава известна способностъ у Неофита за вживяване и за поддържане на драматично напрежение. Особено ясно изпъква контрастътъ между по-сдържания, европейски възпитания, замечтания по далечната си родина патриотъ (който идеализира въ романтиченъ духъ старото Тър-

ново) и българина от робската земя, с неговата простодушна естествена реч, прошарена с турски думи, неговия грубичък хумор или неговите гнѣвни проклятия. Когато любородецът се чуди, че сънародниците му пустосват „сладчайшее имя наша всеобщая Мати Болгария“, тѣ, еснафлиитѣ-търговци, му забелязват: „Милий братко! Шукиръ стружайте на Бога че ви е кортулдисалъ... Що ви трѣбва да слушате такива утровни хаберы! Гледайте си кефа... Въ Болгарія каквито грозны, умразны и гнусавны работы са чинатъ, тыя нито за слушане, нито за сказване... Трѣбва нѣкой да е скорописецъ, чи да сѣдне нѣколко години да писува...“ Ето единъ примѣръ отъ разговора, гдето народнитѣ хора отпрашатъ познайника си М. Б. С. („Мати Болгаріи сынъ“) да разпита тримата чорбаджии въ съседното кафене:

„М. Б. С. О! та ти христіани ли са? Воистинну азъ ги имахъ неотмѣнно чи са турцы...“

Отв. Охъ!... Господине! Хіліада ката е било по-добрѣ да са ся потурчили и бащите имъ и ти, а не що са ся погречили — да имъ исохне трепроклятія корень...

М. Б. С. Недѣйте любезніи, недѣйте кле... Любите враги ваши — говори Евангелието... Изъ кой градъ са ти?

Отв. Изъ Мега Терново — да даде Богъ да си не идатъ — но дано пукнатъ тува, поразилниците трепрокляты...

М. Б. С. Изъ Велико Триново ли? Отъ Тринова града! Тринова града! Нѣкогашъ на нашите преславни праотцы царствующій и престолний градъ! а нынѣ стоишъ отъ славата си пустъ! Увы! Прожаленная Матерь Болгарія!... Ты горка! Ты си само остана за оплакване достойна! Сирото! Какъ ли можешъ да терпишъ! Сама като познавашъ, и сердцето си смертно наказвашъ! Явно чи отъ свѣтат е срамота! а отъ Бога колико ли е грѣхота!... — Чи оныя нынѣ троицата които хвлязоха въ джамліата одая — ти изъ Велико Триново града ли са? и христіани ли са, безъ всяка речъ? Ти призъ денеси... азъ имъ говоря болгарски — а ти ми ся отговориха по турецки: рекоха: бисъ болгаръ де иль...

Отв. Познавашъ ли братко що ти рѣкохме, по-добрѣ да не ся раждали е било — да ны прости Богъ — ама за общенародно бахтъ са злакъ, кучките ги испыкали... до прощавашъ... Кой ще муче сиромасите; ако не са таковы трепрокляте дяволски сынове? Ти са испыканы само за зло...

М. Б. С. Тако ви Бога... убадете ми тарговцы ли са, или чорбажи?

Отв. Да ги поразѣ Богъ... Тука не халтъ яедже-клеръ... Тарговцы са показват... Донесли урташка, на сила взята стока от сиромаси... Сахтены и копріна...

Когато дълбоко покрусенитѣ българи отказватъ да пояснятъ „тая достопаечна трагедія“ на народа си, любородецът се обръща за отговоръ къмъ тримата търновски чорбаджии. Тѣзи важни господа не само сж донесли за проданъ „на сила взята стока отъ сиромаси“, но сж и най-върли гонители на всичко българско, като слѣпи орждия на фанариота-владика въ Търново. Въ разговора си съ тѣхъ, въ втората часть на диалога, любородецътъ отъ чужбина пристѣпва предпазливо къмъ разпита си, давайки си видъ, че не знае нищо. Търпеливо понася той цинизма на грѣкоманитѣ, напоени отъ омраза къмъ рода си, и само съ прикритъ хуморъ гледа да отбие несъстоятелнитѣ имъ твърдения. Тия чорбаджии държатъ на своето съсловно достоинство, присмиватъ се на свободата и равенството на гражданитѣ въ чужбина, презиратъ българската книга и българската просвѣта и раболепно величатъ и защищаватъ грѣцкитѣ владици. Слушайки ги, любородецътъ губи търпение и, като двойникъ на отца Неофита, оборва иронично грѣко-чорбаджийскитѣ притезания, или разкрива ловко и смѣло произволитѣ на търновския владика. Тримата чорбаджии прибѣгватъ често въ дръзкото си самомнение до турски изрази, на каквито сж свикнали отъ сношенията си съ турскитѣ власти. Тѣхната надменность и тѣхниятъ съсловенъ предразсѣждкъ поличаватъ напр. въ впечатлението имъ отъ европейскитѣ епископи: „Гледаме ги трагнали като поповы, варвят само сос одного или двама діакони по пугатъ — и сѣдятъ чи ядатъ хлѣбъ на една софра заедно сос протосингелите, архимандритите и сос діаконите си, по силата владычнина не берат... Ама владыцы... хаа!“ И въ глупавото си увлѣчение тѣ скланятъ да за-

доволяят любопитството на събеседника си, като му опишат разкоша, тържествената обиколка из епархията и обирите на търновския владика. Любородецът, който отдавна кипи, но сдържа гнева си, забелязва: „Мене ся вижда туй странно! чудно! и неприлично!“ Но чорбаджиите не премълчават алчността и егоизма на владиката, не крият и своето студено безразличие към собствения си нещастен народ. Спокойно и съ видимо самодоволство описват тѣ влашкия деверъ (обиколка) за събиране такси и глоби, при съдействие на чорбаджииската клика, така че любородецът се вижда принуденъ, при въпроса имъ: „Проумѣ ли сега колико иматъ фаркъ (разлика) нашите владици отъ вашите?“ да отговори: „Проумѣхъ... Воистину колкото отъ адската преисподня глубочина до емпирейската превиспеннѣйша височина!“ Сарказмътъ ще се повтори и по-нататък, когато трѣба да се заклеми позорното поведение на чорбаджиите-грѣкомани: „Азъ мога да река чи владиците и чорбаджиите не правятъ добръ... или подобръ да река совѣмъ незнайтъ що правятъ... или найдобръ и чисто да река: ... и таковѣ чорбаджи не са нито болгары, нито греци, ни христѣаны...“ Градацията на изобличението е въ правилно съотношение съ повисяването на афекта, достигналъ най-сетне до изразитѣ: „Чудно! Срамно и за смѣхъ достойно нѣщо“; или: „Туй щото правите на болгарите выя сос владиците си, то не е христѣанство... но е всесовершенно безбожно и безсовѣстно тиранство!“ Неподправениятъ гласъ на отца Неофита звучи съвсемъ ясно въ тѣзи грѣмотевични филипики на любородца, прошарени често съ народно-пословицната мъдростъ: „Всякого да пази Богъ, от сиромашъ кога ся убогати, и от влаха потурчен, и от болгарина погречен... а найвече ключекъ увладиченъ!“ Чорбаджиите обаче не се смущаватъ отъ правдивата критика. Доволни отъ властта и облагите си, тѣ заявяватъ цинично и безъ всяко колебание: „Намъ да е добръ — чи кой какво ще нека си говори!“ Накрай любородецътъ изсипва още веднажъ яда си: „Луды! Владыцы и чорбаджи воистинну, луди! До кадѣ ги кара дяволат имъ!!! Не памтятъ ли? що латиха призъ години си... Чи тѣ поврага — но горките болгары! За влашки и ваши чорбаджииски лайняныцы — за правда толики

години страдаха...“ И съ този намекъ за събитията отъ 1821 г. (презрително-драстично характеризирани като „лайненици“), когато грѣцките интриги хвърлятъ въ нечувани беди невинните българы, завършва любородецътъ полемиката си срещу непоправимите врагове на българското национално, обществено и културно въздигане.

Третиятъ разговоръ се води между любородца и чистосърдечните истински българы отъ първия разговоръ. Сега тѣзи хора сж дошли на посещение у любородца, и той има възможность да прояви както своето най-широко гостоприемство, така и своята сърдечна привързаностъ. „Азъ не мога ви изказа на днешняго дня моята неизреченна сърдечна радостъ и веселие... Нинѣ е начало на приятелството ни... Безвсяко церимоние, свободно сѣднете.“ И той ги кани на трапезата и ги предразполага съ благи думи за разкриване на душата, както това тѣ не сж преживѣли никога дома си. И тѣ преспиватъ въ къщата му, за да подкачатъ беседата на другия день. Злѣчниятъ езикъ и иронията на любородца по адресъ на родоотстъпниците се смѣняватъ съ нѣжно внимание и най-топло участие въ сждбата на потиснатия народъ. Съдържаните по-преди търговци ставатъ разговорчиви, отговарятъ съ готовность на въпросите и рисуватъ злочестините въ отечеството си безъ всяко стѣснение. Главното обвинение за неуредици и насилия между българите въ Турско се насочва противъ чорбаджиите-грѣкомани. „Сатанинските“ действия на тия не могатъ се изказа накжсо; нуждни сж години, за да се опишатъ пълно. Ако българските свещеници сж неграмотни и не поучаватъ въ черквите; ако училища не се строятъ; ако навредъ владѣе сиромашия; ако най-необходимите вещи въ една селска къща се продаватъ на безценица отъ полицията; ако черквите се затварятъ, свещеници афоресватъ и добри хора пращатъ на заточение, — всичко това, заедно съ много други неправди, се дължи на „единородните“ чорбаджи и на тѣхния вдѣховителъ, владиката-грѣкъ. Какъ православната вѣра се продава на народа, и то прескжпо, и какъ на българския народъ, смѣтанъ долу отъ циганите, не се позволява да има свое духовенство, — се излага съ разяснения и съ тиради на възмущение, които знаемъ и отъ Просвѣщенни

европейцъ. И накрай любородецътъ жигосва (като сжщински двойникъ на автора) цѣлата тази система на фенерската измама: „Слѣпы са воистинну и телесно и душевно тѣя безсовѣстны светотатцы и христорпродавцы... Гордостното имъ мечтаніе, ненасытното имъ сребролюбіе и пристрастното имъ самолюбіе и тщеславіе совсѣмъ ги услѣпило и убезумило...“

Заключение въ речъта на любородеца образува насърдението за борба срещу владишкитѣ произволи. Българитѣ трѣбва да се избавятъ отъ страха си („вые ся боите от тамо, от гдѣто нема никакъвъ страхъ!“) и да се обърнатъ къмъ държавния сждъ, за да узнаятъ: 1. кой е далъ власт на владицитѣ да продаватъ вѣра на българитѣ; 2. позволено ли е на тѣзи владици да ходятъ съ тежка свита по селата, за да ограбватъ народа; и 3. има ли другъ народъ въ държавата, чиито свещеници да сж другородци и да не знаятъ езика му? Не сторятъ ли това, нека не се оплакватъ отъ неволитѣ си. Въ края на краищата — не сж толкова виновни насилницитѣ и грабителитѣ, колкото тия, които търпятъ безропотно това унижително за народната честъ положение. Правейки намекъ за собствената си сждба като борецъ срещу фенерската система, отецъ Неофитъ загатва за предателството отъ българска страна въ 1839—1840 г. и за своето заточение. „Ако ся покаже нѣкой да испроси нѣкое добро за обществото, и го предобые от държавството сос правда — изведножъ нѣкои си от вас го продават за пары — а нѣкой си ся прелашават на пешкешлици — и на... А оныя добротворцы, едни пропаждате — други въ заточеніе изгноявате — други пакъ совсѣмъ отъ свѣтат лишите — а Бога никакъ не смыслите!“ Ясно тукъ се сочи тежката отговорностъ за погубването на Дионисия Контаровъ, кандидатъ за видински владика, отровенъ отъ гърцитѣ, и за прогонването на отца Неофита отъ Търново. И покрусенъ отъ тжжни спомени и невинни жертви, любородецътъ бичува съ остра ирония безчувствеността на българската интелигенция: „Залудо! баремъ едни други не ся хулете. Тарколила са тенджерата, и нашла си похлупака — На таковѣ главы — таковы брасници“.

Трети диалогъ на Неофита, започнатъ пакъ презъ първото заточение, но довършенъ въ края на 1844 г.,

следъ освобождението му, носи заглавието: „Общесоборно-жалостний совѣтователний Разговоръ на любороднитѣ изъ Турция въ Бесарабия, въ Молдавия и во Влахия беглеци и заселени бедни болгари...“ Близъкъ по предметъ до предходното съчинение, този трудъ съдържа повече автобиографски признания и по-подробни вести за хода на черковния въпросъ. Основната идея е да се покаже, колко малко сж се промѣнили условията въ България, въпрѣки прословутитѣ реформи отъ 1839 г. (Танзиматъ), и колко неблагоприятно би било, ако се завърнатъ въ България емигрантскитѣ семейства, прокудени нѣкога отъ кърджалийски насилия, фанариотски клевети и чорбаджийски обири. Приписвайки главната вина за това народно бедствие на грѣцкото духовенство и на чорбаджиитѣ, Неофитъ бележи за бѣжанцитѣ въ Влашко и Русия, че имъ се додѣляло да седятъ въ негостоприемната чужбина и че изпратили презъ 1840 г. нѣколцина свои представители да проучатъ възможността за завръщане въ бащинитѣ огнища. Тѣзи представители се срѣщатъ съ търновскитѣ и габровскитѣ чорбаджии, съ селянитѣ отъ голѣмитѣ села, съ цариградскитѣ българи, та дори и съ самия отецъ Неофитъ, когато той се е оттеглилъ въ Лѣсковския манастиръ, недоволенъ отъ търновския владика (1841), или когато е заточенъ на Атснѣ (1843). И тѣ узнаватъ за невъзможността да се обуздаатъ фанариотскитѣ свирепства и се ограничатъ злоупотрѣбитѣ на владици и чорбаджии, за отчаянието на благоразумнитѣ патриоти, при убеждението, че не ще настѣпи нѣкакво правосждие въ страната, и за безсмислието на борбата, която се води отъ идеалисти, като отца Неофита, гонени и зле наказани отъ владишката партия. Диалогътъ показва често пѣти оживено темпо, съ оригинална нота въ езика и чувствата; ясно се долавя и патриотическото огорчение на габровскитѣ първенци, и надменно-лукавиятъ присмѣхъ на търновскитѣ чорбаджии, и наивно-откровениятъ, хумористично обогрентъ тонъ на проститѣ селяни, които говорятъ на мѣстното си наречие. Самъ Неофитъ се извежда въ диалозитѣ и въ отдѣленъ разказъ нѣколко пѣти, за да разкрие ту отчаянието си, ту дрѣзката си критика надъ чужди и свои, при нерадостното развитие на черковния въпросъ,

повдигнатъ отъ него. Така напр. презъ пролѣтѣта на 1841 г. той се е оттеглилъ отъ протосингелството си, за да не бжде свидетел на безобразията, вършени отъ митрополита, и нѣколцина „любородци“ го намиратъ въ Лѣсковския манастиръ, за да узнаятъ — какво вѣрно има въ слуховѣтъ, прѣснати отъ митрополита, че Неофитъ не искалъ да върши службата си, а гласѣлъ да се оттегли на Атонъ, за да спаси душата си; и коя добродетель е по-угодна Богу: „Токмо за себе си ли кога гледа нѣкой да му е добре, или за общенародна полза когато ся потруди?“ Неофитъ, огорченъ дълбоко, възразява, че всички слухове сж митрополитско „изхищрено измишление“, че българитѣ сж станали малодушни и не смѣятъ ни да гъкнатъ, за да изнесатъ злоупотрѣбитѣ на митрополита, и че всичко единъ день ще излѣзе на яве. „Но ние, горките, добавя той, не знайме, дали щемъ остана живи, да видиме и да имъ още единъ путь докажа. . . Азъ си ги знаяхъ, но ревността ми мя измами чѣ като лудъ ся трудихъ на дяволско село да учина добро — чѣ си найдохъ смертелното зло! Но всеблагий неще ме остави до край на митрополитското злоухищрение! Зная чѣ много ще страда, но все ще да ся избавя съ Божията воля. . .“ Любородецътъ, трогнатъ отъ тази тѣжна изповѣдь, забелязва: „Воистину е мучно въ невообразованій народъ да му ся учини полезното — но и до толико нечувствие бива ли, да не чувствуватъ нашитѣ болгари народосасипното си митрополитско и грекомано-чорбаджийско тайноковарство!“ Неофитъ, който знае добре и човѣшката природа, съ слабоститѣ ѣ, и робската душа на нѣкои българи, отвръща: „На то ся не чудете, . . . но въ Бож. писание и въ церк. и свѣтовни повѣсти и лѣтописи проникнете . . . и ся увѣрете, че безъ просвѣщение човѣкъ е по-несмисленъ и отъ скотовѣтъ и по-свирепъ и ненаситенъ и отъ звѣроветѣ.“ И той излага подробно историята съ предателството отъ страна на търновски, габровски и еленски чорбаджии, които скрили народнитѣ прошения за български епископъ и срещу подкупъ отъ патриарха се отказали отъ искането си за назначаването на българския кандидатъ, Неофита Бозвели, въ Търново. Жива болка говори отъ цѣлото това правдиво изложение, както и отъ разказа по-нататѣкъ, гдето Неофитъ открива, какъ

се избавилъ отъ първото си заточение, за да се яви между смаянитѣ цариградски българи и ги изобличи за тѣхното непостоянство:

„На августа месеца 31-го (1844) то като говоряхме въ Цариградъ въ Балкапани, ету ти внезапно чѣ и архимандритъ Неофитъ излезе и сѣдна при насъ! Почудиха ся всичкитѣ които го видѣха внезапно и неусетно и всичкитѣ останаха замръзнали вцепѣни. Онъ ги изгледа умилно и жялостно и молча му потекоха като рѣки сълзи изъ очите! Постоявъ мало и имъ рече: Горки мати Болгарии рожби! Чѣ ся умолчахте? Проумява ся чѣ ся уплашихте, чѣ безъ патриархско дозволение излезохъ изъ четирегодишното си ядоутровно и смертоносное заточение и дойдохъ при Васъ въ Цариградъ. . . Небойте ся синко! Небойте ся! . . . И оставайте си сбогомъ, пакъ щемъ ся видя. . .“

Сцената съ тази изповѣдь на милость и на укоръ, съ тази дълбока покъртеность на мжченика, щастливъ да се види отново между свои близки, нѣкой отъ които сж му останали вѣрни, бидейки готови за нова борба съ заклетия народенъ врагъ, заслужва голѣмо внимание като психографски документъ. Неофитъ не желае да продължи беседата си подъ напора на вълнение и на недоволство и едва на 8 септемврий отново може да припомни на познайници и приятели, при нова среща, за страданията и разочарованията си: „Азъ тия четири години чѣто смертелно страдахъ, то бяхъ само да познае свѣтатъ болгарското нечувствие и да проумѣе на болгарите услѣплениятъ умъ, помрачениятъ разумъ и безсовѣстието имъ! За нихъ който плаче, безъ очи остава — а они го правятъ, чѣ е безумень. Они, които ги сасипватъ, нимъ ся кланятъ като на богове. . . Обаче ето пакъ си учинихъ по Бога народната должность и имъ отворихъ путь на султанската капиа — когото прочее гдѣ боли да иде да си обади болезката. . .“ И доволенъ, че е открилъ достѣпъ на сънародницитѣ си до Високата порта, за да се оплакватъ и получатъ правото си срещу фанариоти и всѣкакви мѣстни угнетители, той забелязва съ сарказъмъ за апатията и празнитѣ обещания на тия сънародници: „То отъ Бога ако стане, ще стане, а то отъ нашитѣ туркоземски българи само по одаите изъ ханища сосъ лафъ бащи пелафъ, по воздухъ

мостови и калета мечтателно са правят... Они всякому всячески си общаватъ — но само словомъ — а като дойде време дѣломъ, тогасъ ся отричатъ и като мишки по дупки въ одаите си ся криятъ и намичатъ! Чи за туй са испаднали и въ туй достоплачевное состояние! Но и за нихъ добръ е Господь — то е отъ невежество!"

Въ края на този диалогъ пратеницитѣ на емигрантитѣ докладватъ, че завръщането въ България е безцелно и опасно и че най-доброто, което могатъ да сторятъ свободнитѣ българи, е — да приготвятъ едно обстойно описание на работитѣ въ отечеството, което да напечататъ и прѣснатъ по свѣта, та „комуто ся поревни“, да знае какво го очаква отъ „грековладичитѣ и грекомано-чорбаджитѣ“. Завършекъ образува възклицанието: „Бедная Мати Болгария! Беднейшии и твоите рождби!“ и стиховетѣ:

Тяшко на ония, които живѣятъ въ Болгария!
Чи ги пие многоглавна бѣломорска идра змиа!

Все въ края на 1844 г., когато Неофитъ е на свобода въ Цариградъ, възниква единъ малкъ диалогъ отъ осемъ страници, озаглавенъ Здравяго разума разговоръ. Разговарятъ тукъ двамина „любородни, сущи Мати Болгарии рождби“, Любомиръ и Драгомиръ, които сж завършили Бейската академия въ Букурещъ и познаватъ добре живота въ културнитѣ държави. Двамата образовани патриоти обсъждатъ положението въ отечеството си и се съгласяватъ въ мнението, че се налага непримирима борба срещу фенерското духовенство, като се изнесатъ предъ Високата порта всичкитѣ му пакостни дѣла. Отъ беседата ни облъхва познатиятъ страстенъ темпераментъ на автора, съ тия ядовити укори противъ гръцкия „лукавъ и бѣсноватъ духъ“ и съ тоя енергиченъ зовъ за народенъ сговоръ, като се преодолюе пасивностъ и малодушенъ страхъ отъ Фенеръ.

Непосрѣдствено следъ този краткъ диалогъ, и въ същата тетрадка, бива записано едно изложение отъ 16 страници, отчасти въ разговорна форма: „Вопросъ любороднаго въ Бесарабии рожденаго Мати Болгарии сущаго сина.“ Както въ предишнитѣ два по-големъ диалози, тукъ се явява единъ израсълъ въ чужбина патриотъ, който се срѣща съ свои сънародници въ

Турция, узнава за теглото имъ подъ духовната гръцка властъ и накрай имъ препоръчва да се отнесатъ до султана, за да се освободятъ отъ този „грековладишки и грекомано-чорбаджийски бутракъ“ (бодилъ, холера).

9

Презъ време на второто си заточение Неофитъ съставя два животописа, единиятъ отъ 1846, а другиятъ отъ 1848 г. Първиятъ се отнася до трагично загиналия ученикъ на Неофита, манастирския послушникъ Николай Димчовъ отъ Самоковъ. Роденъ въ 1825 г., този вдовишки сиракъ прави впечатление на всички съ кротостта и способноститѣ си, поради което Неофитъ го взима въ Хилендаръ подъ закрилата си, дава му уроци по черковнославянски и го издържа да се учи по гръцки въ школата на Карея. При опита за бѣгство на Неофита отъ заточение Николай, който се привързва силно къмъ благодетеля си, бѣга сжщо съ него, но се разболява и умира скоропостижно. Неофитъ не може да прежали своя духовенъ синъ и решава да спаси спомена му въ една биография. Отъ тази биография е запазено само началото: хилендарци я разкъсватъ следъ смъртта на Неофита, за да унищожатъ неблагоприятнитѣ за тѣхъ, за тѣхната суровостъ къмъ ученика, разкрития. Трѣбва да се съжалева за тази загуба, понеже Неофитъ е изнасялъ, изглежда, много свои лични преживявания и спомени, заедно съ любопитни наблюдения върху манастирскитѣ нрави. Отмѣна за всичко загубено въ тая живо и естествено написана хроника, гдето диалогътъ има пакъ надмощие, ни дава отчасти преписката на Неофита съ ученика му. Въ нея, запазена въ голѣмъ дѣлъ, ние намираме пълната картина на промѣнчивитѣ чувства на заточеника, съ толкова надежди за избава и често изпадане въ меланхолия, при мълчане и бездействие на приятелитѣ въ Цариградъ и България. Въ нея се съдържа и цѣлата нравствена философия на монаха-патриотъ, у когото благородство на сърдцето и чистота на религиозната свѣсть придаватъ несравнимо величие на мисли и чувства предъ духовния синъ. Дълбоко върваща натура, Неофитъ отправя страстна молитва къмъ Бога, за да намѣри облекчение на мжката си; или пъкъ, по-

край усилената си книжовна работа, търси въобразена беседа съ ученика си, къмъ когото е бащински и нѣжно привързанъ, тъймейки го за свой наследникъ и приемникъ въ апостолското служене на народа. Изпадналъ въ мрачно настроение при първото си заточение въ Дионисиатъ, между гърцитѣ, Неофитъ се изплаква презъ 1844 г.: „Гледамъ, че немами отъ никадѣ нѣкоя утѣшителна вѣстъ за освобождениа. То, то мя трови!!! Всеблагий прочее да ни просвѣщава . . . и освобождава. Той като всевѣдецъ ми знае смертноотровното сердце, до смерти преоскорблената ми смущенна, окаянна и бедствующа душа!.. Той познава искреннѣйшата ми къ тебѣ разпалителна по Бозѣ духовно-отеческая совосторгающа мя любовь! . . . Предови ми ся и ми предодѣя! Изгледаха ми ся очитѣ да гледамъ! . . . Отчая ми ся отъ любородцитѣ надеждата, която ми даваха до два месѣца! Ето чи минаха четири! . . . Въ затворъ като злодѣя и безъ любезнитѣ си по Бозѣ чадца!“ И месецъ по-късно: „Гледай дано имами отнѣкадѣ нѣкое писмо — ступихся сиромасъ! и самъ болѣнъ!“ Или: „Погледвамъ на всякадѣ дано отнѣгдѣ получа нѣкое писмо, да разбира что ся чини за свободжението ми! Но отникъде ничто. . .“ И въ този тонъ пише Неофитъ често, особено презъ второто си заточение.

Николай, като наивно момче, което не влиза дълбоко въ душевнитѣ бури на учителя си, не отговаря редовно на писмата, а това сърди и огорчава силно болния заточеникъ, лишенъ отъ близки, предъ които би могълъ безъ стѣснение да излѣе болката си. Веднажъ, презъ май 1844 г., Неофитъ сжди: „Но что да ти сторя — младоста си не познава лудоста! Требва да ѝ терпи староста!“ После, като негодува срещу бездействието на приятелитѣ си, кори ги съ народнитѣ пословици: „Когато нещѣ нѣкой си да мѣси, весь день брашно сѣе. . . Мучно е, говори простата пословица, за да кадиши мъртваго, да поишъ пияннаго, и да ти познаятъ доброто. . . Безъ дно крина, праздна житница.“ И като кори Николая за слабата му отзивчивость, заявява му отново: „Чини ми ся прочее, чи ся позналъ, кой тя о Христе сущо като своего люби и има и до край живота и поживотъ по возможности да ти благодѣтелствува. . . Премилий ми Н.! На лотоузвлена смертоносна рана

мало не жарава, но върху ѝ косъмъ да падне е много!“ А другъ пжтъ, откакъ изъ болезнената си чувствителность е употребилъ по-силни укори къмъ ученика си („Неблагодарний сине! Терниемъ остримъ красящимъ се крине!“), Неофитъ се отказва бързо отъ гнѣва си („Злобата не токмо честнейши лица тровя, но и войски повдига, области опустошава и силни царства до основание разорява“) и спокойно заключава: „Не скорби, че тя погальчавамъ по нѣгдѣ си въ писмата си. То не е за зло . . . и азъ не тя галча отъ ненавистъ, но отъ искреннѣйша по Бога любовь, за доброто ти.“ Неофитъ съветва Николая да не изоставя образованието си и да бди надъ поведението си. Както винаги, той прибѣгва до афористична мъдрость, често пжти въ римувани изрази: „Само ти синко ся обхождай цѣломудро и честно, и залѣгай въ словесното учение и просвѣщавай си разуматъ, за да познаешъ правдата и истината. . . Знай добре, че мѣстото чловѣка не освѣщава, но чловѣкъ мѣстото. . . Волъ отъ рогата, а чловѣкъ отъ устата се везва. . . Мисли, чи каквото ся обещаваме во име Божие неотменно треба по возможности да го исполняваме — не само словомъ, но дѣломъ — да ся не показваме отвѣнъ овци, а внутрѣ волци. . .“ И Неофитъ насърдава въ дълги писма момъка да продължи съ ревность възпитанието и учението си: „Залѣгай докато си въ богодарованната си златоцвѣтущая возрастна младость . . . и да станешъ на своеобразното си общество благодѣтелно украшение. . . слава на родатѣ си — отрада и утѣшение — жезлъ въ староста ми и подкрѣпление, при смерта ми спокойство и прохладжение, и по нея память и ублажение. . . Подари милостивий Боже!“

Преписката изобилствува съ подобни съвети, благословии или укори къмъ момъка, който, искрено привързанъ и признателенъ, проявява готовность да сподѣли всички лишения на стареца си, за да го съпжтствува после въ смѣлата народностна борба. Неофитъ е обаче озлочестенъ да види неочаквания му край и да загуби така единичката си нравствена опора малко преди смъртта си. Известна отиѣна за Николая има той за кратко време въ другъ единъ младежъ, дошелъ на Хилендаръ презъ пролѣтѣта на 1848 г. Това е дяконъ Григорий Нѣмцовъ, послешниятъ русенски митрополитъ.

Когато узнава историята на бедния Неофитъ и го вижда въ най-окаяно положение, изоставенъ отъ събратята си хилендарци и зле боленъ, той се настанява въ килията му и харчи собственитъ си сръдства, за да му помогне нѣкакъ. Григорий му повѣрва намѣрението си да действува въ Цариградъ за избавата му, и Неофитъ съставя тогава отъ негово име Разговоръ съ единъ бесарабски болгаринъ, гдето въ формата на разказъ и на диалогъ се излагатъ впечатления на Григория отъ срещитъ и отъ обноситъ на хилендарци къмъ заточеника. Съчинението бива тъкмо тъй разпокъсано отъ калугеритъ, както и житието на Николая, и то все по същата причина. Спасената малка частъ (петъ листа) е обаче твърде важенъ изворъ за животописа на Неофита, съ разказа за последнитъ му дни и съ изповѣдитъ за претърпѣни страдания и унижения. Изразително и правдиво сж описани припадъцитъ на Неофита, които изнуряватъ организма му и помжтватъ ясната му доскоромисль; острата му тжга да бжде изоставенъ отъ сънародниците си („май мя е гнусъ и ядъ да ги смишлявамъ, и мразя да ги спомянувамъ“); и грубото отнасяне на калугеритъ, за които волята на патриарха е законъ, а паритъ — единчѣкъ кумиръ. Да бѣше запазенъ този трудъ, не въ фрагментъ, а изцѣло, ние бихме имали интересна успоредица къмъ житието на Софрония и втората ценна автобиография на единъ голѣмъ български възрожденецъ.

10

Значителенъ биографски и психологически интересъ представятъ и стихотворенията на Неофита, писани между 1842 и 1848 г., като изповѣдь на вълнения, гнѣвъ и убеждения, които налагатъ печатъ не само на диалозитъ-сатири, но и на цѣлата преписка. Още въ Детоводството си отъ 1835 г. Неофитъ помѣства нѣколко малки поетически опита, отъ които може да се заключи, че не нему се пада честта да бжде предтеча на Чинтулова или Славейкова. И по-къснитъ му стихове, които напомнятъ любителската поезия у насъ отъ първата половина на XIX вѣкъ, идватъ да покажатъ недвусмислено, че Неофитъ е, по ироничния изразъ на Сервантеса за самия себе си, „по-добре запознатъ съ

нешастията, отколкото съ стихосъчинителството.“ Нашиятъ буенъ агитаторъ не обладава нито творчески заложби, нито техническа рутина, нито какво и да е познание на голѣмитъ чужди поети отъ своето време. Въ тая точка на дейността си, както и въ неукротимото си ратоборство, той удивително напомня съгражданина си Раковски. За поезия Неофитъ се залавя само по случайно подражание на нѣкои образци въ черковно-славянската литература, лишени отъ сила и оригиналност, и тази поезия изразява ту спокойни размисли, когато трѣбва да се развиятъ нѣкои прозаически идеи въ мѣрена речъ, ту истински, неприкипѣли вълнения, за които трудно би се намѣрилъ естественъ художественъ езикъ. Дидактически-разсѣдъчни или страстно-лирически по тонъ, тѣзи упражнения иматъ за насъ значение само като показалци за вътрешния животъ на голѣмия напоренъ борецъ. Тѣ ни поставятъ ту предъ Неофита-педагога, когато напр. той напжтва ученика си Николая да бжде прилеженъ „въ граматическомъ учении“; ту предъ Неофита-приятеля, който кори, моли, заклева другаритъ си за съдействие; ту предъ изоставения на сѣдбата си заточеникъ, жертва на преследвания отъ чужди и на безучастие отъ свои, който клейми позора на фенерскитъ агенти или изплаква мжката си, все въ писма до приятели. Въ стихове отъ 1842 г., писани въ Хилендаръ, той, изоставениятъ отъ всички, дава такъвъ изразъ на разочарованието си:

Ахъ! който за Болгариата съ слези плаче!
Прилича му въ заточени да се влаче!
Вещитъ му да ся взематъ и да ся саблече!
Голъ да ходи и да няма въ какво да ся облече!!!

Тѣзи стихове стоятъ въ връзка съ разказа на нещастника за внезапното му дигане отъ Лѣсковския манастиръ и изпращането му въ Хилендаръ, при което дори следъ нѣколко месеца той, ограбениятъ отъ владиката, трѣбвало да носи „раздрани, скапани и неопрани дрехи.“ Следъ двегодишенъ затворъ, премѣстенъ въ Зографъ, Неофитъ предава скръбта си въ такава елегия:

Ахъ случайная напрасна судьбина!
Немилосердная грозная богиня!
Смертно м' устрелявашъ, да въ годинъ стана,
Полмертъвъ седя, мошь ми не остана!

Есень ся начина, зима приближава,
А никой никого братски сожелява...
Буйни вѣтрове начина да вѣять
Свят' Атонска гора варло люлѣять
Престах' славий, пещер' съ пустин' пѣять...

Бързо обаче той минава тукъ къмъ сатириченъ
тонъ, смисляйки коварството на враговетъ си и лице-
мѣрието на калугеритъ-сънародници:

Друго предлагать... а друго тайно дѣють!
Високото ниско, странното равно изравнявать.
Лжата истина, кривдата правда потвърдявать!
О пустиннии жители! небесни синове!
Чрезъ покривало притворности красящихся кринове!
Живителний зефиръ ще да повѣе,
Покривало притворности ще да развѣе;
Свѣтлозрачная зарѣ ся блѣсна,
Тартаромрачная прелясть ся прасна!
Дебри, пропасти, ако и молчатъ,
Но гори и холми начина да галчатъ!
Правдата ако ся топчи и истончава,
Но не ся скасва и не ся скончава...
Омира, Вергилия и Овидия призовава
Въ пророкъ Иеремиа и Давида уготовлява
Жива обстоятелнѣ да я представятъ
И отъ притворности да я избавятъ,
Предъ всички на обща полза да я предложать
Суша както е свята, да я изложать
Притворци да я сквернятъ, за да не можать
Но въ вѣчная пропасть да ся отложать...
О всезнающий и правосудящий Боже!
Ти знаещъ какво духъ мой изнеможе!
Освѣнь благодѣя твоя кой ще ми поможе?
Да мя избави отъ сихъ кой л' ще возможе?
Вседушно проче къ тебѣ припадамъ,
На судбите ти совсемъ ся предавамъ.
Вѣрвамъ чи до край не ще мя оставишь
Во милостии скор' ще мя избавишь,
На постниците святи да не додѣвамъ
А отъ законитъ имъ да не одѣвамъ
Защо тии вѣшно друго показвать
А пъкъ вътрешно инакъ наказвать
Отъ четиредесѣтъ лѣта злоба запазвать
Кадъ намѣрять время тогасъ я показвать...

И така Неофитъ ще тжгува, ще се моли, ще би-
чува въ едно и също стихотворение, мѣнейки темитъ
на лирическата си импровизация въ зависимост отъ
хрумвания и настроения на деня. Природата — ту на
есень, при замирането ѝ, ту на пролѣтъ, при разцвѣта ѝ,

— той често призовава за свидетелъ на мжката си, така
че презъ четвъртата година отъ заточението си той
чувствува радостното пробуждане на животъ въ гората
като безутешенъ контрастъ къмъ своята физическа не-
мощъ и душевно притѣснение:

Охъ! Начнаха оживителни зефери да вѣять!
И всите земни садове да зеленѣять...
Сладкогласни же славии! громко да пѣять!
Гори съ планини радостно да с' веселѣять...
Различни цвѣтия! весело да цвѣтятъ!
И вситѣ птици! радостно да цвертятъ!..
Ахъ! Мен' ли сж даде въ затворъ да умирамъ?..
Катъ гледамъ и слышамъ отъ жалъ да премирамъ!..
О! Милостивий и всезнающий Боже!
Помилуй, чи душата ми изнемогне!

И пакъ отъ това елегично и молитвено настроение
той минава къмъ буйна ненавистъ, къмъ сарказъмъ
срещу гонителитъ си, лучейки този пжтъ търновския
митрополитъ Неофита, заради срамния му животъ и
пакостната му дейность:

Седмоглавная идро! преутозна,
Крокодилская ненаситн' злобо! притворна!
Аспидохиная утрово растворна!
Гордостна сребролюбивая пазва! утворна!..
Отъ сатани аспидо убаянна!
За славолубия совсѣмъ замаянна!
Ризояростная ядбо ненаситна!
Болгарскому обществу совсѣмъ сасипна;
Хотя и найсвирѣпъ си, но престан' и поспри ся...
Мало в' себе си дойди, и посмилися...
Постой неукротиме! Поукроти ся...

Навѣрно и самъ злочестиятъ отецъ Неофитъ, следъ
тѣзи яростни нападки, се е чувствувалъ поне отдалко
успокоенъ, за да продължи другата си книжовна ра-
бота, нетърпеливо изчакайки освобождението си. И ко-
гато това освобождение дойде и той е окриленъ за
нова борба въ Цариградъ, отъ перото му ще излѣзатъ
такива ликуващи стихове, въ писмо отъ октомврий
1844 г. до ученика му свещеникъ Хрисантъ Новаковъ
въ Свищовъ:

Ти добръ знаещъ чи тоя свѣтъ е кат' цвѣте
Варти ся и играе като малко дѣте...
Кат' колело! скоро ся вarti обраца,
Внезапно! горнѣ долъ и долнѣ горѣ завраца!

Преизпълненъ по-нататъкъ, въ това стихотворение, отъ радостъ, че е свалилъ веригитѣ си и че може да прикове на позорния стълбъ Неофита Търновски, на- шиятъ поетъ се носи мислено къмъ роднитѣ предѣли, къмъ Стара-планина, и има такова митическо видение, въ съгласие съ розовитѣ си надежди за успѣхъ въ народното дѣло:

Рокъ, Судба и Фортуна! на връхъ Марагедикъ ся пригра-
Хоро играючи! крехнато ся вартатъ, завращатъ! щатъ!
Мудрии же музи! различни цвѣтия собирать!
За прекраснии вѣнци! да плетатъ ги отбиратъ...
Съ торжественни пѣсни слично припѣватъ!
Рачителей мудрости! истѣнно вѣнчаватъ...

И въ заключение той изпраща поздравъ до прияте-литѣ си, за да знаятъ тѣ, че въпрѣки всички гонения се е наложила правдата му:

Милодрагий ми Г: златоцвѣте!
Милимъ неотмѣнно тако благопроизволете
И които за насъ питатъ — отъ насъ поздравете
И о Христѣ искреностъ покажете —

Когато обаче идва второто заточение, Неофитъ из-пада отново въ най-черни размисли и тъгата му е без-крайна. Отново той пише стихове, въ които се прели-ватъ противоположни чувства, така че песимизмътъ му често се прояснява отъ надежда за избава и за търже-ство на българската идея. Особено характерни за вътреш-нитѣ падения и подеми сж стиховетѣ отъ 1847 и 1848 г. до Андрея Робовски, които вече приведохме, както и следнитѣ отъ сжщото време, упазени въ ръкописното му наследство, гдето говори — въ надвечерие на залъза му — искрено упование въ божия промисълъ и непо-тушила любовъ къмъ народа:

Родила мя е Мати Болгария,
То Богъ знае, но и злобната змиа.
За народно добро ся старая,
Просвѣщението му желая
За то вишняго моля и славимъ,
Не зная народътъ ни дали е благодаренъ,
Той ако совсѣмъ и не познава,
Всеблагий всякому по дѣламъ воздава.
За то трябва всякий добръ да смишлява
За испадналите да ся сожелява.
За народатъ си любовъ питая,
Сердцето ми катъ воскъ истая!
Не зная народатъ ми дали познава,
Че всезнающий по дѣламъ воздава...

И въ проза той изказва тогава сжщата страсть да служи беззаветно, до самопожертвуване, на родъ и на дългъ, въпрѣки всички изпитания. Предъ Васкидовича напр. той признава (декемврий 1844 г.): „Гораздо болше состоитъ честное дѣйство единыя токмо минуты, нежели прожитія тысящилѣтнаго вѣка... Мню, яко нѣсть ни-чего тако сладчайшаго какъ любви къ отечеству: ни тако желателнѣйшаго, якоже житія въ отечествѣ: ни тако честнѣйшее, какъ положение живота за оте-чество: не бойся... Милодрагий ми любородче! Из-вѣстно всѣкъ имѣеть должность ползовати сред-ство, отечество и пріятели и именоватися честный. Чело-вѣкъ же честный есть долженъ быти совершенне честный; достоинство же честнаго человека должно необходимо быти нераздѣлимо его сердца, испол-няя должность свою“. И предъ свищовскитѣ младежи той, духовникътъ съ това високо съзнание за честъ и дългъ, въздиша (мартъ 1845 г.): „Ахъ! священная должность! Ты която у всичкитѣ въ уста словомъ ся нахождашъ, а весьма редко у нѣкои си дѣломъ ся исполнявашъ! За то ся поработчаваме отъ грековла-дыцы и отъ грекомани фараонитски толико години!“ Съ своята доказана готовность да отстоява безстрашно — и до край — дълга си, дългъ народенъ и човѣшки, Неофитъ ни се представя тъкмо такъвъ рѣдъкъ воинъ на българската идея, какъвто е все тогава и воинътъ на меча, на революцията, съгражданинътъ му Георги Мамарчовъ, завършилъ днитѣ си трагично въ заточение почти едновременно съ Неофита, и то все поради до-носъ отъ гръцката и гръкоманската партия въ България.

Презъ второто заточение на Неофита, и то по всѣка вѣроятность къмъ началото на 1846 г., възниква главното му съчинение, озаглавено Плачъ бѣдныя Мати Болгаріи, но повече познато подъ краткия насловъ, даденъ му отъ Василь Друмевъ при първото непълно отпечатване въ 1874 г. (въ „Периодическо списание“), Мати Болгария. Неуспѣлъ да обнародва, въпрѣки всичкитѣ си старания, ни единъ отъ предходнитѣ диа-лози, злочестиятъ книжовникъ преработва и слива съдър-

жанието имъ, като запазва основните тенденции и начина на излагане, за да се получи една по-голяма композиция отъ 144 ръкописни страници, която остава неговъ най-скъпъ заветъ за потомците. Работейки надъ труда си следъ като бива премѣстенъ отъ гръцкия манастиръ Лавра, гдето е твърде зле гледанъ отъ калугеритѣ, въ българския Хилендаръ, Неофитъ търси утеха и самозабрана, която му е тъй нужна, за да лѣкува душата си; но той, който не губи вѣра да види свободата си, иска да бжде полезенъ на сънародниците си съ една подробна картина на гръцкото духовно иго, способно да разпали патриотическия порив и да активизира волята за отхвърляне на чуждата иерархия. Плачътъ на Майка България е неговъ собственъ плачъ за всички народни и лични страдания, неговъ смѣлъ зовъ за свѣстяване и за енергиченъ отпоръ срещу духовната тирания. Само едно всенародно българско движение противъ Фенеръ ще бжде наградата на заточеника за толкова негови лични несрети, само провалянето на чуждата иерархия и замѣстването ѝ съ народна българска ще го примиря съ мисълта, че е билъ изкупителна жертва на скъпите национални придобивки. Защото Мати Болгария е въ очите на автора си не мемоаръ, предназначенъ за историка на борбата, а литературно-политически памфлетъ, който трѣбва да проникне широко между народа, като историята на Паисия, за да повдигне сърдцата и подготви удара срещу вѣковния врагъ на българщината. И ако е вѣрно, че Неофитъ не вижда приживе книгата си отпечатана и че тя става достояние на образованите ни читатели едва следъ основаване на Екзархията, все тъй вѣрно е, че нейните ръководни идеи, нейниятъ националенъ патосъ и нейните практически препоръки за изграждане вѣрските свободи, гражданските права и просветнитѣ успѣхи проникватъ по много мѣста въ България чрезъ грамадната преписка на бореца, въ която тѣ сж дадени все тъй убедително и пълно, съ сжщия стилъ, макаръ и разпокжсано.

Каточе ли най-близу до Мати Болгария стои първиятъ диалогъ на Неофита, Просвѣщенный Европейецъ. Разликата е само, че въ новия трудъ фигурата на европейеца отпада съвсемъ, като излишна, щомъ синътъ на Мати Болгария играе сжщата роля, и

че въ беседата между дветѣ останали лица темитѣ сж по-обстойно развити и сатирата насочена не само противъ търновския митрополитъ, но и противъ цѣлата фенерска клика. Безъ да става по-обективенъ, и наопаки, като се засилва въ пристрастието си да черни противника, неоставяйки ни една чиста точка въ нравствения образъ на гръцкото високо духовенство, Неофитъ гледа на гръцко-българските културни и политически отношения вече по-широко, използвайки опита си въ Цариградъ презъ 1845 година. Той се убеждава, че виновността на търновския владика и на търновските гръкомани бледнее предъ порочната система на Цариградската патриаршия и че ако самъ той не е могълъ да се издигне, като български кандидатъ, до епископски санъ, прѣчките идатъ не толкова отъ провинцията, колкото отъ централата на чуждата духовна власт, която трѣбва и да се обезвреди на първо мѣсто, въ интересъ на общото българско възраждане.

И така, проблемътъ, сложенъ на решение въ новия диалогъ, е този: какъ българскиятъ народъ може да излѣзе отъ окаяното положение, въ което сж го хвърлили неговите духовни потисници, фенерските владии, органи на една панелинска организация въ Цариградъ? Отъ общи размисли и протести постепенно Неофитъ минава къмъ подробни разяснения върху причини и характеръ на българския упадъкъ, като за носители на идеологията му служатъ еднакво и дветѣ лица въ диалога, твърде слабо индивидуализирани откъмъ езикъ. Зачекватъ се последователно най-различни въпроси: за поведението на турското правителство къмъ българските поданици, съ привидно добрата воля да се помогне, но съ явната неспособностъ на управниците да взематъ правилни решения, поради влиянието, което упражнява върху тѣхъ — чрезъ подкупи, интриги и клевети — патриаршията; за дейността на гръцкото духовенство въ България, загрижено какъ да убие националното съзнание на паството, за да постави голѣмата българска маса въ услуга на панелинските политически домогвания; за практиката на патриаршията да настанява на опразднените епископски катедри въ България свои кандидати, които трѣбва да ѝ дадатъ срѣдства за съществуване; за начинитѣ, по които дошли въ България нови епископи

стрижатъ безмилостно паството си, трупайки неимовърни богатства при съдействието на чорбаджийтѣ-родо-отстъпници; за поруганията и клеветитѣ, на които е подхвърленъ народътъ, щомъ се опита да се противопостави на произволно налаганитѣ владишки данъци и подири покровителството на властта; за явното гонене на всички образовани българи, които искатъ да отворятъ очитѣ на народа; за предназначено държане на този народъ въ невежество и суетвѣрие отъ покваренитѣ алчни владици, за да не се одързостява той да протестира срещу тѣхнитѣ насилия; за безгрижието на славянска Русия, крепителка на Патриаршията, къмъ българскитѣ нещастия, при което Неофитъ открито вини въ егизъмъ всички велики сили въ политиката имъ по Източния въпросъ — както това е развивалъ подробно въ особена брошура, не дошла до насъ (Лошевото руско намѣрение противъ България); и т. н. Като уводъ въ изложението служи единъ дълъжъкъ монологъ на Мати България, изказалъ нейнитѣ душевни терзания при гледката на толкова нещастия въ отечеството, а като заключение — пакъ такъвъ монологъ, гдето съ прочувствени думи се заклева българскиятъ народъ да напустне мъртвилото и да подири правото и честта си, националното си достоинство и просвѣтата си, потъпкани отъ Фенеръ.

„Не бойте се!“ повтаря постоянно Неофитъ, когато чертае новитѣ насоки на българското движение, спѣвано отъ владици и гръкомани. „Вие само както ви завещавамъ направете и не бойте се!“ настоява Мати България, посочвайки нуждата отъ просвѣта, за да се осъзнае народътъ и се прогонятъ чуждитѣ „въвропродавци“. „Колкото можете залягайте да въведете въ горка България просвѣтителното учение“; „подражайте на другитѣ просвѣтени народи“; „коликото можете се старайте и просвѣтителни книги по матерний си языкъ изваждайте“, говори тя на милитѣ си рожби. И когато синътъ я пита: „Где по-преди да дадемъ (пари), на царъ ли, на владика ли, на калугеръ ли, на монастира ли . . . и где по-напредъ да пристигнемъ на поклонение за спасение, да ходиме на Света-гора ли или на Божи-гробъ да ставаме хаджии?“ Мати България отговаря въ духа на култа къмъ разума, проповѣдванъ отъ Доситея Обрадо-

вичъ и възприетъ отъ Неофита Рилски и другъ просвѣтителъ у насъ: „Училища и учители, милии ми рождби! Тамо щатъ да ви се отворятъ зажумѣнитѣ ви очи, за да познаете на що зависи и состои човѣческото благополучие и вѣчное блаженство.“ Въ съзнателенъ контрастъ къмъ срѣдновѣковната духовна заспалостъ и плесенъта на килийната наука тѣзи пророци на националното свѣствяване внедряватъ нуждата отъ свѣтско образование, което прогонва невежеството и туря край на тжпото примирение съ насието. „То е явно, говори пакъ Мати България, чи волците обичатъ магляво време, лисиците — темномрачни нощи, а садукеофарисейството — невежеството. . . Въ марчевата ся не познава каква е боята и на такovia совсемъ не понося свѣтлината. . . За то, милии ми рождби, послушайте милата си майка и се устройте училища и положете искусни учители и нарядете милите си чада да ся просвѣщаватъ. . .“

Въ пълно единодушие съ Априлова синътъ на Мати България отрича гръцката школа, забелязвайки: „То си известна милая ни майко какви училища и учителитѣ какво учение въ горката ни България предаватъ — зачото до толико владицитѣ намъ оставятъ, а чорбаджийските синове по гречески да ся учатъ по бѣломорските школи ся проваждатъ и отъ тамо преобразени греди си дохаждатъ.“ И Мати България, като подлавя филипикитѣ си противъ гръкоманията, добавя: „То вече, милии ми рождби, ви нихъ не гледайте, — то ви всекрайно познахте чи туй нихно пусто грекоманство ви е въ туй достоплачевное и беднонапастное состояние докарало.“ Вината за този отказъ отъ своето се пада въ голѣма степенъ на покваренитѣ чорбаджии, обхванати отъ мракобесие и отъ манията да ставатъ гърци. Угаждайки на владиката, като клеветятъ родолюбцитѣ, тѣзи „двоелични лисици“ изстудяватъ чрезъ „мечтателно мудрование“ простодушнитѣ българи къмъ българската школа, българския езикъ и българското духовенство, говорейки: „То, които просятъ онуй, то само нимъ е потребно, намъ то совсемъ е на българското ни общжителство непотребно. Нашите българи са си доволни и благодарни сосъ тия владишки и чорбаджийски душе-спасителни наредби, чрезъ които преминали предѣдите, дедите, бащите и майките ни. Намъ не ни е потребно

да ставаме философи, да знаеме като тях много книга...“ И като повтаря нѣкои лични изповѣди отъ Любопитно-простий разговоръ, Неофитъ разкрива предателската роля на тѣзи чорбаджии-рѣнегати, които безсрамно твърдятъ предъ безчувственитѣ си сънародници — „убаянитѣ и замаяни като въ виръ отъ рибе-биле упоени риби“: „Тия (т. е. Неофитъ Бозвели и други книжовници и учители като него), са чудятъ какви книги още по българскиятъ ни языкъ да изваждатъ и пари да предобиятъ. Ровятъ и такови, които намъ на умъ не ни дохождатъ работи, да полагатъ да имами капукехан отъ насъ болгари въ Цареградъ, да си имами отъ българскаго рода владика, за да имъ разбираме отъ языкатъ, да си нареждаме да ни учатъ по училищата искусни учители, да ни ся учатъ дѣцата — и такови, които ни кварятъ нѣща искатъ да направятъ, които никогажъ не са били, нито щеме да оставиме въ България ни да бидатъ.“ — Че всички тѣзи безмислени обвинения хващатъ мѣсто предъ мнозина сънародници, показва възражението на сина на Мати България: „Невежеството что ли не прави! Твоите милии рождби отъ тамо ся боятъ, отъ гдѣто не е и за боѣне, и тамо разносятъ, гдѣто не е за разносване!“ И като оплаква липсата на добра воля за подпомагане народнитѣ дейци, този синъ не скрива разочарованието на отца Неофита отъ безхарактерността на ония, отъ които той е очаквалъ съ право повече патриотическа ревностъ и искрено участие въ сждбата си: „Сговарятъ ся и ся согласаватъ нѣчто за общенародна полза да направятъ, обещаваатъ ся общо всякий да подари, но пари не даватъ — и който иде да проговори гдѣто и както прилича, кога са повикатъ не отхождатъ и кога са попитатъ, молчатъ и не убавдатъ. Тяжко му и горко! който испадне отъ грекофатрически клевети за общенародное добро — за него горкиятъ никой не отхажда да ся помоли за избавлението му, но го оставятъ любородците и си изгнива въ затворотъ! Нашите болгари сосъ въздухъ ищатъ да са отарватъ отъ фатриата грекосомнишна — и за то ся нахождаме въ угнетение и въ онеправдание!“ Мати България ще забележи, съ самочувствието на заточеника, оскърбенъ до смъртъ отъ безучастието на близкитѣ си: „То залудо не са рекли любомудрците —

Учение свѣтъ, а неучение тъма. И коликото има разлика мертвиятъ и живиятъ толико и учениятъ отъ неучениятъ...”

Езикътъ на Неофита и тукъ, както и навредъ, знае чудата смѣсъ отъ архаични форми и съвременна жива речъ, при което най-много бие въ очи употребата на двусложни и трисложни епитети, които трѣбва да предадатъ силата на афекта. Изпълненъ отъ гнѣвъ и въ желанието си да смаже вече чрезъ думи противника, авторътъ натрупва много прилагателни или съществителни за отрицателнитѣ качества, или нѣже дълги периоди, които изчерпватъ нѣкакъ цѣлата характеристика. Любителъ на смѣлитѣ метафори и сравнения, както и на антитезитѣ, Неофитъ има свой личенъ стилъ, разкрилъ буйното му въображение и волевата му натура. Владиската партия е за него по правило „грекофатрическо-фанариотско-лукаво-коварно сонмище“, както пъкъ свѣтскитѣ крепители на владиката сж „ядоутошни и грекофатрио-коварни безсовѣстни и безчеловѣчни грекоманочорбаджии“. Постоянно той говори за „сатанинское коварное ухищрение“, „темномрачно и грозноумразно позорище“, „патриархо-фанариотска фатрия“, „грекофатрическо и захаросмѣсно-ядоутошно коварство“ и т. н. Често той прибѣгва до градация на фигуративнитѣ изрази, при ритмична разпоредба на частитѣ, и до обилни повторения на глаголи, наречия и други части на речта, като търси старателно рими за тѣхъ. Богато е застъпена простонародната фразеология, съ нейнитѣ пословици и други стереотипни изрази, като напр.: „Чи нѣкой си кисело да яде, пъкъ другии оскомица да хващатъ, нѣкогажъ нѣгдѣ било ли е?“ Хуморътъ съ иронична отсѣнка е обикнато срѣдство за рисункъ на нѣща и лица, и ругателнитѣ прозвища не се пестятъ, когато трѣбва да бжде сразенъ и пометенъ противникътъ. Неофитъ, който добре познава езика и вкуса на срѣдата си, не се стѣснява да използува, както въ устната си проповѣдь, живописнитѣ народни думи, които странно се мирятъ съ отвѣчениитѣ максими на черковнитѣ книги. Но въ тази комбинация на високъ и нисъкъ стилъ се изживява цѣлостниятъ духъ на автора, съ дълбоко-етичното въ мирогледа, отъ една страна, и полемично-агитаторското и безпощадното въ изобличението, отъ друга.

Помнейки всичко изстрадано отъ бореца, ние разбираме контраститъ въ настроение и езикъ на съчиненията му като неизбежна лична реакция. Открита душа, Неофитъ се е поддавалъ на възторгъ и на довѣрчивостъ, жънейки голѣми разочарования отъ сънародници и чужденци и изпадайки до умопомрачителни терзания. Но бързо той е надвивалъ малодушието си, за да мине къмъ подемъ на сили и доблестна защита на народното дѣло. Горещата му кръвъ и здравиятъ му християнски моралъ не го оставятъ за дълго въ страдание и отчаяние. Други могатъ да го надминаватъ въ образование или благоразумие, но едничѣкъ той стои безстрашно на заетитъ веднажъ народни позиции, ободрявайки за нападение съмишленицитъ си и готовъ да изтрае докрай въ боя. Светата дума, че вѣрата може да отмѣсти планината, е неговиятъ неотмѣненъ, дълбоко почувствуванъ девизъ, и съ тая вѣра той затвърдява тъкмо тѣй движението за народна черква, както и съ трагичната си смъртъ. Съчиненията и писмата му съхраняватъ този гордъ духъ и тази усрѣдена нравствена енергия за всички български поколения.

ВАСИЛЪ АПРИЛОВЪ

(1789—1847)

1

Като повечето значителни дейци отъ епохата на българското възраждане, Василъ Априловъ води потеклото си отъ едно планинско селище, запазило презъ вѣковетъ своя чистъ народенъ характеръ и своя патриархаленъ битъ. Градъ Габрово, който до 1860 г. се нарича винаги село, е разположенъ въ една тѣсна долина край Янтра въ севернитъ разклонения на Стара-планина и около 50 км. югозападно отъ нѣкогашния престоленъ градъ Търново. Той образува, на пѣтя отъ Търново за Казанлъкъ и Стара-Загора, сякашъ естествена врата къмъ северния Шипченски проходъ, съ неговитъ чудно наредени планински кулиси, въ дѣното на които се издигатъ върховетъ Бузлуджа и Св. Никола. Само 375 метра надъ морското равнище, въ такава живописна и здрава мѣстностъ, Габрово се радва на хубавъ континенталенъ климатъ, твърде благоприятенъ за овощни дървета, лозя и разни варива. Хлѣбнитъ растения вирѣятъ тукъ слабо и орната земя не е достатъчна, за да задоволи нуждитъ на гжстото население.

Габрово е сравнително ново селище, въпрѣки мѣстнитъ предания и легенди за по-старо потекло. Най-ранната епоха, до която би могло да се достигне назадъ като негово начало, едва ли би била преди края на XVI в., ако не дорѣ и началото на XVII вѣкъ. Името си градътъ носи, както забелязва вече Априловъ, отъ дървото габъръ (*carpinus betulus*, габрово дърво). По всѣка вѣроятностъ, първото му население е било съставено отъ околнитъ колибари, спустнали се отъ високитъ си махали, за да се настанятъ за по-доходенъ занаятчийски трудъ въ удобната рѣчна долина, около извора Топликъ. Начинътъ на първото заселване е типиченъ за този край на България, той се наблюдава и при други под-

балкански градове и села, играли нѣкаква роля въ новата ни история, каквито сж напр. Котелъ, Елена, Тръвна, Троянъ и т. н. Както добре изтъква проф. Иширковъ: „Всички старопланински градове сж възникнали въ области на колибарски селища. Тѣ самитѣ сж били първоначално колиби, разположени въ по-благоприятни условия за стопански животъ. Броятъ на тѣхнитѣ кѣщи се увеличилъ съ време, тамъ се построявало черква, въ която се черкували жителитѣ на близки и по-далечни колиби. Жителитѣ на по-далечнитѣ колиби строили въ селището си съ черква кѣшли, въ които пренощували срещу недѣля и празникъ, за да се черкуватъ на време. Около черквата въ празниченъ день се уреждалъ пазаръ, на който се донасяли стоки отъ съседнитѣ градове; по-после се отваряли постоянни дюкяни за продажба на стока и за изработване на такава. Ако това колибарско селище лежи на главенъ пѣтъ или е кръстопѣтище, то добива чрезъ това по-голѣмо значение. Построяватъ се странноприемници и кръчми, броятъ на жителитѣ расте чрезъ прииждане отъвнѣ, временнитѣ кѣшли се превръщатъ на здрави кѣщи, колибарското селище става село и важенъ административенъ и стопански центъръ“.

Не малко значение се пада при това заселване и на оскѣдната балканска природа, която е правѣла труденъ поминѣкъ на колибаритѣ. „Населението на Габрово, пише историкътъ на стопанското и културно минало на града, д-ръ П. Цончевъ, прѣснато по върхове и долища, по липса на добра работна земя, почва да чувствува нужда отъ по-голѣма съобщителностъ, за размѣна на излишечитѣ отъ своя тежѣкъ трудъ. Ето защо частъ отъ него почва да слиза и да търси най-удобния пунктъ за съобщения и размѣна и го намира на мѣстото, гдето днесъ е Габрово. Това мѣсто, кждето сж се събирали военни и търговски пѣтища, идещи отъ северъ и северозападъ за презъ Балкана, пѣтища, които сж съединявали Дунава съ презбалканскитѣ области, е удовлетворявало най-добре тая потрѣба на балканското население. Независимо отъ това, мѣстото е представляло и друго едно удобство — мѣсто за пренощувание и почивка на тия, които идатъ отъ северъ и се готвятъ да минатъ Балкана, както и за тия, които сж го минали отъ югъ“.

И както въ Котелъ главната улица се е наричала „Колибарска“, тъкмо съ огледъ къмъ произхода на основнитѣ жители, така въ Габрово тя се е наричала „Ковашка махала“, поради разцвѣта на ковашкия и на ножарския занаятъ презъ XVIII вѣкъ. Разрастването на селото, откакъ то се сдобива съ собствена черква и се издига до срѣдище на околнитѣ колиби, става главно чрезъ притокъ отъ последнитѣ, а не чрезъ естественъ прирѣстъ. По главната улица, която е била и голѣмъ презбалкански пѣтъ, постепенно се нареждатъ гжсто единъ до другъ дървени дюкяни съ жилища отгоре — известниятъ тукъ балкански типъ кѣщи, скромна на права, на два етажъ, съ плоченъ покривъ и чердакъ къмъ двора. Така отъ една малка ядка, Каменската махала въ подножието на Петкова-нива, възниква селище, което привлича все повече будното балканско население и се превръща въ малко „сухоземно пристанище“, курускеля, както старитѣ габровци наричали града си. Сборниятъ характеръ на селището, щастливото му мѣстоположение на този оживенъ търговски и воененъ пѣтъ между Търново и Дунавска България, отъ една страна, и Тракия и Цариградъ, отъ друга, необходимостта да се търси неведнажъ препитание и по-далечъ отъ родното село, като се влѣзе въ сношение съ разни срѣди и се догонва упорито по-голѣма стопанска изгода, — всичко предразполага габровци къмъ пѣргава възприемчивостъ и съревнование, създава отъ тѣхъ едно по-способно население, единъ особенъ културенъ типъ, който се повтаря, все по сжщитѣ причини, и при котленеца или еленчанина, при сливенеца или калофереца.

Сведенията ни за живота въ нѣкогашно Габрово не отиватъ по-далечъ отъ втората половина на XVIII вѣкъ. Нѣколкото надписи и записки, оставени по черковни вещи и книги, загатватъ само бѣгло за икономически подемъ чрезъ занаяти и търговия и за преживѣни тревоги на населението. Това, което положително знаемъ, то е, че селото е било отъ край време чисто българско и че турци въ по-голѣмъ брой и семейно тукъ не сж засѣдали никога. Мѣстното административно управление е било повѣрено на единъ субаша, подпомогнатъ отъ нѣколцина стражари, турци или българи, а общинската властъ се е изпълнявала отъ чорбаджия българинъ

назначаванъ отъ търновския войвода. Между занаятите най-стари сж били, както казахме, ковашкиятъ и желъзарскиятъ. Тъ сж давали типична физиономия на селото дори до срѣдата на XIX вѣкъ, така че легационниятъ съветникъ Tietz, който минава тукъ презъ 1833 г., бележи въ лѣтописа си: „Габрово се обитава само отъ български желъзари. Презъ отворенитѣ врати на всѣка къща се прѣскаха червени огньове и ечаха ударитѣ на чуковетѣ: истинско циклопско селище. Ако блаженопочившиятъ Вулканъ познаваше приживе Габрово, той би го избралъ за своя резиденция. Това село би го привлѣкло непременно.“ Имало е между желъзаритѣ и известна специализация: налбанти, ножари, бравари, пушкери, кантарджии и други, споредъ разнитѣ видове желъзни издѣлия. Камбанитѣ за часовнитѣ кули въ Дръново, Елена, Тръвна и други села сж излѣни още въ XVIII вѣкъ отъ габровски майстори, а пушките сж били доставяни отчасти на султанската войска — до епохата на гръцката революция и на Танзимата, когато на габровци бива отнето правото за приготвяне на огнестрелни оржия, за да имъ се позволи само коването на ятагани и ножове. Силно развито е било нѣкога ножарството, запазено и много по-късно, дори въ наше време. Съ него се е занимавалъ по предание и родътъ на Василь Априлова.

Прочути сж били и други занаяти. Копринарството е държало твърде голѣмо мѣсто въ външната търговия съ Цариградъ, Букурещъ и Москва. Голѣмиятъ търговецъ Христо Рачковъ, напр., спечелилъ презъ 1795 г. отъ 300 оки коприна, купена по 12 гроша въ Габрово, 1500 гроша, т. е. 5 гроша на ока или 41.5%. Отглеждането на буби и производството на коприна е било работа на женитѣ. Кожухарството е задоволявало не само мѣстнитѣ нужди, но и тия на чуждитѣ пазари — въ страната и въ странство (Румъния, Австрия и др.). Кожарството е процъвтвало благодарение на буйната и бистра рѣка и на търговския пѣтъ презъ Габрово. Имало е тукъ множество „табахани“, въ които сж били обработвани кожи, събирани не само изъ цѣла България, но и донасяни отъ Румъния и Русия. Ни единъ български кожарски центъръ не е билъ тогава въ състояние да прави конкуренция на Габрово, качествено и количе-

ствено, въ обработката на гъона. Абаджийството и терзийството сж поглъщали сжщо много работни ръце: дрехитѣ отъ тъменъ домашенъ платъ сж се шиели по частнитѣ къщи или въ дюкани по главната улица, подъ ръководството на опитни майстори.

Всички тия занаятчи сж били организирани още преди XIX в. въ еснафски сдружения, навѣрно въ връзка съ султанския ферманъ отъ 1773 г., който предвиждалъ ново устройство и известна автономия на този родъ професионални корпорации. Габровскитѣ еснафи, подобно на тия въ другитѣ наши градове, сж допринесли най-много за въздигане на населението въ материално отношение и за отстояване на неговитѣ интереси предъ властта. Но тѣ сж били не само затворени съсловни организации и стопански факторъ, загриженъ за благополучието на своитѣ членове, а и огнища на национални и на социални чувства, и отъ тази срѣда излизатъ видни ратници за миренъ или въоръженъ протестъ въ периода на възраждането. Еснафитѣ сж били интелектуално и материално подготвени да пригърнатъ идеалитѣ на новото образование, на революцията и на черковното движение, и къмъ тѣхъ сж се обръщали за поддръжка било въ Цариградъ, било въ провинцията всички предни български дейци. Тѣ сж чувствували най-живо както безпавието на свѣтски и духовни господари, така и нуждата отъ новъ общественъ редъ, способенъ да подкрепи починитѣ отъ стопански и културенъ характеръ. Частно за Габрово трѣбва да изтъкнемъ, че еснафитѣ, като опора на народния поминѣкъ и добри данъкоплатци, сж се ползували съ голѣмо влияние предъ властитѣ, вземали сж присърдце просвѣтното и черковното народно дѣло, като сж давали значителни помощи за тѣхъ, и сж оказвали неведнажъ съдействие на смѣлитѣ народни водачи, като напр. на Неофита Бозвели, когато той, въ усиления години на борбата си срещу Фенеръ, търси опора у нѣкои напоени съ патриотиченъ духъ габровски първенци.

Изъ еснафското съсловие излиза и търговското. Производителтъ-занаятчия не се задоволява само съ мѣстния пазаръ или съ дошлитѣ на самото мѣсто външни купувачи, а дири и по-близки или по-далечни пазари, особено панаиритѣ, гдето цари голѣмо оживление

Той е трѣбвало същевременно да търси навън и сурови материали за производството си. Така той става и производител и търговец. Но съ течение на времето настъпва тук диференциране и от сръдната на производителите търговци постепенно се оформява едно ново съсловие, търговецът-пътникът, амбулантният търговец или „кърджията“, който е обикалял с коня или каруца, натоварени с стока, близки и далечни селища или пазари. Този род търговци с нѣмали собствено производство, нѣмали сж и свои дюкяни, а сж препкупвали и сж предлагали чуждото производство. Тѣ сж пътували ту единично, ту групово, на малки или голѣми кертвани, за да могат да се бранят въ ония трудни и опасни времена. Чрезъ разпродажба на габровското производство (а именно дървени издѣлия, шаеци, аби, пояси, гайтани, ножове, пестилъ, сапунъ, вълна, медъ, восъкъ и т. н.) тѣ сж създавали значителенъ доходъ на селото си, а сами сж набирали по-голѣми или по-малѣки капиталъ. Тѣ сж завладявали постепенно много пазари и отъ двѣтѣ страни на Балкана, слизали сж на югъ до Бѣло-море, Цариградъ и Мала Азия, а на северъ до дунавскитѣ градове, Влашко и Бесарабия. При този случай, въртейки търговия и движейки се между чуждия свѣтъ, тѣ сж печѣлѣли опитъ, вниквали сж въ условията на живота и въ стопанскитѣ нужди, схващали сж вкусоветѣ на далечната клиентела и сж се завръщали дома си съ указания за ново производство. Пътуванията сж допринасяли много за изостряне на наблюдателността и на съобразителността у габровеца, добититѣ впечатления сж прибавяли много къмъ природната му интелигентностъ и работоспособностъ, и така той се е издигалъ още повече като прозорливъ и самоувѣренъ инициаторъ въ стопанската областъ, особено откакъ е усвоявалъ нови технически способности и сръдства, доловени по чуждитѣ работилници и тържища.

Изъ сръдната на тия дребни или едри кърджий-търговци излизатъ съ течение на времето истинскитѣ търговци, уседнали въ Габрово или преселени въ по-далечни мѣста. Този родъ търговия предполага не само голѣма компетенция по въпроситѣ на производство и консумация, каквато амбулантнитѣ продавачи сж си спечелили при честия досегъ съ чужбина, но и много по-

умѣло боравене съ капитала. Габровци въ това отношение сж добивали рѣдка вещина относно нуждитѣ на пазаритѣ и сж натрупвали голѣми сръдства за кредитъ и спекуляция. Уседналитѣ търговци въ Габрово се поставятъ въ връзка съ установенитѣ навън габровски търговци, така че тия ставатъ единъ видъ агенти на габровското производство. Колко голѣмъ е билъ този обсегъ на действие, показва най-добре числото на габровскитѣ търговци отъ края на XVIII и въ началото на XIX вѣкъ и значението на чуждитѣ центрове, съ които тѣ иматъ връзки. Въ края на XVIII вѣкъ въ Габрово сж се били издигнали като крупни търговци Велчо и Иванчо Мустакови, Христо Рачковъ, Николай Мустаковъ, Станчо Априловъ, Досю Йовчевъ, Никифоръ Априловъ и др. Тѣ сж поддържали редовни търговски сношения съ Цариградъ, Одринъ и Смирна въ турската империя, съ Букурещъ въ Румѣния, съ Брашовъ и Виена въ Австрия и съ Москва въ Русия. Размахътъ е билъ твърде широкъ, ако се сжди по бързото разрастване на износа и на доставкитѣ. Кертванитѣ за Цариградъ сж били насочвани презъ Балкана, Стара-Загора и Одринъ; за Букурещъ — презъ Никополъ, Свищовъ и Русе; за Русия — презъ Свищовъ или Русе и Букурещъ; за Австрия — презъ Свищовъ и Никополъ, Турну-Мугурели, Кампулунгъ, Брашовъ и Буда Пеща или Виена.

За габровци Априловъ съобщава, че тѣ първи измежду всички българи завързали търговски сношения съ Русия, и то следъ сключването на Кючук-Кайнарджийския миръ (1774 г.). Както е известно, този миръ означава началото на систематична руска намѣса въ турскитѣ работи и формалното признаване на руското право за покровителство надъ покоренитѣ християни. Турското правителство не е правѣло отъ тогава вече никакви спънки на немусулманскитѣ си поданици да влизатъ въ търговски връзки съ Русия, — напротивъ, както съобщава единъ европейски посланикъ въ 1795 г., „султанътъ, твърде заетъ съ всѣкакви граждански, военни, политически, финансови и търговски реформи, съвмѣстими съ мохамеданската вѣра, насърчава между друго... гърцитѣ (т. е. християнитѣ) и арменцитѣ, като покровителствува отъ една страна тѣхната търговия и промишленостъ и гледа отъ друга да прѣчи на тѣхното изсел-

ване". За кжсо време българската търговска класа се увеличава значително откъм представителитѣ си въ чужбина, така щото въ края на XVIII вѣкъ ние намираме въ Букурещъ, Крайова, Брашовъ и други градове богати търговци, чието състояние възлиза на десетки милиони лева. Така, само имотътъ на Стати Пенковичъ въ Букурещъ възлизалъ въ 1802 г. на 520,000 леи. При това този Пенковичъ билъ образованъ човѣкъ, владѣлъ френски и италиянски и въ 1807 г. билъ натоваренъ отъ австрийския агентъ въ румънската столица да пази интереситѣ на австрийскитѣ поданици. Габровци основали отначало търговски контори въ Букурещъ, гдето донасяли коприна, розово масло и други български произведения, а отпосле и въ Москва, отъ гдето пъкъ изпращали въ България, по думитѣ на Априлова, черковни книги, всѣкакви видове куфари, сѣрма и изработена кожена стока. Тѣмъ тукъ, въ старата руска столица, се поселили и по старитѣ братя на Априлова.

2

Василь Априловъ се е родилъ, по собствено показание въ завета си, на 21 юлий 1789 г. — значи въ годината, когато избухва Френската революция, засегнала съ нѣкои свои идеи и християнитѣ въ турската империя. Родътъ му, който е ималъ нѣкакво разклонение и въ с. Нова-махала, 10 клм. югоизточно въ планината, ще е билъ твърде старъ и заможенъ, щомъ нѣколцина Априловци сж известни вече презъ XVIII вѣкъ като видни търговци и единъ отъ тѣхъ, Кръстю Априловъ, построилъ въ 1762 г. чешма въ града, която и днесъ се нарича Априлова чешма. Бащата на Априлова е билъ сжщо търговецъ и по предание падналъ убитъ отъ турцитѣ една заранъ, когато отивалъ на черква. Той ималъ седемъ деца — четири дъщери и трима сина — двама отъ които, по-големитѣ, заминали следъ Кайнарджишкия миръ за Русия, да откриятъ търговска контора въ Москва. При тѣхъ, които се именуваха Христо и Никифоръ, билъ заведенъ следъ смъртъта на баща си (1799 г.) и Василь, най-малкиятъ братъ.

Въ Габрово Василь Априловъ е живѣлъ до 11-годишната си възраст. Какво е било тукъ детинството му, каква отхраната въ бащината кжща, какви впечат-

ленията му — за това не ни се предава нищо. Историческата епоха обаче ни е добре известна, и въ рамкитѣ на събитията и на живота, както ги знаемъ за цѣла България тогава и специално за подбалканскитѣ градове, трѣбва да поставимъ и миналото на Априлова, докато той е билъ още подъ бащина стрѣха. При ония строги нрави, които се пазятъ въ чиститѣ български села, и при оная анархия, която настѣпва въ Турция къмъ края на XVIII вѣкъ, българската младежъ е била принудена да търпи голѣми ограничения и да избѣгва ревниво всѣка опасностъ за вѣра, честъ и животъ. Въ тѣсна семейна срѣда сж се предавали отъ поколѣние на поколѣние обичаитѣ, повѣрията, пѣснитѣ и легендитѣ, които образуватъ единственото нравствено благо, единствената радостъ и духовна храна на детския свѣтъ. Тѣхъ ще си спомва отчасъ и Априловъ по-късно (1839 г.), когато подсъща сестра си да му изпрати нѣкои обредни пѣсни, слушани отъ самия него въ Габрово, които той е трѣбвало да достави на Венелина. Въ училището той е могълъ да усвои само килийната наука на рилскитѣ монаси, както тѣ сж я преподавали по Часослова, Псалтира и Апостола въ своитѣ метоси още отъ 1766 г. Дали се е преподавало тукъ и гръцки езикъ, както другаде у насъ, гдето е било проникнало влиянието на фанариотитѣ, остава съмнително, щомъ имаме предъ видъ отсъствието на гръкомани между габровскитѣ първенци и изключителната употреба на български езикъ въ запазенитѣ надписи и бележки. Покрай скромното школско обучение Априловъ е могълъ да получи чувствителенъ тласъкъ за умственото си развитие отъ съобщенията за животъ и култура въ чужбина, гдето толкова габровци сж били вече ходили, и отъ наблюденията си надъ оживената промишленостъ и надъ търговското движение въ селото. Съ нескривана гордостъ той излага по-късно, въ своята Денница отъ 1841 г., какъ Габрово се славѣло съ своята домашна индустрия, своитѣ занаяти и търговията си съ чужбина, какъ отъ тукъ излизали изкусни иконописци и рѣзбари, на които се дължела украсата на много черкви и олтари въ околнитѣ мѣста, какъ кжщитѣ въ Габрово били построени все по на два етажа, нѣкои съ „изящна архитектура“ и хубави чешми въ двора, какъ за удобство на пжтниците презъ Балкана били по-

строени 12 хана, и какъ въ селото, което било нѣщо повече отъ обикновено село, имало чисти улици, три черкви, конакъ, сѣдилище и кула-часовникъ... За своитѣ съселани той има най-благоприятно мнение, идеализира дори малко тѣхната психика и тѣхнитѣ индустриални таланти. „Въ отношеніе къ моральному характеру жителѣй, пише той, Габровцы набожны до крайности, склонны къ образованію и перенятію знаній у другихъ народовъ, смѣлы, предприимчивы, самонадѣяны, самохвалы, гостопріемны, бережливы, трудолюбивы и привержены къ своимъ нравамъ и народности...“ Нѣкои отъ тѣзи завидни черти на мѣстната срѣда важатъ като характеристика и за самия Априловъ.

Детинството на Априлова протича въ бурната епоха на кърджалийскитѣ и даалийскитѣ опустошения и на възстанието на Пазвантоглу, което хвърля въ трепетъ цѣла Северна България. Макарь Габрово и да не бива спохождано по-често отъ въоръженитѣ хищнически орди, то е все пакъ чувствително засегнато отъ размирицитѣ между 1792 и 1806 г., разклатили отъ коренъ държавата. Това, както и всички други ужаси, презъ честитѣ руско-турски войни, каратъ мнозина габровци да забѣгнатъ по чужбина, а нѣкои и да се установятъ като търговци въ Румѣния, Русия и Австрия.

Кога по-големитѣ братя на Априлова отиватъ въ Москва и дали тѣ преди това спиратъ за по-късо или по-дълго време въ Букурещъ, не се знае. Вѣроятно е, че турскитѣ безредици и търговскитѣ имъ интереси сѣ ги накарали да се решатъ на това преселване въ Русия, следъ като тѣ сѣ правили вече опитъ да завържатъ връзки тамъ, провѣрявайки условията за трайно застояване. Отъ началото тѣ сѣ изнасяли като търговци-пътници габровска стока, правейки и вносъ отъ Румѣния или Русия, а отпосле ще сѣ намѣрили начинъ да откриятъ самостоятелни бюра за вносъ и износъ, имайки най-добри връзки съ родното си Габрово. Това, което Априловъ пише въ своята Денница за калоферци, именно, че като живѣли тѣ въ гориста мѣстность, неудобна за земедѣлие, обърнали повече внимание на външната търговия и затова разнасяли стока по цѣла Турция, Влашко, Молдова, Австрия и Русия, отъ гдето пъкъ внасяли манифактура, — то важи и за габровци,

които сѣщо тѣй търгували съ кожи, розово масло и други мѣстни или прекупени произведения. „Отъ всички българи, съобщава Априловъ, първи габровци откриха сношения съ Русия“. Следъ 1774 г. тѣ започнали да изнасятъ най-напредъ пашкули въ Букурещъ, гдето били закупили едно мѣсто и го застроили съ кѣщи и дюкяни. „Получивъ въ Букарестъ осѣдлость, Габровцы стали возить свои произведения въ Москву, где и учредили торговые Конторы, которыя однакожъ не имѣли успѣха. По-симъ-то сношеніямъ съ Москвою, отвѣзень билъ и я, еще малолѣтній, роднимъ братомъ моимъ, въ 1800 году, въ столичный городъ Москву“.

Въ крѣпка младенческа възраст напуска Априловъ родното си мѣсто, като дете, което едва ли е разбирало какво го очаква далечъ отъ родината му, но което навѣрно съ радостъ се е отдѣляло отъ стѣснителната и тревожна атмосфера, следъ преживѣнитѣ кърджалийски варварства и загубитѣ въ кѣщи. Именно, непосредствениятъ поводъ да го взематъ братята му съ себе си въ Москва е била смъртта на баща имъ. Споредъ една версия, основана на по-късни вести, единъ отъ двамата по-стари синове на Евстатия, Христо, билъ дошелъ въ Габрово, за да уреди семейнитѣ работи и на обратенъ пътъ за Москва, заедно съ купената въ Габрово стока, отвелъ и малкия Василь. Споредъ друга версия, по-обстойна и основана на по-свежа традиция между близки до Априлова лица, двамата по-стари братя, които въртели търговия въ Цариградъ и Москва, като научили за смъртта на баща си, кметъ на Габрово (подобно на доста свои прадѣди), дошли да се разпоредятъ съ наследството. Откакъ тѣ омжжили четиритѣ си сестри, решили да правятъ задружно търговия, безъ да дѣлятъ получения капиталъ. Единиятъ отъ тѣхъ заминалъ за Цариградъ, а другиятъ, по-големиятъ (Христофоръ), човѣкъ образованъ, взелъ съ себе си малкия Василь, за да му даде прилично възпитание. „Смѣтайки (пише авторътъ на втората версия, рускиятъ историкъ Савельевъ-Ростиславичъ) грѣцкия езикъ необходимъ за българинъ, който иска да води търговия съ Цариградъ, Христофоръ Евстатиевъ настанилъ Василь въ Москва у единъ домашень учитель, родомъ грѣкъ. Тамъ, въ продължение на две години, юношата научилъ да раз-

бира и да се обяснява доста свободно по гръцки; а родният му език облекчил изучаването на руския“.

Колко време е живял Априлов като ученик в Москва, не знаем. Докато късни биографи говорят за две години или по-неопределено за „недълго време“, Савельев-Ростиславичъ, в биографската си скица от 1848 година, пише дословно това: „Търговският дѣла извикали Христофора задъ граница. Той взелъ тогава най-малкия си братъ съ себе си и отишелъ въ Букурещъ. Но като не могълъ да живѣе постоянно и продължително време на едно мѣсто, той намѣрилъ за по-добре да отпрати Василя въ Кронщадъ (Брашовъ), при своя ученъ и благонравенъ наставникъ. Въ този домъ Василь Евстатиевъ постъпилъ за по-нататъшно следване на наукитъ въ тамошната гимназия, въ която и завършилъ курса, усвоявайки латински и нѣмски езикъ“.

3

Градъ Брашовъ е ималъ българско население още отъ срѣднитъ вѣкове, когато въ околността му и въ самия него се заселили пришелци отъ крайдунавскитъ области на България. Наплашени може би заради своята еретична вѣра, като богомили, тия българи сж търсѣли въ края на XIII вѣкъ спокойно убѣжище въ Влахия и въ задкарпатското Седмоградско. По-късно, презъ XVIII вѣкъ, когато нови трусове въ турската империя заплашили сигурността на християнската рая, въ Брашовъ и въ други градове на Седмоградско и Банатъ пристигнала нова вълна българи, отдѣлни семейства и лица, които сж се занимавали съ търговия и които сж продължавали тукъ своитъ връзки съ България. Единъ отъ тѣхъ билъ известниятъ меценатъ Антонъ Ивановъ, родомъ отъ Сливенъ, който издава Рибния букваръ на Берона (1824) и който издържа на свои срѣдства както Берона, така и д-ръ Селимински, когато тѣ следватъ медицина. Брашовскитъ българи сж били въ тѣсни сношения и съ букурещкитъ и московскитъ българи, както и съ габровскитъ търговци, и тъкмо защото по-стариятъ братъ на Априлова ги е познавалъ, види се, добре и защото градътъ е ималъ известни предимства, непознати въ Румъния и Русия, Василь е билъ оставенъ да продължи образова-

нието си тамъ. Нека не се забравя тѣй сжщо великолепно мѣстоположение на Брашовъ, съ неговия здравъ планински климатъ, голѣмото му занаятчийско и индустриално производство (платове, кожи, обуша, дървени чутури и др.) и добритъ му училища, за да разберемъ, кои сж били подбудитѣ да бже пратенъ Василь тъкмо въ този чуждъ градъ.

Ако върваме на Светославъ Миларова, авторъ на първата биография на Априлова (1888 г.), Василь билъ оставенъ да следва въ Брашовъ по „хигиенична причина“. Савельевъ обаче, който черпи сведенията си за Априлова навѣрно отъ близки до него лица, може би и лично отъ него, съ когото го свързва по едно време най-сърдечна дружба, не споменава нищо за такава причина отъ здравословенъ характеръ („Априловъ е билъ отъ ранни години слабъ въ здравето си“. — „Една чехотка го бѣше заяла отъ рано“, твърди най-определено Миларовъ) и съобщава само нѣкои любопитни подробности за хода на образованието. Именно, като се е намиралъ въ непрестанно общуване съ румъни и българи, Василь скоро захваналъ да говори по румънски, утвърждавайки се сжщевременно и въ отечествения си езикъ. Свободнитъ си отъ училищни занятия часове употребявалъ да чете Корнелий Непота и Плутарха, двама негови любими автори, чиито биографии на знаменити личности отъ древността сж служели отъ край време за нравствено и хероично възпитание на младитъ поколения въ разни страни. „Въ гимназията възпитаницитъ сж се занимавали предимно съ гръцка и римска история; у юношата се породило желание да узнае, съ какви подвизи сж се ознаменували българитъ въ историята. Но гимназиалното образование е било твърде недостатъчно за разрешение на въпроситъ, възникнали въ главата на младия възпитаникъ, който е желалъ да се запознае съ миналитъ сѣдби на своя народъ“.

Петъ години се училъ Априловъ въ нѣмската гимназия на Брашовъ, и отъ нея той излѣзълъ въ 1807 г. съ едно солидно класическо и хуманитарно образование, както то поличава отъ по-къснитъ му книжовни трудове. Какво друго е усвоилъ той въ тази особена срѣда, въ този полуюропейски центъръ на Изтокъ, гдето нѣмци, маджари и румъни живѣели отдавна въ мирно съжи-

телство и гдето пришелиците българи сж се приспособявали бързо към тяхното гражданско съзнание и техните социално-икономически интереси, не може да се каже определено. Тръбва да предполагаме, българската колония тукъ се е чувствувала изобщо по-свободна, бидейки далечъ от турския политически гнетъ и турското безправие и невежество, така че младият габровецъ, движейки се между родствени по езикъ, традиции и занятия хора, е изпитвалъ същевременно и силно влияние отъ страна на новия културенъ животъ и новите идеи, намърели поддръжка отъ Йосифа II. Както е известно, този дореволуционенъ австрийски императоръ (1765—1790), изпълненъ отъ ревностъ за благото на народа си, покровителствува въ държавата си напредничавите философски и обществени течения, клони къмъ рационализма на френските писатели отъ XVIII векъ и насърчава еманципацията отъ феодална и черковна опека. Той въвежда справедливо данъчно облагане, премахва експлоатацията на селяните отъ спахите и гарантира на всички лична свобода и вътрешно равноправие. Априловъ се запознава на самото място съ тези идеи, бидейки впечатлителна и ученолюбива натура и помнейки добре всичко варварско и суеверно въ турската управа, както и силната жажда на балканското българско население за икономическа експанзивностъ и умствено въздигане. Навърно още отъ сега въ душата му се вкореняватъ копнежите, които ще го насочватъ по-късно къмъ една планомерна рационална и утилитарна просвета на нещастните му сънародници.

Тази насока на образование и възпитание на Априлова ще се продължи и по-нататъкъ, когато той, завършилъ гимназията, тръбва да замине, по настояването на брата си, въ Виена, за да следва въ университета медицина. Че скромните откъмъ наука габровски промишленици ламтятъ да дадатъ на младия човѣкъ по-високо образование въ единъ голѣмъ европейски градъ, въ столицата на Австрия, гдето сжщо сж достигали тогава връзките на българските търговци, не тръбва да ни изненадва. Опитътъ имъ въ чужбина ги е убедилъ, че високото знание е една обществена сила и че не може единъ народъ и единъ издигнатъ общественно мъжъ да се лишатъ отъ лъжитъ на свѣтската просвета, безъ

да рискуватъ да бждатъ вѣчно роби и да тънатъ въ приизено, жалко съществуване. Дали самъ Априловъ е изпитвалъ склонностъ къмъ научната дисциплина, която му била препоръчана, и какви преживявания сж били свързани за него съ голѣмия градъ, срѣдище на търговия, изкуство и наука, който служи за връзка между сѣщинския Западъ и Ориента, абсолютно не ни е известно. Не ни се предава и колко време остава той въ Виена. Но като имаме предъ видъ, че вече въ 1809 г. той се завръща въ Одеса, тръбва да заключимъ за двегодишно престояване въ хубавата дунавска столица и за безвременно напускане на университета. Медицината Априловъ не завършва. Причина е могла да бжде или неговото разклатено здраве, неговата „вродена нервичностъ“, която му прѣчела да присъствува на анатомическите упражнения въ университетските клиники (тъй ни се предава отъ Миларова), или пъкъ „неблагоприятниятъ обратъ на търговските работи на по-старите му братя“ (тъй е слушалъ Савельевъ). За всеки случай Виена той напуска, следъ като успѣва да усвои донейде френски и италиански езикъ, както ни увѣрява Савельевъ, който изтъква и икономическите съображения като поводъ за прекратяване на университетския курсъ.

Истината е, че на габровските търговци въ Москва не потръгва добре и че тѣ се виждатъ принудени по едно време или да ликвидиратъ, или да се пренесатъ въ новооснованата Одеса, която бързо става центъръ на всички търговски връзки между Русия и близкия Изтокъ.

Одеса добива притегателна сила и за българите, особено за ония, които въ Румѣния или въ Русия развиватъ нѣкаква дейностъ като търговски посредници между тия земи и родината си. Преди да се издигне Цариградъ като пръвъ културенъ, промишленъ и национално-политически центъръ на българите, и до Танзимата (1839), отъ когато започва пропагандата и организационната дейностъ въ Цариградъ на Неофита Бозвели, рускиятъ черноморски портъ служи за главно съвръталище на българските просветени синове. И по-късно, когато вжтре въ България и въ турската столица се създаватъ известни условия за книжовна и обществена дейностъ, Одеса не престава да бжде огнище на българската национална идея: отъ нейните учебни заведения

излизатъ мнозина отъ първитѣ ратници на учебното дѣло, на литературата и на революционната или мирно-културната пропаганда. За всѣки случай, ако тукъ се учатъ Найдентъ Геровъ, Иванъ Богоровъ, Добри Чинтуловъ, Никола Михайловски, Ботьо Петковъ, Евстатий Мутевъ, Никола Касапски и други познати наши книжовници и учители, или ако тукъ търси опора за научнитѣ си занятия и публицистиката си единъ Раковски, това се дължи не само на обективнитѣ благоприятни условия, но и на българската търговска колония, основана отъ братя Априлови и отъ тѣхнитѣ най-близки сподвижници въ националната просвѣта, Палаузовъ и Тошковицъ. Въ Одеса, именно, се извършва най-добре кръстосването между рускитѣ образователни и граждански идеали и българската национална романтика, и отъ тукъ се прѣскаатъ нѣкои отъ най-влиятелнитѣ и плодотворни възгледи върху насокитѣ на българското културно и политическо движение. Родоначалникъ на тая духовна обнова и на по-дълбокото сродяване между руската мисълъ и българскитѣ домогвания се явява несъмнено Василь Априловъ.

4

Априловъ пристига въ Одеса — или направо отъ Виена, както съобщава Савельевъ, и то въ 1809 г., или следъ като се бави известно време (до 1811 г.) въ Москва, гдето братята му претърпѣли търговски фалитъ. Какъ въ подробности е била изживѣна кризата на Априловци и какво точно върши завърналиятъ се отъ чужбина, съ разбити надежди и съ неопитностъ въ търговскитѣ операции, Василь Априловъ, не знаемъ. Едно само е сигурно: че Василь Априловъ става съдружникъ или чиновникъ на другъ търговецъ, навѣрно на гърка Теодориди, роднина на брата му Никифора, който братъ е работѣлъ въ Цариградъ. Миларовъ разказва, какъ Василь, следъ като въртѣлъ нѣколко години търговия съ Теодориди, подхваналъ самостоятелна работа въ съдружие съ брата си Никифора, който дошелъ отъ Цариградъ въ Одеса. Тѣ отворили, именно, „водочни заводъ за руска ракия“, и това продължило до 1821 г. Тогаватъ се заловили за ново предприятие: основали фабрика за пречистване жълтата холандска захаръ, която имъ

идѣла въ Одеса на ситенъ пѣсъкъ. Вѣроятно въ 1828 г. двамата братя преустановили и тази търговия и подѣлили печалбата си; и докато Никифоръ заминалъ за Цариградъ, подхващайки несполучливо нѣкаква търговия, Василь вложилъ паритѣ си въ банката. Така той се ограничилъ „да живѣе подъ строга диета, въ дружба съ малцина приятели одески и съ мнозина писатели руски и европейски, които най-любезно го здрависвали отъ остъкленитѣ долапи на библиотеката му“. Защото, както забелязва още Миларовъ, туберкулозата била „заяла“ отъ рано слабия въ здравето си обновителъ на българската школа, така че само съ строгъ режимъ и съ непрестанно духовно напръгане Априловъ можалъ да доживѣе до 59-та си година.

Въ Одеса Априловъ е поддържалъ връзки не само съ българи и руси, но и съ гърци. Върху тия негови отношения и въобще върху частния му и обществения му животъ, върху впечатленията му отъ голѣмитѣ исторически събития и върху окончателното оформяване на Априловия мирогледъ, ние не узнаваме нищо повече отъ това, което самъ голѣмиятъ габровски меценатъ ни съобщава твърде откъслечно въ писмата си и съчиненията си отъ по-късно. Правдоподобно е, че отначало дружбата му съ гърцитѣ и голѣмото филелинско движение на Западъ сж го направили благосклоненъ къмъ гръцката теза за възстановяване на нѣкогашна Византия и за благодатното влияние на гръцката културна хегемония върху християнитѣ въ Турция, особено българитѣ. Ако поради търговскитѣ си интереси той е трѣбвало да се запише въ списъка на гръцката община на гр. Нѣжинъ, която се ползувала отъ времето на Екатерина II съ нѣкои изключителни права (вносяне стоки безъ мито и свободно пътуване безъ паспортъ) и която затова е била търсена отъ много българи, преселени отъ Турция (тѣ сж се наричали официално „нѣжински гърци“), то поради живитѣ си симпатии къмъ гръцкото политическо и духовно възраждане той ще е вземалъ дейно участие въ всички благотворителни почини на одескитѣ гърци, за чието мнение той скъпи дори въ 1841 г., десетъ години следъ знаменитото си приобщаване къмъ българското национално и просвѣтно дѣло. Характерно е за добритѣ му чувства къмъ гърцитѣ въ Одеса следното важно об-

стоятелство. Когато през април 1841 г. Априловъ напечатва въ Одески вестникъ своята полемична статия върху народността на светитъ брата Кирилъ и Методий и когато той отправя тамъ нѣкои твърде основателни укори къмъ гърцитѣ изобщо, заради тѣхната национална надменностъ и тѣхното закоренѣло самолюбие, проявено въ гражданския животъ и въ литературата имъ, особено по отношение на българитѣ, а сжщо тѣй по отношение на руситѣ и на всички славяни (дори и въ Русия тѣ не изучавали руски езикъ, макаръ да имъ билъ той тѣй необходимъ!), одескитѣ потомци на Одисея се чувствуватъ неприятно засегнати и оскърбени. И Априловъ, който очевидно още държи на тия гърци, между които има навѣрно отлични лични приятели, имъ се извинява презъ м. юлий сжщата година въ своята Денница, за да направи, въпрѣки голѣмата си сдържаностъ по лични въпроси, следната изповѣдь, хвърлила неочаквано ярка свѣтлина върху дейността му и убежденията му между 1811 и 1831 г. „Моля, пише той, да се вземе въ съображение, че като живѣя въ Одеса тридесетъ години и като съмъ познатъ на всички тукашни гърци, азъ никога не съмъ отказвалъ при всички случаи и покани да жертвувамъ посилни парични приноси както въ полза на тѣхната литература и тѣхнитѣ издания на книги, така сжщо и за черквитѣ имъ и за тукашното грѣцко учебно заведение. Тѣ не могатъ да ми откажатъ въ това, че всѣкога сж ме намирали искренъ ревнителъ, принесълъ своята лепта за общата полза. Въ 1821 година, когато трѣбваше да се окаже помощъ на гърцитѣ, които желаеха да заминатъ за отечеството си, азъ отстъпихъ пространния си магазинъ, който бѣше при моя водоченъ заводъ, за пожелалитѣ да се приготвятъ за отпътуване и имъ дадохъ възможното пособие. Не стига това, на бившитѣ тогава ефори азъ пожертвувахъ и налична сума, която съ много превъзхождаше моето състояние, и която, сждейки по съразмѣрността на състоянието, бѣше значително по-голѣма отъ приноситѣ на тѣзи лица, които сега се считатъ обидени отъ мене. За този си приносъ азъ имамъ квитанция отъ г. г. ефоритѣ; може би малцина отъ проявилитѣ недоволство биха могли да пред-

ставятъ подобно доказателство. Издава ли, показва ли това единъ недоброжелателъ на гърцитѣ?*

Признанието, което прави Априловъ, за да отклони единъ несправедливъ укоръ, е ценно за насъ. Искрено възмутенъ отъ пристрастието на одескитѣ гърци въ единъ чисто исторически въпросъ, той намира смѣлостъ сега, когато е вече върлъ българофилъ, да разкрие, ако не предишната си заблуда, то поне младежкия си ентузиазъмъ въ полза на грѣцкото духовно и революционно дѣло и да поиска открито признателностъ и извинение отъ ония, които желаятъ да минатъ за по-достойни защитници на поруганата грѣцка честъ. Но самъ той, българинътъ отъ гр. Габрово, който се е чувствувалъ сжщевременно и „грѣкъ“ по вѣрски връзки (подобно на оня Златко, елинъ отъ Габрово, за когото ни съобщава Раковски), е направилъ много повече за грѣцката Завѣра и за грѣцкитѣ учебни и книжовни почини, отколкото тия чистокръвни гърци, нѣкои отъ които сж били само на думи привързани къмъ отечеството и сънародниците си подъ робство.

Въ Одеса отначало и до 1831 г. Априловъ е елинофилъ, деенъ, убеденъ и последователенъ привърженикъ на грѣцкото възраждане, понеже за българското е нѣмало още почва и пионери. Но очевидно българското съзнание не е било замрѣло у тоя природно интелигентенъ габровецъ, предалъ се на упорити книжовни и научни занятия презъ периода на болестъта си, и трѣбвало е само сгоденъ поводъ, нѣкакъвъ мощенъ тласъкъ отвънъ, за да се разгорятъ въ гърдитѣ му потаени национални чувства, или по-право — за да промѣнятъ неговитѣ хуманитарни увлѣчения, неговитѣ симпатии къмъ роба своята целъ и своята конкретна форма. Поводътъ идва най-неочаквано и все пакъ най-естествено, както при всички подобни идейни кризи, при всѣки такъвъ душевенъ преломъ, за който заложби сжществуватъ отдавна.

Именно, къмъ края на 1828 г. Априловъ, който билъ се оттеглилъ отъ търговията и живѣлъ съ доходитѣ отъ банковия си капиталъ, бива избранъ за членъ на грѣцкото училищно настоятелство (ефория) въ Одеса. Обаче две години по-късно, къмъ края на 1830 г., той попада въ нѣкакъвъ конфликтъ съ ефоритѣ и, като си

подава оставката отъ настоятелството, заминава за Цариградъ, гдето при по-благъ климатъ е могълъ да очаква нѣкакво подобрене въ здравословното си състояние. Въ Цариградъ Априловъ прекарва малко време, и то, изглежда, презъ зимата на 1830—31 година. Навѣрно още на ранна пролѣтъ той се завръща въ Одеса, — ако сждимъ по думитъ му въ Денница: „въ бытность свою въ Константинополъ въ 1831 году“, „по возвращеніи моемъ изъ Константинополя, въ началѣ 1831 года“.

Въ турската столица Априловъ извлича много благоприятни впечатления, отколкото се е надѣвалъ, за възможноститъ да се развива българскиятъ народъ за напредъ. Не, разбира се, за възможноститъ, които едва 8-9 години по-късно ще позволятъ на единъ Неофитъ Бозвели да отпочне своята енергична агитация за извоюване българско духовенство — това става следъ Танзимата отъ 1839 г., — а за ония обстоятелства, които само подготвятъ тази агитация и свързанитъ съ нея нови насоки на българското духовно и национално развитие. Нека не се забравя, че Априловъ посещава столицата на султана току следъ Одринския миръ (края на 1829 г.). Този миръ е означавалъ една блѣскава победа на руската източна политика, ако не на руското оржжие, и едно външно принуждение на Високата порта да тачи религиознитъ свободи на християнското население и да го закриля отъ своеволията на административнитъ власти. Мирътъ е довелъ обаче и до едно засилване на убеждението у българитъ, че непременно при една бждеща руско-турска война ще дойде редъ за освобождението на България, по примѣра на Гърция, Сърбия и Влашко. Възвръща се постепенно и загубената отдавна вѣра на българитъ въ тѣхнитъ исторически права; получени сж гаранции и отъ висотата на трона, че нѣма да се позволятъ вече насилията и произволитъ, които спъватъ икономическия и духовния напредѣкъ. Султанъ Махмудъ II, въодушевенъ отъ идеитъ за реформи въ държавата, унищожава съ твърда ръка еничарския корпусъ (1826) и полага честни усилия за въвеждане равноправие между народитъ си. Така българитъ се чувствуватъ ободрени: следъ толкова страшни изпитания презъ време на войната отъ 1828—1829 г. тѣ могатъ отново да се предадатъ на промишленъ трудъ, намирайки закрила отъ

държавната иерархия. Априловъ замечтава да създаде въ родното си мѣсто единъ центъръ на модерно основно и срѣдно образование, какъвто е липсувалъ въ цѣла България. Изглежда обаче, че не само причини отъ политико-общественъ и материаленъ характеръ, но и нѣкакви други вътрешни спънки не сж му позволили да замисли по-рано осществяването на подобна благородна и навременна идея. И ако първиятъ родъ причини, свързани съ устройството и сигурността въ държавата, сега сж вече отстранени, остава да бждатъ все тѣй бързо премахнати и вътрешнитъ спънки, свързани съ интимното народностно съзнание на Априлова, което тъкмо тогава е било силно раздрусано чрезъ едно неочаквано въздействие. Каква драма се разиграва въ душата на Априлова следъ завръщането отъ Цариградъ, въ краткия периодъ отъ пролѣтъта на 1831 до лѣтото на 1832 г., това ни е загатнато отъ самия него въ очерка му за основаването на Габровското училище, въ Денница отъ 1841 година. Въ кръгозора на Априлова влиза, именно, научно-историческото дѣло на карпато-украинеца Венелинъ, което издѣно мѣни мислитъ и общественитъ симпатии на зрѣлия мжжъ. Преживѣното този пжтъ се равни на една дълбока нравствена криза. Настѣпва едно ново самоопредѣление на интелектуално-волевата личностъ, дава се ново съдържание на високитъ чувства и идеи, въ резултатъ отъ което се явява цѣлата практическа и книжовна дейностъ на Априлова следъ 1832 г. Отъ сега и до края на днитъ си Априловъ става пламененъ апостолъ на българското национално дѣло, схванато въ всичката му възможна тогава широта като просвѣта чрезъ училища и книги, като освобождение отъ гръцката духовна иерархия и като лоялно извоюване на всички граждански права въ рамкитъ на турското владичество. Българското възраждане е намѣрило единъ отъ най-въдъхновенитъ и енергичнитъ си пионери, способенъ да популяризира идеитъ на Венелина, като тласне напредъ българското самопознание и като начертае правилно задачитъ на българскитъ просвѣтителско-патриоти.

Юрий Венелинъ или, както гласи истинското му име, Георги Хуца, е роденъ на 22 априлъ 1802 г. въ селото Велика Тибава, въ подножието на Карпатитѣ (северна Унгария). По народностъ украинецъ, той се учи въ гимназията на Ужгородъ и въ Сатмарския духовенъ лицей, гдето, макаръ да се готви за свещеникъ, се увлича повече отъ историята. Тъкмо за да следва любимия си предметъ, той се записва въ 1822 г. въ Лвовския университетъ. Жаждата му за по-сOLIDно образование го отвежда после въ Русия, въ гр. Кишиневъ; и тукъ той има случай да се запознае съ едно ново за него славянско племе, българскитѣ колонисти. Оказва се, че българскиятъ народъ не е изчезналъ и не принадлежи само на миналото, а живѣе още и то въ голѣмъ брой; че този народъ, неспоменуванъ отъ ония, които оплакватъ загубата на померанскитѣ славяни, тегли жестоко иго, бидейки „златовезаниятъ левъ на България“ поваленъ на земята отъ мохамеданитѣ (Раичъ); че ако този народъ въ Мизия, Тракия и Македония не бѣше понесълъ загуби „отъ убийствената политика на Портата и отъ чумата“ би билъ „тъй масивенъ и колосаленъ, както сѣ руситѣ“ (Венелинъ). — Това познание дава новъ гласъкъ на историческитѣ интереси на Венелина. Милостъ къмъ единъ онеправданъ отъ сѣдбата славянски народъ и желание да се издири неговото настояще и минало битие, за да бѣде изваденъ отъ забрава и представенъ на свѣта, го вдъхновяватъ за старателни проучвания, така че, макаръ и записанъ въ 1825 г. да следва медицина въ Москва, той може, при съдействието на професоръ Погодинъ, да напечата въ 1829 г. знаменитото си съчинение: Древнѣ и нынѣшнѣ Болгаре.

Тази книга прави епоха въ националното пробуждане на българския народъ. Тя може да ни се покаже днесъ фантастична и безкритична въ хипотезитѣ си, но тя свидетелствува за темпераментно вживяване и искрено съчувствие, които не закѣсняватъ да спечелятъ сърдцата на образованитѣ българи. Докато, мисли Венелинъ, европейскитѣ публицисти и човѣколюбивитѣ поклонници на класическа Гърция въздишатъ за страданията на гърцитѣ, величатъ имената на възстаналитѣ фанариоти, су-

лиоти и т. н. и бълнуватъ за възкресяване на Византийската империя, то за българитѣ никой и не споменува, дори въ Русия, която е водила толкова войни на Балканитѣ. Никой славянинъ не плаче надъ трупа, надъ огромното туловище на българския левъ, захвърленъ въ балканскитѣ, румелийскитѣ и македонскитѣ лесове, за да се храни отъ него „двурогото чудовище“, излѣзло отъ пустинитѣ на Азия; никой не помисля да помогне на това „най-благородно отъ всички славянски племена“, което пѣшка подъ турския ятаганъ и гръцката иерархия, оставено безъ черкви, безъ училища, безъ грижи за нравственото си и гражданско преуспѣване, — и къмъ всичко това обвинявано отъ „диктаторитѣ“ на историческата наука, отъ Тунманъ, Енгелъ, Шлецеръ и други, че било отъ татарско потекло... Необходимо е, споредъ Венелина, да се иде въ самата страна и да се проучатъ на мѣстото нрави, езикъ и старини, за да се опровергаятъ клеветитѣ на всички, които признаватъ за българитѣ само баснитѣ на византийскитѣ лѣтописци.

Мечтата на Венелина да посети България, да направи научно пътуване въ тая „класическа за филологитѣ и историчитѣ“ земя, „отечеството на Бояна, славянския Осиянъ, отечество на свещения намъ езикъ“, се осъществява презъ 1830 г. Той получава командировка отъ министра на народното просвѣщение, князь Ливенъ, и, въоръженъ съ една широка програма за археологично, етнографско, географско и езиково проучване, заминава презъ Варна за България. Но чума, гладъ и други бедствия на населението (поради оттегляне на рускитѣ войски следъ сключване на Одринския миръ) не даватъ възможностъ на учения да се запознае по-основно съ жители и страна, и той се завръща съ разбити надежди и подкопано здраве. Несполучилъ да заеме катедрата по славянски езици въ Московския университетъ, той попада въ окаяно материално положение, страда душевно отъ апатията на близкитѣ си и дълго време не отговаря на писмото на В. Априлова отъ 22 май 1836 г., съ което този го кани да продължи научното си дѣло за българитѣ, обещавайки му съдействието на просвѣтителитѣ си сънародници. Скоротечна гръдна болестъ и апоплексия турятъ край на мъченишкия му животъ на 26 мартъ 1839 г., безъ да видятъ приживе свѣтъ главнитѣ му ис-

торически, граматически и фолклорни съчинения. Отъ печатанитѣ му трудове голѣмъ интересъ за насъ представятъ книжкитѣ му О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунайскихъ (1835) и О заводишѣ новой болгарской литературы (1838), гдето той изтъква „хомеровското“ въ епоса на южнитѣ славяни и разглежда появилитѣ се до тогава новобългарски книги, за да прогласи днешния български езикъ за прѣкъ потомъкъ на старобългарския (черковнославянския).

Отъ този тъкмо писателъ и отъ неговитѣ идеи, подплатени съ романтиченъ възторгъ за българитѣ, почерпва първото си национално вдъхновение и решителния гласъкъ за единъ голѣмъ завои въ дейността си и нашиятъ Априловъ. Отъ него биватъ заразени съ интересъ къмъ минали сѣдби и творчество на народа, както и съ мѣжа за печалното състояние на този народъ, почти всички предни дейци на българското възрождение. Действуваше ли историята на Паисия нѣкакъ скрито и бавно върху духоветѣ, безъ да има, като ржкописенъ трудъ на нѣкакъвъ тъменъ авторъ, ореола на едно признато отъ европейската наука дѣло и безъ да убеждава съ наивния си езикъ по-критично настроенитѣ умове, историята на Венелина, като книга, печатана въ Москва и основана на най-сериозни издирвания, се взимаше за проява на руската научна мисль и импонираше на българскитѣ учители и писатели както съ компетентното освѣтление на въпроситѣ, така и съ високия си стиль, задъ който се чувствува горещото сърдце на единъ благороденъ българофилъ. Впечатлението отъ нея е било огромно и ненадминато отъ никоя наша или чужда книга, която засѣга българската патриотична струна преди единъ вѣкъ.

Единъ отъ най-раннитѣ ни книжовници, Анастасъ Кипиловски, който признава, че прочелъ шестъ пѣти „ненаситно“ съчинението на Венелина отъ 1829 г., пише на московския книжаръ Ширяевъ презъ 1831 г.: „Азъ съмъ българинъ по народностъ. Чувствата ми къмъ моя народъ сѣ съвсемъ сходни съ чувствата, които преизпълватъ душата на достопочтения авторъ на тая книга. Не знамъ какъ, но трѣбва да призная, че въ душата ми се разпали такъвъ възторгъ,

който, смѣло мога да кажа, се сравнява съ възторга на самия почтенъ писателъ. . . Топло ви моля да благоволите да ми известите, где се намира г. Венелинъ, за да мога да се адресирамъ къмъ него съ благодарствено писмо, съ каквото трѣбва да се обърне цѣлиятъ народъ къмъ този безсмъртенъ възобновителъ, тъй да се рече, на българското сѣществуване“. Движенъ отъ сжщитѣ чувства на признателностъ и ентузиазъмъ, стихотворецътъ Георги Пешаковъ посвещава презъ 1837 г. една ода на Венелина, въ която този се обявява за пръвъ виновникъ на българската духовна обнова, следъ вѣковното робско мъртвило. Михаилъ Кифаловъ, преводачъ на Венелиновата книжка за новата българска литература, предлага въ 1842 г. да се издигне на голѣмия нашъ благодетелъ паметникъ „всрѣдъ България“. А македонскиятъ учителъ Йорданъ Константиновъ Джинотъ се отзовава възторжено въ една своя статия отъ 1851 г.: „Онъ (Венелинъ) се успокоява съ ангелитѣ и архангелитѣ небесни, онъ нашето Болгарство го извади изъ тму кромѣшную. . . Должни сме всички болгари вѣко-вѣчито да му плетеме вѣнци“. Че Раковски смѣта Венелина за истински пророкъ на българското национално възкрѣсване и че въ своитѣ исторически теории следва съ пълно довѣрие възгледитѣ му, е добре познато. Цѣлото поколѣние първи възродители намира яка опора за своята национална гордостъ и за своята родолюбива дейностъ тъкмо въ откровенията на руския историкъ, чиято висока компетенция е за тѣхъ безспорна. И съ право свързва д-ръ Селимински раздвижването и „развеселяването“ на народната душа презъ 40-тѣ години на XIX вѣкъ съ научното дѣло на оногова, който пръвъ разкри предъ свѣта културнитѣ заслуги и държавното величие на българския народъ въ миналото. „Тогава, пише нашиятъ ученъ лѣкаръ въ своя Исторически споменъ отъ 1855 г., се появи критическата история на Венелина. Това направи голѣмъ шумъ въ България и отвори очитѣ на образованитѣ. . . Цѣлиятъ ни народъ се събуди тогава отъ дълбоката петвѣковна летаргия. . . Великиятъ критикъ предприе едно славно и човѣколюбиво дѣло, той възкреси нашия народъ. Смъртта на Венелина ни причини неутешима скръбъ. . . Вѣчна ти паметъ, достопамятни Венелине!“

Априловъ оценява най-правилно внушенията на нашия историографъ и етнографъ, съ всички последици отъ новата концепция на българското национално дѣло. Поддавайки се драговошно, съ истинска страсть, на тѣхната очарователна сила, той решава да посвети живота си на българското въздигане, като самъ залегне, съ добититѣ си знания и присъщата си духовна енергия, за разработката на нѣкои отъ най-важнитѣ исторически, езикови и просвѣтни въпроси, подклаждайки ревностно и започнатата отъ Неофитъ Бозвели борба за черковни и граждански права на българитѣ.

6

За прелома у Априлова отъ 1831 г. ние имаме твърде оскъдни вѣсти, и то единичко ония, които ни подава самъ той въ своята Денница: „Справедливостъ требуетъ сказать, (suum cuique), пише той, что, по возвращеніи моемъ изъ Константинополя, въ началѣ 1831 года, случайно нашелъ я 1-й томъ сочиненія покойнаго Юрія Ивановича Венелина Болгаре. Смѣлость, съ которой онъ вооружился противъ Ареопага ученыхъ, какъ онъ объясняется, поразила меня... Такимъ образомъ, 1-й томъ г. Венелина, возбуждавшій общій энтузіазмъ въ Славянахъ, поощрилъ перваго меня къ занятіямъ“. И съ огледъ къмъ съставянето на Денница: „Любопытный читатель, особливо Болгаринъ, замѣтитъ, что виновникъ этой книги есть Ю. И. Венелинъ, первымъ томомъ своихъ древнихъ и нынѣшнихъ Болгаръ пробудившій во мнѣ любовь къ національности“.

Отъ тѣзи кратки и сухи съобщения ние научаваме: 1. че Априловъ е попадналъ на книгата на Венелина отъ 1829 г. съвършено случайно, при завръщането си отъ Цариградъ презъ пролѣтътъ на 1831 г.; 2. че най-силно впечатление тамъ му е направила смѣлостта на младия българофилъ да се противопоставя на погрѣшни авторитетни мнения за потеклото на българския народъ; 3. че тъкмо Венелинъ е съживилъ чрезъ своята книга българското национално чувство („любовъ къ національности“) у елинофила Априловъ; и 4. че виновникъ за своята книжовна и просвѣтна дейность Априловъ прави пакъ Венелина, който прѣвъ го билъ „поощрилъ къмъ занятія“.

Нѣмаме никаква друга изповѣдь по изживѣната народностна криза, за да сѣдимъ по-опредѣлено върху смѣната на настроения и на идеали. Това, което знаемъ, то е, че се изминава цѣла година, докато Априловъ намѣри новия си пътъ, и че първиятъ чувствителенъ резултатъ отъ промѣненото самочувствие е решението му да пристѣпи къмъ отваряне на модерно българско училище въ родното си село, Габрово. На Венелина той съобщава петъ години по-късно (22 май 1836), признавайки заслугитѣ му за проучване на българската история: „...Считаемъ за священный долгъ любить своихъ, и послужить по возможности основаніемъ образованія своего народа. На сей конецъ разсудили мы учредить въ Габровѣ народное училище, поощряя къ тому и прочихъ соотечественниковъ“. Смисльтъ на тия редове е тоя, че ако рускиятъ ученъ мжжъ се е заелъ да разкрива миналото на поробения и невежественъ народъ, то родениятъ българинъ, който нѣма претенции за висока ученость, но съзнава добре отечественія си дългъ и разполага съ нѣкакви срѣдства, ще се потруди за образованieto на този народъ. Въ Денница отъ 1841 г. Априловъ излага, хвърляйки погледъ назадъ върху преживѣно и извършено, следното. Като се убедилъ въ началото на 1831 г., че въ Турция работитѣ взематъ нормаленъ ходъ, той захваналъ да мисли, какъ да се устрои „първата школа“ въ Габрово и то по „методата на взаимното обучение“. Обаче, виждайки, че собственитѣ му материални срѣдства сж недостатъчни и че само едно лице изобщо не е въ състояние да се грижи за издрѣжката на такава школа, той обърналъ погледъ къмъ други лица, способни да усвоятъ идеята и да направятъ нѣкаква патриотическа жертва. „Мои старанія обратились къ тому, чтобы изыскать средства у другихъ, столь же склонныхъ къ добру, людей. Но это было не такъ легко“. Трудноститѣ идѣли не отъ тамъ, че нѣмало замощни граждани въ самото Габрово, които биха могли да подпомогнатъ доста щедро учебното дѣло; тѣ били другаде. Именно, тѣзи българи, „неозарени достатъчно отъ лжча на просвѣтата“, не изпитвали вътрешна нужда да пожертвуватъ нѣщо за едно обществено учебно заведение, мислейки наивно, че това означавало само „да се хвърлятъ пари на вѣтъра“. Едва откакъ училището

било отворено и учениците записани, тѣ проявили склонност да дадат нѣкаква помощ, „макаръ впрочемъ и да се пазятъ всѣкога да не бъркатъ въ кесията си. Тѣ и до сега се ръководятъ отъ това правило“, забелязва снизходително-иронично Априловъ, утешавайки се съ надеждата, че времето ще смекчи постепенно суровия имъ навикъ. „Заради това, казва Априловъ, за изпълнението на моята мисълъ азъ трѣбваше да подиря съ участници повече отъ външните свои съотечественици, по-образовани и повече готови да взематъ участие въ общеползното дѣло“. И той се обърналъ първо къмъ съгражданина си Николай Стефановъ Палаузовъ въ Одеса. Този, макаръ и обремененъ съ голѣмо семейство, се отзсвалъ съ готовност на поканата, обещавайки не само сега да жертвува сума равна на тая, която ще отдѣля Априловъ (т. е. по две хиляди лева годишно), но и за следъ смъртта си да завещае нѣщо за сжщата целъ. После Априловъ се обърща къмъ повидните габровски търговци въ Букурещъ — Т. Йовчовъ, И. Келифаровъ, братя Мустакови и Ив. Бакалоолу, приканвайки и тѣхъ за подобни пожертвувания. Особено усърдие между тѣхъ показали братя Мустакови и Бакалоолу, които вrekli за целта имотитѣ си въ Габрово. „Съ още по-голѣмъ възторгъ се прие нашето предложение въ самото Габрово: всички жители и особено кметоветѣ (чорбаджиитѣ) изявиха готовностъ да взематъ участие въ нашето дѣло и да съдействуватъ съ всички сили“.

Кондиката на Габровското училище за първите помощи, съ имената на инициаторитѣ Априловъ и Палаузовъ, носи дата 20 юний 1832 г. Тази дата е тъкмо сжщата, която Априловъ посочва въ Денница като день, когато се зародила първата идея за основаване на Габровското училище. Очевидно, Априловъ смѣта за сжщественно не интимното обсъждане на тази идея, а реализирането ѝ чрезъ единъ формаленъ актъ. Защото трѣбва да се предполага, че доста време преди да сондира приятеля си Палаузовъ върху готовността му да сътрудничи той е мислил надъ проекта си, при което първото внушение е могло да дойде, както забелязахме вече, само отъ Венелина.

Удивителното при Априлова е, какъ чуждиятъ духо-

вентъ климатъ, понасянъ продължително, не е убилъ ни привързаността му къмъ родината, ни волята му за помощъ къмъ съотечественицитѣ. Всичко показва, че той, въпрѣки грижитѣ си за гръцкото движение, е билъ силно напоенъ отъ споменитѣ, свързани съ Габрово, и че въ чужбина се е чувствувалъ изкоренено растение, което има нужда — за да вирѣе — отъ соковетѣ на народната душа. Запасътъ отъ нравствени заложби не е могълъ да намѣри пълното си приложение вънъ отъ отечеството, и това отечество е притегляло самотника съ всичката магия на родното слово, на битовитѣ особености и на копнежа по новъ националенъ животъ на близкитѣ до сърдцето му злочести сънародници.

Между 1832 и 1836 г. всички мисли и усилия на Априлова сж насочени изключително къмъ любимото му създаване, училището. Обзетъ отъ духовно-строителна ревностъ, той иска на всѣка цена да заздравя и издигне на нуждната висота това първо по рода си учебно заведение у насъ, което е трѣбвало да бжде разсадникъ на истински просвѣтени българи и образецъ за подобни заведения по цѣла България. Одеса става въ този периодъ централа на починитѣ, свързани съ новия типъ училища и новата просвѣта, и Априловъ не знае умора въ просби, наставления, препорѣжки, насочени къмъ повдигане на училищата въ родния градъ и другаде. Виждайки, че почти всичко въ Габрово се очаква отъ него, той не губи смѣлостта си. Наопаки, той напрѣга сили, за да изведе на щастливъ край начертаното съ практиченъ похватъ и съ идеаленъ поривъ начинание. Много отъ писмата му въ свръзка съ него сж загубени, но малкото отъ тѣхъ, запазени у габровци или у ревнителите на просвѣтата въ останала България, ни изпълватъ съ удивление предъ тази неизтощима енергия, предъ този духъ на последователностъ и непоколебимостъ. Априловъ трѣбва да увещава селски първенци и учители, да не оставятъ чрезъ нехайството си „да се загуби първото семе на това добро (дѣло)“; трѣбва да напѣтва къмъ постройка на зданието въ 1833 г. и къмъ изборъ за епитропи на честни хора, които да поематъ управата на училището, когато то започне да работи — презъ януарий 1834 г., — по новата метода, изучена и приложена отъ Неофитъ Рилски; трѣбва да дири все по-нови и по-нови до-

ходи за издръжка на училището и за набавяне (чрез преводъ или купуване) на необходимитѣ за първоначалното учение книги; трѣбва да мисли за отваряне въ Габрово на една печатница за български учебни и просвѣтни книги, за да не се ходи за скъпо и трудно печатане въ чужбина; и т. н.

Единъ отъ мотивитѣ да се пристѣпи къмъ реформа на учебното дѣло е било окаяното състояние на килийното обучение.

Превратътъ въ душата на Априловъ отъ 1831 г. довежда най-естествено, при вродената и изпитана вече негова филантропия, до грижи за реформиране на българскитѣ училища, за да станатъ тѣ фарове на новото национално съзнание и фактори за икономическото и общественото въздигане на народа. Опасността отъ елинизма, насажданъ чрезъ училищата и черквата, е била за Априлова една тревожна действителност. Той знае подема на грѣцкото учебно дѣло отъ края на XVIII вѣкъ и разцвѣта на грѣцката книжнина по-късно, когато апостоли на грѣцкото възраждане като Кораи и Каири тласватъ младежта къмъ нови научни и патриотически идеали. Особено откакъ грѣцитѣ сполучватъ да си извоюватъ самостоятелно княжество въ 1830 г., старанията за просвѣта и свързаната съ тѣхъ планомѣрна пропаганда между негрѣцкитѣ християнски народности, главно българската, взиматъ значителни размѣри. Още рано (1834 г.) въ Гърция бива приетъ единъ законъ за народното образование, съ който се откриватъ основни училища въ всѣка община и се организиратъ гимназии, богословска семинария, университетъ и академия на наукитѣ. За народната просвѣта залѣгатъ, тогава, ако не и по-преди, голѣми меценати като Барбакисъ, завещалъ цѣлото си значително състояние за грѣцкитѣ училища, Зосимосъ Анастасиосъ, отдѣлилъ сто хиляди рубли за издръжане децата на падналитѣ въ борбата за освобождение, Константиносъ, оставилъ осемъ хиляди дуката за училището въ Мисолунги, Герасимосъ, завещалъ 150 хиляди рубли за училищата въ Гърция, Понтикисъ Иоанесъ, опредѣлилъ 84 хиляди гулдена за сиропиталището въ Егина, и т. н. Но новата държава започва да работи систематично въ това поле, подкрепена отъ своитѣ консули въ Европейска Турция, а сѣщо и отъ Патриаршията, която повече,

отколкото въ миналото, се чувствува задължена да бже чрезъ митрополититѣ си въ услуга на грѣцкия агресивенъ национализъмъ. Докато българитѣ едва пристѣпватъ къмъ своето пробуждане и нѣматъ нито единъ образователенъ институтъ съ подготвенъ персоналъ, грѣцитѣ държатъ въ рѣце не само черквитѣ, но и училищата и хвърлятъ ловко своитѣ мрежи върху приспанитѣ български съвѣсти. Както казва проф. П. Никовъ, презъ първата половина на XIX вѣкъ „България се покрива съ добре уредени грѣцки училища, съ които българскитѣ килии не могатъ да конкуриратъ. Презъ стѣргата на тия училища минаватъ цѣли поколения отъ нашата възрастваща интелигенция и излизатъ преизпълнени съ презрение къмъ всичко онова, което не е свързано съ елинския езикъ и древностъ. Болшинството отъ първитѣ наши деятели по възраждането били първоначално възторжени елини, за да се съзнаятъ впоследствие като българи. Тази страшна елинизация застрашава да обезглави нашия народъ.“ Въ сѣдбоносния моментъ, когато българскиятъ народъ или трѣбва да открие своето призвание, ръководенъ отъ издигнати просвѣтени мъже, или да се подчини на чуждото културно влияние, крепено отъ вѣковна традиция и отъ мощни представители, българскитѣ училища единички сѣ могли да изиграятъ необикновено важна, дори решителна роля за закрепване на националното съзнание. Това Априловъ схваща тутакси и това обуславя сѣщо тѣй въ голѣма степенъ почина му за Габровското училище.

7

Спрѣлъ вниманието си на Габрово, първата мисълъ на Априлова е да посвети нѣкои отъ по-състоятелнитѣ и събудени габровци въ чужбина въ своята дълго лелѣяна мечта за повдигане на народа въ културно и национално отношение и за прослава на скромното си родно мѣсто. Най-напредъ той се отнесълъ (презъ лѣтото на 1832 г.) къмъ заможнитѣ си съграждани въ Букурещъ. „Тѣхъ ние уведомихме, казва Априловъ за себе си и за Палаузова, че сме решили да откриемъ учебно заведение въ Габрово и че вече сме се задължили съ подпись въ общата книга на това заведение да даваме отъ себе си въ негова полза ежегодно по четири хиляди лева.“

Колкото до първенците въ Габрово, тѣ посрещнали съ видима радост предложението на Априлова. „Макаръ както казахъ, земежитѣ жители и да не пожертвуваха нищо въ полза на учебното заведение, но тѣ, поради влиянието си върху народа, го поощриха къмъ съдействие, къмъ безплатно превозване на пѣсъкъ, камъни, дървета и другъ материалъ и къмъ безплатно извършване на надничарската работа, съ която биде и построено зданието на училището; у насъ и това се смѣта за благотворителност: не трѣбва само да се бута въ собствената имъ кесия“, подмѣта основателно Априловъ, който добре знае нрава на габровскитѣ патриции по онова време. Кога е писалъ той въ Габрово, не знаемъ, но трѣбва да се предполага, че това ще е станало сжщо презъ лѣтото на 1832 г., защото още сжщата година бива открита подписка за училището. Именно, както съобщава Славейковъ, габровци склонили заемодавцитѣ на покойния Нено Великинъ да подарятъ на общината мѣстото и сградата му въ центъра на селото за направа на училището; после тѣ положили като капиталъ на това училище събранитѣ по-рано десетъ хиляди гроша черковни пари, които дали съ сигурна лихва; събрали сжщо и помежду си нѣкаква сума и поставили Кънча Геновъ Сахатчийски за епитропъ, така че на 21 мартъ 1833 г. били положени основитѣ на училището, въ присѣтствието на търновския митрополитъ Иларiona, когото Априловъ замолилъ писмено за това, искайки му и одобрение. Завършено било училището въ края на есента 1833 г.

Щомъ научаватъ за близкото довършване на постройката, зарадванитѣ Априловъ и Палаузовъ се обръщатъ на 16 августъ 1833 г. до габровскитѣ първенци, за да ги поздравятъ и насърчатъ. Тѣ били писали по-рано на габровцитѣ въ Букурещъ (Мустакови, Бакалоолу и Недѣлковичъ), посвещавайки ги въ проекта си за училището, и като получили отъ тѣхъ отговоръ, научили „съ голѣма радостъ, какво и тѣ имали това намѣрение, тая грижа и тая мисль“. Връзката между Одеса и Букурещъ се е поддържала само писмено. „И така се познахме помежду си съ писмо заради това богоугодно дѣло“. Отъ Мустакови научили Априловъ и Палаузовъ напоследъкъ, че и габровцитѣ въ отечеството показали „голѣма ревностъ и прилежаніе за това общо сколіо“, като

довършили зданието му. Но, за да не се забави устройството на училището, Априловъ и Палаузовъ предложили: всички жители да избератъ трима епитропи, „които да поематъ управлението, т. е. расходатъ, събиранието на парити и плащанито“. Могло да се пустне и дискосъ въ черква, за да се засили фондътъ на училището, като всѣка година въ опредѣлено време се дава отчетъ за приходитѣ и движението на фонда. Априловъ и Палаузовъ потвърдили обещания свой редовенъ приносъ: „Това наше принесение, секи по две хиляди гроша на годината, естъ за всѣгда до де сми живи и ако ще Богъ по смарта можимъ да ги умножимъ; или можимъ още по скоро, кога би да видимъ какво сколіо-то са утвърждава, ученіе-то почнава да цафти, ученици-ти прокопсватъ и родители-ти прилежаватъ и показватъ ревностъ за ученіе-то на чедата си“. Колкото до методата на обучението, тѣ мислѣли „да почне школіо-то Славянски, Болгарски езикъ по начинъ-атъ на Ланкастеръ, което е новъ лесинъ начинъ на начало-то на ученіе-то Алилодидактики називаемий, по него яко скоро учеть деча-та“.

Тая метода бива уведена отъ първия учителъ въ Габрово, Неофитъ Рилски, който за целта прекарва презъ 1834 г. въ Букурещъ. Завършилъ успѣшно задачата си, той се връща въ края на 1834 год. въ Габрово. Между това въ Крагуевацъ (Сърбия) се печататъ учебницитѣ му, подъ надзора на Христовуль Костовичъ и съ паричната помощъ на Априлова и Палаузова, които изпращатъ 12 хиляди гроша на братя Мустакови и на Бакалоолу за тая целъ. Въ самото начало на 1835 год., на 2 януарий, училището бива открито, и занятията се почватъ безъ очакванитѣ учебници (тѣ пристигатъ едва въ края на годината), но по новата взаимноучителна метода, още твърде слабо позната у насъ. Бързо тукъ се стичатъ ученици отъ близки и далечни мѣста, за да усвоятъ методата и да станатъ после учители навредъ изъ страната. Между тѣхъ за отбелязване сж Захарий Круша (учителъ въ Копривница, София и Самоковъ), Калистъ Луковъ (Сопотъ, Габрово, Одринъ и Самоковъ), Захарий Княжески (Габрово и Търново), Христо Митевъ (Карлово), Конст. Капиновски (Търново, Лѣсковецъ, Плѣвентъ), Петко Лесичерски (Търново, Лѣсковецъ), Брайко

Геновичъ (Карлово и Калоферъ), Илия Грудовъ (Габрово), Цвѣтко Недевъ Семерджиевъ (Габрово) и др. Нѣкои отъ тия ученици ставатъ отпосле интимни приятели и кореспонденти на Неофита, като умниятъ К. Луковъ или преданиятъ Цвѣтко Недевъ, който почти цѣлъ животъ работи въ Габрово като наследникъ на Неофита.

Изглежда, че Неофитъ е трѣбвало да се бори въ Габрово съ голѣми прѣчки отъ страна на влиятелни първенци и че е харчелъ много енергия за отбиване на неразбранщини и клевети, затова следъ около две години той напуска учителското си мѣсто и заминава за манастира си. Човѣкъ крайно чувствителенъ и честолюбивъ, съ строга нравственостъ и непримирима къмъ отрицателното съвѣсть, Неофитъ попада въ непоносима опозиция къмъ суровитѣ нрави на ония чорбаджии, които и Славеиковъ порицава по-късно за тѣхнитѣ капризи или тѣхната първобитна отмѣстителностъ. Все пакъ Неофитъ, чрезъ дейността си въ Габрово отъ 2 януарий 1835 г. до 6 май 1837 г. оправдава ако не смѣлата надежда на Априлова, че по-къснитѣ поколѣния ще казватъ за Габрово: „Ето люлката на нашата литература“, то поне гордата му вѣра, че Габрово ще си извоюва като учебенъ центъръ всеобщо признание въ страната. Съ пълно основание Априловъ може да пише въ 1842 г.: „Габрово първо показва примѣръ за възможността да се разпространи народната писменостъ, първо принесе лептата си за устройването на общобългарско училище въ полза на всички съсловия и първо видѣ правилно европейско учебно заведение, въ което се преподава на питомцитѣ на родния езикъ“. Правъ е, следователно, Славеиковъ, когато въ историческия си очеркъ отъ 1866 г. за Габровското училище опредѣля така заслугитѣ на Неофита и на Априлова: „Две години и четири месеца учителствува отецъ Неофитъ въ Габрово, но и въ това малкото време принесе той голѣма полза както на Габровотѣй и на околнитѣ градове и села. При отварянето на Габровското училище на отца Неофита, изъ много мѣста млади и способни българчета се стекоха да се учатъ при него, които изпосле се разотидоха по мѣстата си, заеха учителски длѣжности и разпространиха българското чтение чрезъ взаимноучителния способъ, който имаше очевидно преимущество надъ

килийното преподаване. И тѣй, Габровското училище въ това време не само че послужи като примѣръ и образецъ за въздигането и на други училища въ България, но заслужи и като достави на повечето отъ тѣхъ учители и като ги снабдяваше съ необходимитѣ за прѣвъ пжтъ книги; и въ това се състои главната и неocenимата заслуга на неговитѣ първи учредители и попечители. Незабравенитѣ тѣзи за България мжже, Априловъ и Палаузовъ, не заслужиха безсмъртно име толкозь съ това, гдето подсториха габровчани да си направятъ училище и гдето ежегодно пожертвуваха по две хиляди гроша за подържането му, колкото съ туй, гдето станаха причина да възтържествува българското учение въ България, като отблъснаха най-напредъ домогванията на грѣцкия въ Търново владика да въведе грѣцки езикъ въ Габровското училище, което стана примѣръ и даде поводъ, щото въ преобразованието на българскитѣ килии въ училища да се предпочете навсѣкжде въ България българскій езикъ; съ това, гдето съ писмата си и съ съветитѣ си възбудиха навсѣкжде ревностъ къмъ учение, и съ това, гдето улесниха преподаването на българскій езикъ и отвориха пжтъ за образованието на българитѣ, — дѣла, които нашитѣ тука съотечественици по положението си не биха могли да ги извършатъ, или до които твърде късно биха се домогнали“.

Когато Неофитъ Рилски напуска презъ май 1837 г. Габровското училище, Априловъ е сериозно загриженъ за развоя на своето любимо създание. Той се бои да не би то да „изпадне въ невежество и да се развали“, — тогава би било „язкъ за толкози трудове и пари“, и тогава габровци ще станатъ за присмѣхъ, за „насмѣханіе отъ другитѣ села и градове“, загдето не сж могли да упаятъ учителя си, докато другъ се подготви да го замѣсти. Той се радва, когато училищнитѣ епитропи му съобщаватъ по това време (началото на 1837 г.), че въ селото имъ надошли ученици отъ други села и градове. „Воздадохме хвала Господу Богу, чи удостои нашето село да стане начало на българско-то просвѣщеніе“, пише имъ Априловъ наскоро следъ това. Постоянно той трепери да не се прекжсне нѣкакъ голѣмото дѣло,

смисълъ на живота му; бди за нормалния вървежъ на обучението; препоръчва, моли, кори — въ името на общия дългъ на габровци за закрепване на училището; полага усилия да се запази континуитетъ въ прилагането на новата метода, като издържа свой стипендиантъ въ Одеската семинария, като готви нови по-добри учители и като мисли за увещаване на нови предмети, които би повисили равнището на научната подготовка въ училището. За стипендианта си Игнатъ Стояновичъ и за българските възпитаници въ Одеса той дава на 20 октомврий 1840 г. следните сведения на Райно Поповича: „Игнатий, като се посвети на уроците си, повреди здравето си. Вървамъ да се поправи то въ отечеството му. За него ние и разноси направихме и трудъ положихме. Нѣмаме обаче още известие, дали е поелъ училището. Ако и да не е свършенъ въ всичко, надѣмъ се, при все това, да го нареди по европейски, тъй като той се е образувалъ изобщо по руски, следователно училъ е латински, словянски, френски, нѣщо италиански и нѣмски, съ нужните за училището предмети, т. е. аритметика, история, география, логика. Които отъ младитѣ искатъ да дойдатъ тукъ, могатъ при него да се подготвятъ доволно, при всичко че тамошните разноси сж петата частъ отъ тукашните. По настоящемъ азъ имамъ грижата за изучаването на петъ други младежи. Тѣ свършватъ уроците си въ три до шестъ години. Отъ двамата, които сж по-близо да свършатъ, единътъ е за Копривщица, другиятъ за Карлово; тримата други, като съотечественици, сж пъкъ за където се случи. Тѣ сж прилежателни и азъ се надѣя да бждатъ полезни за отечеството“.

Кризата въ училището, настъпила съ предвременното напускане на Неофита Рилски, не ще се отстрани още дълго време, цѣли двацѣтѣ години, тъй като единиятъ, който би могълъ, изглежда, достойно да замѣсти Неофита, сливенецътъ Игнатъ Стояновъ, изобщо не достига да постъпи въ училището, а другитѣ приемници на Неофита сж, при всички добри старания, даскали съ по-ограниченъ кръгъзоръ и безъ солидна научна подготовка. Едва когато тукъ пристига презъ 1857 г. Теодоръ Бурмовъ, габровецъ, получилъ вишето си образование въ Киевската духовна семина-

рия, и човѣкъ съ висока култура, ще настѣпи обратъ въ духа на сериозните Априлови пожелания отъ 1840 г.

8

Презъ 1847 г. Априловъ препоръчва мѣрки на епитропитѣ, какъ да се задържатъ ученицитѣ въ училището, и имъ съобщава (10 мартъ 1847 г.), че вече ще гледа да навести лично селото и училището наскоро: „Азъ Василий на пролѣтъ ще ида въ Цариградъ за здравіе-то си, и ако ми облекне мисля да дойда до Габрово да се видимъ“. За новото училище, плана за чието изграждане чертае самъ, той нарежда да се избере по-големо мѣсто, за „да може да ся доведе вода и да ся направи малка градина вътре и горници за момчетата отъ селата“. Относно намѣрението на Априлова да идва въ Габрово, знаемъ, че още презъ октомврий 1846 г. сестра му Кера била ходила при него въ Одеса и, като се върнала, обадила, какъ братъ ѝ „мутлакъ ималъ намѣрение на пролѣтъ да си дойде на Габрово да умре...“ Априловъ ще се е чувствувалъ, очевидно, твърде зле, щомъ презъ 1843 и 1844 година е билъ прикованъ на легло продължително време отъ изтощителна болестъ. Но все пакъ той не забравя и въ такова тежко положение да мисли за Габровското училище, защото като пише на сестра си въ Габрово презъ априлъ 1846 г., за да ѝ даде нѣкои наставления по семейни въпроси, той не пропуска да ѝ загатне, че въ Габрово „ще стане и момическа школа“.

Какъ си е представялъ Априловъ откриването на това девическо училище въ Габрово, не знаемъ. Но пътуването до Габрово, или по-право до Бруса, гдето болниятъ ще търси лѣкъ, става. На връщане отъ Бруса Априловъ пристига въ Габрово на 24 августъ 1847 г. Близу половинъ вѣкъ се е изминало, откакъ той, дете още, е напусналъ родното си мѣсто, за да скита по свѣта, и сега, следъ толкова прекеждия и сломенъ физически, той идва да види за последенъ пътъ хоризонтитѣ на първата си младостъ и да направи последни разпореждания за училището, което отъ далечъ му се е мѣркало като символъ на собственото безсмъртие и като неугасимъ фаръ на българската просвѣта. Никой не ни е предалъ, за жалость, по-подробно преживѣното отъ

Априлова при новия този досегъ съ родната срѣда и съ основаното отъ него учебно заведение и само Славейковъ ни описва накжсо, по чужди спомени, нѣщо отъ габровската хроника презъ ония дни. Априловъ билъ посрещнатъ отъ мало и голѣмо, отъ цѣлия градъ по най-сърдеченъ начинъ. „Никога, казва Славейковъ, нѣма да се забравятъ благитѣ негови думи и отечески съвети, които върху учението и възпитанието на децата даваше, както частно съ всѣкого като се виждаше, тъй и въ общитѣ събрания“. Училището му направило добро впечатление. „Нѣкои приятели ми казваха, че било тъй и иначе, но то е доста добро; училището не съставя зданието, но предаването въ него“. И като станало дума за направа на ново училище, той изказалъ опасението си — оправдано отпосле — че може да не го довършатъ и да остане на срѣдата. Но общото желание било да се започне направата и затова въ черквата Св. Богородица станало на 29 августъ събрание на по-виднитѣ габровци. Седналъ подъ ябълката въ черковния дворъ, Априловъ съставилъ самъ протокола на общоселското решение и на даренията и следъ това се обърналъ къмъ най-състоятелния и влиятеленъ първенецъ, Илия Цоневъ Видинли, съ думитѣ: „Дѣдо Илия, ти си габровецъ, както и азъ, както и всички тукъ събрани, но ти си отъ най-богатитѣ изъ помежду ни. Земи и запиши най-напредъ, какво ще помогнешъ за новото училище. Ако пишешъ ти 20 хиляди, ще пиша и азъ 20 хиляди; ако пишешъ ти 25, и азъ 25“. Дѣдо Илия тогава се прекръстилъ и записалъ 2,500 гроша. Априловъ начаса извадилъ и броилъ сжщо 2,500 гроша. После рекълъ: „Освенъ туй, има да оставя и подиръ смъртта си нѣщо — малко, но сигурно“.

Заминалъ отъ Габрово за Одеса, наскоро Априловъ писалъ на габровци изъ Букурещъ, за да изкаже тежкото си огорчение отъ нехайството и хладнокръвието на букурещкитѣ попечители на училището, както относно стопанисването на училищнитѣ имоти, така и относно тѣхнитѣ частни приноси. „Въ тази горестъ, пише Славейковъ, следъ нѣкой день се и представи той въ Галацъ, на пжтъ къмъ Одеса, на 2 октомврий 1847“. Никой отъ голѣмата българска колония въ Галацъ не ни предава нищо върху последнитѣ дни и последнитѣ мисли на великия българинъ.

Завещанието на Априлова, писано отъ самия него на 25 октомврий 1844 г. и потвърдено отново на 10 априль 1847 г., отдѣля отъ всичкия имотъ 76,000 рубли, вложени главно въ руската държавна банка, 60,000 рубли като капиталъ за издръжка на Габровското училище („остава въ Банкъ атъ вѣчно въ полза за учебно то заведение на родината ми Габрово“), и нарежда, щото душеприказчицитѣ (Н. С. Палаузовъ, Миланъ П. Миловановъ и Николай Никифоровъ Априловъ) да получаватъ всѣка година процентитѣ отъ 15,600 рубли, за да ги употребяватъ по специални наредби. Училището, което сега сжществува, трѣбва да разшири образованието и наукитѣ и братанецътъ на Априлова, Николай Никифоровъ Априловъ, се задължава да положи „пламенно усърдие“ да се образовать българитѣ и да се разпръснатъ помежду имъ наукитѣ, като посещава често училището и предлага тамъ подобрения. Отдѣля се помощъ за четиримата български юноши, изпращани да следватъ въ Одеса; сжщо тъй за Савельевъ-Ростиславичъ, за да довърши и напечатата българската си история, както и за стипендиантъ, който, откакъ покаже блѣскавъ успѣхъ и добие одобрение отъ наставницитѣ си и душеприказчицитѣ, става учителъ въ Габрово и добавя къмъ фамилното си име — името на Априлова. Наукитѣ, които се изучаватъ въ Габрово, трѣбва да се изравнятъ въ 60 години срокъ съ тия въ рускитѣ семинарии и гимназии; а когато дойде време да иматъ българитѣ въ Габрово и „заведение на високитѣ науки“, десетъ години преди изтичането на оня срокъ душеприказчицитѣ свикватъ учени българи да „сѣчинатъ за Габрово, по примѣра на рускитѣ семинарии, лицей или университети, положение, по което да се преобразува учебното заведение въ духовна „академия, лицей или университетъ“. Между друго, душеприказчицитѣ ще се грижатъ „да направятъ въ Габрово книгохранилище (библиотека), на което основанието (темелътъ) сжществува“, и ще взематъ мѣрки „да направятъ въ Габрово и печатня (типография)“. „Така ми е желание то да сторя съ иманіе то си, что добихъ. Намѣреніе то ми е да помогна, по силата си, за да ся образуватъ соотечественици тѣ ми, Българи тѣ, кои то только далечъ останаха отъ други тѣ си собратія, на кои то и да внуша усърдіе на науки тѣ.

Азъ ще счѣта себе си найсчастливъ отъ челоуѣцитѣ, ако, като първий, дѣто дигнахъ гласъ атъ си за тѣхна полза, споредъ сила та си, и способъ атъ си, стана причина на грядущи тѣ времена на благосостояніе то имъ“.

Училищното здание, за което Априловъ прави ново дарение, бива започнато въ 1851 г., но остава недовършено. Въ 1891 г. бива съборено старото училище отъ 1833 г., за да се издигне на негово мѣсто друго училище („Умниковото“). Съ идването на Т. Бурмовъ въ 1857 г. се увеща новъ учебенъ планъ — деветгодишенъ за мъжкото училище и шестгодишенъ за девическото училище, и учебното дѣло въ Габрово се издига на мечтаната отъ Априлова висота. Историята на гимназията отъ тогава нататкъ се слива съ историята на другитѣ български срѣдни учебни заведения, безъ Габрово да губи ржководната си роля дълго време и като пази славата си да е увело първо взаимноучителната метода, която — както изтъква Априловъ въ 1841 г. — още въ първитѣ шестъ години се прилага по разни мѣста на България, точно въ 12 училища, звели и учители и таблици и граматика отъ първия имъ разсадникъ.

9

За книжовна работа Априловъ се залавя едва следъ смъртта на Венелина, когото той е насърчавалъ да продължи дѣлото си по изследване на българското историческо минало и на българското народно творчество. Убедилъ се следъ 1839 г., че едва ли скоро нѣкой въ Русия ще може да замѣсти Венелина като издатель на материалитѣ изъ България или като защитникъ на българскитѣ национални интереси предъ руското общество, той намисля да опита самъ силитѣ си въ това поле. Макаръ и обикновенъ любитель въ науката и безъ всѣко високо инение за знанията си или за писателския си талантъ, той има съзнанието, че е въпросъ на дългъ, а не на славолубие, да се залови за перото и да изложи предъ севернитѣ славянски братя героичната борба на българитѣ да създадатъ своя писменостъ и да се приобщатъ чрезъ школа и наука къмъ европейскитѣ народи. Той не забравя нито за моментъ уроцитѣ на Венелина въ писмата му отъ 1837 г. — и главно тоя, че

българитѣ сж длѣжни сами да изнесатъ предъ свѣта историческитѣ си паметници, поезията си и народнитѣ си тежнення — и при липсата на други, по-подготвени лица у насъ, той се вижда принуденъ да се наеме самъ съ трудното дѣло. Венелинъ е направилъ съ трудоветѣ си най-много, за да бжде изведено българското племе на сцената. Редъ е сега и на българитѣ да извършатъ каквото могатъ, за да не заглъхне вестта за тѣхъ у единороднитѣ руси. „Венелинъ стори първата стѣпка, която обещавахе много; но заветътъ да се продължи наченатото лежи преди всичко на сърдцето на самитѣ българи. Тѣ първи сж длѣжни да излѣзатъ на това поприще, макаръ, за съжаление, трѣбва да се каже, че тѣ спятъ юнашки сънъ. . . Доколко българитѣ сж склонни къмъ образованостъ, ще покаже тази книга, която описва съ слабо перо порива имъ къмъ национална просвѣта. Желанието ми е не да изкажа учеността си и да мина за писателъ — азъ не жадувамъ за такава слава. Желанието ми и целта ми се състоятъ въ това, да бжда полезенъ на моитѣ съотечественици, да направя добро, да ги поощря къмъ образование. Ще кажа просто: *Quid potui feci, faciant meliora potentes*. Отъ тази книга руситѣ ще узнаятъ за стремежа на българитѣ къмъ образование, а българитѣ ще последватъ примѣра на другитѣ си братя, тѣй похваленъ и тѣй ласкателенъ за бждещето имъ“.

Така пише Априловъ въ своята Денница отъ 1841 г., замислена, както се вижда, още въ течение на 1840 г. За непосредственъ примѣръ тукъ му служи не само очеркътъ на Венелина отъ 1838 г., „О зародышѣ новой болгарской литературы“, за който доста материалъ е подалъ и самъ Априловъ, но и статията на Н. Мурзакевичъ отъ сжщата година и по сжщия предметъ въ „Журналъ Министерства нар. просвѣщенія“. Макаръ да сж се изминали отъ появата на тия съобщения само три години, сторено е все пакъ доста въ българското учебно дѣло и въ българската книжнина, което препорѣчва народа ни и заслужва да бжде отбелязано предъ руската публика. Не само презъ тѣзи три години, но и по-рано, откакъ напуска търговскитѣ си занятия и се оттегля въ частенъ животъ, Априловъ работи надъ своето образование, следи напредъка на българската просвѣта

и културно-литературното движение въ Гърция, набавя си сведения по стара и нова история и по общото положение въ Европа, и по-скоро имаме основание да се учудваме на тази доста широка за времето и за българина култура, отколкото да откриваме празнотини и недостатъци въ подготовката на патриота. Безъ да става професионаленъ ученъ и задоволявайки се съ ролята на единъ безпретенциозенъ дилетантъ въ исторически, книжовни и езикови въпроси, Априловъ смогва да си усвои най-трезви възгледи и да въздействува крайно благотворно върху развоя на българската просвѣта. Съставътъ на частната му библиотека, завещана отпосле на Габровското училище, ни учи, че той е знаелъ отъ западнитѣ езици френски и нѣмски, може би до негде и италиански, — покрай старогръцки и новогръцки, латински и руски. Тамъ ние откриваме най-много книги или специални изследвания по история (древна и нова, обща и руска или балканска), по филология (славянска и гръцка), по богословие и география. Образованието му е било предимно хуманитарно, съ обсега и насокитѣ на гръцкитѣ гимназии отъ началото на XIX вѣкъ и съ надмощие на просвѣтителнитѣ идеи на Волтера, чиито съчинения сжщо е притежавалъ. По история на близоизточнитѣ и славянскитѣ народи и по гръцко езикознание той е ималъ доста солидни знания, както личи не само отъ прочитнитѣ му книги, но и отъ собственитѣ му мнения и бележки.

Книжовната дейностъ на Априлова се открива съ една полемична брошура отъ 24 априлъ 1841 г., озаглавена „Болгарскіе книжници, или какому славянскому племени собственно принадлежить Кирилловская азбука?“. Писана първоначално на руски и печатана като статия въ „Одесскій вѣстникъ“, тя излиза и въ отдѣлна книжка отъ 22 малки страници. По-късно, на 19 юлий с. г.; тя бива издадена и въ български преводъ, подъ насловъ: „Балгарскитѣ книжници, или на кое словенско племе собственно принадлежи Кирилловската азбука?“ Одесса 1841, 31 страници. Още докато работи надъ своята по-голяма книга Денница (писана въ началото на 1841 год. и печатана презъ лѣтото сжщата година), Априловъ прочита въ „Одесскій вѣстникъ“ отъ 5 априлъ една статия на сръбския книжовникъ Димитрий

Тиролъ, която го поразява съ непознаване предмета и съ пристрастието си. Тиролъ, именно, се силѣлъ да докаже, че сръбитѣ били приели християнството въ 856 г., значи по-рано отъ всички славянски народи, че Кирилъ, който изнамѣрва славянската азбука, се билъ училъ въ нѣкакъвъ сръбски манастиръ въ Солунъ и тамъ, между сръбитѣ, билъ превелъ за тѣхъ Свещеното писание, което после, заедно съ азбуката, преминало у руситѣ... Априловъ е възмутенъ отъ дързостта на зле осведомения сръбинъ, който се поставя въ разрѣзъ съ общоприети мнения, безъ да има каквито и да било сериозни доводи; и той решава да му възрази, въ защита на историческата правда и на българското национално достоинство. Още тукъ, при първия наученъ опитъ на нашия патриотъ, поличава голѣма сръжностъ въ изложението, и малката книжка може да се чете и днесъ съ интересъ, поради живия си тонъ и ловкото оборване на една тенденциозна мисль. Студийката на Априлова е предвестникъ на цѣла една полемична литература у насъ, насочена къмъ отхвърляне на сръбски посегателства върху наши свещени народностни права; тя е родоначалникъ на идеи и тактика, поддържани по-късно отъ Раковски, Ботйовъ, Д. Матовъ и други филолози, историци и литератори, дошли да бранятъ и честта на народа си, и научната истина върху отечеството, езика и миналото му.

Априловъ познава доста добре състоянието на Кирило-Методиевския въпросъ въ науката, като е взелъ бележка отъ трудоветѣ на Добровски, Погодинъ и Венелинъ, на чиито имена изрично се позовава. За него е ясно, че сръбитѣ въ никой случай не сж могли да бждатъ покръстени преди българитѣ и че свещенитѣ книги сж били преведени за славянитѣ най-напредъ тъкмо на български. Разглеждайки мотивитѣ, по които византийскитѣ дворъ се е домогвалъ до похристиянчване на българскитѣ славяни и до изнамиране на азбука за тѣхъ, Априловъ изтъква гражданскитѣ и черковнитѣ интереси на разслабената византийска империя: тя е искала да „укроти“ българитѣ въ сremeжа имъ къмъ разрушение на империята и да ги отдрѣпне въ сжщото време отъ влиянието на Римъ. Но какъ „роменъ“ като Кирила и Методия сж могли да знаятъ български и да превеждатъ съ такава сигурностъ на този чуждъ тѣмъ отначало, спо-

редъ легендитѣ, езикъ? Тукъ Априловъ отправя читателя къмъ изказаното си още въ 1837 г. мнение, въ писмо до Венелина, напечатано отъ тогава въ книжката му *О зародышѣ* отъ 1838 г. Въ това писмо той е загатвалъ мимоходомъ: „Можно на вѣрно полагать, что Константинъ (т. е. въ монашествѣ Кирилъ, братъ Методіа) яко житель Солунскій, былъ болгаринъ, изучавшій Еллино-греческій языкъ по поощренію Патріарха Фотія“. Сега Априловъ подлава изказаната си, но неразвита на времето идея, за да ѝ даде видъ на твърде правдоподобна хипотеза. Първо, жителитѣ на Солунъ и на околнитѣ села, доколкото тѣ сж славянски, спадатъ къмъ българската народност, говорятъ чистъ български езикъ. Отличителна черта на езика имъ е членътъ, чуждъ на всички славянски наречия. Но щомъ днешнитѣ солунци и съседитѣ имъ сж българи, какъ сж могли да бждатъ тѣ въ миналото, преди хиляда години, сърби, по недоказаното мнение на Тирола? Второ, съставителитѣ на първата славянска азбука, Кирилъ и Методій, като солунци, сж били собствено българи, — и въ полза на това свое убеждение Априловъ привежда единъ доводъ, психологически и като аналогия твърде приемливъ. Именно, и най-даровитиятъ френецъ, нѣмецъ или англичанинъ въ наше време не би могълъ да извърши такъвъ подвигъ, да преведе Св. писание на езикъ, който тепърва трѣбва да учи и който нѣма още нѣкаква писменостъ.

Следъ тѣзи предпоставки и съображения, Априловъ може вече по-увѣрено да твърди: „Кирилъ и Методій, солунски жители, ще сж били сжщински българи и ще сж изучили гръцкоелинския езикъ вѣроятно въ Цариградъ...“ Превода си тѣ сж направили не на нѣкакво изнамѣрено отъ тѣхъ наречие — както наивно допуска единъ руски историкъ (има се предвидъ на вѣрно Орестъ Новицки), — а на простонародния, говоримия български езикъ. И ако нѣкои бѣха изтъкнали, че българитѣ днесъ не говорятъ езика на Св. писание, трѣбва да се възрази: защо тѣзи господа нѣматъ подобни съмнения за новогръцки и италиянски езикъ, по отношение на старогръцки и латински? „По общия законъ на природата български езикъ е билъ сжщо тъй длъженъ да плати данъ на всесъкрушителното време... и старобългарски, или черковниятъ езикъ, сравнително

съ гръцки и латински, се е измѣнилъ несравнено по-малко“. „Когато тѣзи езици, класически, обработени, съ много писатели и всѣкога пазени отъ ученитъ изъ родъ въ родъ, сж се измѣнили съ течение на времето, защо старобългарскиятъ необработенъ, изоставенъ, пренебрегнатъ и преследванъ отъ гърцитѣ, е трѣбвало да се запази непромѣненъ?“ Да бѣше знаелъ първичната старобългарска редакция на езика ни, както я даватъ други паметници (Зографско евангелие, Савина книга и пр.), и жититѣ още следи отъ старитѣ носовки *а*, *ѡ* и *ы* въ архаичния говоръ около Солунъ, Априловъ би могълъ съ още по-голѣма сигурностъ, отколкото само възъ отнова на членната форма, *а*, *ѡ* и нѣкои думи, да утвърждава приемственостъта между Кирило-Методиевия езикъ и днешния български и родината на първия въ българска Македония. За всѣки случай още въ 1820 г. рускиятъ славистъ А. Востоковъ, въ своето знаменито „Разсужденіе о славянскомъ языкѣ“, бѣше позналъ възъ основа на Остромировото евангелие на-зализма на *а* и *ѡ* и бѣше се изказалъ за тѣхния юженъ, т. е. български произходъ.

10

По-голѣмъ апаратъ отъ знания и по-широка пропаганда за българското национално и духовно възраждане развива Априловъ въ второто си съчинение, *Денница ново-българскаго образованія*. Тая книга отъ 168 страници, разрешена отъ цензурата на 5 юлий 1841 г., е плодъ на продължителна и систематична кабинетна работа. Тя е замислена като продължение на Венелиновата книжка отъ 1838 г. и е озаглавена „часть I“, понеже се допуска за по-късно и новъ отчетъ за напредъка на българското учебно и книжовно дѣло. Следъ единъ предговоръ, въ който се разяснява целта на изданието (вж. по-горе), Априловъ пристѣпва къмъ предмета си. Книгата се разпада на два отдѣла: въ първия, по-краткъ, се дава единъ твърде сумаренъ прегледъ на българската история и на българската писменостъ отъ идването на българитѣ на Балканския п-овъ до падането имъ подъ турска властъ, а въ втория се проследява възраждането на българския народъ и на българската просвѣта отъ реформитѣ на Махмудъ II и Аб-

дулъ Меджидъ насамъ. Въ първия отдѣлъ, като се спира на българското покрѣстване и на българската писменостъ, Априловъ отново прокарва мисълта, че Кирилъ и Методий сж били българи: „иначе, казва той, тѣ не биха могли да знаятъ тъй свършено българския езикъ, да изобретятъ за него букви и да преведатъ часть отъ днешнитѣ черковни книги“. Отново той отхвърля сръбската претенция за Солунъ и за солунския говоръ и подчертава сходството между старобългарски и новобългарски, отправяйки читателя къмъ брошурата си „Българскитѣ книжници“. Особено наблѣга авторътъ на исконнитѣ домогвания на гръцкото духовенство да тури ржка на българската черква и на българското образование; но той не пропуска и да отбележи, какъ българскитѣ владѣтели и българската иерархия, въпрѣки неблагоприятнитѣ обстоятелства и честитѣ войни, сж полагали доста усилия за развоа на писмеността, както това се виждало отъ толкова много уцѣлѣли ржкописи. Априловъ приключва тоя отдѣлъ съ следния позивъ, назначенъ да трогне рускитѣ мѣродавни въ политиката и културата кржгове: „Въ времена по-щастливи, когато лжчътъ на просвѣтата, при помощта на еднокръвна Русия, ще озари и днешнитѣ чеда на България, когато всички руски учени се убедятъ въ тѣхния славянизъмъ и си спомнятъ за първобитното състояние на руската грамотностъ и за заемането отъ българитѣ на черковни книги, тогава руситѣ ще си поставятъ за нѣкакво задължение да покровителствуватъ проявеното днесъ желание на българитѣ да се образуватъ, а българитѣ ще обработватъ, освенъ новата, и старата си литература и може би ще принесатъ данъ на Русия съ свойтѣ способности и своята ревностъ“.

Вториятъ отдѣлъ започва съ състоянието на българския духовенъ животъ подъ турското робство. Съ цената на голѣми жертви българитѣ успѣватъ да запазятъ черквитѣ си и религията си. Трѣбвало е да се плаща много злато, за да се получи разрешение за направата на нови черкви. „Съ разходитѣ за направа на една маловажна черква би могълъ да се издигне въ Русия великолепенъ храмъ“, бележи Априловъ, като изтъква користолобието на мѣстнитѣ и областнитѣ турски власти. Понеже формални учебни заведения за поддържане

на грамотностъ и черковна просвѣта не били позволени, децата сж се учили въ т. н. килии, съ тѣхната първобитна програма. Гръцкитѣ митрополити и архиепископи правѣли опитъ, чрезъ невежитѣ и алчни чорбаджии, да затриятъ българската писменостъ и българското богослужение. „Но благодарение на провидението, на непоколебимостта на нѣкои синове на отечеството и на цѣли селища тази цель, погръчването на България, не сполучи“. Сега навредъ българитѣ сж си отворили очитѣ и се стараятъ да откриятъ свои училища и да служатъ въ черквитѣ си на славяно-български. Връзкитѣ на българскитѣ търговци съ Русия отъ края на XVIII вѣкъ, реформитѣ на Махмудъ II, унищожителъ на еничеритѣ, и тържеството на руското оржжие въ 1828—1829 г. сж създали една по-благоприятна атмосфера за българското образование. По свой починъ Априловъ решилъ да работи за откриване въ Габрово на едно общинско народно училище, въ което обучението да се води по новитѣ методи и въ напълно съвременъ духъ. И какъ е могло да се осжществи това начинание, кои заможни българи сж се притекли на помощъ, когато училището се отворило, и кой поелъ ржководството му — Априловъ излага доста подробно.

Денница на Априлова, първата научна книга отъ единъ българинъ, който съ гордостъ се брои националистъ, е оставала дълго време единственъ изворъ за запознаване на руситѣ, та и на българитѣ, съ редица важни въпроси на историята и на просвѣтното ни дѣло и е съдействувала значително за насаждане на здрави идеи върху насокитѣ на националното ни образование. На всѣка стѣпка тукъ се чувствува дълбока обичъ къмъ народа, значителна ерудиция и едно трезво, критическо отношение къмъ научнитѣ въпроси. Посрещната съ ентусиазмъ отъ едни, тя не е могла обаче да не буди известна опозиция въ лагера на ония, които сж ревнували Априлова за популярността му и не сж сподѣляли нѣкои преценки за лица или пожелания за реформи. Не само въ България е имало неприятно засегнати въ честолобието си книжовници и учители, но и въ Русия известни по-млади патриоти сж гледали съ едва скривана неприязнь на Априлова, виждайки го едничко въ позата на самозванъ менторъ и приписвайки му тщеславие

или голѣмо самомнение. Отъ писмата на Неофита Рилски, Райно Поповича, Найдентъ Герова и други ние долавяме, какъ се създава настроение срещу действителнитѣ или мними домогвания на Априлова да налага волята си по въпроси на българското образование и българския езикъ, Една руска критика на Денница идва да ни убеди, че недоволнитѣ отъ Априлова сж правили непочтена пропаганда срещу него съ своитѣ подозрения и обвинения дори всрѣдъ небългарскитѣ учени кръгове. Именно, въ списанието Москвитянинъ отъ 1842 г. излиза една обстойна рецензия на професора отъ одеския ристелевски лицей Михаилъ Ал. Соловьевъ, задъ когото стоятъ, очевидно, Н. Геровъ и други нѣкои представители на младото поколѣние българи, отрекли дръзко авторитета на „самоука“ и „търговеца“ Априловъ, когото тѣ безъ право корятъ за егоизъмъ и надменностъ. Соловьевъ сжщо оспорва компетенцията на Априлова по нѣкои въпроси и, макаръ да му признава заслуги за народната просвѣта, препоръчва му да не употребя тѣй често съблазнителното Азъ, да се ограничи въ занятията и критическитѣ си бележки само съ близки нему предмети и да не съобщава непровѣрени факти... Споренъ Соловьевъ, откриването на българскитѣ училища, въ изложението на Априлова, не се съгласявало подълно съ даннитѣ, събрани отъ него между „другитѣ българи“, и Габрово напр. не било тѣй голѣмо както го представялъ Априловъ; наопаки, Копривщица надминавала по число на жителитѣ си доста Габрово...

Априловъ е засегнатъ твърде неприятно отъ този тонъ на критиката и отъ тѣзи обвинения, задъ които той съзира гримаситѣ на нѣкои дръзки младежи-сънародници. И понеже истината е изобщо на негова страна, той не ще остане длъженъ Соловьеву, още повече, че следъ година време, откакъ е излѣзла Денница, той има какво да добави къмъ изнесенитѣ тамъ свои съобщения и възгледи. На 28 августъ 1842 г. той получава цензурно разрешение да напечата брошурата си, датована отъ 10 юлий с. г. и озаглавена: „Дополнение къ книгѣ: Денница ново-българскаго образования. Соч. В. Е. Априлова. Писъмо автора къ господину исправляющему должность профессора въ Одескомъ лицей, Михаилу Александровичу Соловьеву“.

Развитието тукъ, на 42 страници, носи изобщо полемиченъ характеръ. Най-напредъ, Априловъ благодари на автора за проявенитѣ симпатии къмъ българското дѣло, увѣрявайки го, че никой нѣма право да се сърди за разяснения, дадени въ интересъ на истината. Себе си той огражда отъ всѣко подозрение за славолубие, щомъ мотивътъ му да публикува Денница билъ не да се прояви на литературно поприще, а да запознае руситѣ съ забравенитѣ тѣхни братя. Ако Соловьевъ се е опиралъ въ критиката си на сведенията, добити отъ нѣкои одески българи, той е билъ длъженъ да се запита предварително, „не сж ли имали тѣ нѣкаква причина да се отзоваватъ неблагоприятно“ за казаното отъ Априлова? Самъ критикътъ щѣлъ да се убеди съ течение на времето въ правдата на това и щѣлъ да бжде по-предпазливъ къмъ „разкази, които нѣматъ никакво положително основание и вѣрностъ“. Отбилъ така съ достоинство, безъ раздраженостъ и полемика на лична почва, анонимнитѣ клевети, по сжщество на работитѣ Априловъ повдига и решава нататъкъ редица въпроси, и първо тоя: „Къмъ кое време трѣбва да се отнесе възбуждането на българитѣ?“ По-нататъкъ той прави следната апология на Габрово, схващайки значението на града за българската просвѣта въ цѣли 11 точки:

„Ерго: отъ всичко изложено по-горе е ясно, че 1) Габрово първо отъ всички градове, мѣста и села на България разбра преробразуването на турската империя отъ падишаха Махмудъ II и побързва да се възползува отъ него. 2) Габрово първо попадна на смѣлата мисль да започне образованието на българския народъ. 3) Габрово първо показа примѣръ за възможността да се разпространи народната писменостъ. 4) Габрово първо принесе лептата си за учредяването на общо българско училище въ полза на всички съсловия. 5) За достигане на тази цель то се постара да изнамѣри, чрезъ посрѣдството на митрополитъ Илариона, отца Неофита и да го изпрати съ осжжднитѣ свои доходи, на своя смѣтка, въ Букурещъ, гдето той изучи правилата на взаимното учение, преведе таблицитѣ за взаимното изучаване на българския езикъ и представи първия опитъ за граматика на новобългарски езикъ. 6) Габрово първо видѣ едно правилно европейско заведение, въ което на възпитаницитѣ се преподаваше

на български езикъ. 7) Габрово напечата на свои разходи началнитъ учебни книжки, като: таблици на взаимното обучение, чистописане, катихизисъ и граматика; всички тѣзи учебници се отпускатъ на най-умѣрена цена и на другитъ заведения. 8) Габрово първо си приготви образованъ учителъ за откриване на училището и за преподаване въ него на роденъ езикъ; 9) най-важното, — заелитъ днесъ учителски мѣста въ България сж учили Ланкастерската метода или въ самото Габрово, или при отца Неофита, и сега, отъ своя страна, подготвятъ може би други учители. По силата на това последното важно обстоятелство какъ иначе би могло да се нарече Габрово, ако не главенъ разсадникъ на българското образование? 10) Габрово, както може човѣкъ да се увѣри отъ Денница, по всѣкакъвъ начинъ се е старало да поощри останалитъ градове и мѣста да си отворятъ общи училища, въ което то е и успѣло. 11) Българитъ, които се учатъ днесъ въ одескитъ и московскитъ учебни заведения, както и юношитъ, които тепърва ще дойдатъ, не сж задлъжени никому повече за своето идване и оставане всрѣдъ своитъ благотворители, руситъ, колкото на постъпкитъ и поощрението на Габрово“.

И, за да довърши тази справедлива защита, една истинска апология на Габрово, гдето неволно покрай града трѣбва да мислимъ и за самия Априловъ, авторътъ добавя, обръщайки се къмъ скептичния Соловьевъ, това:

„Като узнаете така сжщността на работата, Вие ще видите ясно, че нѣма никакво преувеличение въ Денница за смѣтка на Габрово и на Габровското училище; и сега можете да сждите, каква вѣра заслужаватъ разказитъ на несведущитъ, но завистливи хора, които сж пожелали да извратятъ факти, неподлежащи на никакво съмнение, и да употребятъ за пакостъ вашето къмъ тѣхъ довѣрие“.

Изнесълъ спокойно, документално, безъ предизвикателство и съ необходимата сериозностъ възгледитъ или фактическитъ си съобщения, Априловъ завършва и тая брошура, подобно на Денница, съ една възхвала на Венелина и съ горещо пожелание да не отслабятъ руситъ вниманието и помощта си къмъ българитъ. Отъ цѣлата му книжка ни облъхва чувство на достоинство и на известно доволство за изпълненъ дългъ, при нѣкакво

скрито огорчение отъ съперници, които не скжпятъ за чуждата честъ и за обективната истина и разпространяватъ обидни клевети, на които едва ли би трѣбвало да се отговаря въ подробности и публично.

11

Следната по редъ книга на Априлова, излѣзла въ 1845 г., сж неговитъ „Болгарскія грамоты, собранныя, переведенныя на рускій языкъ и объясненныя Василиемъ Априловымъ“. Книгата обхваща 134 стр. и е издадена „въ пользу Габровскаго училища“. И тукъ нашиятъ ученъ върви по стъпкитъ на Венелина, който още въ 1830 г. бѣше събралъ 66 грамоти на влашкитъ господари, за да бждатъ тѣ издадени едва следъ смъртта му отъ руската академия, подъ заглавие: „Влахоболгарскія или дако-славянскія грамоты (1840). Този трудъ „на основателя на българоведението“, както пише новиятъ издателъ на българскитъ грамоти, проф. Г. Ильински, има крупна заслуга за проучването на южнославянската културна история и специално на българския постаръ политически и социаленъ строй, понеже отношенията въ Влашко презъ XV и XVI в. не сж се отличавали много отъ тия въ България, както и езикътъ на грамотитъ, писани отъ румънскитъ господари, е билъ твърде близкъ до живия срѣднобългарски говоръ. Венелинъ не успѣлъ да открие ни една грамота отъ българска царска или друга канцелария и затова писалъ отъ Москва Априлову, да се постараетъ да намѣри нѣщо подобно въ самата България. Априловъ изповѣдва въ предговора къмъ книгата си, че завелъ „навредъ деятелна преписка по този предметъ“, не жалѣлъ ни трудъ ни разходи, за да събуди духа на съотечественицитъ си въ тая посока на търсене, и накрай не намѣрилъ нищо друго, освенъ рилската грамота на царъ Иванъ Шишмана. Още преди смъртта на Венелина той получилъ, благодарение на Неофита Рилски, единъ вѣренъ преписъ отъ нея и пратилъ копие на Венелина. „Азъ не губя надежда, пише Априловъ, да открия въ България и други още грамоти, които недовѣрчивитъ (манастирски) отци пазятъ въ тайна“. Но, за да задоволи желанието на рускитъ учени и любознателността на българитъ, той отпечата въ оригиналъ и въ руски преводъ петтѣ доку-

мента отъ подобенъ характеръ, които му били подържка, именно една лѣтопись на Зографския манастиръ, грамотата на Ив. Калимана, дипломатическия договоръ на ц. Михаила съ дубровчанитѣ, грамотата на ц. Ив. Шишмана и грамотата на молдовския войвода И. Константинъ, дадена на Киприяновския манастиръ. По-късно се откриха множество подобни влахо-български и нѣколко ценни старобългарски грамоти, първитѣ издадени отъ румънския проф. Богданъ и отъ проф. Милетичъ, а вторитѣ отъ Шафарика, Срезневски и Ильински. Изданието на Априлова (обгърнало, както се видѣ после, и подправени документи) носи повече любителски характеръ, при неподготвеността на нашия книжовникъ за една критическа редакция на текста и при неблагоприятнитѣ за него условия за строго наученъ анализъ на историческия и езиковия материалъ. Но за времето си и за у насъ Априловиятъ трудъ е билъ важенъ влогъ въ младата ни научна книжнина, и стойността му трѣбва да се мѣри повече съ подбудитѣ за издирването и съ въздействието върху националното възпитание и историческия усѣтъ на младежта.

Година по-късно, и навѣрно при твърде голѣми затруднения, поради напредналата си болестъ, Априловъ пише последния си наученъ трудъ, Мысли за сегашното българско учение, излѣзълъ най-напредъ подъ заглавие „Любонародно изложение“ въ Фотиновото списание Любословіе (Смирна 1846, ч. 20-22), а после, въ 1847 г., и въ отдѣлна брошура, съ една добавка (Одеса, 47 стр.). Тукъ той слага за обсъждане въпроса, който го вълнува най-много напоследъкъ и който има въ неговитѣ очи жизнено значение за българската книжнина: тоя за новобългарския писменъ езикъ. Априловъ разглежда съ вещина тоя толкова труденъ проблемъ и застѣзва една спечелена отъ дълъгъ опитъ и усилен размисли правилна идея за устройството на литературния ни езикъ и правописъ.

„Явно и нелицемѣрно“ настоява той да престанатъ по-скоро раздоритѣ и се установи българската граматика, която ще бже напълно народна. Но преди всичко трѣбва добре да се запомни: връщане назадъ не може да има. Напразни сж усилията на нѣкои ретрогради, да ни убедятъ, „чи требова да ся гържимы да возобновимъ

старый ать българский языкъ, дѣто го имамы въ Священно то писаніе и въ другы тѣ стары ржкописы“. Примѣрътъ на гърцитѣ би трѣбвало да ги научи недвусмислено, че преподавателитѣ на „умрѣлия“ езикъ не сж подтикнали нито две стѣпки образованието на народа си. Не могатъ нѣколцина учени люде да промѣнятъ „народната привычка“. Ето защо бива посрещната съ такава радостъ въ грѣцкитѣ срѣди „пжрвж тж граматика на говорный ать Грѣцкій языкъ“, отъ Христопуло (1805), освободила езика отъ „старитѣ окови“ и отъ „тая пуста и непотрѣбна ортографія“, за която и деца и учители губятъ толкова време, ровейки се въ учебници и словари... По-новата новогрѣцка граматика на Вардалаха (1829), този тѣй „учень и глубокомыслень“ педагогъ, става „ново свѣтило на дѣцата“ и така „юношество то имъ съ юнацкы стѣпки вжрви въ совершенство то. Да ли е присуждено и Бжлгаре тѣ да вжрвжтъ по той примѣръ!“ — пита се Априловъ съ известно смущение, като гледа българскитѣ езикови неуредици.

Априловъ не мисли да се налага като нѣкакъвъ самозванъ „покровитель на Бжлгарската словесность“. Твърде благоразуменъ въ това отношение, той знае, че за голѣмото дѣло е необходимо „общо съгласіе на учители тѣ и писатели тѣ“. И като порицава „младитѣ учени“ Г. Бусилинъ и Н. Геровъ за тѣхнитѣ езикови произволи и като иска да се изоставятъ, по руски примѣръ, всички излишни букви, за да се направи езикътъ „по-ровень и по-гладъкъ“, той настоява да не се тъкми новата граматика по черковнославянския типъ. Неофитъ Рилски, Хр. Павловичъ, Неофитъ Бозвели правятъ известни отстъпки на говорния езикъ, но взематъ погрѣшно черковно-славянски за старобългарски, понеже не знаятъ истинскитѣ паметници на последния, нито пъкъ неговата най-главна свойщина, юсоветъ. „И така остава неоспорима работа, че священно то Писаніе ся приведи на старо Бжлгарскій ать езикъ, който тога ся употребляваше и сега ся употреблява отъ живыи ать народъ, който говори съ юсове“. Трѣбва затова да се пише не „мужъ, рука“, а „мжжъ, ржка“, както е и старото и новото българско произнасяне. „Мы требува да слѣдувамы за народъ ать, и по неговъ ать го-

воръ да сочиняваме грамматики и да пишемъ помежду си, иначе плаваме противъ водж тж. Произношеніе то, дѣто като чудо, удержа до сега нашій ать народъ, е бисеръ неоцененъ за насъ, требува да ся гордимъ за него, не да го трушимъ“.

Взелъ голѣмия юсъ (за звуковата стойностъ на малкия той още не подозира нищо) за нѣкакъвъ талисманъ на езика ни, за най-убедителенъ белегъ на това, че старобългарски е живъ въ днешния говоръ, Априловъ иска да представи — поне откъмъ фонетика — граматиката на живия езикъ като единичко законната. Ние трѣбва да пишемъ на новия си езикъ не само за това, че така правятъ другитѣ културни народи и че така е по-лесно, по-удобно за целитѣ на образованието, но и защото така спасяваме най-отличителното качество на стария си езикъ, юсоветѣ, които поклонницитѣ на черковнославянщината безразсѣдно гонятъ и порицаватъ. И после: за разлика отъ домораслитѣ филолози, които виждатъ въ фонетиката и морфологията на сегашния български нѣкакъвъ упадъкъ наспроти старобългарски, Априловъ поддържа по-правилното и научно напълно оправданото гледище, че живата народна речъ има изразна сила и красота, достойни за всѣки почитъ, стига писателитѣ да умѣятъ да ги използватъ. Гордостъта отъ звуковия съставъ на новобългарски, спасилъ „по чудо“ една такава характерна гласна отъ древността, каквато е юсътъ (ж, съ произношение на ъ), иде да покаже, колко високо цени Априловъ националната багра на словото, — на словото, страстно съ съкровения духъ и историческото битие на народа ни.

Минавайки къмъ другата характерна черта на новобългарски, неговитѣ членове, Априловъ изказва радостъта си да види нѣкогашния тѣхенъ врагъ увелъ ги отново въ книгитѣ си (има се предъ видъ Огняновичъ съ своя Забавникъ отъ 1845 г.) и разочарованието си отъ Хр. Павловича, че ги е осѣдилъ и отстранилъ. Съ последния Априловъ полемизира толкова по-страстно, че го брои самозабравилъ се авторъ („сплети вѣнецъ самъ за себе си“), че му приписва известно влияние — опасно въ случая — върху учителитѣ въ България и че е особено лесно да го обори, подобно на Фотинова,

сѣщо тѣй ренегатъ по въпроса за членоветѣ. За Хр. Павловича, когото отправя къмъ Остромировото евангелие и изследванията на Востокова, той казва: „Вмѣсто да изфарля отъ граматикъ тж си членове тѣ и юсове тѣ, по-добръ бѣше да изфарли причастіе то, кое то го нѣма говорный ать языкъ“. И специално за старобългарскитѣ падежи Априловъ е съгласенъ „да сж удержатъ и тѣ съ новы тѣ, защо то ся сохранихъ въ притчы тѣ и пѣсны тѣ, и защо то облекчаватъ писаніе то“. Членоветѣ ги има навредъ у насъ, и може би единичко изключение прави Скопската Черна-гора, гдето, изглежда, живѣятъ сръбски колонисти отъ времето на Душана. Членоветѣ сж несъмнено една положителна придобивка за езика. „Съ членъ ать, както знае сѣки, рѣчь та е по-силна и упредѣлителна“. Италиански, френски, испански, влашки — всички отрасли на латинския — сж усвоили членове, понеже тѣзи членове улесняватъ „скоро то и бжрзо то произношеніе“. „Както сѣки чловѣкъ така и цѣлый народъ обыча и ище по лесно то“. Общиятъ законъ важи и за у насъ. Съ пълна увѣреностъ Априловъ твърди: „Мы можемъ вѣрно да предскажimy на противницы тѣ на членъ ать, чи колко то ти и да щжтъ да учатъ дѣца та да не говоржтъ и пишжтъ съ членове, дѣца та ще ги слушатъ толко во училище то, но когато отидатъ у дома си, съ роднины тѣ си и съ другій ать народъ ще говоржтъ съ членове: и чини ни ся, чи учители тѣ имъ, и ти по вжнка съ членове ще говоржтъ. Суетенъ ще бжде всѣки трудъ да убарнатъ цѣлій народъ да говори по тѣхно то ученіе...“ Така по-новитѣ книги сж все съ членове, и Иларионъ Михайловски сѣщо ги е възприелъ, макаръ да взема старитѣ български ржкописи за основа на сегашния езикъ. И за граматиката на Богорова Априловъ се произнася съ похвала, щомъ тя „е направена по старо-Бжлгарско то церковно нарѣчіе, кое то и сега ся говори по Бжлгарія та; и защо то старото нарѣчіе ся говори (нека да е толкова и въ едно село) и отъ сегашній ать живий ать народъ, потребно е, Бжлгаре тѣ да го сохраниятъ и да го прииматъ въ писаніе то...“

Значи, Априловъ приема, отъ една страна, най-употрѣбителнитѣ свойства на живия езикъ за основа на кни-

жовния езикъ — убеденъ, че този не може да се връща назадъ и да се гради върху отживялата, забравената отъ народа писменостъ на далечното минало. Но, отъ друга страна, той гледа на живия езикъ като на тъждественъ въ звуци и речникъ съ старобългарския и скъпи за всѣки морфологиченъ архаизъмъ, напр. за нѣкои падежни форми, запазени въ народната речъ и народното творчество. Това малко противоречие у него иде, както казахме, отъ желанието му да представи българитѣ като единички пазители на Кирило-Методиевия езиковъ заветъ. Но, може би, покрай този мотивъ отъ патриотическо естество, гдето се касае да се подчертае честта на единъ другитѣ славяни и да се повдигне достоинството на единъ необработенъ литературно езикъ, има и единъ другъ: да се отслаби дѣсното, реакционното течение между граматикитѣ, като се убедятъ тѣ, че старинностъ и красота сж присъщи и на простонародния езикъ, на който сжщо тѣй би могло да се изгради една книжнина.

Разсжжденията си Априловъ привършва съ просба, отправена до народнитѣ учители, — да изучаватъ тѣ живата българска речъ, да записватъ „сѣко слово и сѣко изрѣченіе народно“ и да го изнасятъ въ книжка или въ статии, за да може този материалъ да се използва за една „пълна граматика на говорный ать языкъ“, като се отстранятъ всички чужди думи, срещу които имаме наши, „или ново или старо Български“. (Но идеалътъ, който му се мѣрка въ случая, не е постигнатъ и днесъ, тѣй като нито пълна граматика, нито пъленъ речникъ на живия български не сж дадени още отъ българскитѣ филолози...) Въ прибавка той заявява, че е готовъ да приеме „съ чисто сърдце“ всѣка поправка на мислитѣ си, стига тя да е „основана на здравый ать мысалъ“: „защо то (бележи той) желаніе то ни е, не да сѣвимъ раздоръ по между учены тѣ ни, но да ги присѣединимъ въ общи думи. Българско то ученіе е въ възрожденіе то си, нѣма много учены, нито богаты родолюбцы, кои то да му дадатъ помощъ, и за това, като сиромашко, трябва само себеси да помага, и съ соединены сили да вървы напредъ“. И всѣки трѣбва да съдействува на училищата изъ България, безъ да гледа отъ где е той и где сж тѣ. Никой да не употрѣбя малосмисленитѣ думи: „Азъ съмъ Сопотецъ или Карловецъ, не ме е

грыжа за други тѣ мѣста“. Право е другото разсжждение: „Сѣкій Българинъ принадлежи на сичкѣтъж Българія, не особно на едно село или градъ. За това, за да достигнемъ общото ученіе, трябва да ся вардимъ отъ общи и частни неудовольствія и раздоры, които могатъ да подпалятъ недоброжелатели тѣ ни“.

12

Къмъ края на живота си, между 1844 и 1847 г., Априловъ е цѣлъ обзетъ отъ треската на разгорялата се борба срещу гръцкото духовенство въ България, както тя се води въ името на единъ свѣтско-политически принципъ: националното самоопредѣление. Черковниятъ въпросъ, подзетъ отначало като хрисимъ протестъ срещу неправди и злоупотреби на гръцкитѣ владици, фанариотитѣ, постепенно се обръща въ пристѣпъ срещу цѣлата мощъ на гръцката патриаршия, присвоила си, подъ маската на религиозни грижи, голѣми права надъ социалния и културния животъ у подчиненитѣ ѝ народи. Това е истинско реформационно движение по замахъ и цели — доколкото именно трѣбва да се съкруши едно тежко духовно иго и да се ограничи намѣсата на патриарха въ народностнитѣ въпроси, тѣй тѣсно свързани тогава съ черковнитѣ. Въ борбата срещу авторитета и привилегиитѣ на патриарха, глава на източно-православната черква, се каляватъ две поколения българи, това на Неофита Бозвели и Априлова и онова на Раковски и Кръстовича, които даватъ правилна насока на народнитѣ тежнениа и подготвятъ победата не само надъ духовната, но и надъ политическата тирания. Подзета къмъ 1839 г., борбата се води главно въ Цариградъ, но въ нея участвуватъ или подпомагатъ дейно и емигрантитѣ отъ Русия, Румѣния, Сърбия и другаде.

Априловъ е единъ отъ първитѣ българи, съзнали дълбокия смисълъ на черковното движение, и по всички главни точки на убежденията си той се чувствува въ пълна хармония съ гледищата и тактиката на водачитѣ дома. Срастналъ съ мисълта, че нѣма напредъкъ и просвѣта за българското племе, докато не се премахне крепительтъ на мракъ и на тѣпа инертностъ у насъ, фенерската иерархия, той става все по-рѣзкъ въ кри-

тиката си надъ тази иерархия и все повече се увлича въ една агитация, която сякашъ противоречи на мирния му характеръ и на толерантността му за вътрешни и национални различия. Защото той се е убедилъ, че въковниятъ врагъ на българското съзнание и на българското възбуждане не ще отстъпи отъ своитѣ позиции, докато не бжде навредъ разбуленъ въ своитѣ антихристиянски и антихуманни дѣла и докато българскиятъ народъ не настои твърдо и единодушно предъ властта за възкресяване на своята народна черква. Виждайки усърдието на нѣколцина издигнати патриоти, той заляга да имъ бжде въ помощъ чрезъ внушенията си между всички свои близки въ отечеството и особено между габровци. Ето защо, при толкова други писма и толкова пратки на книги до разни общини и лица въ България, на 15 май 1845 г., той разпраща единъ вдъхновенъ позивъ „Къмъ съотечественицитѣ“, който е цѣла програма за дейностъ на просвѣтителнѣ български синове и истинска изповѣдь на авторитетния български идеологъ, въ този тъй важенъ стадий на черковния въпросъ.

Позивътъ на измъчвания отъ болестъ, но все бодрия духомъ и все повече обзетия отъ общото възбуждане патриотъ, комуто липсува възможностъ да се намѣси непосредствено въ епическата борба, заслужва нашето особено внимание. Той показва, че Априловъ е човѣкъ на момента, на наложителнитѣ почини, на яснитѣ и правилни схващания, които неотклонно трѣбва да се застъпватъ словомъ и дѣломъ, за да се излѣзе съ честъ отъ историческия двубой между българското и гръцкото начало. Той се съгласява въ разбирания, въ настроения, въ конкретни цели почти напълно съ онова, което проповѣдва и иска единъ Неофитъ Бозвели, и всичката разлика между двамината крупни дейци е тамъ, че отецъ Неофитъ, като турски поданикъ и духовно лице, изказва по-резервирано нѣкои свои идеи, когато Априловъ, свободенъ отъ преклонение предъ турската и патриаршеската властъ, може да изповѣдва по-откровено цѣлата си интимна мисль. Съ това се обяснява, между друго, защо, докато Неофитъ и неговитѣ съмишленици въ България настояватъ само за ограничение на владишкитѣ произволи и за родно българско духовенство, Априловъ издига лозунга за възстановяване на старата

българска иерархия и за пълна независимостъ на българската черква. Това, което легалнитѣ борци въ Турция могатъ само да мечтаятъ, но не и да заявяватъ открито, — време за това ще дойде по-късно, следъ Кримската война, когато въпросътъ за духовенъ български началникъ се слага решително — Априловъ го разкрива безъ стѣснение и безъ страхъ, давайки така тласъкъ на неувѣренитѣ или нерешителнитѣ, надъ които виси било опасностъ отъ преследване, било патриаршеска анагема.

Апотеоза на науката и на народността начало е съчетана въ това тъй изключително по духъ и мисли послание отъ 1845 г. съ подкана за задружни действия срещу Фенеръ и съ твърда въра въ младитѣ българи, въ новото поколение, въодушевено отъ идеализмъ и отъ воля за работа. За излишенъ пжтъ Априловъ ни се разкрива тукъ като характеръ, като моралъ отъ най-симпатична страна, и обвиненията, хвърляни тъй лекомислено срещу него отъ враговетѣ му, падатъ отъ себе си, като крайно тенденциозни или несъстоятелни. Тъй настойчиво и тъй внушително може да говори на българската интелигенция въ 40-тѣ години само човѣкъ, чиято преданостъ къмъ „народното благо“ е извираля отъ най-чистъ изворъ. Тази преданостъ е била подхранвана не само отъ пробуденото у него чрезъ Венелина и развито до страсть национално чувство, но и отъността родната речъ, величавитѣ исторически спомени и свежото поетическо предание на българитѣ, изучавано напоследъкъ. Ревността и решителността на борци по черковния въпросъ като Неофита Бозвели и Илариона Макариополски само е подсилвала неговата собствена ревностъ, дошла като новъ импулсъ за работа при отчаянието му отъ една непрестанна гръдна болестъ.

Въ тия усилни времена на българското национално раздвижване и при толкова вълнения и грижи, Априловъ не губи изъ предвидъ и науката, както и пропагандата за българската народностъ и българската книжнина въ чужбина. Тукъ той има нѣкои любопитни връзки, между друго съ твърде известния на времето чески славистъ Венцеславъ Ханка, библиотекаръ при Пражкия народенъ музей, който е поддържалъ широка преписка съ рускитѣ учени и дейно е подпомагалъ сближението между

славянитѣ на научна почва. Нему той е предлагалъ, въ писма отъ 1845 и 1846 г., да склони знаменития Шафарикъ да издаде събранитѣ си български царски грамоти, като самъ Априловъ е поемалъ разходитѣ по изданието.

Не по-малко интересни за характеристиката на Априлова и на научнитѣ и общественитѣ му интереси сж дветѣ писма, отправени все въ тия години до руския славистъ И. Срезневски, известенъ съ своитѣ широки симпатии къмъ представителитѣ на сръбското и българското образование. Когато обаче Срезневски предлага да му достави Априловъ сведения, за да напише биографията му, както е сторилъ това вече за Вукъ Караджича, Априловъ отказва решително да изпълни желанието на учения, проявявайки една скромностъ, която отново иде да потвърди заключението ни за най-благородни подбуди при неговата книжовна и практическа дейностъ. Той изтъква като предлогъ на отказа своята болестъ, своитѣ твърде скромни заслуги — и, крайно любопитно още, нежеланието си да дразни своитѣ завистници и клеветници! „Кромѣ того, съобщава Априловъ, еще друго обстоятелство не позволяетъ миѣ воспользоваться дарованіями моихъ пріятелей, писать что либо обо мнѣ. Это завистъ и злость людей. Каждый имѣетъ своихъ противниковъ, а болѣе всѣхъ я“. И Априловъ пояснява веднага, кои сж тѣзи противници, разнесли разни клевети по неговъ адресъ и създали му доста неприятности. „Изъ моихъ Болгарскихъ книжниковъ вы видите, что мое праводушіе не пощадило Грековъ, считающихъ Славянъ въобще „варварами“. По сему повсюду открылись на меня гоненія, въ Одессѣ дошло даже до того, что кромѣ пасквилей и ругательства они домогались у Правительства изгнать меня изъ города и пр.“ За жалость, ние не знаемъ отъ други извори нѣщо повече за този родъ обвинения противъ Априлова, повдигнати отъ сжщитѣ ония гърци, на които той е помагалъ по-рано тѣй щедро и които не сж могли да му простятъ нито изобличенията въ „Български книжници“, нито ревностната подкрепа на българското национално дѣло, съ активното му застъпничество за прогонване на гръцката иерархия изъ България, отъ 1840 г. нататъкъ. Ние узнаваме само толкова: че е имало памфлети про-

тивъ него отъ гръцка страна, че сж били дори правени постъпки предъ властитѣ да бжде той отстраненъ отъ Одеса... По-силно страда, обаче Априловъ отъ зловстието на младитѣ и „ученитѣ“ българи, предъ които той има грѣха да е билъ придиричивъ и строгъ въ надзора и съветитѣ си. Далечъ отъ всѣка демагогия, отъ всѣко желание „да угажда“, той е изпълнявалъ дълга си къмъ поставенитѣ подъ негово наблюдение гимназисти и семинаристи отъ България, като се е старалъ да ги насочва къмъ скромностъ, къмъ работа и къмъ мисль за отечеството. Но старанията му не биватъ правилно оценени и вмѣсто благодарностъ идва обвинението въ егоизмъ и тщеславие...

Една отъ голѣмитѣ грижи на Априлова презъ тѣзи години е издаването на народнитѣ пѣсни, които първоначално той е тъкмѣлъ да достави, за научно проучване, на Венелина. Прѣкъ поводъ за занятия съ българското народно творчество и съ българската народна култура дава знаменитото писмо на московския българофилъ отъ 26 септемврий 1837 г., което представя първата сериозна програма за фолклорно и етнографско проучване на страната ни. Нека забележимъ, че още презъ 1832 г., въ едно писмо до генералъ Инзовъ, попечителя на българскитѣ колонисти въ Бесарабия, Венелинъ предлага да се основе въ Болградъ, като най-голѣмо сръдище на българскитѣ преселници, единъ „народенъ български музей“, гдето да се събератъ всички исторически материали и всички описания на домашния битъ и духовния животъ на българитѣ въ старитѣ имъ предѣли. Понеже тази щастлива идея не бива осъществена, поради липса на вещи сътрудници, Венелинъ се обръща въ онова писмо отъ 1837 г. до Априлова, вѣрвайки, че поне този просвѣтенъ българинъ не ще му откаже съдействието си за една широка народоучна анкета въ отечеството си. Разчитайки на връзкитѣ на Априлова съ българскитѣ учители, Венелинъ излага увлѣкателно както ползата, която биха извлѣкли българитѣ, ако запознаятъ свѣта съ неписаното си духовно богатство (и той посочва успѣха на сѣрбитѣ въ западна Европа, съ тѣхнитѣ „хомеровски“ пѣсни), така и главнитѣ точки на научното издирване въ тая посока. Предъ него се мѣрка точното и подробно

описание на народните годишни и семейни обичаи, на разните митични вѣрвания, на народните носии (особено на тъй разнообразното и характерно за художествения усѣтъ на българката женско облѣкло) и главно на простонародното епическо и лирическо творчество. Убеденъ, че българитѣ не падагъ ни най-малко по-долу отъ сѣрбитѣ въ юнашкитѣ си пѣсни, Венелинъ препорѣчва да се запишатъ тѣ, за да може той да пристѣпи къмъ издаванетоъ имъ на руски езикъ.

Априловъ взима присърдце тоя позивъ, трогателенъ по тона си, по изповѣдитѣ си за изпитани разочарования при изследване на българскитѣ исторически и етнографски паметници и убедителенъ по идеитѣ си за реставрация на романтичната старина, и той пристѣпва веднага къмъ работа, издирвайки сътрудници въ лицето на Кипиловски, Пешаковъ, Неофитъ Рилски, Ем. Васкидовичъ и други лица. Всичко получено той изпраща на първо време на ментора си въ Москва. Но, откакъ Венелинъ умира въ 1839 г., той не прекратява събирането и по силата на дълга си къмъ българската народоука решава да се занимае, въпрѣки болестъта си, самъ съ това важно дѣло. Въ Денница той говори: „Я завелъ повсюду переписку, что бы собрать сколько можно больше Болгарскихъ народныхъ пѣсень, и все это для г. Венелина. Нѣкоторую часть оныхъ я даже ему выслалъ еще при жизни его. Онъ желалъ издать ихъ книжками, но смерть помѣшала; какъ въ Москвѣ, такъ и въ Петербургѣ сколько мнѣ извѣстно, нѣтъ литератора, знающаго Болгарскій языкъ, чтобы предпринять такое издание, и въ Одессѣ, центрѣ Болгаризма, тоже нельзя сыскать; по сей причинѣ слѣдовало оставить все при самомъ началѣ. — Желаніе познакомить Русскихъ съ ними и решить съ большей вѣроятностію мысль о Татаризмѣ Болгарскомъ, все еще кроется въ моемъ серце, а потому я предполагаю издать нѣсколько изъ нихъ, съ объясненіемъ непонятныхъ словъ при текстѣ. Литераторы не взыщутъ за недостатки“.

Априловъ не се е наемалъ да съперничи съ „литераторитѣ“, т. е. съ филолози и историци, способни да дадатъ едно критическо издание и разяснение на фолклорния материалъ, както е правилъ това Венелинъ при

срѣбскитѣ пѣсни въ 1835 г. Но, съзнавайки слабостъта си въ научно отношение, той не е могълъ и да се довѣри другиму въ Русия, при липсата на компетентни по български езикъ и българска народоука лица, затова е трѣбвало накрай да се нагърби самъ съ изданието. Главниятъ резултатъ, очакванъ отъ това издание на народни пѣсни, е не толкова художественото впечатление, колкото разяснението на въпроса за мнимия неславянски произходъ на българитѣ, както това се е мѣркало предъ очи и на самия Венелинъ. Затова, редомъ съ грижитѣ си за школното дѣло и за книжнината, Априловъ не изпуска изъ предъ очи намѣрението си да публикува единъ отборъ български пѣсни, съ съответнитѣ езикови и вещни тълкувания. Още на 2 септемврий 1839 г. — само пет месеца следъ смъртъта на Венелина — той пише на Райно Поповича, за да изкаже не само болката си отъ тази непоправима за българитѣ загуба, но и за да му съобщи, че ще продължи работата си по народнитѣ пѣсни, и за да му иска нови приноси по тая частъ. „Ако и да нѣма Венелина, обръща се той къмъ Райно, н у ж да е тѣзи пѣсни да се издадатъ съ руския имъ преводъ, за да видятъ руситѣ, колко имъ сж близки“. За пѣсни и други фолклорни материали е писалъ Априловъ и на учителя Брайко Геновичъ въ Калоферъ, както се учимъ отъ писмото на тогава до Неофитъ Рилски отъ 8 октомврий 1842 г. гдето се казва: „Г-нъ Василий А. иска гатанки и пѣсни... Много се труде чело-вѣко за просвѣщението болгарско безъ нищо полза, но по времето младите треба да му дигнатъ столпъ...“

Малко по-късно, когато работи надъ тъй важнитѣ въ негови очи Български грамоти, презъ 1844 г., при доста разклатено здраве и известно мрачно предчувствие, Априловъ пише, — давайки ново допълнение къмъ прегледа си на училищата въ България: „Чтоже касается до успѣховъ учебныхъ заведеній въ Болгаріи, то здѣсь кстася упомянуть и о нихъ, хотя не съ болѣшою подробностію, ибо, намѣреваясь по окончаніи сего труда приняться за общанныя мною „Болгарскія пѣсни“, по разстроенному здоровью, не могу предвидѣть, станеть-ли силъ для дальнѣйшихъ литературныхъ трудовъ“. И на друго мѣсто въ сжщата книга, въ свръзка съ опровержението на теорията за татарско потекло

на българитѣ и като пояснява, какво трѣбва да се разбира подъ градъ Будимъ въ една грамота и въ една народна пѣсенъ, Априловъ забелязва: „Сю пѣсню намѣренъ я помѣстити въ предполагаемомъ мною изданіи Болгарскихъ народныхъ пѣсенъ. Изданіе это будетъ конечно интересовать каждого изыскателя Болгарской исторіи и древностей“. Съ работата си надъ пѣснитѣ, трѣбва да се предполага, Априловъ е започналъ още презъ 1839 г., ако сждимъ по писмото му до Р. Поповича отъ есента на сжщата година. Навѣрно още тогава и въ течение на следната 1840 г. възниква сборникътъ, който се е запазилъ въ архивата му, за да попадне после въ ржцетѣ на Г. С. Раковски и се спаси до днесъ въ книгата на тогава, преминали въ Архива на възраждането при Народната библиотека въ София. Този сборникъ представя чистъ и угледенъ ржкописъ отъ 313 страници голѣмъ форматъ, цѣлиятъ съ почерка на Априлова. Внесени сж тамъ 181 пѣсни, но като е оставено праздно мѣсто и за други. Преписването на пѣснитѣ е било прекратено по неизвестни причини, навѣрно поради болестъ и други книжовни занятия на Априлова. Вземемъ ли въ внимание, че първиятъ печатанъ сборникъ отъ български народни пѣсни е тоя на Ив. Богорова отъ 1842 г., — при което несъмнено Богоровъ стои подъ влиянието на Априлова, — става ясно, че първиятъ ржкописенъ трудъ отъ този характеръ, при това твърде обемистъ, е отъ ржката на нашия книжовникъ. И нека добавимъ: сборникътъ, макаръ и отъ 1840 г., заслужава да бжде издаденъ и сега, и то не само поради голѣмото име на съставителя си, но и поради несъмненото си значение за науката.

Покрай народнитѣ пѣсни, Априловъ не забравя и другитѣ области на българското битово и културно минало. Той се грижи за откриване на стари ржкописи и надписи, както и за събиране на стари български монети и за описване на народнитѣ обичаи. Особено той препоржчва на приятелитѣ си и на книжовницитѣ издирването на ржкописни паметници и на монети. Като посочва въ Денница, какъ Венелинъ, който „се грижалъ за всичко българско повече отъ самитѣ българи“, не споменавалъ нищо за българската нумизматика, Апри-

ловъ ни говори за почина си по тая частъ: „Азъ, отъ моя страна, вода преписка вече 8 години... за намиране на български монети.“ Изпращали му отъ България разни монети, но тѣ се оказвали ту византийски, ту римски, и никога български. Най-сетне Кипиловски отъ Букурещъ му доставя две български монети отъ XIV вѣкъ, и той е щастливъ да помѣсти репродукцията имъ въ края на книгата си. Печелейки си така заслугата да е разбралъ като пръвъ у насъ значението на старитѣ монети, Априловъ е полагалъ усилия за издирването на всѣкаквъ родъ старини, способни да разяснятъ животъ и исторически събития въ миналото. Въ книгата си отъ 1845 г. Болгарскія грамоты той изтъква усилията на Венелина да изнесе на свѣтъ документи относно „българската дипломатика“ и пълния му неуспѣхъ поради равнодушието на нашитѣ книжовници. „Моето собствено желание, бележки той, и дългътъ на ревностенъ българинъ ми възлагаха да се постарая да извърша нѣщо въ собствена България. Но моитѣ съотечественици, при своята общителностъ, ... хранятъ недовѣрие къмъ ревнителитѣ на образованието. За да успѣя що-годе, азъ бѣхъ принуденъ да влѣза отъ Одеса въ оживена преписка по тоя предметъ. Не жалѣхъ ни трудъ, ни срѣдства. Но трудно бѣше да се пробуди заспалия въ това отношение духъ на моитѣ съотечественици. Мнозина, дори почтени лица, оставяха моитѣ писма безъ всѣки отговоръ, — навѣрно защото не виждаха въ тѣхъ никаква чувствителна полза за себе си.“

Тая изповѣдь ни разкрива ясно както апатията на нѣкои български срѣди къмъ чисто научни и национални въпроси, надхвърлили практическитѣ лични интереси, така и острата нравствена болка на търговеца-меченатъ, намѣрилъ — въпрѣки тази апатия — и воля и срѣдства за подтикване на българското пробуждане чрезъ възстановената стара история и книжнина. Изцѣло взета, дейността на Априлова остава впечатлението на една планомѣрно замислена жизнена задача, при решението на която поличава и благородство въ стремежитѣ, и правиленъ националенъ свѣтогледъ. Избавенъ отъ егоизма и скжперничеството на толкова свои събратя по професия, този строителъ на новото българско училище, който се проявява едновременно и като начина-

тель на народоучнитѣ изследвания и като установител на книжовния ни езикъ, подтиква необикновено силно българското духовно и обществено раздвижване следъ 1835 година. Пригърналъ съ дълбока вѣра дѣлото на българската обнова, той дава примѣръ на неотслабна преданостъ къмъ народа си и на изключителна пожертвувателностъ за въздигането му отъ вѣковно потисничество. Не напразно, дълго време преди да се познае значението на Паисия, като предвестникъ на възраждането ни, борцитѣ за народно свѣстяване смѣтаха тъкмо Априлова като значителенъ български будителъ. Защото тъкмо той, който раздуха въ сърдцето си незагасналата искра на патриотическо въодушевление, следъ като е билъ дълго време раздѣленъ отъ отечеството си, съумѣ да възприеме и да доразвие идеитѣ на Венелина, за да обоснове най-авторитетно борбата за отхвърляне на елинизма въ България и за създаване на новото национално съзнание у българитѣ.

КОНСТАНТИНЪ ФОТИНОВЪ

(1790—1858)

1

Презъ 1944 година се изпълниха сто години отъ появата на първото българско периодическо издание, списанието Любословие, редактирано отъ Константинъ Фотиновъ. Какво представя това Любословие и кой е този Фотиновъ, малцина днесъ подозиратъ. А ние имаме дългъ да помнимъ крупнитѣ имена и дѣла отъ миналото си, защото тѣ означаватъ незамѣними уроци за настоящето. Българското възраждане, съ своята голѣма галерия отъ величави образи, своитѣ епически борби и своитѣ незамѣними нравствени ценности, остава за винаги най-привлѣкателната и най-интересната епоха въ новата ни история. То е наша гордостъ предъ свѣта и наша най-добра школа за национално възпитание. Презъ тази епоха таената вѣкове духовна мощъ на народа ни избухва стихийно и намира своитѣ гениални изразители въ лицето на Априлова, Бозвели, Раковски, Каравелова, Славейкова и толкова тѣхни последователи и съратници — било въ полето на мирната школна просвѣта, било въ това на културната, черковна борба и на политическото движение за българска независимостъ. Отъ тукъ, отъ тѣзи примѣри и тѣзи традиции, идва идеализмътъ на първитѣ строители на свободна България, и къмъ тѣхъ ще поглеждатъ всички бждни поколения, когато губятъ вѣра въ силитѣ си и търсятъ ободрение и тласкъ къмъ народополезни дѣла въ апостолското подвижничество на дѣдитѣ ни.

Фотиновъ е единъ отъ най-скромнитѣ, но най-симпатични българи на Възраждането и неговиятъ животъ и неговото дѣло могатъ съ право да будятъ вниманието ни.

Роденъ е той около 1790 година, като врѣстникъ на Априлова. Роденъ е въ гр. Самоковъ, гдето нѣкога цѣвти търговия и промишленостъ и гдето, както въ толкова наши планински градове и села, е билъ запазенъ

здравъ български духъ. Не безъ значение за удържането на народно съзнание и славянска грамотностъ въ града е била близостта на старата българска обител, Рилският манастиръ, гдето презъ робството сж се стичали на благочестиво поклонение хиляди посетители отъ цѣла България. Но ако по майчина линия Фотиновъ е самоковецъ, по бащина той е пловдивчанинъ. Баща му Георги билъ отъ знатенъ чорбаджийски родъ и се занимавалъ съ абаджийство. Въ Пловдивъ къмъ края на XVIII вѣкъ и началото на XIX населението е било предимно турско, отчасти и гръцко, и много българи се гърчели, отъ слабостъ къмъ чуждото, както е било и другаде у насъ, по градоветъ. Тъкмо на това основание Фотиновъ може по-късно, въ една статия на Любословието си (1846, октомврий), посветена на Кирила и Методия, да доказва, че тѣзи славянски първоучители ще сж били сигурно отъ българско потекло. „Защото съвсемъ що е обикновено да се наричатъ гърци тия жители, които живѣятъ въ Адрианополъ, Филипполъ и Солунъ, но вси почти произхождатъ отъ словено-болгарски племена, когато ся прегледнатъ споредъ тѣхнитъ дѣди, прадѣди и пр.“ Дали родътъ на Фотинова е кореняшки въ Пловдивъ, или пъкъ идва отъ нѣкое балканско селище, като Копривница или Карлово, не може да се каже. За всѣки случай, въ този голѣмъ градъ е имало заможни български семейства, които сж търгували не само вътре въ турската империя, но и вънъ отъ нея, въ Европа и Азия, като сж достигали дори до Индия.

Но не толкова бащата на Фотинова представя интересъ за насъ, колкото баба му. Защото баща му Георги е билъ човѣкъ съ слабъ характеръ и едничкото положително и привлѣкително у този пловдивски абаджия е неговата нѣжна привързаностъ къмъ сина му. Въ запазената преписка между престарѣлия баща и учения синъ въ чужбина ние се натъкваме на любопитни подробности за тази бащинска любовъ. Въ едно писмо отъ 26 августъ 1826 г. старецътъ обажда на сина си въ Смирна, че денонощно мислѣлъ все за него. Боленъ често и изпадналъ материално, бащата чака помощъ едничко отъ сина си Константина. „Зере и я се дена и ношка се ми е у тебе акало“. И година по-късно (28

ноемврий 1827): „Тизе, милостиво чедо мое Костадине, изгоре ми на сарцето да те видя, ама като не е време, току Господъ да те поживи“. Само като помисли, че може да умре безъ да види любимото си чедо, той изпада въ мрачно настроение: „Ама ми е велика тажба, да те видя. Отнапредъ ми не бѣше нищо какво лежахъ боленъ. Отъ тога за име божие току искамъ да те видя, не можемъ сабуръ да си учина“ (26 септемврий 1828). Най-сетне (презъ 1833 г. навѣрно) старецътъ заминава при сина си, вижда го, и пакъ се завръща въ Самоковъ, гдето се и покалугерва. Като калугеръ и подъ името Герасимъ той достига 100 годишна възраст. Но все още подвиженъ и отново обзетъ отъ жалба по сина си, той тръгва да го види — и умира при завръщане отъ Иерусалимъ, гдето ходилъ на поклонение, на пътъ за Смирна.

Ако този баща нѣма почти никакво значение за сждбата и характера на сина си, ако този синъ се освобождава навреме отъ занаята на баща си, абаджилъка, и пригрѣща единъ по-високъ човѣшки и народенъ идеалъ, предавайки се на образование и научно-просвѣтна дейностъ, това се дължи главно на баба му по баща, хаджи Фота. Тази жена е решително една крайно интересна българка отъ преди вѣкъ и половина. Когато се преселва отъ Пловдивъ въ Самоковъ, гдето синътъ ѝ се женилъ два пѣти, не се знае. Навѣрно тя е сторила това къмъ края на XVIII вѣкъ, за да бже при внуцитъ си отъ втората жена на Георги, самоковката Невѣнка, — именно три дѣщери и единъ синъ, Константинъ. Баба Фота, родена споредъ едни около 1720 г., когато се ражда — все въ Самоковска епархия — и нашиятъ историкъ Паисий, или около 1730 и 1740 г. споредъ други, което е по-вѣроятно, е била за времето си бележита жена. Едра на ръстъ, жива и смѣла по духъ, тя не се бояла ни отъ паша, ни отъ владика и правѣла впечатление съ мъжкия си умъ. Достигнала дълбока старостъ, тя умира на повече отъ 100 години. Около 1760 или 1770 г. тази жена овдовѣла и, понеже била много набожна, заминала за Русия, за Киевъ, гдето постѣпила въ единъ женски манастиръ подъ името Теоктиста. Откакъ прекарва тукъ нѣколко години и достига чина схимъ-монахиня, тя се завърнала въ Пловдивъ.

Отъ тамъ, като узнала, че въ Самоковъ имало калугерици, тя се преселила заедно съ сина си въ този градъ и, предприемчива, каквато била, основала заедно съ другитъ монахини женски метохъ, на който тя скоро станала игуменка. „Основаването на Самоковския женски метохъ — пише биографътъ на Константинъ Фотинова, проф. Ив. Д. Шишмановъ, — свидетелствува не само за набожността, а и за енергията и организаторската дарба на Фотиновата баба. Въ време на нейното игуменство тоя метохъ се славѣлъ съ своята уредба и своята висока нравственост. Упадъкътъ, който се забелязва въ това заведение, издигнато отъ една мощна ржка, датува едва отъ по-ново време. Неговата причина трѣбва да се търси главно въ липсването на една крепка личност, каквато бѣше баба Фота. На нейно време калугерицитъ били всеизвестни по своята набожност, скромност и трудолюбие“. Колко силно е било влиянието на игуменката като нравствена опора въ семейството на сина ѝ, може да се сжди по факта, че и тритъ сестри на Константинъ се покаяли при баба си, две отъ тѣхъ още като моми, а най-малката дълго следъ женитбата си, на старини. Примѣрниятъ животъ на Фота е ималъ изобщо „най-голъма притегателна сила върху младитъ девизи не само отъ Самоковъ, но и отъ много други градища и села“.

Докато бащата на Константинъ Фотинова искалъ да направи отъ сина си наследникъ на занаята, абаджилъка, баба му, по-опитна въ живота и съ по-високи понятия за човѣшко достоинство и обществена честъ, настояла да добие той о време по-добро образование. Наложила се тя, и не напраздно Фотиновъ по-късно взима нейното име за свое фамилно. Мнението на баба Фота за кариерата на внука ѝ е отговаряло, очевидно, на заложби и желания у самия него. Ето защо, откакто усвоява нѣкакви килийни познания въ Самоковъ подъ ръководството, разбира се, на баба си, Константинъ заминава да следва въ Пловдивската гръцка гимназия. Тукъ той изучава основно не само говорния и класическия гръцки, но и доста добре френски езикъ, който му създава отпосле добро име въ цѣла България. Отъ Пловдивъ той се прехвърля да учи, издържанъ все отъ баба си, въ прочутото гръцко училище на гр. Кидония,

на малоазийския брѣгъ. Тукъ, въ този културенъ гръцки центъръ, цѣвти оживена търговия и се поддържатъ будни връзки съ културния западенъ свѣтъ. До гръцката революция отъ 1821 г. въ гимназията сж преподавали знаменити учители, получили подготовка въ западни университети и напоени съ съвременни научни и политически идеи. Въ училището сж следвали нѣколко българи, между тѣхъ известниятъ цариградски търговецъ и родолюбецъ Георги Золотовичъ и още по-известниятъ писател и революционеръ д-ръ Иванъ Селимински. Върху духа на образованието тукъ, съ неговата национална и рационалистична насока, ни говори достатъчно въ своитъ исторически записки д-ръ Селимински. И, трѣбва да предполагаме, още тукъ се оформява у Фотинова оня горещъ патриотизъмъ и оня копнежъ по просвѣтна дейностъ, които сж негови съпътници презъ цѣлъ животъ. Нѣмаме сведения, кога завършва училището и какво прави по време на гръцката революция Фотиновъ, но знаемъ, че къмъ 1825 г. той се заловилъ за търговия въ Пловдивъ. Занимавалъ се главно съ износъ на дървенъ материалъ, който съ селове по Марица билъ изпращанъ за Смирна, отъ гдето пъкъ били доставяни разни стоки за Пловдивъ.

2

Изглежда, че Фотиновъ не е притежавалъ таланти за търговецъ, защото още на следната година, преселенъ въ Смирна, той се оплаква отъ неуспѣхи. Баща му го утешава тогава: „И не туряй си на сърдцето много кахъръ, зере не е добре; тизе да си живъ“. Особено непоправими ще сж били загубитъ на Фотинова, когато въ 1829 г. единъ корабъ, натоваренъ съ негова стока (дъски), претърпѣлъ крушение и потъналъ въ морето. Тогава той, при загубенъ капиталъ, се убеждава, че трѣбва да потърси друго препитание, по-съобразно съ подготовката и влѣченията му. И ние го виждаме въ Смирна, родния градъ на Хомера, да се залавя за учителска професия и да отваря частно училище. Въ френската махала на този градъ, гдето имало и малка българска търговска колония, той наема на 21 юний 1828 год. една кжща или по-право една стая, която да побира десетина ученика: защото само на толкова той е разчиталъ от-

начало. Но, не се минават и няколко години, числото на учениците му се увеличава на 200 души — сигурно мърило за успех на Фотинова като педагог, който спечелва бързо популярност с обширните си знания и големата си вещина.

Фотинов е преподавал по модната тогава в Западна Европа и в Гърция взаимноучителна метода. Той има несъмнената заслуга да е първият българин, увелч тази метода в едно смесено гръцко-българско училище, каквото е било неговото; защото едва от 1835 г. Неофит Рилски започва да прилага по-системно взаимноучителната метода вжтре в България, в основаното от Априлова Габровско училище. При Фотинова сж се стичали ученици отъ разни краища на отечеството му и между тях е имало нѣкои по-възрастни юноши, жадни да усвоятъ гръцко и славянско писмо подъ ръководството на авторитетния учител. Че това е било тъй и че Фотиновъ минавалъ не само за вещь елинистъ и славиствъ, но и за силенъ по френски езикъ, показва ни едно писмо на орѣховския учител Д. Драгановъ отъ 1. IX. 1846 г. Препоръчвайки му единъ кандидатъ отъ Търновско, той, който познавалъ Фотинова отъ Смирна, му съобщава: „Прихождамъ да Ви питамъ за идно момче терновче, на возрастъ повече отъ 20 години, то момче като слуша ваше имя а най-паче че сте изкусни въ елинскій и французкій езикъ, желае да дойде при ваше словесіе да се учи. Може, дума то, да ви възблагодари по 50 гроша на мѣсеца.“

Но Фотиновъ е дължалъ доброто си име и на своя високъ моралъ и на своя патриотизъмъ. „Коего особено ни очудва, пише Шишмановъ въ своята биографска студия, то е, че Фотиновъ, при всичката своя безмърна любовъ къмъ гръцката наука, гръцката философия, гръцкия езикъ, при всичко, че училището му имаше предимно гръцки характеръ, си остана винаги българинъ по душа и сърдце и не се претопи, като толкова други, въ голѣмия котелъ на елинизма.“ Петъ години следъ отварянето на училището, единъ гръцки владика, именно Диополскиятъ Аक्सентий, го насърдчава — „да дерзай на просвѣщеніе отечество нашего и давно би благодатъ вся святаго духа облагодатию некое особно дарованіе на нашего злощастен народ болгар-

ски и да ся будетъ като от невежества и да възлюбатъ ученіе зашто са совсѣмъ назаг останали отъ другитѣ язици.“ И Фотиновъ отговаря: „Воистину право е судило (Ваше Високопреосвещенство), имѣл самъ попеченіята и упражнявал самъ се непрестанно по силѣ и по возможности моей за просвещеніето на нашій бѣден народъ болгарскій.“ Доказателство, че тукъ се касае за истински чувства и за приложена етика, дава писмото на бившия му ученикъ иеродяконъ Софроний Захариевичъ. Съ дата 25 септемврий 1843 г. той му пише отъ Самоковъ, като на „мждрословеснѣйши учителъ“, за да му благодари за похвалата и да признае, че изпълня дълга си по неговъ примѣръ: — „научихъ отъ васъ, кога бѣхъ при васъ, зашто всичките челоуѣци се раждатъ на тоя свѣтъ, за да се утрудатъ сваки за свое отечество“.

За нуждитѣ на своитѣ възпитаници, на първо мѣсто, и после за тия на всички български юноши, които тогава сж търсили гръцко образование, тъй необходимо въ търговията и обществения животъ, Фотиновъ издава въ 1838 год. една Гръцка граматика. Малко по-късно, но вече на български езикъ, въ 1842 год., той превежда отъ гръцки и допълня отчасти самъ единъ обширенъ учебникъ по география: „Обще земеописание... издано трудомъ Константина Г. Фотинова С. Смирна. Въ типографія А. Даміанова 1843“, стр. 236. Тази география има на времето си грамаденъ успехъ — и само известниятъ сливенски фабрикантъ Добри Желѣзковъ му поръчва да му бждатъ доставени хиляда екземпляра. Успѣхътъ не трѣбва да ни очудва, при бедността на българската учебна книжнина тогава и при занимателното четиво и интереснитѣ иллюстрации, повече отъ 70 на брой, въ книгата. Фотиновъ дава, именно, не само основни познания по математическа, физическа и политическа география, но и разни изгледи и карти въ връзка съ земната повърхнина, народитѣ и културния животъ, както и сведения за българскитѣ градове, българското минало, българскитѣ училища и черкви и българския стопански битъ, въ които се долавя патриотическа нота; сжщо тъй и изображения на три старобългарски монети и единъ предговоръ — къмъ „благолюбивѣйшия народъ болгарскій“.

Отъ предговора ние се учимъ, че тази география образувала само началото на една дълго обмисляна програма за повдигане на българската школна просвѣта и че Фотиновъ е пристъпилъ къмъ труда си движень отъ чувство на дългъ къмъ „настоящее народно состояние“. Обзетъ отъ грижата да повдигне българската просвѣта и, по примѣра на учителитѣ си въ Кидония, повѣрвалъ въ силата на знанието, като главенъ виновникъ за напредъка, той пише още: „Благолюбивѣйши народе Болгарскій! Это и азъ послѣднейшій всѣхъ (т. е. следъ Берона, Неофита Рилски и други просвѣтителі), представлявамъ на Твое благоразуміе и благосклонность едно отъ моите дълговременни и прерачителни попеченія, които о просвѣщеніи разума и вѣдѣнія народномъ по должности имамъ и храню... И со все мое доброе упованіе предпочетохъ... да го принесемъ на Твоя родолюбива склонность като единъ истинъ и доказателнѣй о ревности моеѣ къ Тебе знакъ.“ Тази ревность поличава, между друго, въ сведенията за нѣкои български градове и села, — когато той изтъква тѣхната минала слава, като контрастъ къмъ днешното печално състояние, или тѣхния икономически и умственъ напредъкъ. За Преславъ, напр., той казва, че тамъ се намирали „много древности, понеже у старо време той е билъ болгарска столица“, за Търново — че билъ нѣкога „столица на древните Царіе и Патріарси Болгарски“, съ 40 черкви, отъ които останали само 9, градъ „значителнѣй за многовидни древности и пречуднѣй за окрестнитѣ му крепки мѣста“; за София — че се славилъ като „первенствующий староболгарскій власти градъ“. За Сливенъ — че ималъ 20,000 жители, „що са вси болгаре“, и „руководѣлница (фабрика!) сукнена“, основана отъ „благоразумнѣй и остроумнѣй господинъ Добри Желясковъ, безсметно убо есть имя его и вѣчна память и похвала о трудолюбивихъ всѣхъ болгарехъ!“; за Калоферъ — че ималъ до „1000 фамилии“, все българи, „по болшей часть торговци и честни чловѣци“; за Копривщица — че имала „благочинно“ българско училище и „1500 фамилии, все български“, отъ които излѣзли „много лица пречестни, значителни... и крайно за просвѣщение народно ревнителі“; за селата Габрово и Котелъ — че „и дветѣ колкото са за ученици похвални,

толкова повече и за купечеството славни и достойно-подражателни;“ за Свищовъ — че жителитѣ му били „честолюбиви, страннолюбиви, благоразумни, тачители торгодеяния и ревнителі просвѣщения учению, имуще две добротинни училища, които да би подражали и имали сичкитѣ други болгарски градове и градища“; и т. н. Особено силни похвали изсипва той за село Котелъ, гдето видѣлъ „остроумни, трудолюбиви и ревнителі за учение“ жители, съ две добре уредени училища, българско и гръцко, и гдето силно впечатление му направило — при отсъствието на мжжетѣ овчари и джелепчи — женското трудолюбие. „Благощастливи са котелцитѣ, поне сичкитѣ кщни попечения и устройства женитѣ имъ совершаватъ, които такова жестоко обикновение и трудолюбие иматъ, щото, натоварила се на гарбо детето си или едно кило жито отъ Сливенъ, държи въ ржцетѣ калцати си та я плете и Стара планина като за едно поле има и прехождя я!“

Обаче друга една мисль е заседнала по-дълбоко въ съзнанието на нашия патриотъ и е станала истинска негова страсть. Движейки се презъ 1842 год. изъ България, за да записва абонати на Географията си и да събира сведения за родната си страна, при описанието ѝ тамъ, той отново се убеждава, каква нужда цари откъмъ единъ периодически книжовенъ органъ, който да прѣска редовно полезни знания между българитѣ. И той попада на идеята да основе самъ въ Смирна такова едно издание. И нека пжтемъ забележимъ, че Фотиновъ пътува изъ България и навестява по-събуденитѣ българи и българскитѣ училища, снабденъ съ френска препорѣка. Той се билъ настанилъ, именно, къмъ това време като чиновникъ при Смирненското френско генерално консулство, въ качеството си на преводачъ за гръцки езикъ, и като такъвъ се е ползувалъ навредъ въ Турция съ известна привилегія, която е повдигала значението му предъ българитѣ. Не стига това, Фотиновъ се е обличалъ и носилъ като сѣщински европеецъ, което сѣщо се е хвърляло въ очи и му е създавало по-независимо положение предъ сънародниците и предъ властѣта. Сава Доброплодни ни го представя, — и това сѣ интересни показания за външната човѣка, при липсата на какъвъ и да е

портретът отъ него, — като човѣкъ „на ръстъ низичѣкъ, на лице сухичѣкъ, съ бръснати мустаци и брада... Не бѣше черноокъ — повече бѣличѣкъ, русичѣкъ, коситѣ кратки. Носѣше френски дрехи и правѣше много странно впечатление, гдето бѣше бръснатъ. Искаше, види се, да се показва като англичанинъ“. Сжщо такъвъ ни го рисува и цариградскиятъ търговецъ Никола Тъпчилещовъ: „Кжсичѣкъ, сухичѣкъ, ингилизъ цѣлъ. Винаги ходѣше съ висока капела и фракъ. Приказваше хубаво“. Съ цилиндъръ и фракъ и бръснатъ като европеецъ, Фотиновъ се е отличавалъ рѣзко отъ проститѣ си и неуки сънародници. Ясно е, че той има повисено мнение за личното си достоинство и че държи на признанието вече чрезъ облѣклото и добрия тонъ на обноскитѣ си. И Раковски показва сжщия усѣтъ за значението на облѣклото и на маниеритѣ, когато трѣбва да се създава авторитетъ и да се подчертава отликата отъ скромния еснафъ. Това е необходимо тогава и за да се вдѣхва довѣрие на високитѣ мѣста. Но Фотиновъ не се е отдѣлялъ никога духомъ отъ своитѣ сънародници, взети като цѣло, като национална единица, и въ всички негови изповѣди лѣхти най-чиста любовъ къмъ тѣхъ и къмъ тѣхното културно и обществено въздигане.

3

Именно изъ това негово родолюбие и изъ страстната му преданостъ къмъ българската просвѣта ние разбираме неговата най-скжпа мечта въ тия години: да тури начало на българскитѣ списания. Виждайки какво вършатъ гърцитѣ за засилване на народното образование и познавайки може-би отчасти състоянието на френския периодически печатъ, той решава да предприеме нѣщо подобно и на българска почва. И понеже не толкова френски примѣръ, тъй чуждъ за българскитѣ условия и нужди, колкото грѣцкиятъ може да бжде по-лесно и по-правилно разбранъ у насъ, той основава своето Любословие. Ако самата идея и цѣлото съдържание на това първо списание ни напжтва къмъ грѣцкото списание *Ἐποδῆριον τῶν φιλελλήνων γράσεων* („Съкровище отъ полезни знания“), името му указва на филологическия интереси на редактора: защото „Любословие“ се явява букваленъ преводъ на грѣцкото „филология“. Само че

нито името, нито съдържанието на списанието не се изчерпватъ съ езикословни въпроси, тъй като Фотиновъ разбира подъ филология, въ съгласие съ по-старото тълкуване на тази наука, всички знания относно книжнината и духовния животъ, ако не дори и цѣлокупната човѣшка култура...

Тѣй или иначе, веднажъ намислилъ да издава българско списание и установилъ името му, Фотиновъ трѣбва да се погрижи за печатница и за разпространението му. За печатница въпросътъ е лесенъ, понеже Британското библейско общество било снабдило вече грѣцкия печатаръ въ Смирна А. Дамианъ съ славянски букви. Агентътъ на това общество, Венеаминъ Баркеръ, билъ дори условилъ Фотинова въ 1840 г. да надзирава печатането на българския преводъ на Новия заветъ отъ Неофита Рилски тамъ. И навѣрно този досегъ съ едно важно българско издание и наличността на славянски букви ускоряватъ постигането на единъ вече по-рано замисленъ планъ у Фотинова. Убедилъ се, че печатането не ще бжде трудно и скжпо, Фотиновъ изготвя въ 1842 г. единъ пробенъ брой на своето Любословие, за да го разпрати като покана изъ България. Този брой е озаглавенъ „Любословие или периодическо списание разныхъ вѣдѣній, издадено трудомъ Константинъ Г. Фотинова С.“ (Буква С. въ края означава родното мѣсто на писателя, Самоковъ. Така се подписватъ нѣкога и другитѣ ни книжовници, напр. Неофитъ Хилендарски К., т. е. Котленецъ). Броятъ има 32 страници и се открива съ едно „Предисловіе любочитателемъ“. Тукъ между другото, четемъ такава изповѣдь въ началото: „Народъ Болгарскій! нѣкои човѣци на тоя светъ (дюнята) сакатъ да се покажатъ, и да се познаятъ съ нихното богатство, съ нихното величество и съ нихната сила и дарованіето и толико колко можатъ и колко за себе си само да угодатъ... А я предпочитаятъ отъ всѣко друго величество и богатство общата полза и доброто, ... и смотрящи долгъ за ползата народа сега ради дерзаю помощю божією да се покажемъ и я на този свѣтъ съсѣдно дѣло, което се надѣмъ и уповаемъ да можемъ быти предпочтенно, най-повече на нашіятъ народъ отъ много други работы мірскія“ — Опредѣлилъ така мѣстото си

между алтруиститѣ и патриотитѣ, които иматъ ясно съзнание за дълга си, въ противоположностъ къмъ егоиститѣ и поклонницитѣ на грубата властъ и златния телецъ, Фотиновъ продължава: „Болгаре! смислете се добро и разсмотримъ умно фжрлете погледатъ вашъ и смисълъта ваша на по отдалечная места...; кой народъ е на земята толку сиромашъ и отдалеченъ отъ просвѣщеніето учителско, което само прави човека да е чловѣкъ, каквото го е Богъ создалъ, а не добытакъ?“ — И изтъкналъ така ниското просвѣтно равнище на сънародницитѣ си, той се пита съ огорчение: „Кое списаніе имаме нашите братія Болгари? Камо имъ землеописаніето, съ кое да бы можели да познаятъ баре своята си места и своето отечество? Камо имъ граматиката да утвърждаватъ главниятъ свой языкъ отъ кого иматъ и коренатъ? Камо имъ правоучителната списанія безъ коя не може никой да се нарече совершенъ чловѣкъ на той свѣтъ? Камо имъ повседневнія повѣсти и знанія или повсенедѣлни или мѣсечни? Камо имъ художествената списанія, камо имъ риториката, математика, логика, физика, философия и прочая и прочая, кой са на чловѣка повече потребны нежели хлѣбатъ? Камо имъ историята подробно исписана и разпространена каквото иматъ другитѣ народи...?“

Посочилъ съ болка на сърдце пълната липса у насъ на всѣкакви учебни пособия, чрезъ които да се прѣскаатъ полезни знания и развива духътъ — и то като има предъ видъ собственото си образование въ една гръцка гимназия и бързия подъемъ на гръцката интелигенция, — Фотиновъ пише, дълбоко разчувствуванъ отъ невежеството на сънародницитѣ си, следната тирада: „О Боже просвѣтителю разума чловѣческаго! Ты каквото си создалъ съ Твоего благоволение моя народъ на една прекрасна земля и место така сотвори милость просвѣти и народа болгарскаго... и настави ги на просвѣщеніето разума сияюща и славна, да не бы остави всегда каквото въ темница на такива далбоки и укорни невѣденія и непознанія твоего прекраснаго и пречуднаго создания и сотворенія“. — И, обръщайки се вече къмъ самитѣ си сънародници, той ги пита съ укоръ: „Болгаре благочестиви и

православни, до кога ще спавате на той далбокий сонъ безъ ученія же и невѣденія? Стига що спавате той тяжкій и многовременный сонъ...“ И кжде е пжтътъ на спасеніето? „Най-первото просвѣщеніе и добропознаніе на единъ народъ чловѣческій е училищата (школите) и четеніето на много различни книги“... Трѣбва само българитѣ да се обърнатъ не къмъ по-далечнитѣ европейски народи, издигнали се тъй високо въ просвѣта и мощъ, че „перо не може да опише“ напредъка имъ, а къмъ по-близкитѣ и поставенитѣ въ сжщитѣ условия (той има по-нататкъ, предъ видъ гърцитѣ, арменцитѣ и дори турцитѣ), за да почерпятъ примѣръ за чуднитѣ постижения на образованіето. „Гледайте — зове той съкрушенъ съотечественитѣ си — най-после народыте между които живѣете на кой степенъ и на каква глава се възвышаватъ сосъ ученіето и просвѣщеніето имъ разумно. Ахъ скорбъ наша стыдъ (срамъ)! Народы послешни и народи безъ книжни начала и зафатиха на нашите дни да просвѣщаватся и да умножаватъ училищата нхни, книгите, исторіите, списанія благонравна, списанія повседневна (газета)... и да знаятъ що по света бива и става; а Болгарскіо народъ спава!!! горко, горко ти естъ, народъ многочисленный, а на ползи своя не чувствennyй и не рачительный.“

За да постигне цельта си, да спечели за своя благороденъ починъ простодушнитѣ, Фотиновъ и бичува и насърдава едновременно — съвсемъ въ духа на Паисия, Бозвели и Константина Огняновича, съ които има общъ и своя особенъ старински езикъ, смѣсица отъ дамаскинска традиция и по-жива народна речъ. Ясно е, той си поставя една трудна задача — съ пълното съзнание, че служи на най-чловѣколюбиви и родолюбиви подбуди, каквито могатъ да иматъ тогава само малцина издигнати личности у насъ. Сочейки блѣскавитѣ нравствени, обществени и технически постижения на европейскитѣ народи, той зове къмъ отваряне на училища и къмъ разработка на книжнината, за да се преодолѣе вѣковния мракъ въ душитъ и всѣка материална и духовна нищета. Непрестанно той подчертава ролята на просвѣтата за личното и общото благополучие, и особено той държи на възпитателното въздействие на тази

просвѣта — съ огледъ на крайния идеалъ за „животъ свѣтлый и славный“. Като Паисия, когото е челъ въ нѣкой преписъ, Фотиновъ се провиква; изпълненъ отъ негодуване за българския нападѣкъ: „Ахъ скорбъ наша стыдъ (срамъ)!... Болгарскіо народъ спавал!“ Но тутакси се ободрява и кани съидейниците си за работа, а не за поплаки: „За това убо богоугодно и челоукоугодно дѣло тебе много старанія и топло прилежаніе, тебе сите общо да настануваме и да прилежаваме, кой съ богатство, кой съ речъ и принужденіе, кой съ настояніе...“

Следъ тая дължка статия, назначена да трогне и опомни българскитѣ читатели за високія имъ националенъ дългъ, Фотиновъ помѣства нѣколко приноси, които трѣбва да дадатъ представа за насокитѣ на списанието, когато то започне да излиза редовно. Първо, той препечатва отъ тъкмената си география нѣколко изгледи отъ Азия, после дава съвети по земедѣлието, извадки отъ нѣкакъвъ разказъ за древнитѣ гърци и кратко описание на слона (филъ), и накрай — очеркъ за произхода на славянскитѣ народи. Личи си, че редакторътъ търси разнообразие и занимателност на четивата, имайки предвидъ една простичка публика, която не е минала редовна школа и за която почти всичко отъ елементарнитѣ учебници би било любопитна новостъ. При равнището на българитѣ отъ времето на Танзимата не би могло и да се очаква друго, като популярна и полезна наука въ едно месечно списание.

4

Редовно започва да излиза списанието, съ формата на пробния брой (голъма четвъртина и две колони текстъ), едва две години по-късно, презъ априлъ 1844 г. Съобразно съ нуждитѣ на читателитѣ и степента на тѣхното умствено развитие, списанието застъпва безъ систематиченъ редъ нѣколко отдѣла, а именно: религия, търговия, земедѣлие, хигиена, естествена история, политически животъ и белетристика. Първенство иматъ отдѣлитѣ по религия и нравоучение, и въ тая точка Фотиновъ продължава сякашъ традициитѣ на дамаскитѣ и житиетата, тъй яко вкоренена у наивния и набоженъ народъ. Добъръ християнинъ, редакторътъ напѣтва къмъ

зачитане на евангелскитѣ проповѣди и добродетели, безъ да изпада въ едностранчивостъ и нетърпимостъ. Той избира отъ грѣцката популярна книжнина такива четива, които застъпватъ здравъ моралъ, висока човѣщина, искрена благостъ и могатъ да влияятъ възпитателно. Въ историческитѣ си статии Фотиновъ се явява последователъ на Паисия, чиято Славеноболгарска история притежава въ преписъ, и предходникъ на Раковски. Авторътъ на „Показалецъ“ и „Българска старина“ е ималъ на рѣка твърде рано Фотиновото Любословие и е заелъ несъмнено отъ него високата си представа за културата и влиянието на славянскитѣ народи. Не само Нума Помпийски и Ахилъ сж, споредъ Фотинова, отъ славянски народъ, както показва името имъ (т. е. „пратени“); и славянски градове въ Италия сж и Падуа (т. е. Падово) и Равена (Равнина), както сж славяни по име и потекло Беситъ, Херускитъ, Франкитъ, Арминий, етрускиятъ царъ Порсена, Арговистъ (Яровитъ) и т. н. Въ статията си за гр. Смирна Фотиновъ доказва, че името ѝ иде отъ славянското миръ („рѣчь, воистину, съ небесъ данная на жители Смирны“), както Падова (пада вода), Пелла (бѣла), Бранденбургъ (бранный боръ), Навуходоносоръ (небугодный царъ) и други мѣстни и лични имена произлизатъ все отъ славянски езикъ. Славянофилската тенденция на цѣлото списание поличава още отъ първия брой, тъй като на първа страница, като програмна бележка, сж поставени редоветѣ: „Понеже начнува това списаніе отъ сего мѣсяца за ради познаніе и челоуѣческо разумно просвѣщеніе, Боже просвѣтителю челоуѣческаго разума! подай да славенска Словесность подъ многовременное тяжкое зиме неученія бывша процвѣтаеть...“ Българска и общославянска просвѣта сж за Фотинова недѣлими понятия. За това още отъ първия брой той започва дългата статия „Понятіе за древность славенска“, която се открива съ думитѣ: „Понеже това списаніе става на славено-Болгарскій языкъ, требва първо да покажеме... началото на славенскіа народъ“.

Сърдцето на Фотинова тупти, обаче, най силно въ неговитѣ статии по народната просвѣта. Като Паисия, Бозвели и Априлова, той неотклонно припомва дълга ни къмъ образованието и къмъ школното дѣло, убеденъ

отъ примѣра на по-напредналитѣ и икономически силнитѣ народи, че нѣма нито нравствено съвършенство, нито гражданско благополучие, безъ широка свѣтска просвѣта. Въ две дълги статии той поддържа необходимостта да се основе едно централно българско училище, което да бжде „общенароденъ“ разсадникъ на добри учители, свещеници и възпитани граждани. Това училище трѣбвало да бжде въ нѣкое здравословно мѣсто всрѣдъ България и трѣбвало да се ръководи отъ нѣколко главни учители, които да преподаватъ: двамина („по крайней мѣрѣ“) славянобългарски и по единъ гръцки, турски и френски езикъ. За издръжката му могълъ да се погрижи, чрезъ подписка, цѣлиятъ български народъ. Ако единъ градъ като Смирна, съ 60 хиляди жители, мисли Фотиновъ, е въ състояние да издържа 7 взаимно-учителни гръцки училища, благодарение щедростта на своитѣ граждани, нѣкой отъ които били записали и внесли до 20 хиляди гроша, нима българскиятъ народъ, който наброява 5 милиона жители, не ще може да събере за „общенародното свято дѣло“ поне колкото сж събрали смирненци? „О нечувствуваніе доброты! О стыдъ! О уничижително состояніе“, роптае накрай патриотътъ, при мисълта, че нѣма да се осъществи проектътъ му — не поради липса на достатъчно срѣдства, а поради липса на добра воля.

Но Фотиновъ е и първиятъ, който енергично отстоява у насъ нуждата отъ образование за женитѣ. Примѣрътъ на баба му, която има смѣлостъ да застане въ ония тъмни времена за чужбина, за да получи по-високо религиозно възпитание, както и настойчивостта на сжщата тази събудена гражданка да се посвети вникътъ ѝ на науката, ще сж упражнили несъмнено силно влияние върху педагогическитѣ идеи на редактора на Любословие. За всѣки случай, той е убеденъ привърженикъ на женското образование и ратува неуморно за отваряне на девически училища у насъ и за даване по-добро възпитание на жената, като майка и опора на семейството. На този кръгъ въпроси той посвещава нѣколко статии, каквото „Советованіе къ матеремъ“, „Училища за болгарски момичета“, „Возбразованіе женскаго пола“, и др. Предавайки веднажъ съобщението, че девически училища вече били отворени въ Котелъ,

Елена, Шуменъ, Сливенъ и Търново, по починъ на д-ръ Беронъ, той се впуска въ дълги размишления, отъ които можемъ да приведемъ следнитѣ любопитни редове:

„Богъ е создалъ мъжъ и жена равночестно и равнообразно... Жена е съ таквыя умны силы создана, каквото и мъжъ... Славнѣйшій Аристотель филозофъ доказува твърде добрѣ: като е неученъ женскій полъ, никакво совершенство не бива на чловѣческій животъ, и праведно казува; защото сичкій нашъ първы и слѣдственый животъ на женско доброустоеніе стои. На женски ржцѣ и женско воспитаніе сичко наше первое навикновеніе става. Отъ женскіи уста перво и перво научаваме вси почти величайши Божіи созданія. Женскіи прилежанія и попеченія ны перво и перво хранятъ и тѣхъ имаме первый образъ и первый предметъ за сичко... Жена е перва и последна причина на наше благоденствіе и благочиніе. Когато состоятъ въ женскій полъ таквыя превосходни потребности за благочиніе животно, какво ще може прочее една жена да изпълнува и да совершаватъя превосходны потребности, когато е лишено совсемъ отъ ученіе... Какъвъ другаръ ще е на мъжа дори и до смъртъ... Женскій полъ каквото е созданъ на словесности равночестно сосъ мужескій, така требува да совершава и должности словесны, да ся учи сир. така каквото и мъжкій“. Въ друга статия, „Воспитаніе женско“, като се позовава пакъ на Аристотеля, Фотиновъ настоява да се просвѣщаватъ женитѣ; защото „каквы нравы и обычаи иматъ жены, таквыя сосъ това тѣхно млеко напоюватъ ны“.

Съ такива напредничави идеи за образованіето на жената и положеніето ѝ въ семейството, Фотиновъ надхвърля далеко понятията на времето си, като предтеча на новитѣ насоки въ педагогиката. Но все тѣй подранява той и по друга една точка: по-въпроса — какъ да стане книгата достъпна за по-големъ брой читатели.

За да се шири именно образованіето между народа, нуждни сж не само училища, но и библиотеки. И Фотиновъ пише статии, въ които изтъква ползата отъ общи и частни книговища. За общитѣ могатъ да се

грижатъ и съответнитѣ дружества, за които той сжщо пише статия. Колкото до частнитѣ сбирки отъ книги — той сочи, какъ навредѣ въ напредналитѣ земи се смѣта за честь и заслуга да има нѣкой своя собствена „книгохранилница“. У насъ, обаче, на това се гледа като на нѣщо излишно и дори подозрително и смѣшно. И Фотиновъ разказва: „Въ нашъ, обаче, народъ, по нещастію, все напроотивъ: ако се случи нѣщо да има нѣкой нѣколко книжки, него е срамъ отъ други, защото вмѣсто да го похвалятъ, тѣ му се присмиватъ и ругаятъ, защото собира таквѣ неща, ибо нито хлѣбъ даватъ, нито пѣкъ хранятъ челоуѣка. А нѣкой пѣкъ въ такова състояние иматъ свои книгохранилници, щото единъ селачанинъ съ по-голѣмо попечение и грижа има свой царвулье (опенцы), нежели тия свои книгохранилници. До гдето са въ предпочтении винопивници, многу далечъ отстои болгаринъ отъ книгохранилници.“

Нѣма да излагамъ съобщенията и възгледитѣ на Фотинова по хигиена, земедѣлие и търговия, нѣкои отъ които разширяватъ доста умствения кржгозоръ на българина съ множество любопитни факти и идеи, и ще помена само, че белетристичниятъ отдѣлъ на Любословие е твърде беденъ — ограничава се съ нѣколко разказчета и анекдоти. Заслужава по-голѣмо внимание политическиятъ отдѣлъ, макаръ да е той доста скромненъ по обемъ. При липсата на каквито и да било вестници на български, тази политическа хроника е задоволявала една силно чувствувана потребность, за сведения върху текущия животъ въ страната и въ чужбина. И правъ е Шишмановъ, когато предполага, че тъкмо препечатанитѣ отъ грѣцкитѣ вестници политически новини ще сж породили почина да се основе въ Турско и единъ български вестникъ, тъй желанъ отъ читателитѣ. „Давно ни сподадиши Госпотъ да са сподобимъ и за скоро времи и сасъ измирската газета на нашиятъ славеноболгарски языкъ, защото има желатели“, пише единъ абонатъ (Георги Димитровъ Карловски изъ Галацъ) на Фотинова, на 14 юлий 1844 г. Такъвъ вестникъ наистина се основава наскоро, и то въ 1846 г. въ Лайпцигъ подъ името Български орелъ. Малко покъсно (1848 г.), редакторътъ на този листъ, д-ръ Ив.

Богоровъ, получава позволение отъ Високата порта да издава български вестникъ въ Цариградъ, подъ името Цариградски вестникъ.

5

Но макаръ списанието да било посрещнато съ възхищение и благодарностъ отъ най-образованитѣ българи, то не могло да просъществува по-дълго отъ две години. Какъ цени дѣлото на Фотинова единъ такъвъ компетентенъ ученъ, какъвто е Гаврилъ Кръстовичъ, личи отъ следното му писмо до редактора (отъ о-въ Самосъ, 8 декемврий 1846): „Похвалявамъ ви премного, господине мой, радитѣланіето, ревността и трудоуѣтъ, които полагате въ изданіето на вашето Любословіе. Гледамъ съ велико удоволствіе, че го пѣстрите съ различни занимателны членове исторически, філологически, земледѣлски и пр. Тако нашитѣ еднородци треба много да ви благодарятъ защото имъ храните умѣтъ толкова евтино съ толкова богати духовни ястія, които они инакъ нито да кусатъ бы ся лесно повечето удостоили“. Все тъй сж мислили и чувствували и други ученолюбиви люде изъ България, за което имаме свидетелства въ писма до Фотинова. Обаче широката публика се оказва неподготвена да подкрепи достатъчно това предприятие. Още Неофитъ Бозвели (1835) се оплаква горчиво отъ лошия навикъ на българитѣ да получаватъ книги, но да не заплащатъ стойността имъ. Фотиновъ сжщо забелязва съ ирония, въ Любословието си: „Нѣкои па отъ сребролюбците извинява се и казва: пара маслажти списанія. Сребролюбче! че зацо имашъ деньгитѣ си (паритѣ си), за да ги носишъ въ гробатъ си? Тѣ ти са придадени отъ Бога, за да ги употреблявашъ въ полѣзни и добры работы“. Апатията на читателитѣ въ това отношение не е могла да бжде лесно преодоленна, и само Априловъ смогва да се справи лесно съ отпечатването на книгитѣ си, щомъ изобщо не разчита на купувачи и абонати. И понеже Фотиновъ не е билъ въ състояние да отпечатва и разпраца списанието си на своитѣ 530 абонати безплатно, той се вижда принуденъ да тури точка на издаването му. Особено съкрушително върху духа на редактора е подействувало об-

стоятелството, че неговият неизмѣненъ приятелъ и меценатъ, цариградскитъ търговецъ Хаджи Ралли Мавриди, не билъ вече въ състояние да издържа списанието. Откакъ въ 1844 г. Хаджи Ралли се оплаква, че съгражданитъ му въ гр. Шуменъ не пожелали да получаватъ 22-та броя, които имъ изпращалъ; откакъ той въ 1845 г., при всичкитъ си усилия, не успѣлъ да събере срещу 306 броя на списанието повече отъ 4 абонамента, на стойностъ 100 гроша, — на 30 априлъ 1846 г. той, загубилъ вѣра и отчаянъ, пише на редактора въ Смирна (на грѣцки): „Дотегна ми вече тоя товаръ. Съ единъ камъкъ зидъ не става“. И на 15 май с. г. той заявява, че спира субсидията си. Нима само той се е намѣрилъ да настоява за просвѣщението на народа си? Нима сж малко две години парични жертви и усилия за събиране на абонаменти? Нима не би могълъ и другъ да продължи това полезно дѣло, ако има съзнание за дълга си къмъ народа? — пита се добриятъ патриотъ въ съобщение до приятеля си въ Смирна.

Фотиновъ нѣма какво да стори, при този оправданъ отказъ, освенъ да се примири съ неизбежното. Но не си ли е казвалъ и той вътрешно: Стига! До кога тѣзи мъки и жертви? Само той ли трѣбва да мисли за народната просвѣта? . . . За всѣки случай, въ последния брой на списанието, като съобщава въ нарочно „Обявление“ за спирането му, той прави следната трогателна изповѣдь:

„Азъ ревностю народною предприяхъ едно дѣло, което превосхожда моя чувствителна ревностъ, и което че приведохъ до тольку дълженъ самъ премногу на вси родолюбиви читатели, и благодаримъ на сички по секаде настоятели народны . . . каквото Г. Г. Тапчилещевичи и много други таквѣ, защото ми предстанаха за това народно дѣло съ голѣма ревностъ любонародна; а най-паче преблагодаримъ на Господина Ралля Х. П. Маврида родомъ Шуменца, който мя подкрѣпи преблагородно . . . защото на сѣкій мѣсяцъ по тридесетъ двастольпника (диреклии таларе) за негово издание испраща да предплащамъ на печатарина, та така можехъ да пристигнемъ да го совернимъ. Досенова става що е броилъ 360 двастольпника, а що е собралъ отъ

ония що са во Одеса, въ Влахо-Богданія и Болгарія спомоществователи, то остава на тѣхъ да смыслятъ. Предъ осмь дена писуваше ми, че въ цѣло Терново и въ неговѣ окрестны страны, гдето прашалъ 48 тѣла едвамъ и едвамъ само четири намѣрили мѣсто! Таквая народна тамо существува ревностъ! Той благородный и родолюбивый мужъ Господинъ Мавридъ, както искреній ревнитель народнаго образованія, не пожали нито особный и превосходный трудъ за да настанува за примство, за испращанѣ, за писуванѣ сѣкиму письма и пр. . . нито пакъ преста до сенова усердно да не брой толкова едно число, което превъзхожда всяка ревностъ . . . И като гледа таквая народна несклонность, досади му ся оощучительно, и за това ми пише послѣдно: „Молимъ народа да ми прости за повече; стигатъ двѣ години що предстояхъ съ толькува трудове и пожертвованія, които превосхождатъ всяка народна любовь и ревностъ; нека послужи прочее и другій, каквото азъ, ако има чувство народныхъ ревности“.

И Фотиновъ, въздалъ такава гореща похвала къмъ издателя си и покровителя си, не пропуска да отбележи съ болка, че ни единъ другъ между българитъ, нито дори между „великоименити и пребогати вельможи“ (на вѣрно думата е за князь Стефанъ Богориди, при когото сжщо билъ ходилъ за парична подкрепа), не последвалъ примѣра на Хаджи Ралли. „Знай твердо увѣренно — обръща се Фотиновъ къмъ тогова, — че твоя паметъ ще е презначителна вѣчна и превосходна; защото наши потомцы, като гледатъ такава нѣщо, за което Ваша любородна душа перво и перво настана сосъ свой си самопроизвольный и пожертвованный трудъ, ще те има въ паметъ по-честна и по-голѣма отъ сички оныя, които бѣха возможны, а такава нѣщо за народа си да направатъ не рачиха“. Благодарейки на родолюбивитъ читатели, Фотиновъ завършва така: „Азъ поставихъ камень угольный и показяхъ стезы, които като последува челоуѣкъ намира путь правый, благополучный и спасительный“. И се подписва на края като „издатель“ съ пълното си име: „Константинъ Георгиевъ Фотиновъ С.“

Укорѣтъ къмъ безчувственигъ сънародници, които сж отказали да се притекатъ на помощъ, говори ясно

за дълбокото разочарование у идеалиста, фанатичен робъ на дълга си. И признателността му към единствения по-щедър българинъ, търговецъ, се излива въ този позивъ къмъ потомството, за което той, съ историческия си усѣтъ, е сигуренъ, че ще оцени по-правилно и достойно заслугата му. Нека забележимъ, че и други като Хаджи Ралли, макаръ и малцина на брой, сж чувствували спирането на Любословието, като крупна загуба за духовния животъ у насъ и единъ такъвъ добъръ приятелъ на Хаджи Ралли и на Фотинова, какъвто е билъ цариградския търговецъ Никола Тъпчилещовъ, — сжщо тъй благосклоненъ настоятелъ на списанието, — пише на Фотинова на 17 февруарий 1847 г.: „Като ся разговаряхмы сжсъ Г. Х. Раля всегда заради Любословията, чи много мислихъ, да захвана перото и да побалтаж нашитъ българи за това тѣхно невнимание за учението и книгокупуванѣто имъ: нж времето не ме допусна: Ваша милостъ колкото ги дялкате и то, станало яко добро и свято. Видж, чи нѣкой пжшкжтъ и ищжтъ за третий томъ: нж да видими и отъ вжнка какво щжтъ да ни се явятъ; понеже и ны почнахмы сжсъ писма и блжскамы учителитъ: тж дано бы да ся осрамятъ...“

Подобно възмущение и съжаление е изпитвалъ и познатиятъ образованъ търговецъ въ Браила Михаилъ Поповичъ, сжщо тъй известенъ като покровителъ на книжнината ни. И той билъ изказалъ готовностъ презъ май 1847 да се притече въ помощъ на Фотинова, за да се поднови третата годишнина на Любословие, но когато последниятъ му съобщилъ, че сж нуждни за печатането и за други разходи по 50 „двастълпника“ на месецъ ревността му охладнѣла.

Като говори въ Български книжници отъ 1858 г. за злополуката съ Любословие, Ив. Богоровъ изтъква следнитъ причини за нея: „Българитъ по то време зимаха книги само да ги иматъ и после като закачиха и да ги прочитатъ и видѣха, че въ реченото списание малко работи се намираха за тѣхъ да се залжжатъ. То имаше и друга неприятностъ, че като се пишеше за цѣлъ народъ писателътъ му се държеше твърде яко за мѣстното си наречие, отъ страхъ да не би изгуби и него, и то се пълнѣше все съ описания на стари

дѣла, та насмалко оста да направи своитъ читатели антиквари! На днешното време най-лесното и най-мжчното е да пише чловѣкъ български: едното всѣкой знае и може да направи, за другото малцина се намиратъ. Ако издательтъ на то Любословие бѣше единъ отъ реченитъ втори, отистини може ре нѣкой, чи идо тоязъ часъ щѣше върви изданието на то списание.“

Между причинитъ да нѣма Любословие желания отъ редактора му успѣхъ трѣбва да отбележимъ и твърде нередовното му излизане и трудното му разпращане въ Турско и чужбина. Особено значение придобива, обаче, обстоятелството, което изтъква Богоровъ и което пада въ прѣка тежестъ на Фотинова: езикътъ на списанието. Тази страна отъ дѣлото и възгледитъ на Фотинова заслужава по-специално внимание, съ огледъ къмъ въпроса за възникването и установяването на новобългарския книжовенъ езикъ.

Както е известно, въпросътъ за новобългарския книжовенъ езикъ будѣше въ началото на Възраждането ни, та и дълго време после, доста страсти и ожесточени спорове¹. При липсата на последователна писмена връзка между старобългарски и новобългарски езикъ и при невъзможността да се постигне изведнажъ съгласие между българскитъ писатели върху принципа и състава на новия писменъ органъ, настѣпи цѣлъ хаосъ въ мненията и практиката при писане. Когато Фотиновъ започва къмъ 1842—1844 г. своето Любословие, оформили сж се у насъ нѣколко противоположни езикови течения. Едни държатъ за старото черковно-славянско предание, оставайки вѣрни на богослужебитъ книги отъ руска редакция; други се откъсватъ напълно отъ него, служейки си съ живата народна речъ, и съобразно съ своя мѣстенъ говоръ; трети търсятъ нѣкакъвъ компромисъ между мъртвото предание и разнитъ диалекти, застѣпвайки повече ту етимологичното, ту фонетичното начало въ езика и въ правописа. По-известнитъ книжовници въ началото на XIX вѣкъ, Софроний, Беронъ, Неофитъ Рилски, Неофитъ Бозвели,

¹ Вж. историята на въпроса въ моитъ книги Раковски (1922), 230 нт., Н. Х. Бозвели (1930), 163 нт., и Априловъ (1935), 338 нт.

Априловъ, Райно Поповичъ и др., не могат да се разбератъ по тая точка и всѣки следва своя собственъ вкусъ и придобития си навикъ. Авторитетниятъ въ нѣкои срѣди Априловъ предлага още въ 1836 г. да се усвои отъ всички мѣродавни писатели една обща система, като се ограничи етимологията и черковната речъ и се даде предимство на фонетиката и на „българския езикъ както се говори днесъ“. Но Христати Павловичъ и други домашни учители не сподѣлятъ тѣзи препорѣжки и продължаватъ да пишатъ по черковенъ примѣръ и безъ членни езикови форми.

Фотиновъ, който е далечъ отъ Българія, не знае кой път да избере. Отначало той клони повече къмъ живата речъ — макаръ и да си служи съ много черковно-славянизми и да е безпомощенъ като стилистъ. Той има може би предъ очи и неуспѣха на консервативната езикова практика между по-младитѣ грѣцки книжовници, съ надеждата за голѣми постижения въ народната просвѣта при единъ по-съвремененъ и достъпенъ за малограмотнитѣ писменъ езикъ. И въ пробния брой на Любословие той пише, пояснявайки усвоената отъ него насока, така: „Това е най-повече потребно писателятъ да говори въ писаніето му така каквото е навикновенъ народатъ и каквото той дума, така и писателятъ да дума... защо каква полза и добро може да бъде отъ списаніето ако не бы го разумѣвалъ народатъ“. Въ брой 2 на Любословие отъ 1844 г. Фотиновъ отново се спира на този въпросъ, за да изповѣда колебанието си между това, което той нарича „благорѣчіе“ (т. е. устроенъ високъ стилъ), и обикновеното „просторѣчіе“. Статията си „Извиканіе за неблагоприятностъ описанія“ той започва съ думитѣ: „Две противоположни вещи твърде ме боратъ, като описувамъ: Благорѣчіе-то сир. и просторѣчіе-то“. Отъ една страна, „секий писатель... има неотбѣжна должностъ по възможности да отписува писаніето му сладкорѣчно и сосѣ собственое значеніе, кое не само че има сладостъ, но и сила приключавъ весма голѣма на онова, щото говори челоуѣкъ“. Отъ друга страна той признава: „Като смыслимъ общата неблагодарностъ на общія народъ, че не може да поима лесно това реченное благорѣчіе и да

го разумева така, каквото да пріема и нѣкоя сладостъ отъ това, кое прочита, а следователно и полза,... сначала ще говоримъ просто толкова, колкото е възможно...“.

И тъй, временно Фотиновъ скланя за „просторечието“ въ езика си. Постепенно, обаче, настѣпва обратъ въ предпочитанията и практиката му. Полека-лека той почва да цени все по-високо „благоречието“, за да задоволи образованитѣ си читатели и за да въздигне самия езикъ, като отбѣгва „просторечието“, способно да унизи книжнината и народа ни. И той изхвърля членнитѣ форми и юсоветѣ и гледа да облагороди езика откъмъ речникъ и морфология, за да го направи поблизъкъ до другитѣ славянски езици. Особено безпокойтелно е за него разногласието между привърженицитѣ на новобългарския езикъ и твърде насърчително единството въ лагера на консерваторитѣ, които въ Гърция напр., гдето се изживяватъ подобни борби за книжовния езикъ, признаватъ единичко класическото наследство, тъй внушително и богато наспроти обезобразенитѣ и бедни съвременни диалекти. „Тоя живъ примѣръ като гледамъ, пише въ 1846 г. Фотиновъ, не можехъ да предпочитамъ ни една почти отъ тѣя ново-болгарскіи грамматики, за които, освенъ Неофитовата, немамъ и никакво понятіе; защото... съмъ увѣренъ твърдѣ добре че тѣя ново-болгарскіи грамматики не са на друго основаніе, точію на онова, което отъ неученіе народно въ такова растлѣнно и испорченно состояніе е пристигнало... За това прочее пренебрежихъ и предпочетохъ тая славенска Писменница, която приключавъ тѣя правила, които има Св. Писаніе, черковни сир. езикъ“. Тази „славенска писменница“, взета за основа на българския книжовенъ езикъ, е славянската граматика на Аврамъ Мравовича. Въ нея Фотиновъ вижда правила, почерпани отъ черковнославянския текстъ на Библията; и автора ѝ той захваля, че „я е направилъ и положилъ не на таквѣ отъ неученіе народно испорчени рѣченія и рѣчи и на гнилы темелы, но на основанія доказательни, крѣпки, божествени и отъ никого неотложими“. Предпочелъ нея, съчинена за цѣли 20 години, а не за два месеца или две години, още повече, че така той вѣрва да „не постра-

датъ“ българитѣ въ езиковитѣ си разпри „онова, отъ което Греческѣй народъ едвамъ предъ мало время избави ся“.

Фотиновитѣ бележки, писани по поводъ на Априловата статия за езика, излѣзла въ самото Любословие, издаватъ раздражение и несигурностъ въ филологическия споръ. Отъ цѣлото изложение подъ надсловъ „Мжчно е да познае чловѣкъ самъ себе си“ (Любословие, г. II, число 21 и 22) става ясно, че редакторътъ нѣма правилна представа ни за развоя на езика изобщо, ни за възможността да се създава книжовенъ езикъ въ наши дни. Той се влияе отъ грѣцкия примѣръ, гдето старината има несравнено по-голямъ авторитетъ, макаръ, че и тя трѣбва да отстъпи много на новото; той си е вътѣлпилъ, че черковнославянската редакция е нѣщо като общославянски езикъ, способенъ да обедини духовно всички славяни днесъ, като изтика разнитѣ народностни езици, отдалечени толкова помежду си. При това, този черковнославянски по потекло и употрѣба е преди всичко нашъ, български езикъ. И Фотиновъ се впуска да разяснява, „церковный или славенскѣй языкъ на кой отъ сички славенски народы най паче принадлежи, отъ кои народы е природно произникналъ... и отъ кого е на свѣтъ просѣялъ той почти десятилѣтнѣй нашъ языкъ...“ Въпросътъ се слага така на почва не само историческа: той засѣга и нашата национална гордостъ. Българитѣ биха извършили непростимъ грѣхъ, ако изоставѣха преданието на Кирила и Методия, черковнославянския езикъ, за да прибѣгватъ до разни помѣстни наречия, които ги отдрѣпватъ отъ славянското културно единство. Съвсемъ незапознатъ съ сѣщинския старобългарски езикъ, упазенъ въ най-старитѣ паметници, Фотиновъ го смѣсва съ доста късната руска редакция (черковно-славянски) и изъ своитѣ панславистични убеждения се наема да връща назадъ и да поправа своеобразно живата народна речъ. Въ полемиката си срещу Богорова, Априлова и други привърженици на съвременното произнасяне и писане, отхвърлили енергично първото книжовно предание, той се провиква: „Можеме ли, мы Болгаре, да ся отричаме и да казуваме, че св. Писаніе не е сжщо болгарско, но преправено, черковно и пр. и пр., а защо? Защото само нема въ него буква:

Ж...! О предпочтеніе пагубно! О нещастіе народно! Пристигнахме да предпочитаеме просо отъ свѣтла и чиста пшеница!“ Но патостътъ и сравнението не могатъ да замѣстятъ липсата на една здрава филологическа подготовка и на единъ по-реаленъ усѣтъ за нуждитѣ и желанията на голѣмия брой читатели у насъ. Фотиновъ е слабъ да защити становището си, срещу по-аргументираната и съобразна съ идеитѣ на новото време критика на Априлова въ Любословие (августъ 1846, число 20 и нт.), така че бързо цѣлата езикова постройка на редактора ще рухне, като загуби и самото списание поддрѣжка между чителитѣ си. Несъмнено, една отъ сжщественитѣ причини за провалата на Любословие презъ втората му годишнина е тъкмо старинскитѣ езикъ на редактора му. Априловъ бѣ тукъ по-щастливо вдѣхновенъ, затова и спечели най-влиятелнитѣ книжовници у насъ, като възражаваше въ сжщата прочута статия „Мысли за сегашното болгарско ученіе“ отъ 1846 г.: — „Нима мислите, че ще обарнитѣ народътъ да варви по волята ви? — Имате грѣшка, любезны! Това никога нѣма да стане! Много то число не слѣдова за малкото. Мы трѣбва да слѣдуваме за народътъ, и по неговътъ говоръ да сочиняваме граматикы и да пишемъ помежду си, иначе плаваме противъ воджтъ“. Голѣмиятъ споръ, раздѣлялъ дълго писателитѣ на непримирими лагери, завършва съ победа на новобългарската редакция, поддрѣжана отъ Априлова, за която бѣ тѣй недостѣпенъ, поради погрѣшни филологически възгледи и славянофилски чувства, нашиятъ Фотиновъ.

6

Откакъ изоставя списанието, Фотиновъ се предава отново на своето учителство и на друга книжовна дейностъ. Любословието и множеството питомци на Смирненското училище сж прѣскали навредъ у насъ славата му като отличенъ педагогъ и народенъ будителъ и къмъ него сж се обръщали отъ цѣла България за съветъ по училищни, черковни и други народно-просвѣтни въпроси. Безкористното му родолюбие и благородството на характера му сж вдѣхвали всеобща почитъ, и единъ Никола Тѣпчилещовъ напр. е признавалъ на старини,

че тъкмо Фотиновъ го билъ „засрамилъ“ съ чистия си патриотизъмъ и го склонилъ да взима по-дейно участие въ борбата за национални и черковно-културни правдини, която се отпочва съ по-силно темпо следъ 1844 г., поведена отъ Неофита Бозвели и Илариона Макариополски. Нека забележимъ тукъ и това. По природа тихъ и чуждъ на всѣка екзалтация, която би го тикнала къмъ рисковани действия, Фотиновъ се доближава въ темпераментъ и тактика по народнитѣ работи по-скоро до Неофита Рилски и други привърженици на еволюцията. Особено характерно въ случая е, че той нито за моментъ не взема страна при черковния въпросъ въ полза на Бозвели и партията му и изобщо не се намѣсва открито въ похода срещу патриаршията, както не правятъ това и други нѣкои елинисти, добри българи, каквото Райно Поповичъ, напр. Може би отдалечението му въ Смирна сжщо тъй допринася за тази предпазливостъ, при липсата на възможностъ да действувва, всрѣдъ голѣмата гръцки колония и при слабия български елементъ, въ полза на смѣлитѣ реформатори. Безъ досегъ съ революционеритѣ-емигранти, надъхвани съ новитѣ идеали за свобода и национална честъ, и безъ склонностъ да шуми като агитаторъ, той предпочита, гонейки препитанието си, да служи на България едничко чрезъ упорития си книжовенъ трудъ, и то подъ знамето на чистото знание и на нравственото прераждане. Идеологията на Раковски или дори на Славейкова и д-ръ Чомакова е съвсемъ несъвмѣстима съ неговия примирителенъ и неополитиченъ нравъ.

Прекратилъ по неволя Любословието, Фотиновъ се залавя пакъ за учителство. Но книжовнитѣ си занятия той не изоставя и наскоро издава нѣколко нови труда. Единъ отъ тѣхъ е „Болгарскій разговорникъ за оныя, кои обычатъ да се навикнуватъ да говорятъ гречески“ (1845). Посвещавайки сънародницитѣ си въ тайнитѣ на Платоновия езикъ, Фотиновъ открито изказва вѣрата си въ правата и красотата на родното свое слово и болката си, че българитѣ още не увеждагъ това слово въ училищата си и не проявяватъ по-жива любовъ къмъ науката на свой езикъ, взимайки примѣръ отъ гръцитѣ. На въпроса на единъ българинъ, въ коя черква е ходилъ да слуша богослужението, познайникътъ му от-

говаря, че билъ въ гръцката черква и че се наслаждавалъ отъ „преславното“ пѣснопѣние на първосвещеника. Този познайникъ добавя обаче: „Но колку щѣше да ми се види по-преславно и по-благодарно, ако слушахъ отъ тия негови пречестни уста ония божествени и святи речи на нашъ природний езикъ!“ И когато първиятъ българинъ забелязва, че сме нѣмали още училища и учение, „кои да възвишаватъ въ нашъ народний езикъ“ священниците, вториятъ, патриотически надъханъ, българинъ отговаря: „То имашъ правда и точно говоришъ; защото нашъ народъ не показва никога никаква склонностъ за таквия общонародни и високоумни учения...“ — „Прискорбно неуущушение!“ съгласява се първиятъ съ въздишка, която изказва собственото разочарование на Фотинова. На друго мѣсто става дума, где въ Пловдивъ да слѣзне единъ пжтникъ, и за най-удобно мѣсто се посочва Куршумъ-ханъ, гдето се намирали всички търговци и сарафи. „Но, баче Герги, казва пжтникътъ, требува сега да пазиме добре и да говориме гръцки; защото тия съ кои имаме дѣло, все гръцки говорятъ“. Пловдивчанинътъ, обаче, добъръ патриотъ, го поправя съ хуморъ въ това мнение: „Бе гледай си работа, тия знаятъ отъ тебе и отъ мене по-добре български; че защото седатъ у Филибе, чинишъ да са природно гръци? Много рѣдко се намира у Филибе грекъ, вси са почти болгарска жица, совсемъ що се правятъ сега гърци...“

Другъ трудъ, погълналъ вниманието и грижитѣ на Фотинова и по-значителенъ по предмета си, е първата книга на български по психология: преводътъ на „Ученіе душевно за душата“ отъ Галлаудетъ (1852). Това е, собственно, втората частъ на книгата, тъй като частъ I е била преведена (може би пакъ отъ Фотинова?) още въ 1844 г. Най-много време и старание посвещава, обаче, Фотиновъ на превода си на Библията, бидейки наговоренъ съ тая задача отъ Британското библийско общество, а сжщо и на единъ Руско-български речникъ. Но докато речникътъ отъ около 850 ржкописни страници не вижда никога свѣтъ, части отъ превода на Библията се явяватъ въ 1855 и 1857 г., именно „Псалтирь, или книга Псаломска, отъ первообразіето на прстоболгарскій языкъ преведена“, и „Бытие или

Священно писаніе, преведено на просто-болгарскій языкъ отъ первообразията“. Значи, на края Фотиновъ изоставя „благоречието“, за да си служи съ „просторечието“, което е ненавиждалъ. Дали той прави компромиса поради нужда, или пъкъ се е убедилъ въ правотата на противното гледище, трудно е да се каже. Можеби е върно и едното и другото. Този обратъ въ езика на редактора на Любословие доказва, обаче, че езиковитѣ идеи на Фотинова и Раковски не намиратъ вече съчувствие между широкія кръгъ читатели.

Главното внимание на Фотинова следъ 1875 г. е обаче насочено — въпреки всѣко очакване — къмъ издаването на едно ново списание! Очевидно, Любословието лежи твърде много на сърдцето му и той не може да се откъсне отъ натрапчивата идея да продължи връзките си съ читателитѣ въ България чрезъ единъ периодически органъ, гдето би проявилъ своитѣ широки умствени интереси и би влиялъ най-дейно върху оформяването на мирогледъ и характеръ у сънародниците си. Този пътъ той тъкми, както виждаме отъ обявлението, което се печата на нѣколко пъти въ Цариградски вестникъ отъ 1857 и 1858 г., да започне списание подъ надсловъ „Листъ Любословный, повѣстный и торжищный“. Листътъ, значи, е трѣвало да бѣде посветенъ не само на езикъ и книжнина, но и на нѣщо по-практическо — промишлеността; той е щѣлъ да излиза „два пати во единъ мѣсецъ“ и „за современното му и порядочно пріятіе“ щѣлъ да се изпраща вече навредъ само отъ Цариградъ, по пощата...

Починътъ, изглежда, е намѣрилъ сега по-добъръ приемъ, и Фотиновъ се залавя съ радостъ да подготви материала и отпечатването на листа си. Но тъкмо въ момента, когато пристѣпва къмъ дѣлото си, той умира скоропостижно въ Цариградъ, на 29 ноемврий 1858 г. Цѣлата българска колония, съставена отъ видни търговци и почтени еснафи, взема участие въ погребението му, и всички оплакватъ искрено единъ свой сънародникъ, който се е издигналъ високо въ очитѣ имъ съ честния си характеръ и неуморната си просвѣтно-книжовна работа.

Такъвъ е образътъ и такава дѣлото на този скроменъ ратникъ за българското духовно прераждане презъ

първата половина на XIX вѣкъ. Въ годинитѣ, когато образованитѣ и способни за чистъ народностенъ подвигъ българи се броятъ на прѣсти и когато съ мжка се полагатъ основитѣ на книжовния ни езикъ, Фотиновъ има смѣлостта да бѣде писателъ и да служи съ високо съзнание на българската просвѣта. Зрѣлиятъ мжжъ и старецътъ не изневѣрватъ на идеала, който движи младежа, и въ дълбокото единство на духъ и дейность презъ единъ дълъгъ периодъ лежи голѣмата притегателна сила на редактора на Любословието за поколѣнията.

7

Второто българско списание по редъ, следъ Любословие, е Мирозрение отъ 1850 г. на Иванъ Добровски. Тодалечъ нѣма значението на Фотиновия листъ, но бележи все пакъ една важна дата въ новобългарската писменостъ и привлича вниманието ни главно съ личността на редактора си.

Добровски е съгражданинъ на д-ръ Ив. Селимински и Добри Чинтуловъ. Роденъ е той въ Сливенъ на 1 априлъ 1812 г. Баща му Добри, жененъ за селянка отъ Жеравна, живѣлъ въ махалата Клуцохоръ и то като „торлакъ“, който по облѣкло се отличавалъ отъ сѣщинскитѣ граждани, „гърцитѣ“. Отначало той билъ калпакчия, а отпосле, следъ завръщането си отъ хаджилѣкъ, станалъ търговецъ на шаеци и памукъ. Щомъ се оженилъ за мома отъ „гръцката“ махала, той, плебеятъ-еснафъ, се почувствувалъ изведнажъ патриций. Макарь и самъ неукъ, Добри изпратилъ първия си синъ, Ивана, въ гръцкото келийно училище, гдето папагалски се изучавали октоихътъ, псалтирътъ и апостолътъ. По-късно момчето постѣпило въ „елинската“ школа на даскалъ Николаки, ученикъ на прочутия Неофитъ Дука отъ Букурецъ. Въ нея то изучило основно старогръцки, чрезъ прочитъ на класическитѣ автори въ една многотомна енциклопедия. Завѣрата отъ 1821 г. прекратила училищнитѣ занятия. Когато по-късно тѣ били подновени, Добровски заболялъ и напустналъ училището. Баща му го далъ тогава да учи занаятъ, абаджийство. Гръдната болестъ прѣчела на момчето да се привежда при шиене, и то постѣпило на работа въ бакалския дюкянъ на стрика си. Войната отъ 1828 г. станала причина да се

изсели семейството на Добри въ Бесарабия, отъ гдето Иванъ отишълъ въ Одеса, като писаръ при единъ гръцки търговецъ. Но и въ Одеса младиятъ човѣкъ не се задържалъ дълго и заминалъ за Цариградъ, при вуйка си, комуто помага въ търговията като писаръ. Жаденъ обаче за по-висока наука, той потеглилъ за островъ Андросъ, гдето като учителъ се славѣлъ Теофилъ Каири, бившъ учителъ въ Кидония.

Каири, философъ и математикъ, се радвалъ на голѣмо обаяние като енциклопедически образованъ мъжъ и като горещъ националистъ. Повѣрвалъ, че има призванието да избави отечеството си отъ позорно иго, той си изработилъ една мистическа философско-политическа религия, наречена Теосевия (богопочитание), въ центъра на която стоялъ единъ Богъ, чуждъ на мититѣ и суевѣрията, и сърдцевина на която образувалъ культъ на елинската древностъ, заедно съ Платоновата идея за републиката. Самъ Каири се представялъ като пръвъ пророкъ на тази вѣра и ревностно работѣлъ за възприемането ѝ не само отъ сънародниците му, но и отъ всички инородци въ училището, между 1836 и 1838 г. Българчетата Иванъ Добровски, Захарий Струмски, Георги Бусилинъ, Иларионъ, Никола и Димитри Михайловски, Стоянъ Чомаковъ, Георги Атанасовичъ и други, се вслушвали въ горещото слово на учителя и усвоявали както неговитѣ общи идеи, така и неговото фанатично преклонение предъ всичко старогръцко. Иванъ Добровски пръвъ съзналъ, обаче, опасността отъ този панелинизъмъ и, въ противовесъ на теосевисткото дружество между ученицитѣ, основалъ едно „Славянобългарско ученолюбиво дружество“, за поддържане на българското национално съзнание между другаритѣ си. Гръцкиятъ патриотизъмъ поражда, по реакция български патриотизъмъ и, — въ съгласие съ учението на Адамантий Кораи, противникъ по езиковитѣ въпроси на Каири, — обичъ къмъ собствения народенъ езикъ. „Понеже, признава Добровски (въ крайно интереснитѣ си показания предъ професоръ Ив. Шишмановъ за миналото си въ Гърция) Кораи, въ разрѣзъ съ Неофитъ Дука и други, които искаха да въведатъ старогръцки езикъ, твърдѣше, че народътъ трѣбва да се учи на простия си матеренъ езикъ, за да може да

преуспѣва въ учението, а не на елински, който не бѣше понятенъ на народа, затуй и азъ захванахъ да разсжждавамъ, че тогава и нашиятъ народъ трѣбва да се учи на матерния си езикъ по сжщитѣ причини, които Кораи изказваше за гръцитѣ, именно — за да преуспѣва учението... Ето така ние решихме и въ тайното си дружество, — при всичко че между себе си говорѣхме все гръцки и си пишехме по гръцки протоколи и уставы, — че за напредъ ще работимъ за просвѣщението на народа си като българи и посрѣдствомъ матерния си езикъ.“

Презъ 1839 г., когато Каири се оттегилъ отъ учителството, българскитѣ андроски питомци се премѣстили да следватъ въ Атина. Добровски заминалъ за Бѣлградъ, после за Букурещъ, съ мисълъ да се предаде на книжовна работа за отечеството си. Въ Букурещъ той намѣрилъ по-малкия си братъ, Панайотъ, който после, откакъ изучилъ добре гръцки и френски, се настанилъ като гръцки учителъ и като гръцки коректоръ при издателството Фирменъ Дидо въ Франция. Поканенъ за учителъ въ Сливенъ, той не могълъ да заеме службата си (1840), понеже патриаршията не позволявала на каиревитѣ ученици да ставатъ, като еретици, възпитатели на младежта. Презъ Цариградъ, гдето се видѣлъ съ Илариона Макариополски и Раковски, и двамата разпалени патриоти още тогава, той заминалъ за о-въ Самосъ, управляванъ отъ губернатора Г. Кръстовичъ, и останалъ тамъ три години учителъ. Тъкмо по това време той попадналъ на идеята да издава едно българско списание по подобие на *Λόγιος Ἑρμῆς* (1811—1821), редактирано отъ Антимъ Гази въ Виена, което оказало голѣма услуга на гръцкото образование. Значението на едно списание той билъ почувствувалъ и при разглеждане на френското *Revue de deux mondes*, което навѣрно подсказва и името на далеко по-скромния си събратъ Мирозрение. За целта той отишълъ въ Виена, гдето останалъ три години.

Отъ септемврий 1850 до юний 1854 г. излизатъ петъ „сlistъка“ на „Мірозрение. Списание помесечно. Сочинителъ Іоанъ Добровиѣ. Печатъ въ Виѣна въ Мехитаристка тѣ печатница. Годішна цена тѣ въ Турско зад Дунавъ гр. 50.“ И въ правописа и въ езика личи странниятъ характеръ на редактора, който по-нататѣкъ стига до чудащина и

пълно чуждене отъ свѣта. Една отъ задачите, които му се мѣркатъ, е да работи за извеждане на „писменни ътъ ни языкъ“ отъ „неопределение то му и непостоянностъ та“, и то, както личи отъ статията му въ брой 1, като се държи на „естествено то правописание, сиречь по живо то произношение язично“. Но, привеждайки мнението на Априлова отъ окръжното му писмо и схващането на Христати Павловичъ, съ които е съгласенъ, той не се отказва отъ мисълта за доближаване на българската писмена речъ до нѣкакъвъ бждещъ „общеславянски книжевенъ языкъ“. Дружбата на Добровски съ ческитѣ учени Шафарикъ, Палацки и Йосифъ Иречекъ го настройва враждебно къмъ австрийската противославянска политика и въ полза на „славянската нравствена взаимностъ, славянското братство“, за които говори по-късно въ двата броя на подновеното си (следъ 20 години!) въ Букурещъ списание. Непокоеиъ и мнителенъ духъ, Добровски не се задържа въ Виена и търси условия за по-успѣшна работа въ Русия. Но, откакъ посещава Москва и Петербургъ, нашиятъ скитникъ се запътва — съ нѣкакви таинствени, неизповѣдани никому намѣрения — за Англия и отъ тамъ за Америка. Следъ шестмесечно престояване въ Нюйоркъ, безъ да разбира дума английски, той се завръща отново въ Виена. По покана на д-ръ Беронъ, става учителъ въ Котелъ, преподавайки по гръцки и френски, граматика, алгебра, литература и география. Следъ три години той се прибира въ родния си градъ Сливенъ, гдето работи открито противъ фенерското духовенство и отъ гдето презъ 1861 г. бива изпратенъ като градски представителъ на българския съборъ въ Цариградъ. Презъ 1870 г. той отива въ Букурещъ, за да започне отново своето списание, което сега носи и второ заглавие: „Мірозрѣніе или български инвалидъ.“ Но редакторътъ очевидно е загубилъ вече връзка и съ читатели и съ здравия смисълъ, та списанието доживява само два броя. Днитѣ си Добровски завършва, следъ освобождението, въ Пловдивъ, на 28 януарий 1896 г., като държавенъ пенсионеръ.

Д-РЪ ИВАНЪ СЕЛИМИНСКИ (1799—1867)

1

Главенъ, ако не и единственъ изворъ за биографията на Селимински оставатъ — до сега поне — неговитѣ собствени исторически записки, започнати въ 1855 год., презъ време на Кримската война, и продължени почти до самата му смъртъ въ 1867 г. Къмъ тѣхъ, ту дълги мемоари, старателно обмислени и стилизирани, ту кратки доклади и статии, писани по разни случаи, трѣбва да прибавимъ и писмата му отъ 1835 г. нататъкъ, гдето се натъкваме също на множество изповѣди и размисли, които ни загатватъ нѣкоя черта отъ характера, които ни освѣтляватъ върху тая или оная подробностъ отъ живота на бореца, когото тѣй малко познавахме и тѣй подценявахме като двигателъ на революционното и културното дѣло въ България, презъ първата половина на XIX в. Трѣбваше да се появятъ отъ 1904 до 1907 г. първитѣ шестъ книжки отъ Библиотека Селимински, редактирани отъ П. Чилевъ, преводачъ на гръцкитѣ ръкописи на великия сливенецъ, и отъ 1928 до 1931 г. останалитѣ осемъ книжки на същата библиотека (издание на Министерството на народната просвѣта), въ превода на г-жа Е. Пажева, за да добиемъ най-сетне що-годе правилна идея за ролята и заслугитѣ на една рѣдко даровита личностъ. Четейки тѣй занимателнитѣ трудове и другитѣ документи, останали отъ Селимински, ние изпитваме едновременно и възхищение отъ писателя, неизвѣстенъ за литературнитѣ ни историци съ тия си рѣдки качества на наблюдателностъ и вживяване, съ този неговъ индивидуаленъ тонъ въ мисли и стилъ, и удивление, че никой отъ съвременницитѣ му — като изключимъ донейде П. Кисимова — не е счелъ за нужно да ни даде каквито и да било показания за човѣка, безъ когото не би билъ пъленъ духовниятъ обликъ на епохата. Тепърва публикуването на цѣлото ръкописно на-

следство на Селимински дойде да покаже, какво собствено представя той като мемоаристъ и мислителъ и колко много трѣбва да съжаляваме, за гдето никой не се е сътилъ да ни остави или да събере свидетелства относно „житието и страданията“ му. Изобщо съвременниците на Селимински не сж имали достатъчно усѣтъ за този родъ биографски материали, и като оставимъ прекраснитѣ и обстояитни записки на Раковски, по злочеста сждба незавършени сж автобиографията му, отъ която ни сж запазени само началнитѣ две-три глави, ние нѣмаме ни дневници, ни споени отъ по-значителнитѣ актьори въ голѣмата драма на българското възраждане, въ периода на мощното напрѣгане между грѣцката революция отъ 1821 г. и Априлското възстание отъ 1876 г. Онова, което сж ни завещали по тази частъ Неофитъ Рилски, П. Р. Славейковъ, Ив. Богоровъ, Л. Каравеловъ и други, може да бжде въ частностъ твърде поучително, и дори значително като саморазкриване на личността, но то не засѣга по-широкъ кръгъ дейци и събития и не се издига до литературенъ паметникъ съ по-голѣма стойностъ. Изключение прави, навѣрно, само автобиографията на охридчанина Пърличевъ; тя, обаче, ни отвежда къмъ движение и борби въ една провинция, която е позакъснѣла въ общия националенъ подемъ, и къмъ една лична сждба, която не се преплита по-тѣсно съ тая на другитѣ значителни строители на нова България, настанени въ Цариградъ или емигранти въ Русия, Ромъния и Сърбия. За Селимински не се поменува нищо нито у Пърличева, — въпрѣки голѣмото духовно родство помежду имъ, — нито у другитѣ писатели на времето. И за това има, все пакъ, причини, които ще ни станатъ ясни по-нататѣкъ.

Всичко, излѣзло отъ рѣката на Селимински, е писано, казахме, на грѣцки. Българския книжовенъ езикъ той не успѣва да овладѣе, — щомъ като получава гимназиално образование въ грѣцко училище и щомъ като свиква да черпи знания отъ книжнината на ония, които по недоразумение се смѣтатъ потомци на Хомера и Херодота. Въ годинитѣ, когато се оформяватъ умъ и мирогледъ на Селимински, българска книга почти не сжествува, и той нѣма отъ где да почерпи уроци по българска граматика и насоки за писмено излагане на родния си езикъ. И когато по-късно, въ 40-тѣ години, той

вижда да се заражда и утвърждава постепенно една българска книжнина, освободена отъ веригитѣ на мъртвото предание и основана на живия източнобългарски говоръ, тжгата му, че не може да бжде самъ активенъ работникъ въ това поле на творческия националенъ духъ, е твърде голѣма. Каква жива болка за безсилието му да извърши нѣщо подобно на това, което дава като книжовно дѣло Богоровъ напр., съ географията си отъ 1842 година, говори въ грѣцкото му писмо до Априлова отъ това време! Но той, толкова начетениятъ и съ развитъ вкусъ за писмено излагане, е вече робъ на грѣцката си езикова практика, така че дори по животрепетнитѣ въпроси на българското образование, на българската история, на българската школа и на българското народно дѣло трѣбва да се изказва на най-чистъ и съвършенъ грѣцки езикъ. Да привиква въ напреднала възраст на български, тѣй неустановенъ още и въ колебание между нѣколко редакции, той вече не мисли. И каква трагедия за него, последователния елинофобъ, да съставя по-късно мемоаритѣ си на грѣцки езикъ! Тѣкмо когато българскиятъ народъ се насочва къмъ сигурна политическа победа и когато българската книжнина се развива количествено и качествено съ непознатъ по-рано темпъ, той трѣбва да повѣрва дълбокитѣ си чувства, най-скжпитѣ си надежди и убеждения на грѣцки езикъ, обричайки ги така на невнимание за дълго време и погребвайки ги въ архивитѣ на историята. Че Селимински има всички вътрешни предпоставки за единъ значителенъ писателъ, това е сега ясно, дори възъ основа на преведенитѣ му ръкописи. И презъ незадоволителната, а понѣкога лоша или трома българска редакция, личи онова, което е основно качество на мемоариста: умението му да преживява силно нѣщата и да предава искрено и вещо преживѣното. При единъ новъ, поправенъ преводъ на главнитѣ му трудове и на нѣкои писма и записки Селимински ще изпъкне изведнажъ предъ насъ като даровитъ писателъ, като единъ отъ малкото класици на българската историческа проза. Защото не езикътъ, а съдържанието и духътъ опредѣлятъ националната принадлежностъ на писателя. Ако външнитѣ условия и неизбѣжнитѣ влияния налагатъ не само на Селимински, но и на Димитъръ Миладинова или Пърличева да пишатъ

отначало по гръцки, цѣлата имъ душа, цѣлиятъ имъ начинъ да чувствуватъ и копнѣятъ оставатъ български, и въ хармония съ идеитѣ на българскитѣ писатели отъ 50-тѣ и 60-тѣ години на XIX вѣкъ. Гръцки писатели, въ истински смисълъ, тѣ не могатъ да бждатъ, поради пълната си отчужденостъ отъ гръцката национална стихия и дълбокото си родство съ българската традиция и българската племенна психика, тъй отлични отъ гръцката. Най-много, което може да се приеме, то е да се взематъ тѣ като представители на една балканска културна ендосмоза, която налага печатъ на революционни и просвѣтни устремии, общи за гърци и българи въ миналото. До окончателно изравняване или сливане, обаче, тукъ не се стига, и процесътъ на отдалечаване настѣпва бързо, подтикнатъ преди всичко тъкмо отъ ония, които сж се гурнали отначало въ гръцкото море, безъ да се удавятъ въ него (както става съ Атанасъ Богориди или Никола Пиколо). Най-значителнитѣ пророци на нашето възраждане — Априловъ, Раковски, Фотиновъ, Кръстовичъ, Миладиновци, Селимински — започватъ като гръцки възпитаници и писатели, за да се отърсатъ после отъ елиноманията и да станатъ горещи апостоли на българската идея.

Безъ да разказва систематично и пълно живота си, Селимински ни дава възможностъ — чрезъ толкова откъслечни съобщения върху своитѣ патила и своитѣ жизнени настроения и мисли — да доловимъ основнитѣ му наклонности и очертаемъ духовния му портретъ. Онова, което се хвърля най-много въ очи при съпоставяне на тия автобиографски данни, то е неговата волева натура и неговиятъ непоколебимъ оптимизъмъ. Взелъ участие въ толкова общи движения, и не веднажъ като истински вождъ или организаторъ, замѣсенъ последователно въ гръцко-балканската Завѣра отъ 1821 г., въ съзаклятието на Сливенското народно братство отъ 1825 г., въ изселването на българитѣ отъ източна Тракия следъ Одринския миръ, въ настаняването и защитата на тѣзи емигранти въ Ромъния следъ 1830 г., въ пробуждането на българско съзнание между сънародницитѣ си, питомци на атинскитѣ учебни заведения къмъ 1840 г., въ устройството и ръководство на българската легия презъ време на Кримската война (1855 г.) и въ разпалването на бор-

бата срещу Фенеръ отъ 1860 г. нататъкъ, той убеждава и насъ и себе си, че е роденъ съ дълбоки заложби за отстояване на единъ идеалъ, идеалъ високъ, надличенъ, гдето собствениятъ интересъ е подчиненъ напълно на общия, националенъ и хуманенъ. Нищо въ живота му, ни тежки изпитания и разочарования, ни гонения и клевети, ни временни неуспѣхи и неблагодарностъ на ония, за които прави толкова жертви, не сж въ състояние да го отклонятъ отъ пътя му, начертанъ твърде рано. Могатъ да се мѣнятъ целитѣ и методитѣ, но не и основното етично начало и голѣмата любовъ: благо на близкия, напредъкътъ и щастието на народа. Упоритъ и само-надѣянъ, той уравновесява всичко стихийно на подсъзнателното си азъ съ критически умъ, съ трезвеностъ въ преценки и въ тактика, които ни го представятъ като хармонична, цѣлостна натура. Самъ той чувствува ясно, какъ фатално го владѣе демонътъ му, съ тая решителностъ, съ това мъжество и това постоянство въ усилията. Нищо не му се е удало лесно, и само чрезъ трудъ, себеотрицание и вѣра той е решавалъ задоволително поставената си по-обща или по-специална задача.

Много за това самоопредѣление той дължи на несретитѣ си въ ранни години, на горчивия си опитъ; цѣлата му житейска философия почива толкова на исконнитѣ душевни качества, колкото и на тежкитѣ изпитни въ живота. Довѣрчивъ и наивенъ отначало, той става по-късно, подъ влияние на жестокитѣ удари на сждбата и на коварство или низостъ отъ страна на близки и далечни, благоразуменъ скептикъ, става предпазливъ и съобразителенъ, безъ да губи нито атомъ отъ борческата си енергия. И той признава, че макаръ да пострадалъ много отъ общуването си съ порочни хора, особено съ врагове на народа, въ замѣна научилъ това, което „и въ най-добритѣ университети на свѣта“ и въ „най-мъдритѣ писания“ не би могълъ да разбере и научи. Ако той се радва къмъ края на днитѣ си на спокойна съвѣсть и на известно благосъстояние, то се дължи на добродетели, които сж дълъ на смѣлия и честния труженикъ. „Знай обаче, пише той на калоферца Ив. Шоповъ (който му се е оплакалъ отъ Москва за нѣкакви несполуки), че отъ 1814 до 1846 г. съ непрестанно старание, нещастие и разно-

видна промѣна на сѣдбата сѣмъ се борилъ, докато си пробия пѣтъ, както ме виждашъ сега.“ Врагъ на всѣка пасивностъ, на всѣка резигнация, той проповѣдва, сочейки личния си примѣръ, бодро превъзможване на летаргията и стремителенъ копнежъ за новъ животъ на роба. „И самата почва, мисли той, докато стои въ едно и сѣщо сѣстояние, ражда троскотъ и трѣне, а щомъ се преобърне и разоре, опитомява се и става плодородна“. Така е и съ общества и народитѣ, които не могатъ да мислятъ за напредѣкъ и подобрене, докато не се постараятъ да промѣнятъ условията си за сѣществуване. „Азъ зная това“, добавя Селимински, за да поясни великия законъ на еволюцията, „отъ личенъ опитъ и твърдя, че поради разнообразия си и чудно промѣнливъ животъ съзнавамъ своето нравствено подобрене“. И още: „Съ такива и подобни опити сѣмъ достигналъ до положение да се отличавамъ между нашитѣ сънародници и между чужденцитѣ“.

Биографията ни помага най-добре да разберемъ естество и причини на това нравствено издигане, на това особено положение между съвременниците при една личностъ, у която думи и дѣла, мисли и решения се свързватъ всѣкога въ едно дълбоко единство. И ако Селимински признава веднажъ: „Въ 1830 г. азъ избавихъ моитѣ съотечественици отъ кръвопролитното турско яго съ изселването имъ отъ Турция; сега въ Атина (1843) азъ събудихъ националното чувство въ сѣрдцата на тѣзи, които се бѣха борили за грѣцката свобода“, тази горда изповѣдь е напълно оправдана въ очитѣ на историка, запознатъ съ духъ и сѣдба на патриота.

2

Потеклото и детинството на Селимински ни сѣ познати твърде малко, и само дотолкова, доколкото самъ той говори за тѣхъ въ своята кратка автобиография и тукъ-тамъ въ своитѣ мемоари. Родилъ се е той въ гр. Сливенъ, въ махалата Клуцохоръ, на 24 декемврий 1799 година (9 януарий 1800 год. н. ст.). Баща му, Георги Христовъ, билъ убитъ, година следъ раждането му, отъ единъ потурченъ българинъ. Той се е занимавалъ, изглежда, съ търговия. Майка му, на име Малама, се омъжила повторно и живѣла до 1812 г., когато цѣ-

лото семейство били затрито отъ чума. Тя била отъ стария и знатенъ родъ Драгойчови, чиято история била записана отъ единъ потомѣкъ, свещеникъ Протофанъ. За жалостъ, ценниятъ ръкописъ, който започвалъ съ началото на рода още въ свободното българско царство и достигалъ презъ много първенци и свещеници въ Сливенъ до прадѣдото на Селимински, Драгойчо (на когото била кръстена „Драгойчова махала“ въ Клуцохоръ), се загубилъ презъ времето на руско-турската война отъ 1828 г. „Моитѣ прадѣди, пише Селимински, имаха собствена земя въ голѣмо пространство и гори въ мѣстността Абланово. Тѣ никогажъ не плащаха данѣци на правителството, но ежегодно пращаха на началника на ловцитѣ при Високата порта по единъ соколъ, упражненъ да лови птици. Това се прекрати въ 1800 г., когато турското варварство приравни всички християнски семейства“. При раждането си Селимински билъ кръстенъ Йорданъ. По-късно, може би когато постѣпва въ грѣцкото училище въ Кидония, той започва да се подписва Иванъ Селимински (вм. Георгиевъ, и то поради грѣцкото название на Сливенъ — „Селимностъ“).

Ранното детинство на Селимински съвпада съ епохата на кърджалиитѣ. Гледанъ билъ той съ голѣми грижи отъ дѣдо си по майка, Георги Драгойчевъ, и отъ баба си Драгана. Седемъ-годишенъ, той приживѣлъ една страшна сцена, която останала за него незабравима и крайно поучителна. Именно, посрѣдъ нощъ въ къщата имъ нахѣлталъ единъ пиянъ турчинъ и посегналъ съ ятагана си да убие детето, понеже не се явилъ дѣдо Георги; но въ този моментъ влѣзълъ единъ едъръ българинъ и се хвърлилъ върху турчина. Турчинътъ билъ обезоръженъ и изтласканъ навънъ. „Отъ това, бележи Селимински, който запомнилъ случката, извлѣкохъ поука, че човѣкъ е длъженъ да помага на ближния си, когато той се намира въ опасностъ“.

Какво е било основното образование на Селимински, не ни казва никой. Можемъ да предполагаеме, че въ родния си градъ той е миналъ и келийната наука и нѣкоя грѣцка школа. Като Иванъ Добровски малко по-късно, останалъ следъ 1812 г. пѣленъ сиракъ, той, 15 годишенъ, решава да иде въ 1814 год. на Божи-гробъ. Отъ тамъ, на връщане, „Хаджи Йорданъ“ спира презъ

1817 г. въ градъ Кидония (Мала-Азия), за да следва въ прочутото му гръцко училище. За издръжката му въ течение на петъ години се грижи търговецътъ Хаджи Петъръ отъ Казанлъкъ, голѣмъ български патриотъ, който ревностно подтиква въ ученолюбивитѣ си сънародници да продължатъ образованието си въ този цѣтуещъ търговски градъ. Неговъ съученикъ и неизмѣненъ приятель отъ 1815 г. билъ калоферецътъ Георги Золотовичъ, познатиятъ по-късно цариградски търговецъ и родолюбивъ деецъ по черковния въпросъ. Съ него той сподѣлялъ и тогава и по-късно всички мисли и копнения по народностнитѣ работи. Въ училището, между гръцкитѣ възпитатели и възпитаници, владѣлъ повисшенъ патриотически духъ, и то подъ знака на следъ-революционнитѣ научно-просвѣтни и национално-сводолюбиви насоки, дошли въ разрѣзъ съ схоластиката и тиранията. „Новото учение, бележи Селимински, наелектризира всички, а особено душигѣ на по-младитѣ. Това като свѣткавица се разпръсна и въ нашето отечество... Българитѣ, като свършваха своитѣ науки въ онѣзи училища (Кидония, Смирна, о-въ Хиосъ, Цариградъ и др.), се връщаха въ България и разпръсваха тамъ просвѣтителнитѣ лъчи между своитѣ сънародници, всѣки споредъ силитѣ си. Уроцитѣ по физика, химическитѣ опити въ време на преподаването, новиятъ хоризонтъ отъ знания предъ очитѣ на ученицитѣ, уроцитѣ по висша математика и пр. възбуждаха невъздържана наклонностъ къмъ науката. Нови идеи, идещи отъ Европа, се разпространяваха между младежта, а чрезъ нея и между народа.“ Но българскитѣ питомци не сж се осъзнали още национално и искатъ да минаватъ за гърци, както показва примѣрътъ на оня съученикъ на Селимински, Недко Бончевъ отъ Котелъ, който се препоръчвалъ за родомъ отъ Анхиало и внукъ на иерусалимския патриархъ и който, като било открито българското му просто потекло, се удавилъ отъ срамъ въ морето...

Идва Завѣрата отъ 1821 г., когато гърци и българи си сътрудничатъ въ името на свободата за всички християни подъ турско владичество. Озлобенитѣ турци разоряватъ и Кидония, предавайки населението на пленъ и сѣчь, и ученицитѣ се разбѣгватъ кой на къде

свари. Селимински се спасява заедно съ Золотовича първо на Бѣломорскитѣ острови, после на Св. гора и въ Атина, отъ гдето постѣпва въ редоветѣ на борцитѣ срещу полумесеца. Откакъ взема участие въ много сражения, разочарованъ отъ гръцкитѣ разпри, той напуска Гърция и, презъ о. Корфу, заминава за Италия. Отъ тамъ презъ Австрия и Буда-Пеща пристига въ Брашовъ, гдето заваря голѣма българска колония и гдето между образованитѣ българи (Атанасъ Кипиловски, Василь Неновичъ и др.) се водятъ оживѣни спорове около целитѣ на българското народно пробуждане и разработката на българския книжовенъ езикъ. Всички били на мнение, че бездействието е осждително и срамно и че се налага обнадеждаването на народа ни, изоставенъ отъ своитѣ просвѣтни синове, тъкмо въ такъвъ критически моментъ. Самъ Селимински, подъ впечатление на преживѣнитѣ страхотии и на гръцкото движение, се решава да се завърне въ отечеството си и да заработи между народа. Въ тая посока върху него, младия и смѣлъ патриотъ, влияятъ и най-добритѣ сливенци, забѣгнали тукъ, въ Брашовъ, и проявили живъ интересъ къмъ благополучието на родния си градъ и на цѣла България.

На 26 октомврий 1825 година, Димитровденъ, Селимински пристига въ родния си градъ, следъ 12 годишно отсъствие. Излѣзълъ „беззакривно сираче и неопитно дете“, той се завръща като 26 годишенъ младежъ, „зрѣлъ и обогатенъ съ чувства и мисли“, които сж надхвърляли значително опита и мирогледа на сънародникитѣ му. Посрещнатъ бива твърде радушно и съ голѣми надежди за общото щастие. „Всичко това дълбоко трогна душата ми“, изповѣдва по-късно Селимински, спомняйки си собственото вълнение и любовта на толкова близки хора. Въ кратко време той изучава нравственото и социалното положение на града и съобразно съ това нагажда просвѣтно-националната си дейностъ. Трѣбало е да се бори на два или три фронта, съ турци, гърци и българи ренегати. Турцитѣ, лениви и варвари, потискали жестоко народа, ограбвайки го и наказвайки го най-произволно; фенерското духовенство държало въ невежество пасомитѣ и крепѣло чорбаджиитѣ изедници, сдружени съ турскитѣ чиновници; а гръкоманската класа ненавиждала „торлацитѣ“, т. е. хо-

рата отъ народа, които се занимавали съ търговия и занаяти. Селимински подирва подкрепа тъкмо въ срѣдата на тия торлаци, които държали въ ржце промишлеността, отличавали се съ здрави нрави и чисто родолюбие и таяли силна омраза срещу грабителитѣ и лицемѣритѣ въ другитѣ два лагера. Вѣренъ на програмата си за възпитание и организуване на истинския народъ, той основава едно тайно „Народно братство“, което си поставя за целъ: да осигури безопасността на членоветѣ си, да помага на тѣхнитѣ малолѣтни сираци и на вдовицитѣ имъ, да подкрепя икономически слабитѣ между тѣхъ и да подготви членоветѣ и народа за великото дѣло на свободата. „Смѣлостта е начало на дѣлата, а обстоятелствата водятъ къмъ края имъ“, мисли си той заедно съ философа Демокритъ — и се впуска самоувѣрено въ проповѣдь и просвѣта като градски учителъ. Разбралъ добре психологията и нуждитѣ на еснафското съсловие, той си спечелва голѣмо обаяние въ своята ревностъ, своята скромностъ и безкористие въ борбата срещу общественитѣ язви и врагове. „Двигателъ на организацията, пише той, бѣхъ азъ, безъ да проявявамъ това предъ никого и никога, дори явно не се доближавахъ до събранията, нито разисквахъ явно общитѣ градски работи. Тамъ успѣвахъ чудесно. Никога не пожелавахъ да затѣмнявамъ себелюбието на другитѣ, всѣки отъ които имаше предъ видъ собствена задача. Тази ми философска тактика увеличи любовта и почитта на братственитѣ членове къмъ мене. Съветитѣ, думитѣ ми се възприемаха отъ тѣхъ съчувствено и съ готовност. Азъ добивахъ отъ день на день все по-голѣмо влияние и сила, цѣлото братство треперѣше надъ мене“.

И наистина, Селимински е знаелъ какъ може да раздвижи тия сърдца и да ги възпламени за родолюбие и алтруизъмъ. Особено младежитѣ той успѣва да насърдчи за собствена размисълъ и за самоотвержена работа между народа. Първо, той ги привиква да преценяватъ критически опита и да развиватъ самостоятелно мисли по разни въпроси, като черпи примѣри отъ добре познатитѣ му древни гръцки писатели. „Следъ като ги подготвихъ така, бележи той, захванахъ да ги посвещавамъ въ висша спасителна за родината целъ, съ силно

убедителни думи, като тия на Евангелието... Честото прочитане на Евангелието стана за тѣхъ законъ и висша нравствена храна... Тѣ узнаха, че истината действително се намира въ Евангелието и въ Светото писание и че който търси, намира истината, която спасява... Уроцитѣ по математика, естествознание, география и народна история бѣха най-силнитѣ двигателни срѣдства за подготовка на младежта... Здраво свързани помежду си, ние се чувствавахме способни да превъзмогнемъ всичко и да успѣемъ въ започнатото дѣло (великото народно дѣло). Като че ли Божията воля съпровождаше всичко, което предприемахме...“ Дори въ градъ Шуменъ той основава презъ 1827 г. братство, което поддържа връзка съ Сливенското.

3

Къмъ това време, 1827 г., Селимински узнава отъ единъ руски куриеръ, Дюхамелъ, който пътувалъ за Цариградъ, че идната пролѣтъ непременно щѣла да избухне война между Турция и Русия. Насърденъ отъ това съобщение, той обмисля съ Братството поведението на българитѣ за важния и очакванъ съ трепетъ случай. Всѣки членъ се погрижва да набави достатъчна храна за семейството си, оржие и военни припаси, а които познавали балканскитѣ пжтеки се приготвятъ за хайдутни и за услуга на рускитѣ войски. Завързва се тайна преписка съ Букурещъ и Цариградъ, за да се узнава на време, какъ върви политиката и какво предприематъ турцитѣ. Войната бива най-после обявена въ началото на 1828 г. Османскитѣ войски минаватъ презъ Сливенъ къмъ Дунава, и цѣлиятъ градъ трѣбва да работи за тѣхъ, да ги храни, да ги снабдява съ дрехи и обуца, да понася безброй лишения и неправди. Гръцката класа, споредъ пословицата „вълкътъ чака мъгливо време“, се съюзява тогава съ безмилостнитѣ варвари, за да потиска, клевети и ограбва народа. Наклеветенъ бива и Селимински, и той трѣбва да се крие седмици, за да не бжде убитъ. По една щастлива случайностъ, тъкмо тогава той бива поканенъ за учителъ въ Пловдивъ, и тамъ престоява цѣла година, докато руситѣ влѣзатъ победоносно въ Сливенъ.

Това влизане на 11 август 1829 г. туря край на страховете и мъки. „Българите тогава прибързаха и се нахвърлиха като левове върху подплашените и бѣгащи въ безредие врагове.“ Но опиянените отъ радостъ за избавата изтрезняватъ скоро, щомъ на 2 септември с. г. се сключва Одринския миръ, споредъ който руските войски трѣбвало да изпразнятъ България, безъ тая да получи горещо очакваната свобода. Радостта се обръща въ горчива скръбъ, въ отчаяние, мнозина проклинатъ идването на русите, подготвило ново диво отмъщение на турците, и голѣма частъ отъ населението се приготвя да се изселва въ Русия, за да избѣгне кървавата разплата. Нѣкои по-смѣли сливенци, повлияни отъ капитанъ Георги Мамарчовъ, вуйка на Раковски и прославенъ герой на руска служба, намислятъ да вдигнатъ възстание и да отхвърлятъ турското иго съ собствени усилия, мимо волята на Русия. Селимински се обявява енергично противъ такова рисковано предприятие. „Това би било свето и велико дѣло, мисли той, ако да не бѣ тогава невъзможно и най-зловредно, тъй като нито народътъ, нито самите тѣ бѣха подготвени за него — безъ никакви сръдства, оръжие, храна и припаси, безъ споразумение за общо действие съ другите градове въ България, безъ ничия външна, съседска закрила, безъ способни водачи...“ Наддѣлява мнението не да се обявява възстание, не и да се остане въ Турско, като се иска милостъ отъ султана (както предлагали други), а да се прибѣгне до изселване, подъ руско покровителство и съдействие. Селимински билъ единъ отъ делегатите, изпратени на 2 февруарий 1830 г. въ Анхиало при главнокомандуващия Дибичъ Забалкански, за да узнаятъ где е опредѣлено да стане заселването на сливенци и на другите бѣжанци отъ Тракия. Получили благоприятни увѣрения, всички се решаватъ да трѣгнатъ на пѣть за Русия презъ априлъ 1830 г. Раздѣлата отъ отечество, отъ домъ и имотъ, е описана отъ Селимински съ рѣдка сила на вживяването — въ мемоара му „Народното братство въ гр. Сливенъ и голѣмото народно преселване отъ 1830 г.“ Въ тѣзи свои записки, гдето спомените намиратъ такова исторически-правдиво и прочувствено изложение, той разказва: „Всички блага и облаги на народа трѣбваше да пострадаатъ: търговските смѣтки, взема-

нета-даванета останаха неуравнени, дълговете неизплатени; складове и дюкяни пълни съ стока, къщите украсени съ покъщнина, дворовете съ хубавите овощни градини, чешмите съ най-добра вода, хълмовете нахлупени съ лозя и овошки, плодородното поле, вѣчно струйните рѣки, гжстите гори, здравиятъ въздухъ, охолниятъ животъ — всичко трѣбваше да бѣде изоставено и това, което бѣ дѣло на вѣкове — въ мигъ да бѣде разрушено и забравено! Хиляди семейства трѣбваше да напустнатъ имотите си, само и само, да се спасятъ отъ неносното турско иго!... Дълбоко трогнатъ и съ голѣма скръбъ народътъ бѣ принуденъ да напустне светилищата си, семейните бащини и прадѣдни гробища. За последенъ пѣть той се отправи въ храмовете, да се помоли Богу, който да благослови изселването, както направилъ нѣкога Израилевиятъ народъ при бѣгството си отъ Египетъ. За последенъ пѣть той тѣпчеше земята, гдето е приемалъ благата и благословията на небето, гдето се е молилъ, гдето е билъ благославянъ бракътъ му и кръщавани децата му, гдето е слушалъ божите заповѣди и намиралъ утеха въ скръбитъ си. За последенъ пѣть той посети гробищата, гдето почиватъ прадѣдите, родителите, децата, роднините и приятелите му. Тамъ, при последно четене на заупокойката, близнаха надъ гробовете за последенъ пѣть сълзите му. О, колко силно е свързанъ човѣкъ съ родния си градъ! Често пѣти той предпочита да падне въ сражение за защита на родината си, отколкото да се изсели другаде, макаръ и да бѣде тамъ по-щастливъ.“

Селимински, който взима най-живо участие въ обсъжданията по преселването и въ организирането на печалния походъ къмъ северъ на 16,565 семейства отъ Сливенъ, Стара-Загора, Карнобатъ и други градове и села на източна Тракия, се присъединява къмъ оная група сливенци, която пожелава да иде въ Румъния, а не въ Русия. И докато повече негови сънародници се настаняватъ въ гр. Берязка („Новъ Сливенъ“) до Плоещъ, той остава въ Галацъ, гдето действа въ полза на всички свои сънародници, като тѣхенъ най-способенъ и преданъ представител. Приелъ английско поданство и отворилъ после гръцко училище за децата на тамошните търговци, той се впуска въ тежка и рискувана

борба съ ония румънски чифликчий-чокои, които искали да превърнатъ свободнитъ български земеделци въ роби и да ги експлоатиратъ жестоко. Като народенъ учителъ, като пълномощникъ на българската община въ Берязка и като радетелъ за благото на сънародниците си той си навлича много неприятели, но крепи го само любовта му къмъ народа, който изказва и писмено, въ изложения отъ 1836 и 1837 г., своята признателностъ. Въ продължение на 14 години се бори и страда той така, бидейки учителъ въ Галацъ, Букурещъ и Руше-де-Веде, докато най-сетне, уморенъ отъ безброй досади и интриги, решава да се оттегли за нѣкое време отъ народнитъ работи и да се залови за собственото си повисоко образование. Мжжъ на 42 години, той заминава да следва медицина въ Атинския университетъ. Убеденъ дълбоко, че само знание и просвѣта могатъ да възродятъ народа ни и че всичкото зло за него иде отъ невежеството, користолюбието и кривото разбиране на собственитъ интереси, той има своята окончателно установена житейска философия и национална вѣра; и решенъ да не се отклонява отъ мисълта за повдигане на роба-братъ, той иска да спечели самъ повисока наука и независимо материално и обществено положение. Спира се на медицината, като своя университетска специалностъ, понеже отдавна е позналъ какви „безбройни и мощни срѣдства дава тя за постигане на човѣшкитъ добродетели и на благоденствие“.

4

Въ Атина Селимински може да следва главно благодарение на поддръжката, оказана му отъ брашовския меценатъ Антонъ Ивановъ. Въ гръцката столица той заваря въ 1840 година мнозина българи, ученици въ гимназията или студенти въ университета, и между тѣхъ ония, които по-рано Ив. Добровски е групиралъ въ едно „Славяно-българско дружество“, основано на о. Андросъ. Ако едни отъ тѣхъ сж били надъхвани отъ противонародни идеи, плувайки въ водитъ на панелинизма, други сж се отвърнали вече отъ опасната зараза и сж се приобщили къмъ лозунга за възобнова на българската народностъ и на българската просвѣта. Съзналъ дълга си въ тази интелигентна срѣда, Селимински заработва рев-

ностно за разпалване на българския патриотизъмъ и за насаждане на жива обичъ къмъ народополезна дейностъ. По-възрастенъ и по-опитенъ отъ всички, съ здрава нравствена и силна умствена арматура, той е тѣхенъ закрильникъ и вдъхновителъ, и на неговата агитация се дължи въ голѣма степенъ замѣняването на елиноманията съ русоманията. Подъ влиянието, именно, на Априлова отъ Одеса, съ когото води оживена преписка, Селимински разбира, че правилна подготовка за книжовния ни езикъ и за народната просвѣта въ духа на новитъ национални идеали може да се получи единичко въ Русия, въ рускитъ гимназии, семинарии и университети. И той насърдчава ревностнитъ за образование свои сънародници да следватъ на северъ, а не на югъ; защото само на северъ тѣ ще намѣрятъ една приятелски разположена къмъ българитъ срѣда, а не на югъ, гдето малкиятъ и покваренъ гръцки народъ не може съ нищо да бжде полезенъ на просвѣтата ни и гдето водачитъ-шовинисти кроятъ плановете само за елинизирание на всички другоезични християни въ Турция. Мислитъ си по тѣзи въпроси, които вълнуватъ силно умоветъ, той изказва въ писмо до Априлова отъ 1 януарий 1841 г. така:

„Азъ тукъ следвамъ по медицина и се надявамъ, че подиръ малко ще свърша; желая да доживѣя за да видя щастieto на нашето отечество. . . Азъ мога да обърна и погледитъ и сърдцата на мнозина наши сънародници къмъ северъ. Тукъ всички се стараятъ да вдѣхнатъ на младежта ненавистъ и отвращение къмъ руския народъ, като къмъ гнуснавъ човѣшки родъ. Тази система преобладава сега въ Гърция. Тѣзи нѣща като чуа и нѣкои наши младежи, кипнаха, като неопитни, противъ руситъ. . . Отъ младежитъ, които Вие знаете, Иларионъ Стояновичъ, Петъръ (Мишайковъ) отъ Битоля, Георги Бусилинъ отъ Батакъ, Георги Атанасовъ отъ Свищовъ и Иванъ Найденовичъ тази година свършватъ атинската гимназия. Тѣ бѣха отлични гимназисти, трудолюбиви, талантиливи и съ примѣрно поведение. Тѣхъ ги принуждаватъ тѣхнитъ родители и настойници часъ по-скоро да заминатъ при своитъ семейства, за да станатъ тамъ учители, а може би и директори на училищата въ своитъ градове. Обаче, ако би било възможно, дори за кратко време, да служатъ въ нѣкоя руска гимназия, мисля, че

тѣ на драго сърдце биха престъпили желанието на своитѣ, за да бждатъ по-полезни на народа ни. По този начинъ ние за кратко време ще имаме отлични гимназиални учители за първитѣ катедри въ една българска гимназия. Тѣ знаятъ всичкитѣ гимназиални предмети, отъ граматиката до философията. Тѣмъ липсва само начинътъ, по който ще предадатъ знанията си на нашитѣ младежи чрезъ бащиния си езикъ... Много полезно ще е за насъ да не изгубимъ тѣзи младежи, които сж добрата надежда на народа ни... Тѣ ще пробудятъ младежта отъ вкостенелата се грѣкомания, ще въодушевятъ наркотизираниитѣ имъ души и ще докажатъ, че общата имъ майка, природата, не подарява своитѣ дарове само на този или онзи народъ или съсловие, а на всички наравно... Известнитѣ вамъ младежи решително се хвалатъ предъ гърцитѣ за добродетелитѣ на своитѣ прадѣди, за благородното си произхождение, за многочисления си и храбъръ народъ, като прибавятъ, че сегашното политическо сжществуване на гърцитѣ се дължи на тѣзи качества на българския народъ... Дано всѣка българска душа се изпълни съ подобни спасителни мисли."

Тѣзи нови мисли, изказани най-рано отъ Паисия и обосновани после отъ Венелина и Априлова, се разгнѣздяватъ здраво въ главитѣ на българскитѣ питомци въ Атина и въ Цариградъ, така че Иларионъ Стояновъ (Михайловски) отъ Атина ще подава ржка на гимназиста Раковски отъ Цариградъ, за да се подкачи енергична работа въ името на българската черковна и политическа свобода. Селимински играе тукъ ролята на ревностенъ и авторитетенъ посрѣдникъ, пригърналъ съ огненъ духъ идеологията на Априлова. На 15 юлий 1841 г. той му пише ново писмо, въ което изказва правилни прозрения относно бждещето на България. Обрадванъ, че руското правителство е отпуснало 3—4 стипендии за наши ученици въ семинариитѣ, Селимински настоява предъ одеския меценатъ, да се застъпи за висше образование на нѣколцина българи, за да бждатъ тѣ полезни после на народа при свободното му просвѣтно и политическо устройство. „Отечеството ни, бележи той, не трѣбва да очаква само отъ ланкастерската метода или отъ знанията на семинариитѣ и проповѣдитѣ въ

черква." И, почерпилъ поука отъ грѣцкитѣ политически неуредици, при незрѣлостта на грѣцкия народъ за самоуправление и дисциплина, той продължава, едновременно оптимистично и скептично настроенъ, така:

„Знамъ много добре, че настоящето време е много критическо за нашето отечество. Виждате лошото положение на турското царство, и едва ли не ни се представя дѣлежъ на частитѣ, отъ които е съставено. То лежи като плячка за другитѣ чужди народи, отъ остритѣ нокти на които никогажъ не бихме могли да се освободимъ. Може би по благоволение на великитѣ сили всѣки народъ отъ турското царство да получи своя бащинъ дѣлъ; може би народитѣ сами, чрезъ своята справедлива и законна сила, ще изпждатъ този кръвожаденъ и свирепъ звѣръ, който презъ толкова години осквернява бащинитѣ ни светилища и ни държи въ желѣзни окови съ варварски злодеяния и съ съдействието на най-невежето и най-разваленото духовенство и други учители на робството... Но тогава именно се страхувамъ да не би да се принудимъ доброволно да влѣземъ въ по-тежко иго, като изпатимъ злощастieto на магарето, което помолило Зевса да му промѣни господаря... Азъ Ви напомнямъ прѣснитѣ примѣри на Кримъ и Георгия. Тѣ, следъ като станаха автономни и независими, се подчиниха окончателно на руското владичество... Добиването на едно благо не е мжчно, но мжчно е запазването му, за което се изисква благоразумие и сила надъ човѣшката възможность... Често пжти за добиване на благото благоприятствуватъ нѣкои обстоятелства, независими отъ волята, силата и способността на човѣка. Но, за да се заварди благото, има нужда отъ просвѣтенъ умъ и отъ опитность за благополучно управление. Добиването на политическа свобода и на народна автономия е често по-скоро заря на нѣкои случайности, отколкото награда за старанията и борбитѣ на човѣка. Но запазването имъ не е лесно... Винаги за най-проститѣ механически и долни занаяти има нужда отъ научни знания и опитность. А какво пъкъ трѣбва да мислимъ за най-висшата наука, политиката?"

Продължавайки тѣзи мждри размисли върху нуждата отъ вещи народни водачи, Селимински, който знае отъ древнитѣ историци и философи факторитѣ на по-

демъ и падение на народитѣ, който наблюдава и срамната игра на парламентарно-партийно управление въ нова Гърция, съ всичката му поквара и всичкитѣ му опасности за проваляне на държавата, забелязва още въ дългото си писмо-дисертация:

„Спасителни за народа правила и учения изникватъ отъ онѣзи умове, които сж положили многогодишно и дълбоко старание да узнаятъ висшата политическа наука... Ако положимъ, че се освобождаваме отъ политическо робство и добиваме политическо съществуване и народна автономия, тогава какво ли трѣбва да правимъ! Ние, които станаме варвари между варваритѣ, невежи, неопитни, заразени и по сърдце и по умъ отъ отвратителнитѣ и гибелни турски наредби, вѣрвамъ че ще се покажемъ недостойни за божия даръ, свободата, и ще претърпимъ по-лоши злини. Защото, господине, заедно съ свободата изникватъ безбройни страсти, които разклащатъ държавата отъ основитѣ. Тогава или ще изкаратъ на трѣгъ нещастния народъ, следъ като отслабне отъ междусобицитѣ, или ще продадатъ първенството за една паница леща, както Исаия, или ще се повика намѣсата на нѣкой силенъ народъ за вѣчно иго вече, както е станало съ гореказанитѣ нещастни народи... Простиятъ народъ е доволенъ, ако живѣе малко естествено, макаръ и подъ чуждо иго. Но цивилизованитѣ народи и подъ най-меката чужда власт не могатъ да се ползватъ нито отъ политическата свобода, нито отъ своята народностъ; а безъ тѣзи блага предпочително е човѣкъ да лежи два аршина подъ земята... Нека се погрижимъ овреме да приготвимъ наши млади сили за едно скорошно блѣсково щастие на народа ни... Нито надеждата, нито прочитътъ на вестници, нито знанието на нѣкои исторически събития, нито сношенията съ учени или велики мъже не създаватъ велики политици или пълководци, както сношението съ медика не прави човѣка медикъ, безъ най-редовни студии по всѣка специалностъ.“

Тъкмо благодарение на този родъ внушения се дължи, гдето братя Михайловски (Никола и Димитъръ), Ив. Момчиловъ, Ив. Шоповъ и други талантиливи бъл-

гарчета заминаватъ да продължатъ образованието си въ Москва, Киевъ или Одеса. За всѣки случай, Селимински подчертава съ радостъ предъ Априлова въ 1844 г., че въ Атина почти не идвали вече млади българи, за да постъпятъ въ нѣкои учебни заведения, и че всички се напътвали за Русия. „Блѣсково бждеще се отвори за нашата младежъ, мисли той, стига тя да знае какво я очаква, за да стане достойна за народа и за надеждитѣ, съ които нетърпеливо ги очаква отечеството.“ И предъ Гаврилъ Кръстовича, все тогава: „Моята радостъ е неизразима, като виждамъ, че нашата младежъ дойде въ съзнание, разбра своето предназначение и се старае да се покаже единъ день достойна частъ на славянското семейство. Азъ съмъ напълно увѣренъ, че нашиятъ народъ не ще остане за дълго време въ това нещастно положение.“ И като узнава за „Любословието“ на Фотинова, пакъ тогава, той пише изъ повдигнатото настроение на другаря си Сотиръ Чавдаровъ: „Радвамъ се за усърдието и патриотизма на нашия сънародникъ и твой съотечественикъ Фотиновъ, както и за другитѣ негови подражатели. Блазе на народа ни, за гдето младежъта сега се различава отъ предишната погърчена младежъ. Предишнитѣ младежи, като предпочитаха своето щастие, се отказваха отъ своята народностъ и въвеждаха у народа ни вавилония и гибелни противонародни и вредни за обществото идеи. Подаде се на кржгозора зората съ лжчитѣ на националното образование. Подиръ малко голѣмата звезда ще освѣтли народа ни и ще се разпръснатъ фантомитѣ, които сж сѣнки на несъществуващи нощни видения. Занимавай се здраво за щастieto на народа ни. Твоитѣ разговори трѣбва да се отнасятъ къмъ това. Твоитѣ мисли сжщо трѣбва да иматъ тая насока. Каква полза отъ богатството ти, ако не обогатишъ и бедния ни народъ? Каква полза отъ твоята индивидуална свобода, когато виждашъ че робуватъ твоитѣ сродници? Каква полза отъ твоята лична слава, ако тя не се отразява и върху народната слава? Както въ всѣко дѣло се съдържа и отдѣлната частъ, така въ народното щастие се намира и индивидуалното щастие.“

И къмъ Петъръ Мишайковъ, който е станалъ учител въ родния си градъ Битоля, той отправя сжщото патриотическо закланение (1843): „Трѣбва да имашъ

предъ видъ, приятелю Петре, положението ти е таково, че ти предстои да изпълнишъ длъжностъ не само на учителъ, но и на родолюбецъ — общественъ служителъ... Сждбата ти отреди чудесенъ случай, за да употребишъ всичкитъ си способности и да не пренебрегвашъ нищо, което ти дава времето, възрастта, умението и положението ти за въ полза на родината. Мнозина ламтятъ за такива сгодни случаи, ала напраздно; на други пъкъ се удаватъ, но тѣ не знаятъ какъ да действуватъ. Вървямъ, че ти имашъ нагледни примѣри отъ хора, които отъ нищо почти се въздигнаха и прославиха себе си, народа си и родината си. Природата не дава дароветъ си на кого и да е, а само на достойнитъ — и такива сж ония, които съблюдаютъ изпълнението на светитъ ѝ заповѣди. Единъ отъ тѣхъ си и ти. Прочее, воювай за доброто, като ставашъ тълкувателъ на природнитъ тайни. Пази вѣрата и длъжноститъ си къмъ родители, роднини, родъ и народъ, чийто здравъ и благодаренъ членъ си днесъ."

5

Въ продължение на четири години Селимински изучава въ Атина старателно медицината, но безъ да изневѣрва на възторженото си настроение и на великия си идеалъ: свободата и напредъкътъ на отечеството. Мисълта за това отечество той съчетава съ единъ наученъ и общественъ мирогледъ, надъ който работи въ постоянна размисълъ и който примирява хармонично най-съкровениятъ копнения съ уроцитъ отъ действителността и съ философията на историята. Схваналъ правилно силитъ, които подтикваатъ или спиратъ българското духовно и политическо възраждане, той разкрива въ писма, въ разговори, въ брошури пакостната роля на агресивния елинизъмъ, ползата отъ новитъ образователни идеи и научния позитивизъмъ, дошелъ отъ Западъ, необходимостта отъ смѣли и просвѣтени водачи въ борбата за независимостъ, замѣстването на аристократическо-потисническитъ режими съ конституционни и прогресивни, и нуждата отъ събиране и сплотяване на народнитъ сили. Оптимизмътъ му, ту трезвенъ, ту горещъ въ израза, не го напуска никога. Врагъ на невежеството и суевѣрието, той се противопоставя сжщевременно и на

атеизма всрѣдъ частъ отъ интелигенцията ни. Вѣрата му въ справедлива мъзда за всѣки народъ и за всѣки човѣкъ споредъ дѣлата имъ е основана на естественитъ закони. И тя се допълня съ вѣрата въ крайното тържество на българската правда, въ освобождението на народа ни, подтисканъ, преследванъ и ненавижданъ вѣкове наредъ отъ своитъ съседи. „Този народъ ще върви къмъ своето предназначение, той ще се бори срещу всички мъжнотии и спънки и той ще ги преодолѣе непремѣнно съ своята упоритостъ, търпение и напредъкъ, за да триумфира единъ день“, твърди пророчески-месианистично Селимински. Морално и физически нашиятъ народъ е най-здравъ между всички балканци, и неговата сжба, тѣй нещастна досега, ще се промѣни къмъ добро, стига той да не губи смѣлостта си и не се отказва отъ яснитъ си задачи. Между тия задачи на първо мѣсто стои освобождението отъ грѣцкото духовно иго. „Рано или късно фенерското духовенство трѣбва да се изгони отъ България, дори ако то се преобрази на ангелъ“, пише Селимински по-късно въ трактата си „Българскиятъ черковенъ въпросъ“, за мотото на който служатъ думитъ: свобода, наука, напредъкъ! Най-големата, но и най-тежката задача е, несъмнено, отхвърлянето на политическото иго. Виждайки какъ толкова отлични младежи въ Атина проявяватъ блѣскави дарби за науката и фанатично родолюбие, той се чувствува окриленъ отъ надеждата за близки щастливи дни на народа си и въ моментъ на възторгъ се провиква (1842) — въ писмо до приятеля си Золотовичъ въ Цариградъ: „Дано и азъ да доживѣя, макаръ и въ дълбока старостъ, да превържа съ ржцетъ си ранитъ поне на едного, падналъ за родината българинъ, та тогава да издѣхна!“ Своята знаменателна въ много отношения „Политическа изповѣдь“ отъ 1843 год., гдето въ 12 точки сж изредени най-сжщественитъ напжтвания и пожелания за родолюбивитъ младежи, той завършва съ следната молитва-заклучение въ библейски стилъ, която всѣки истински патриотъ би трѣбвало да държи написана въ иконстаса си, за да му напомня тя дълга къмъ родината: „Българо, ако те забравя, дѣсницата ми да се забрави; езикътъ ми да се залепи о гърлото, ако не си спомня за тебе на първо мѣсто, като най-драгъ за мене предъ

метъ; спомни, Господи, за неприятелитъ на България, пожелали унищожението ѝ; проклети врагове на България, блаженъ е, който ще ви отмъсти за това, що ни сторихте, блаженъ е, който ще ви победи и унищожи младенцитъ ви о скалата!“ — Така прочувствено месианистически мисли и мечтае за бъдещето на отечеството си този реалистъ, когото никакви злополуки и разочарования не могатъ да отклонятъ отъ една велика жажда за служба на отечеството.

Презъ м. юний 1844 г. Селимински завършва университетския си курсъ въ Атина и заминава на специализация въ Италия, гдето иска да получи и докторски дипломъ. Отъ Флоренция, 30 мартъ 1845 г., той съобщава на благодетеля си Антонъ Ивановъ въ Брашовъ: „Най-сетне 16 (28) мартъ бѣше за мене най-приятенъ и свѣтълъ день, тъй като дадохъ последния си изпитъ и бѣхъ провъзгласенъ за докторъ-хирургъ съ отличие предъ многобройни слушатели отъ всѣкакво съсловие и чинъ. Сега ще остана още малко, за да послушамъ нѣкои извънредни лекции, да си набавя най-необходимитъ книги и хирургически инструменти и да се върна или презъ Виена и Брашовъ въ Ромъния, или презъ Атина и Цариградъ...“ Селимински избира пътя презъ Атина и Цариградъ. Презъ септемврий 1845 г. той пристига въ Букурещъ, дето бива радушно посрещнатъ отъ сънародниците си, и полага изпитъ като лѣкаръ.

Българитъ въ румънската столица се гордѣятъ, че следъ д-ръ П. Беронъ сега единъ втори тѣхенъ сънародникъ може да ги представи по-благоприятно като дипломиранъ лѣкаръ, а и самъ Селимински изпитва силно „нравствено вълнение“ при мисълта, че ще заработи отново за културното и националното повдигане на съотечественицитъ си въ Румъния. Въоръженъ съ много обществени и исторически знания, написалъ още въ Атина редица непубликувани очерки и речи по разни актуални въпроси, той се заема сега планомѣрно и съ всички сили да насочва колониститъ и емигрантитъ къмъ голѣмия общъ идеалъ. „Достатъчно пробудихъ, признава той следъ една година предъ Золотовича (14 августъ 1846), народностното чувство у тукашнитъ българи, и тѣ се раздвижиха; но все пакъ личи тѣхната неподвижностъ, отпечатъкъ отъ противородно учение.“ Презъ

1847 г. той е сериозно загриженъ да се внесе повече единство въ образованието и възпитанието на българскитъ младежи, виждайки какъ тѣ, следвайки въ разни учебни заведения, се надхватъ съ схоластични или противонародни идеи. Не въ Гърция (съ излишната вече за насъ грѣцка писменостъ) и не въ Франция (гдето владѣятъ туркофилски настроения и превратни обществени течения) трѣбва да отиватъ нашитъ младежи, а въ Русия, гдето добре уредени гимназии и университети могатъ да дадатъ примѣрно образование, полезно за българскитъ условия. И той прави, заедно съ букурещкитъ българи Хр. Мустаковъ и Г. Бакаловъ, енергични постѣпки въ Киевъ, за да се позволи тамъ основаването на едно сиротопиталище (пансионатъ), гдето да живѣятъ беднитъ български младежи, които следватъ въ тамошнитъ учебни заведения, за да се възпитаватъ тѣ еднообразно и единодушно, при съдействието на букурещкото българско братство. Малко по-късно, като окръженъ лѣкаръ въ Браила, той се обръща къмъ съгражданитъ си въ Сливенъ, за да имъ препорѣча да назначатъ Добри Чинтулова и да ги смѣри, че не сж могли да оценятъ достойнитъ мъже, родени тамъ, като изпълуватъ силитъ имъ (1850). Все тогава той полемизира съ грѣцкия учителъ въ Пловдивъ, познатия българомразецъ Георги Цукала, за да защити родолюбивата дейностъ на Найдентъ Герова. Премѣстилъ се по-късно пакъ въ Букурещъ, Селимински продължава да се грижи за българското учебно и национално дѣло, особено откакъ избухва Кримската война (1853).

Най-блѣскава страница на биографията му отъ този периодъ сж залѣганията му за образуване на българския доброволчески отредъ. Още при първата вестъ за войната, окрилениятъ отъ надежди за народа си Селимински подава, отъ името на разни общини въ България, молба до руския императоръ, въ която, следъ като излага страданията на роба отъ турци и фанариоти, проси царъ Николая „да простре могщата си дѣснаца“ надъ българитъ, дарявайки имъ свободно управление и родна иерархия (17 августъ 1853). Съ заповѣдъ отъ началото на януарий 1854 г. князь Горчаковъ, който приема Селимински на докладъ, разпорежда да се образува отдѣленъ български отредъ при руската армия

и натоварва нашия доктор да действа за записването на доброволци. Селимински приема с радост възложената му задача и спомога много градове в Румъния, за да насърдава българите и надзирава записването, без да щади личните си средства. За службата си в този отред, който броял до хиляда души, и за други военни заслуги той бива награден отпосле (1856) с два сребърни медала.

Следъ нещастния край на войната и следъ четири години беди и неприятности, Селимински постъпва отново на румънска държавна служба, като окръжен лекар в Калараш (срещу Силистра). Добросъвестен, както е във всичко, той се ужасява от разпасаността и покварата на болничния персонал и се наема безстрашно да тури край на грабежи и злоупотрѣби. И той изобличава лекари и аптекари и въоръжава против себе си безчестните доставчици и подкупените чиновници, както това се вижда отъ любопитния му докладъ по случая. Но въ грижи за тая служба не се изчерпва всичката енергия на доблестния общественикъ. Главна негова мисъл остава все пакъ отечеството, за което той приканва да работятъ съ задружни сили всички добри и честни българи. „Ако азъ, приятелю, пише той отъ Каларашъ въ 1859 г., самъ и немоощенъ, успѣхъ въ начинания, които надвишаваха тѣлесните и душевните ми сили, колко повече биха извършили нѣколцина съюзени, имайки предъ видъ благо на родината...“ И той цитира думите на Еврипида: „Сждбините на смъртните не се ловятъ съ мрежа или благочестие, а съ мъжество, смѣлостъ и ржце.“ Съ възторгъ поздравява той героя въ черковната борба, Илариона Макариополски, пишейки му на 25 юлий 1861 г. отъ Браила, гдето се е премѣстилъ: „Ти се бори и изнесе добра борба, изходи пжтя и удържа вѣрата си. Прочее, тебе се пада вѣнецътъ на справедливостта!...“ И въ писмата си отъ по-рано той застъпва предъ дейците въ Цариградъ, че трѣбва систематично и неуклонно да се работи за народно духовенство, „което нѣщо единъ народъ, състоящъ се отъ шестъ милиона, съ своето търпение и постоянство ще спечели непремѣнно.“

Въ Браила (следъ 1860 г.) и Болградъ (следъ 1863 г.) той продължава обществената си и национална дей-

ностъ, като насърдава школото дѣло между емигрантите и подпомага дейно борбите за българска Екзархия. Въ 1865 г. той държи една знаменателна речъ предъ учениците отъ централното училище въ Болградъ, по поводъ на годишния изпитъ, въ която отново поличава горещиятъ му темпераментъ и несъкрушимиятъ му националенъ оптимизъмъ. Сочейки като примѣръ на младите дѣлото на Петъръ Беронъ, когото брояли, въпрѣки потеклото му отъ „овчарско семейство“, за единъ отъ „най-учените мъже на нашето столѣтие“, достигналъ да бже „патриархъ на мъдростта“, той възхвалява родната българска земя, въ която не само „тече медъ и млѣко“, но въ която сж се раждали и раждатъ велики мъже. Защото, споредъ него, отъ България е излѣзълъ великиятъ пѣвецъ Орфей (и то отъ селото Караджилари, Карнобатско!), славниятъ мъдрецъ Анахарсисъ (отъ Бабадагъ, Добруджа!), учителятъ на Александра Македонски — Аристотелъ („родомъ българинъ“ отъ Стагйра, Атонъ!), та и светитѣ братя Кирилъ и Методий. Мракътъ, спустнатъ надъ българската книжнина подъ турското робство, се разсѣйва въ ново време, и смѣло повдигнатиятъ нашъ черковенъ въпросъ е смогналъ да представи народа ни „достоеенъ за всегдашна почитъ и удивление отъ всѣкого“. И къмъ младите той се обръща съ позивъ: „Покажете се сега достойни и вие за такава една божествена благодать и слава безсмъртна!“

На 15 септемврий 1866 г. Селимински написва последното си завещание, оставяйки за неговъ изпълнителъ Българската добродетелна дружина въ Букурещъ. Превърнати имотите му въ парични суми, той нарежда да се употребятъ тѣ за образованието на бедни български младежи въ чуждите университети. Библиотеката и хирургическите му инструменти е трѣбвало да се предадатъ на родния му градъ Сливенъ (което и става, само че библиотеката изгаря отпосле въ 1877 г.). Ржкописите му, посветени на българската история, трѣбвало, откакъ се преведатъ отъ гръцки на новобългарски, да се напечататъ и раздадатъ безплатно на всички училища въ България. А за погребението си той нарежда да се извършело то „скромно, безъ шумъ и разкошъ“. Въ другъ ржкописъ (писанъ на български въ 1864 г.) той

говори за това, какъ „нашиятъ мудресний Петъръ Беронъ“ билъ обявилъ, че „оставя всичката си мжка заради просвѣщението на нашия народъ“, и намира, че трѣбвало всички подобни завещания да се употребятъ законно и честно „за просвѣщение и цивилизация нашему народу“. Подписътъ му тукъ: „Лекар Хаджі Іордан Селиминскі“ е последниятъ, който имае на български отъ голѣмия родолюбецъ. Единъ свидетелъ на последнитъ му години, П. Кисимовъ, ни разказва въ мемоаритъ си за нрава и миогледа на Селимински. Веселъ и здравъ старецъ, Селимински до последно време наглеждалъ болнитъ и пестѣлъ съ удивителна, дори прекалена икономия доходитъ си. Фалитътъ на нѣколцина търговци въ Браила, на които билъ повѣрилъ значителни суми, го хвърлилъ въ страшенъ смутъ и го довелъ въ душевно разстройство. Така той починалъ въ 1867 г. — точната дата не се знае — въ една болница въ Исмаилъ, безъ да ни е оставена вестъ за гроба му. Частта отъ спасения му имотъ минава отпосле на името на Добродетелната дружина въ Букурещъ, а въ 1901 г., когато сумата достига до 500.000 лв. — на името на Министерството на народното просвѣщение въ България. Отъ тая сума Министерството издаде следъ 1904 г. и отъ 1928 г. нататкъ 14 книги „Библиотека д-ръ Иванъ Селимински“, които съдържатъ всички мемоари, писма, статии и други ръкописи, оставени отъ тъй оригиналния възродител и благодетел.

6

Дѣлото на този незабравимъ българинъ е едно отъ най-крупнитъ, които ни е завещало близкото минало. Не стигатъ борческото и просвѣтното начало, застѣпени практически отъ него въ течение на близу половинъ вѣкъ (1821—1867), той се отдѣля рѣзко отъ другитъ български дейци, работили предимно въ чужбина, като философски умъ, изработилъ си стройна система отъ идеи върху личния животъ, гражданския битъ, историческата еволюция и националния въпросъ у насъ. Запознатъ съ положителнитъ науки отъ началото и срѣдата на XIX вѣкъ, този хуманистъ не забравя нито уроцитъ на класическитъ мислители и поети, нито домашнитъ нравствени традиции. Врагъ на егоизма и материализма и усвоилъ единъ безусловенъ етически императивъ, той е убеденъ

последователъ на новитъ научни и социални възгледи, изисква енергично изпълнение на обществения и общо-народенъ дългъ и не търпи никакво отклонение отъ идеала, превърнатъ въ плътъ отъ плътта му. Строгъ къмъ другитъ, той е преди всичко строгъ къмъ себе си и непоколебимъ въ безкористната си служба на родината, която обича страстно и предано до последенъ дѣхъ. Въ своитъ исторически и социологически опити, както и въ писмата си, той ни се разкрива не само като дълбокъ наблюдател и политикъ съ живъ реалистиченъ усѣтъ, но и като великолепенъ писателъ, чиято афористична и сентенциозна мисълъ ни поразява на всѣка стѣпка. Въ негово лице възраждането ни е намѣрило своя вещь тълкувателъ и пророкъ, и много и много отъ това, което той е разкрилъ като характеристика на народа и на епохата, или като смисълъ и законъ на историята, остава и сега важенъ елементъ на знанието ни по тази частъ. Писателътъ Селимински — съ всичко лично на миогледа си, съ всичко непринудено на иронията си, съ прѣснотата на споменитъ и страстния тонъ на разказа си — заслужава особено внимание. Не се съмняваме, той ще заеме съ своитъ мемоари и студии близко мѣсто до Априлова и Раковски, запазвайки предъ духовния ни погледъ твърде своеобразна индивидуалностъ въ галерията велики българини на миналото.

Съчиненията му, отпечатани посмъртно, могатъ да се разпредѣлятъ въ три групи. Най-голѣмо мѣсто държатъ тамъ мемоаритъ по българското възраждане и по собственитъ усилия въ защита на българскитъ бѣжанци следъ 1829 г. Надъ своя обстоенъ Исторически споменъ (*Албумъ на Историчъ*) той работи презъ 1855 и 1856 г., когато, измаменъ въ надеждитъ си да настѣпи промѣна въ положението на българитъ, заглушава разочарованието си чрезъ писателска работа. Тѣмко тогава — и по сжщитъ подбуди — и Раковски пише стиховетъ и историческитъ записки на своя „Горски пѣтникъ“. Въ мемоарния си трудъ, въ който постоянно намѣсва и лични впечатления, Селимински очертава българскитъ превратни сѣдбини отъ падането подъ турска власть и до новото движение за народни права и свободи. Той изтъква възъ основа на справки и документи пагубната роля на фенерското духовенство, на грѣкоманитъ чор-

баджии и на калугеритъ-таксидиоти, за да мине после къмъ факторитъ на българското възраждане. Безъ строгъ планъ въ изложението, но съ много темпераментъ и съ основно познаване на историческия животъ, той говори за затриването на българското национално съзнание и погиването на българската писменостъ по вина на гръцката иерархия, после и за ролята на руско-турскитъ войни, на гръцкото въстание, на българскитъ емигранти, на еснафскитъ корпорации и на просвѣтителитъ търговци въ пробуждането на новия духъ. Вѣрни наблюдения и заключения на единъ мждъръ историкъ се съчетава въ полемични изобличения на горещия патриотъ, който иска да прати не толкова чиста наука, колкото пропаганда за освободителнитъ си идеи.

Допълнение къмъ тѣзи записки образува мемоарътъ, основанъ на собствени преживявания: Народнo братство въ гр. Сливенъ и голѣмото народно преселение въ 1830 г. Авторътъ излага тукъ въ подробенъ разказъ, който трогва безпогрѣшно и днесъ, бедитъ на сливенци презъ ония страшни времена, като продължава изложението си и въ новъ мемоаръ, посветенъ на грижитъ по заселването на бѣжанцитъ въ Румѣния. Какъ тѣзи бѣжанци се разцепватъ на три партии: туркофилска, болярофилска и ратайска; какъ тѣ отъ неопитностъ и несъгласие ставатъ, вмѣсто свободни земеделци, роби на чокоитъ; каква борба води Селимински, за да ги избави отъ грозна експлоатация и тежки задължения; и какъ накрай, отчаянъ отъ раздори и егоизъмъ на по-виднитъ си сънародници, той решава да се оттегли отъ непосиленъ трудъ, за да помисли за собственото си бъдеще, — това е изложено обективно-документално и субективно-искрено въ най-интересна форма.

По-общъ исторически характеръ носятъ втората група съчинения на Селимински: Отношението на българитъ къмъ съседнитъ християнски народи (1856), Политиката на Русия и на великитъ държави къмъ Турция и подвластнитъ ѝ народи, (1859) и Българския черковенъ въпросъ (1862). Въ първия трудъ авторътъ изтъква готовността на българския народъ, движенъ отъ религиозенъ и човѣшки дългъ, да подпомогне всички съседи, които стра-

датъ отъ турското иго, и грозната непризнателностъ на тия народи, щомъ веднажъ се отърватъ отъ робство. „Освободенитъ християнски народи обърнаха грѣбъ на българския народъ, подиграха го най-безсрамно за добрата му братска любовъ, като разгласиха явно, че сж успѣли да се възползуватъ отъ способноститъ му за свои користни цели.“ Но този цинизъмъ не ще остане безнаказанъ, щомъ колелото на историята спре на една точка, благоприятна за онеправданитъ. „Дѣлата на народитъ, мисли нашиятъ историкъ, отъ каквото естество и да бждатъ тѣ, рано или късно трѣбва да получатъ своето възнаграждение и удовлетворение. Най-естественъ законъ сжествува, щото всѣки човѣкъ и изобщо всѣки народъ споредъ дѣлата си единъ день да бжде оправданъ или осжденъ, съ тази разлика, че колкото по-късно толкова по-лошо е наказанието.“ Власитъ дължатъ спасението си отъ турския деспотизъмъ само на българскитъ силни преселници и аристократи отъ XIV вѣкъ, които чрезъ отпора си край Дунава принуждаватъ врага да направи отстъпки. Днешнитъ румѣни обаче, въ злата си воля, услужватъ на Турция и на западнитъ народи и ставатъ неприятели на българитъ, като прѣчатъ на всѣки тѣхенъ националенъ починъ и не имъ позволяватъ да си строятъ черкви и отварятъ училища. Сърбитъ повикватъ при въстанието си отъ 1806 г. на помощъ българитъ, но после се показватъ лукави и непризнателни къмъ тѣхъ и правятъ доносъ за готвеното българско въстание следъ 1840 г. Презъ гръцката Завѣра отъ 1821 г. цѣли военни отдѣления сж били съставени отъ българи, а и по-рано гърцитъ сж намирали най-голѣмъ приемъ въ България, поради духовенството си. Но, независимо отъ ограбването на народа ни чрезъ владици и таксидиоти, тѣзи южни съседи „и частно и публично безсрамно интригуватъ“ противъ насъ. И Селимински разкрива съ примѣри отъ историята долнитъ нравствени качества на гърцитъ.

Вече тукъ мемоаристътъ взима подъ своя защита руската политика спрямо Турция, заявявайки срещу ония, които подозиратъ Русия въ завоевателни намѣрения на Балканитъ, че руското правителство е било винаги „най-благосклонно“ къмъ българитъ и че само изпълнителитъ на разпорежданията му се показвали „отврати-

телни същества.“ Това схващане е развито подробно във втория трактат, гдето първо се изтъква „безграничната злоба на английското правителство къмъ източните християни“, „английската пъклена политика между найвните народи въ Турция“, потисничеството на Австрия къмъ нейните славянски народи, съчувствието ѝ къмъ турската деспотическа система, и омразата на католишка Франция къмъ православните поданици на султана. Русия единствена е искрена и човѣколюбива въ намѣренята си къмъ българитѣ, тя ги покровителствува дома си, тя ги подтиква къмъ просвѣта и национално осъзнаване въ Турско, затова и българитѣ ѝ сж тъй предани. Въпрѣки всички интриги на западните държави, насочени къмъ провалата на Русия, тая ще излѣзе по-здрава и по-силна отъ войнитѣ срещу нея — дори „ще си види смѣткитѣ съ Англия въ Калкута (Индия)“ — и ще помогне на българитѣ въ вѣковния имъ стремежъ, — на българитѣ, които сж останали твърди въ довѣрието си къмъ северната империя. Въ тая точка на историческитѣ си предвиждания Селимински не стига никога до обрата въ мненията на Раковски, който, русофилъ отначало, бързо схваща истинскитѣ външно-политически аспирации на Русия и не я отличава вече въ плановетѣ ѝ за владичество на югъ отъ западните сили. Сантиментално-романтичното гледище на Селимински по въпроса е обусловено, изглежда, отъ наивно-безкритичната вѣра на самия народъ нѣкога.

Преценявайки не само политическитѣ насоки, но и културното и нравственото състояние на западните народи въ единъ твърде отрицателенъ смисълъ, Селимински обосновава и практическитѣ ни препоръки за поведението на българитѣ спрѣмо разнитѣ чужди пропаганди. Ние трѣбва да бждемъ на шрекъ и да се отнасяме скептично къмъ всички съблазнителни предложения. Особено ние не трѣбва да се поддаваме на внушенията за мнимата ни културна малоценностъ, способни да убиятъ вѣрата въ собственитѣ ни сили. Не, мисли Селимински, българитѣ и въ простотата си криятъ голѣми заложи и ще тежатъ най-много, измежду всички свои съседи, на везнитѣ, когато се решава Източниятъ въпросъ. И заключението си, като апотеоза на нравствената сила въ общото историческо движение и като заклеване

къмъ българитѣ да се сплотятъ за енергиченъ отпоръ срещу коварнитѣ западни и съседни народи, той схваща въ такава великолепа тирада, образецъ на страстното му красноречие:

„Не бива да се очароваваме отъ превъзходството, мощта и величието на европейскитѣ народи, нито отъ усъвършенствуваната наука и техника, които тѣ иматъ; защото тѣзи блага не сж естествени тѣхни свойства, не сж съставни части на народнитѣ добродетели, а постижими придобивки за всички народи. Самитѣ дѣла на тѣзи народи доказаха, че тѣ сж противъ философскитѣ и научнитѣ начала, които преподаватъ въ висшитѣ си училища, а тъй сжщо и противъ тия на Христовата черква и вѣра, които толкова ревностно проповѣдватъ, обикаляйки цѣлия свѣтъ. Народитѣ се считатъ добродетелни само когато нравствеността, поведението имъ потвърждава думитѣ имъ...

„Действително, нашиятъ народъ може да се уприличи на човѣкъ, омапомощенъ поради ненадейно, неизбежно нападение, който се нуждае отъ помощъ, за да възстанови загубенитѣ си сили, нуждни за правилното му тѣлесно и нравствено-обществено съществуване и развитие. Тѣй, българскиятъ народъ се нуждае, за да удовлетвори глада си, отъ храна, която му се ограбва отъ изедницитѣ варвари турци; за да се облѣче — отъ облѣкло, което сжщо му отнематъ турцитѣ голтаци; за да се подслони — отъ жилище, въ което произволно се настаняватъ тиранитѣ му ленивци; отъ спокойствие — за да си отпочине и отпочне работата си за издръжка на семейството си, бидейки измъчванъ толкова столѣтия и принуденъ да работи ангария на тиранитѣ крѣвници; отъ собственостъ на малкото плодове на труда си, които, както и самиятъ той изцѣло, се считатъ, съгласно Корана, собственостъ на последователитѣ на тоя...; отъ безопасностъ за своя животъ и за живота на семейството си, който всѣки мигъ сж въ неограничено разположение на случайно миналия турчинъ; отъ свободно поприще въ стремежа къмъ естественото предназначение, което проклетитѣ турци направиха невъзможно за тоя мъченикъ на варварщината имъ, и пр. пр. и пр. И понеже насжщнитѣ нужди на нашия народъ сж безбройни, не трѣбва той да се свива и отчайва

предъ блѣсъка и величието на европейскитѣ народи, мислейки, че тѣзи блага сж за него непостижими, та да се самоубива, а съ всички сили той трѣбва да се бори и да следва стѣпките имъ къмъ напредѣкъ, обръщайки внимание на изобретенията имъ, тѣй като тѣ способуватъ за икономическото му сщѣствуване.

„Каква полза отъ превъзходнитѣ по наука и техника европейски народи, когато тѣ бездействуватъ предъ насъщнитѣ нужди и злощастieto на нашия народъ, или, по-право казано, съдействуватъ противъ народната ни политическа самостоятелностъ? Когато, забѣгнали ние у тѣхъ, тѣ ни приематъ при най-тежки условия? Когато при нещастията ни тѣ се радватъ, ржкоплѣската и възхваляватъ враговетѣ ни, учейки ги на най-потиснителски срдства противъ насъ? Когато се стараятъ да ни държатъ въ първобитно състояние, да ограбватъ и унищожаватъ малката ни промишленостъ и търговия, за да ни направятъ по този начинъ тѣхни поданици? Когато въ надменността си ни презиратъ като невежи, въ фанатизма си — като неблагочестиви друговѣрци, въ своенравieto си ни преследватъ навсѣкжде като тѣмъ неподобни, сочейки ни икономическото си и духовно всеилие и старейки се да ни прекръстятъ въ тѣхната вѣра?“

Начерталъ така пѣтя на действие и причинитѣ за отказъ отъ потиснителнѣ-друговѣрци, Селимински не забравя да изтъкне едно голѣмо предимство на българитѣ, способно да вдѣхне почитъ къмъ тѣхъ у всѣки правдивъ наблюдателъ: българската признателностъ. „Българскиятъ народъ, казва той, се различава много отъ съседнитѣ си народи по нравъ. Той е, може-би, единичниятъ народъ въ свѣта, който е признателенъ къмъ благодетелитѣ си, не забравя благодеянията, уважава добродетелнитѣ хора; та ако и друга, европейска държава, освенъ Русия, му окаже съдействие, несъмнено ще храни къмъ нея почитъ, преданостъ и искрена любовъ“.

Въ статитѣ си „Какъ трѣбва да схващаме нашето възраждане“ и „Насока на възраждането ни“ (1856) Селимински издига лозунга: „Нека останемъ вѣрни на вѣрата, езика, народността, обичаитѣ и богослужението си и да избѣгваме всѣкого, който мисли иначе. Както

въ миналото народътъ ни чрезъ тѣхъ запази цѣлостта си, . . . така и въ бждеще да настояваме за тѣхното запазване, като оставимъ европейщината за европейцитѣ и за маймунски подражаващитѣ народи . . . Винаги съмъ убеждавалъ сънародницитѣ си . . . да не подражаватъ слѣпо на западнитѣ народи, защото съ време ще бждемъ нещастни, ако изгубимъ роднитѣ езикъ, вѣра, история и изчезне народността ни.“ На въпроса: „Какъ ще се освободи и нашиятъ народъ“, той отговаря (1858) съ едноименна статия, въ която, хвалейки благата на науката, заключава: „Откриването на астрономическитѣ закони отъ Кеплеръ, на естественото съединение и разлагане на веществата, и новитѣ геологически изследвания и открития строшиха робскитѣ окови на човѣшкия духъ изъ цѣла Европа. Малко по малко тѣзи придобивки ще се пренесатъ въ другитѣ четири страни на земята, докато най-после тѣзи робски окови изчезнатъ съвършено между цѣлото човѣчество. Ето начертаниятъ отъ самата природа естественъ пѣтъ къмъ щастие на човѣшкия родъ, а следователно и за нашия народъ.“ Селимински вѣрва непоклонимо въ връзката между напредѣка на науката и повика къмъ свобода и разчита на активната воля на българитѣ, отъ момента, когато тѣ отхвърлятъ насаденото отъ грѣцкото духовенство „нравствено бездействие“ у насъ.

Въ обширната си студия Българскиятъ черковенъ въпросъ, писана по покана на Браилската българска община презъ 1862 г., нашиятъ авторъ обосновава съ рѣдка ерудиция и дълбоко вникване становището, което ръководнитѣ български срдѣци въ Цариградъ сж заели по този жизненъ за българитѣ въпросъ. Той започва съ основаването на християнската религия и покрѣстването на българитѣ, за да разгледа вѣрскитѣ борби въ Европа, после господството на Фенеръ въ България и накрай борбата на българитѣ за самостоятелна черковна управа. Излизайки отъ вѣрски, етически, културно-исторически и национални съображения, той изтъква правата на българитѣ да отхвърлятъ игото на Фенеръ и насърчава борцитѣ да отстояватъ до край народнитѣ справедливи искания. Въ общи разсждения и съ примѣри той доказва, какъ Фенеръ е виновенъ за „вѣчното невежество“

на българитѣ и за „изгубването на съчувствието на Европа презъ толкова вѣкове“ къмъ тѣхъ, и какъ този Фенеръ не пожелава никога да отстрани беззаконията и злоупотрѣбитѣ си, въпрѣки толкова оплаквания или протести.

Въ отговоръ на българскитѣ искания грѣцката патриаршия знае само преследвания и отмѣщение къмъ народа ни. „Първенцитѣ му затваряше, пращаше на заточение или осждаше съ други по-ужасни присъди. Едни отравяше, както Дионисий Котленски, други заточваше, както отца Неофита Бозвели, трети клеветѣше като носители на чужди мисли, както Илариона Стояновича отъ Елена.“ И спасението ще настѣпи, когато правдата и просвѣтата се наложатъ и на Изтокъ съ сѣщата мощъ, както и на Западъ. „Висшето духовенство въ Европа привлича съ своето знание и своитѣ добродетели уважението на силнитѣ на деня, а пъкъ на Изтокъ висшето духовенство съ своето невежество стана подигравка за децата.“ Българскитѣ народъ иска отдѣлянето си отъ грѣцката черковна управа — и който отъ великитѣ народи му подаде спасителна рѣка „ще спечели правото за вѣчна признателностъ“ отъ негова страна.

7

Трета група съчинения на Селимински сѣ посветени на по-общи естествено-научни, културно-исторически и религиозно-етически въпроси, при което навредъ авторътъ довежда въ свръзка принципитѣ на знанието си, на миросгледа си, съ българскитѣ жизнени народностни интереси въ периода на възрожденето. По прихода той клони къмъ философска размисль и постоянно разширява опита си въ разнитѣ научни дисциплини, за да бже правилно осведоменъ и да тегли добра поука за себе си и за народа си. Той е роденъ, за да мисли; любовта му къмъ основно обсъждане на преживѣно и узнато е първична черта, неизкоренима потребност на духа му. Стремѣжътъ му да подчини всичко хаотично на наблюденията и всичко субективно въ оценитѣ и желанията на по-общи закони или норми се долавя въ всичкитѣ му научни или публицистични трудове, както и въ споменитѣ или писмата му. Възпитаникъ на грѣцката школа, той владѣе отлично философията на древнитѣ — и заедно съ Сократа осмива са-

моизмамата на невежитѣ, „които си въобразяватъ, че знаятъ и най-висшитѣ науки, когато не знаятъ дори и най-елементарнитѣ.“ Запознатъ съ френскитѣ мислителни на XVIII и XIX вѣкъ, той си усвоява тѣхната научна и обществена идеология, тѣхния рационализъмъ, позитивизъмъ и либерализъмъ, за да отхвърля назадъка и суевѣрието и се кланя само на здравия разумъ. По стѣпкитѣ на Волтера, Дидро, Огюстъ Конта и други смѣли умове той вѣрва въ необходимостта отъ обнова въ живота и въ идеитѣ, особено у насъ, изостаналитѣ въ мракъ и подъ гнетъ. „Само всемошната рѣка на истината, на знанието, на просвѣтата може да поведе къмъ възрождане, което да строши веригитѣ на робството у нещастнитѣ народи“, мисли той. „Само просвѣтата, науката, мъдростта може да ни научи на най-вѣрното, най-разумното и най-бързото срѣдство за избава на народа ни отъ тиранско иго... Безъ мъдростъ нѣма и не може да има избава отъ страсти, суевѣрия и предразсѣдѣци, и докато тѣ съществуватъ напусто ще търсимъ политическа свобода...“

Вѣра въ прогреса и оптимизъмъ въ предвижданията му го тласкатъ къмъ неуморна работа чрезъ дѣла и слово. И той пише статия „За естественото предназначение на човѣка“ (1843), въ която отстоява идеитѣ на Хердера, Волнея и други просвѣтени хуманисти за силата на човѣшкия разумъ и за непрестанното усъвършенствуване въ свѣта и обществото. „Животътъ е борба за постигане идеала на развитието, на съвършенството, на Бога. Такова е природното предназначение на човѣка: стремѣжъ за постигане на съвършенството, на божеството... Затова, обръщайки се къмъ народнитѣ ни водачи, просвѣтни и духовни учители, съветвамъ ги да направятъ учението си съобразно съ естественото предназначение на човѣка, защото само тъй тѣ наистина ще изпълнятъ дълга си къмъ ближнитѣ и родината.“ Отъ това становище Селимински осжда строго суевѣрието, крепено отъ нѣкои религиозни системи, и въ статията си „Религията, нравствеността и естественото предназначение на човѣка“, все отъ атинския периодъ на дейността си, се обявява противъ измислицитѣ, лицемѣрието и користолюбieto на „фенерскитѣ лъжегadatели, които толкова столѣтия наредъ вковаватъ ума и словото

на злощастния ни народъ." Въз основа на здравия разумъ, Светото писание и честната мисъл той кани българитѣ: „Време е вече... да възстанемъ безстрашно и мъжествено, за да натиримъ поврага тѣхъ (чуждитѣ духовници), тѣхнитѣ сподвижници и орждия, които не се побояха ни отъ човѣщина, ни отъ Бога!..“

Вѣрваща и нравствена личностъ, Селимински прави разлика между истинска религия и жреческа заблуда, между християнство и неговитѣ извратени форми или недостойни служители. Въ редица изследвания отъ 1859—1861 г., озаглавени Религията, духовенството и черковниятъ ни въпросъ; Произходъ на религиитѣ; Основенъ икономически и нравствено-общественъ законъ; и Духовното съсловие и неговиятъ произходъ, той излага сумата на знанията си по повдигнатитѣ въпроси, като проявява навредъ свой личенъ жгълъ на гледане и непрестанна грижа за правилна насока на българското народно дѣло. Приемайки, заедно съ своитѣ вдъхновители отъ Западъ, че старитѣ религии водятъ потеклото си отъ поетическото олицетворение на природнитѣ сили и явления, както и че жреческото съсловие става господаръ на тъмнитѣ народни маси чрезъ хитритѣ си заплахи и страшнитѣ си тълкувания на божията воля, Селимински зачита напълно само чистото православно християнство и храни дълбоко благоговение предъ Исуса съ неговото учение за обичъ къмъ ближния и милостъ къмъ слабия. Въ изобличенията си срещу невежество и пороци на духовната властъ отъ нѣкога той се позовава на Евангелието и прокламира четири основни истини на християнската вѣра, а именно: Богъ е любовъ (Иоанъ, Посл. I, 4, 8); религия е да се приглеждатъ сирачета и вдовици въ неволя и човѣкъ да пази себе си неопетненъ отъ свѣта (Яковъ, Посл. I, 27); духовенството е учителъ на народитѣ, давайки живъ примѣръ за добродетелитѣ (Павелъ до Тимотей, 2, 6—16); и човѣкъ е храмъ божии (Павелъ до Коринт. 6, 16). Тѣзи истини обаче все още не намиратъ пълното си приложение, поради многото останки отъ идолопоклонство и юдейски обичаи. Частно у насъ фенерското духовенство е измѣнило съвършено на дълга си и не само отрича просвѣтата на българитѣ на родния имъ езикъ, но упражнява

и невиджанъ нравственъ тероръ надъ тѣхъ. А черковна управа, която идва въ разрѣзъ съ повелитѣ на разума и на морала, не може да се търпи или уважава. И Селимински има отново поводъ да разкрива пакостната дейностъ на грѣцката калугерска каста и да иска нейното по-скоро прогонване отъ страната, „за да не скверни тя повече прадѣднитѣ ни и бащини светини и да не развращава здравата незаразена съвѣстъ на родното паство.“ Тази енергична подкана повтаря той и въ статията си: „Бива ли и може ли евангелието да се преведе на разнитѣ езици?“, гдето възстава противъ забраната на Фенеръ да се превежда на български Новиятъ заветъ, обявявайки тази забрана за противоевангелска и несъвмѣстима съ проповѣдта на Христа за обичъ и взаимопомощъ.

Подобни идеи, съ повече огледъ къмъ българското възраждане, съдържа и една Историческа студия на Селимински отъ 1864 г., гдето отново се прави апология на истинското християнство и се изобличаватъ „фокусницитѣ и мъченицитѣ“, които насаждатъ невежество или експлоатация чрезъ религията.

Пакъ съ огледъ къмъ българскитѣ условия е съставена и дългата студия За брака (1843), посветена на Георги Золотовичъ. Тя съдържа безброй доводи въ полза на задомыването, способни да убедятъ всѣки ергенинъ въ необходимостта да търси тъкмо тамъ щастието си, и ако има нѣщо комично въ впечатлението ни отъ нея, то е, че нито Золотовичъ нито самъ Селимински се решаватъ да влѣзатъ въ бракъ... Селимински разсждава: „Повечето отъ нежененитѣ умиратъ капризни, несимпатични и извратени. Тѣ изневѣрватъ на приятелитѣ си, къмъ семействата сж предизвикателни, къмъ родителитѣ жестоки, къмъ религията студени, за обществото вредни членове въ мирно и военно време. Погледни старитѣ ергени и монаситѣ, за да видишъ, че казвамъ истината; спомни си по време на грѣцкото възстание за монаситѣ на Света-гора и за тѣхното поведение или ония, които прибѣгваха тамъ отъ близкитѣ градове и села...“ Несъмнено, нашиятъ докторъ оставя една малка отворена врата за себе си, като допуска изключение отъ общото правило за известна категория личности, именно за философитѣ и военнитѣ. Тѣзи гос-

пода, мисли той, могат и да не влизатъ въ бракъ, по-неже семейниятъ животъ би попрѣчилъ на развитието или на смѣлостта имъ. „Затова повечето велики философи сж били неженени, монаси.“

Като разглежда обстойно всички физиологически, обществени и икономически предпоставки на здравия бракъ, Селимински засѣга и въпроса за мѣстопребиванieto на семейната двойка. Изъ носталгията си за родния Сливенъ той се предава на една лирическа размисль, която заслужва да бѣде приведена въ най-сжществената си часть:

„Въ родното мѣсто въздухътъ действува по-животворно, слънцето е по-ярко, месецътъ по-чаровенъ, кржгозорътъ по-приятенъ. Тукъ е поточето съ шепота на течението си, тамъ джбътъ съ шумолението на листата си, по-нататкъ хълмътъ съ зеленината си, лозята съ гроздоветъ си, ливадата, изпѣстрена съ безброй цвѣтове, плодородната градина... Тукъ е още полето на невиннитъ му детски забави, лѣтната кжпалня до брѣга на близката рѣка, гжстата за ловъ, за крехката любовъ и за обожаване на създателя гора... Въ родното си мѣсто човѣкъ свиква на много по-мило физическо добруване и нравствено задоволство, които будятъ чаровно въображението му, така че въ чужбина никой отъ насъ не може никога да бѣде тъй разположенъ. За увѣренiе на думитъ ми, попитай сърдцето си.“

Продължавайки поетическото си възвеличаване на всичко родно, Селимински се възхищава като сжщински романтикъ дори отъ звучитъ на българската гайда и мелодиитъ на българската народна пѣсень: тѣ му сж тъй мили, както и родното слово и родното облѣкло. Той припомня, какъ князь Стефанъ Богориди намиралъ повече удоволствие въ родната гайда, отколкото въ европейската музика (жена му гъркиня се отвращавала отъ всичко българско), и той признава искрено за себе си: „Никога краката ми не се движатъ тъй самоволно на хорото, както при родната музика, нито гласътъ ми тънаника самоволно, освенъ подъ гласа на нашата народна пѣсень“. Той забелязва още: „Невъзможно е човѣкъ да бѣде доволенъ въ чужбина — и особено ние, като помнимъ прочутитъ наши добродетели“. Всѣки

човѣкъ, мисли той, предпочита предъ палата — бащината си колиба, предъ огромнитъ имоти — родната си малка градина, останала отъ баща му или обработвана отъ него самия, предъ изкуснитъ развлѣчения въ чужбина, — гроздобера лѣте или забавитъ зиме дома“. И на край, видимо дълбоко раздвиженъ и вдъхновенъ отъ желание да разпали патриотизма на младитъ българи и ги привърже къмъ отечеството, той пише:

„Всѣки, прочее, желае да погребе своя мъртвецъ въ бащинитъ си гробища... Всѣки желае да принесе жертвитъ си на праотеческитъ мѣстни богове... Който е богатъ, желае тамъ, въ родината си, да покаже богатствата си, толкова повече, че за сега не може да я види. Който е мждъръ — тамъ да разпрѣсне свѣтлината на ума и на дългогодишната си опитност. Който е занаятчия — тамъ да остави издѣлията на своята способност, за вѣчна паметъ и слава на родината. Младежътъ кжде другаде, освенъ въ родината си, би се удостоилъ съ достойни похвали на съгражданитъ си, съ уважение на врѣстницитъ си, съ обичта на по-старитъ и вежливостта на всички? Коя друга жена може да замѣни родната ни майка? Коя девойка — милата ни сестра? Кой младежъ — обичния ни братъ? Кой мжжъ — нѣжнообичния ни баща? Кой би се загрижилъ за голѣмитъ ни нужди, или би ни съчувствувалъ въ време на боледуване, или би ни помагалъ съ срѣдствата си презъ време на немощта ни? Най-положително, никой въ чужбина. Коя любовница може да завладѣе по-силно сърдцето ни, ако не оная, която сподѣля еднакви съ насъ чувства, родни обичаи и нравъ, които ни сж най-отлични и приятни отъ всички други? Съ кои съграждани можемъ да имаме толкова задущевност и връзки, освенъ съ сънародницитъ ни въ родината, която ни се вижда като обитавана отъ едно и сжщо многочислено семейство?... Прочее, оженинитъ въ чужбина живѣятъ като въ заточение или въ затворъ, измжчвани всѣкидневно отъ затворопазача, другоплеменната чуждестранна съпруга. Не може да сжществува по-тежко наказание за единъ човѣкъ отъ самоволното му тѣлесно заточение и пребивание далечъ отъ родината му, домашното огнище, роднинитъ и приятелитъ му и отъ смъртта му въ непозната страна, между непознати, неприобщени къмъ него хора“.

Въ заключението на тѣзи дълги и патетични наставления, изразъ на собствената мъка въ Гърция и Румѣния, Селимински припомня благословията при тръгване на път: „Добра родина!“, т. е. добро завръщане въ отечеството, и добавя: „Следователно, за да стане щастливъ единъ човѣкъ никога чужда страна не му подхожда, а само бащиниятъ роденъ кѣтъ, безъ изключение“.

Такъвъ интименъ тонъ и такива размисли върху общи и частни въпроси на човѣшкото щастие и на българското народно движение откриваме често и въ преписката на Селимински, която може да се брой за четвърти дѣлъ отъ съчиненията му. У този патриотъ се наблюдава неизкоренима потребность да сподѣля чувства, мнения, пожелания, препоръки за действие съ близки и познати, и особено съ влиятелни въ народнитѣ дѣла личности. Като започнемъ отъ 1835 г., когато отправя първитѣ си писма до Априлова, и до 1866 г., когато заболява сериозно, той непрестанно пише великолепни по стилъ и интересни по съдържание писма, по-малко цѣли дисертации, до одеския меценатъ, отворилъ училище въ Габрово, до приятеля си Г. Золотовичъ въ Цариградъ (комуто изпраща и ценната си „Политическа изповѣдь“ отъ Атина, 1843 г.), до Антонъ Ивановъ въ Брашовъ, до Петъръ Беронъ въ Крайова, до Симеонъ Жековъ въ Букурещъ, до водачитѣ на черковното движение въ Цариградъ (д-ръ Чомаковъ, Хр. Тѣпчилещовъ и др.), и т. н. Въ тия писма ни се разкрива отново богатиятъ духъ на този мислителъ и общественикъ, цѣлата негова научно-философска и историко-политическа идеология, както и ценнитѣ литературни качества на единъ писателъ, който обладава всестранна култура. И въ стателно обмисленитѣ обемисти студии и въ импровизирани по-кратки съобщения или научни статии и писма поличава рѣдка, изключителна за времето си и достойна за удивление и днесъ дарба било за логическо обосноваване, било за литературно излагане. Въ зависимостъ отъ повода стилътъ се мѣни чувствително, така че ако въ едни случаи прозата тече бавно, съ добре измѣрена пълнота на фразата и надмощие на периода, въ други тя е поривиста и ударна, отразявайки повисено емоционално състояние. Навредъ, гдето не се касае за

спокойно развитие на идеитѣ, Селимински пише изъ настроението на момента, съ всичко подвижно, дори бурно на темперамента си. Хладъ и жаръ, сарказъмъ и мека чувствителностъ се долавятъ постоянно като личенъ тонъ на речта, на която не липсватъ и поетически цѣтя. До какво риторично въодушевление или до какъвъ гнѣвъ достига нашиятъ мемоаристъ и мислителъ, показватъ и малкото приведени отъ насъ мѣста отъ съчиненията му. Малцина между нашитѣ писатели възрожденци могатъ да го доближатъ въ сентенциозния му стилъ, съ ловкото обобщение на наблюдения и на мисли и способността за сгъстяване на речта до кратка и внушителна формула. Въ това отношение Селимински ни се представя като най-даровитъ български хуманистъ, миналъ школата на гръцката класическа философия и на френскитѣ моралисти отъ XVIII вѣкъ. Съчиненията и писмата му представятъ не само рудница отъ документи за историка на възраждането ни, но и свидетелство за единъ образцовъ стилъ, при оригинална насока на миросгледа у тая тѣй рѣзко очертана индивидуалностъ.

Д-РЪ ИВАНЪ БОГОРОВЪ

(1818—1892)

1

Публицистъ и учителъ, който не изтрайва въ не-сгодитѣ на две професии, тъй неблагодарни нѣкога; после лѣкаръ, който, изглежда, нѣма особена склонност къмъ медицинския занаятъ и се интересува повече отъ политически въпроси; после стопановедъ, отдаде се на разни практически почини, но претърпѣлъ несполука въ тѣхъ; къмъ това — неизмѣнно книжовникъ съ жива наблюдателностъ и оригиналенъ стилъ, безъ да има писателски притезания; и надъ всичко друго — филологъ-самоукъ, който отъ начало и до край е завладѣнъ отъ манията да чисти и поправя книжовния български езикъ, достигайки до неприемливи и смѣшни неологизми: така разнообразенъ въ патриотическата си ревностъ, искрена и скромна, ни се представя този възрожденецъ, у когото неизравненъ характеръ и неизчерпаема енергия не си сътрудничатъ за постигане на едно цѣлостно дѣло. Безукоренъ идеалистъ, въодушевенъ отъ най-благородни поризи да върши доброто и да тласка културния напредъкъ въ отечеството си, Богоровъ не бива честитъ да намѣри на времето си ни признание, ни последователи, и едва въ по-ново време бива оцененъ като единъ отъ най-заслужилитѣ зидари на ранната българска просвѣта. Орисницата му, както самъ той подхвърля въ краткитѣ си животописни бележки, се подиграва често съ него, за да осуетява единъ по единъ плановѣтъ му; и все пакъ той не се отчайва и не изпада ни въ мизантропия, ни въ апатия. Наопаки, примирявайки се бързо съ противодействието или ударитѣ, той преодолява нещастията си, по силата на нѣкаква неизкоренима жизнерадостъ, и се домогва да бжде полезенъ на ония, които взиматъ на подбивъ ту сериознитѣ му, ту страннитѣ му съвети и предложения.

Роденъ е този предприемчивъ несретникъ презъ 1818 г. въ Карлово, града на Левски, на Ботйо Петковъ и на братя Евлоги и Христо Георгиеви. Българското население тукъ се е отличавало съ сжитѣ черти въ битъ и характеръ, които знаятъ и съседнитѣ селища Сопотъ и Калоферъ. При неблагоприятнитѣ за земедѣлие условия главно препитание на трудолюбивитѣ карловци, покрай нѣкои занаяти и търговията съ гюлово масло, е било производството на гайтанъ, за което много е помагала рѣката, съ чарковѣтъ по нея. За своето възпитание Иванъ Богоровъ дължи както на майка си, жена съ рѣдки душевни качества, така и на примѣра на съгражданитѣ си, нѣкои отъ които, най-събуденитѣ, сж ходѣли за печалба далеко въ Цариградъ и въ други градове. Баща му билъ незначителенъ и беденъ човѣкъ, заетъ съ вършене чужда работа. Когато заминалъ за Галацъ, да опита щастieto си въ благословеното Влашко, и дълго време не се обаждаль, жена му, смѣла и предприемчива, отишла да го подири — и го намѣрила като простъ носачъ на пристанището, въ най-окаяно състояние. За нейно голѣмо нещастие, наскоро той се удавилъ при кжпане въ Дунава. Първата мисль на тая отчаяна жена била да се хвърли сама въ мжтнитѣ вълни. Но бързо тя се сепва и решава да живѣе само заради невръстнитѣ си шестъ деца, оставени голи и боси дома. Безкрайно трудолюбива, умна и добра, готова за всѣка услуга и помощъ на близкитѣ си, Дона, веселата нѣкога съпруга на Андрея Богоятъ, се завръща въ Карлово и се залавя да храни и възпитава рожбитѣ си. Като твърдъ характеръ, и съ готовността си за най-тежка работа отъ любовъ къмъ децата, тя ни напомня майката на Григоръ Пърличева въ Охридъ.

„Сиромашията безъ кантаръ“ бива преодоляна съ честенъ трудъ, съ безропотно понасяне на лишенията, при което основната черта на снажната Дона — неизкоренимата ѝ доброта, свързана съ веселъ нравъ — внася примирение въ семейството и буди уважение у съседитѣ. „Тѣ всичкитѣ, разказва една свидетелка на тегла и трудъ въ тази кжща, майката и четиритѣ дъщери, бѣха много мурафетлийки; тѣ работѣха чуждо, те предѣха най-тънко и плетѣха най-деликатнитѣ чорапи за чезъ, каквито и калугеркитѣ въ девическитѣ метохи

не изкарваха; шиеха чужди и изкусни кинета — и въобще по ржкодѣлие бѣха цѣли художнички: тѣ ей-така-е, а отъ само себе си измисляха и направяха нѣщо, напр. работѣха чудесно прочутитѣ отпосле възглавници съ прибори — това бѣше тѣхно изобретение и специалностъ. Майката, любознателната майка, бѣ видѣла такъвъ моделъ въ Свищовъ и го бѣ приспособила. Тѣ бѣха хора оскъдни, но хора горди и чисти... Само у тия хора сайвантъ е билъ измазанъ съ бѣла глина! А другъ познавачъ на старото Карлово и биографъ на Богорова добавя: „Всички сайванти въ Карлово, както знаете, сж измазани съ жълта или червена глина, въобще съ тъмна глина, която носи лекета, когато пъкъ тѣхниятъ сайвантъ бѣше съ бѣла глина, защото само тѣ умѣха да пазятъ чистъ такъвъ сайвантъ. Ето въ каква атмосфера, ето въ каква мизерия, но пъкъ и въ каква трескава деятельность и чистота, минаваше детинството на нашия Богоровъ, детинство, което не знаеше нито охолностъ нито радости... Азъ се разпространихъ твърде много върху родителитѣ на Иванчо Богоровъ нарочно, за да се обясни произходътъ на ония заложби, отъ които най-после той е черпилъ своето вдъхновение на патриотизмъ, на трудолюбие, на постоянство и, тъй да се каже, на дяволска енергия“.

Майката, която е почитала учението и ученитъ, завежда сина си на училище и се грижи да му създаде обстановка за прилежание. Тя никога не му се е карала, когато той, който странѣлъ отъ игритѣ на другаритѣ си, сѣдалъ да чете вечеръ на вощеничка или на циганско кандилце. Въ класното училище той е щастливъ да има за наставникъ Райно Поповича, ожененъ за братова дъщеря на Дона. Майката предава сина си на прочутия педагогъ съ думитѣ: „Ето нашъ Иванчо, тебъ го предавамъ да го изучишъ... Не го гали, — той, като сиракъ и беденъ, не е наученъ на галене“. Момчето ще е проявило ревностъ и способности, и даскалъ Райко го насърчава да продължи образованието си въ Цариградъ. Тѣкмо въ готовността на майката да се лиши отъ помощта на сина си, като не го задържа при себе си на нѣкакъвъ занаятъ или като помощникъ на даскалъ Райна, поличава себеотрицанието ѝ и любовта ѝ къмъ щастieto на детето. Подготвенъ добре

по грѣцки, Богоровъ постѣпва въ знаменитата грѣцка школа на Куру-чешме. „Тамъ, бележи той въ кратката си автобиография (въ която не споменува нищо, кой се грижи за издръжката му), бѣха дошли нѣколко нашенчета да се учатъ, единъ отъ които и бѣше станалиятъ прочутъ Раковски, та при вечернитѣ наши разходки край Лъскавото море у Мега-ревма, при свирнитѣ на цигулкитѣ изъ султановия сарай, блѣнувахме заради заспалата българска народностъ, която по това време едвамъ се пробуждаше“. Това ще е било презъ есенъта на 1837 г. Твърде вѣроятно е, че Богоровъ се е сближилъ съ Раковски още отъ Карлово, тъй като и Раковски следва отначало при даскалъ Райно, а отпосле, презъ зимата на 1837 г., бива заведенъ да се учи въ Цариградъ. Ако обаче у Раковски патриотическото настроение избива рано въ революционни тежнениа, поради което той, недовѣршилъ гимназията, заминава да вземе участие въ браилския бунтъ отъ 1841 г., Богоровъ, като привърженикъ на мирната културна еволюция, мисли да се посвети на книжовна дейностъ и, навѣрно подъ влиянието на Априловитѣ идеи за предимство на руското образование, напуска презъ 1840 г. Куру-чешме, за да постѣпи въ Ришелевския лицей въ Одеса. „Да се извърши, казва той, грѣцкото прорекане, че трѣбва да направимъ първомъ българи и сетне България, хрумна ми въ ума да трѣгна за въ Русия, да уча славянски...“

Увлѣченъ отъ движението за насаждане българско национално съзнание, което движение въ Одеса се поддържа не само отъ Априлова, но и отъ питомцитѣ на духовната семинария (Захарий Княжески, Добри Чинтуловъ, Ботѣо Петковъ) и на Ришелевския лицей (Найденъ Геровъ, Никола Касапски и др.), Богоровъ иска да се прояви нѣкакъ — и въ 1840 г., като ученикъ въ VI класъ по свидетелството на Априлова, отпечатва по Стематографията на Жефаровича ликоветѣ на царъ Иванъ Асена и царъ Иванъ Шишмана и българския народенъ гербъ. „Пободенъ отъ слободия за българска народностъ, пише той по-късно, и откакъ се намирахъ веќе далечъ отъ виторожния месецъ, поржчахъ та литографисаха българския царски белязъ, растланъ, изваденъ отъ препорчната Жефаровичева книга, що носѣхъ съ мене си и я вардѣхъ както очитѣ си. Това бѣше първото ми издание (1841)

за свѣстяване българи.“ Априловъ съобщава въ едно писмо отъ априлъ 1842 г., че тия изображения били разпродадени отчасти въ Одеса, отчасти въ Букурещъ. За успѣха на изданието говори въ своя „Исторически споменъ“ отъ 1855 г. д-ръ Ив. Селимински. Излагайки обстоятелствата, при които въ сърдцата на буднитѣ българи пламва чувството на народна честъ и жаждата за отхвърляне на робството, този сливенски патриотъ бележи, въ свръзка съ шума около Венелиновата история и широко прѣснатитѣ исторически образи на Иванъ Богоевъ (така се подписва отначало Богоровъ): „Тѣзи нѣща, неизвѣстни до тогава, тутакси се разпространиха между народа. Това бѣше признакъ на близкото възрождане. Всички желяеха да иматъ тази картина на иконостаса, за да си припомнятъ историята на своитѣ прадѣди . . . Предишната слава не може народътъ ни да добие другояче, освенъ съ своята кръвъ. Само така се печелятъ политически блага.“

Допринесълъ съ образитѣ на българскитѣ царе за съживяване на патриотическото настроение, Богоевъ се чувствува годенъ и за книжовна дейност. Той превежда отъ руски на български, първо, една „Математическа география“ отъ Бардовски (Одеса 1842), а после „Всеобща география за децата“ (Бѣлградъ 1843). Между тия две книги той издава книжката си „Български народни пѣсни и пословици“ (Пеща 1842, 63 стр.), съ която се откриватъ този родъ фолклорни сборници у насъ, по починъ на Венелина и на Априлова (книжката съдържа 12 юнашки и хайдушки пѣсни отъ източна България); а въ 1844 г. — приготвената още въ Одеса „Първична българска граматика. Написа Иванчо Андреевъ“ (Букурещъ, 130 стр.). Тукъ вече нашиятъ младъ писателъ се е отдалъ на филологическата си стихия, застъпвайки по начало — и като последователъ на Априлова — живия народенъ говоръ (източното наречие) въ литературата и препоръчвайки замѣната на рускитѣ граматически термини съ български, като самъ прибѣгва до неологизми (прилогъ, вм. членъ; средотечъ, вм. междуметие; удряние, вм. ударение; свършване, вм. окончание; приличъ, вм. примѣръ, и т. н.). Граматиката си той нарича „първична“, понеже издаденитѣ до тогава български граматики сж били съставени по черковнославянскитѣ правила.

Прави впечатление желанието му да чисти езика отъ чуждитѣ непотрѣбни думи, особено турскитѣ, като ги замѣсти съ изковани отъ самия него български, както е напр. случай въ „словарника“ на края: денгуба (хайлязъ, ленивъ), лежакъ (денбелъ), отворъ (зала), наемъ (кирия), печеница (кебапъ), покосникъ (перука), придворъ (чардакъ), тварникъ (хамалинъ), и т. н. Но по-често той поставя на мѣстото на изхвърленитѣ чуждици чисто народни думи, като напр. навикъ (адетъ), ревна ме се (аресвамъ), подплата (астаръ), заплесъ (ахмакъ), облогъ (басъ), ремикъ (каишъ), клопка (капанъ), честъ (касметъ), напреко (кестерме), леснина (колай), бродница (магьосница), вързопъ (панеръ), гледка (сейръ), младокъ (фиданъ), търгъ (чаршия), и т. н. Съ тази насока на езика Богоровъ намира одобрението на Априлова и на мнозинството български учители, така че граматиката бива бързо въведена въ училищата, а въ 1848 г. преживява и второ издание. Полемизирайки съ привърженицитѣ на черковнославянската традиция, които сж канѣли читателитѣ да отхвърлятъ реформата въ граматиката, Богоровъ заявява: „Вие сами видѣхте, съ каква радостъ я приеха нашитѣ, — азъ не познавамъ да се е продала тъй скоро друга нѣкоя наша книга . . .“

2

Завършилъ лицей, Богоровъ се завръща въ отечеството си като ентузиастъ за реформи въ школното образование, въ духа на новитѣ национални идеи и на новитѣ научни методи. „Откакъ се понахрапахъ съ малко ученье, признава той скромно, заминахъ презъ Букурещъ за Свищовъ, Търново, Габрово, Изворникъ, Вета-Загора и врьдомъ се мжчихъ да предумвамъ българитѣ да се не учатъ веке гръцки, а само български. По тази причина въ последния градъ ме поканиха да имъ бжда български училникъ, което и приехъ на драго сърдце.“ Но въ Стара-Загора той може да се задържи само една година, понеже гръцкиятъ учителъ се обявилъ за върлъ неговъ „опорникъ“, убеждавайки гражданитѣ, че не е нужно да се учи, покрай гръцки, и български, щомъ ученицитѣ и тъй го знаятъ като българи . . . Съ спечеленитѣ отъ граматиката си и спестенитѣ отъ учителствуването си пари Богоровъ заминава да следва въ Гер-

мания, въ Лайпцигъ, химия. Защо избира тази дисциплина, не е трудно да отгатнемъ, като знаемъ нѣкои по-късни изповѣди на филолога-любителъ, отъ които се вижда, колко малко цени той чисто хуманитарното образование, препоръчвано отъ гърцитѣ, и какъ всичката си надежда за българското културно и икономическо въздигане той възлага на положителнитѣ науки. Имайки намѣрение да остане по-дълго въ чужбина, като изучи основно нѣмски и френски езикъ, той си осигурява отъ по-рано нѣкаква материална поддръжка отъ българскитѣ търговци въ Букурещъ. Тази поддръжка бива обаче прекратена следъ три години, когато единъ голѣмъ пожаръ изпепелява кжшитѣ или магазинитѣ на приятелитѣ му. Но още преди това нещастие той се заема да издава въ Лайпцигъ единъ български вестникъ — не толкова, за да си набави срѣдства за преживяване (както предполага презъ май 1846 г. Найдень Геровъ, тогава въ Букурещъ), колкото за да отговори на една всеобщо съзнавана нужда отъ нѣкакъвъ периодически органъ на български, който да прѣска политически и други новини между сънародницитѣ, на ясенъ съвремененъ езикъ. При познатата родолюбива и идеалистична насока на мислитѣ у Богорова, трудно е да се допусне, че починътъ му се дължи на егоистични побуди.

Вестникътъ, първиятъ български вестникъ, започва да излиза на 20 априлъ 1846 г. „Български орелъ, известникъ гражданский, търговский и книжовенъ“, си поставя за задачи: 1. да изнася политически вести отъ Цариградъ, Турция, Влашко, Гърция и съседнитѣ славянски страни; 2. да помѣства описания на чужди земи и народи, главно на славянскитѣ, и на събития отъ българското минало, особено колкото се отнася до „нѣвгашното ни слободно управление, дѣлата на нашитѣ юнаци и на нашитѣ царе, честъта на бащинията ни и др. т.“; 3. бележки по учебното дѣло, съ цель да се посочи „леснината и пжтътъ за да се преобразятъ въ бащинията ни по-добре школата и редътъ на учението“; 4. вести и поуки по търговията и занаятитѣ, за да процъвтатъ тѣ и у насъ, както у другитѣ европейски народи; 5. „развеселителна страна“ на вестника, съ „приказки, басни, народни пѣсни,

народни притчи, смѣшливи приказвания, и повечето такива нѣща, отъ които могатъ даскалитѣ по нашитѣ школа да придобиятъ нѣщо за изтащението на децата“; и 6. прегледъ на всички нови книги, писани на български езикъ.

Програмата, както се вижда, е доста широка и подсказана отъ реалнитѣ интереси на българския читател нѣкога. Редакторътъ обещава въ първата си статия-покана („Свикване“), да списва вестника „на единъ чистъ народенъ езикъ, сжщо както се хортува по всичкитѣ страни на бащинията ни“ (Богоровъ познава обаче само източнитѣ говори!); той държи, освенъ това, да подтикне националното въздигане и културния напредък на народа си, изостаналъ толкова далечъ отъ западнитѣ народи, поради вѣковното си безправие и унижение. Говорейки на езикъ внушителенъ и решителенъ, доколкото условията позволяватъ за единъ печатанъ органъ, който иска да проникне въ Турско, Иванчо Андреевъ заявява въ статията си:

„Всичкитѣ народи около насъ си издигнаха главата и виждатъ по свѣтътъ що става и какво трѣбва да правятъ. Власитѣ, сърбитѣ и гърцитѣ затичатъ подъ покривтъ на тѣхната едвамъ станала свобода, за да я сличатъ съ другитѣ европски народи съ наука, съ просвѣтление, съ търговия и съ занаятъ, за да захванатъ при другитѣ християнски народи едно достойно за почетъ мѣсто...“ (И самитѣ турци, дошли преди 400 години въ Европа, гледатъ да преобразятъ царството си по европейски примѣръ). „А какво трѣбва да правимъ ми българитѣ при единъ такъвъ животъ и при една такава размирица отъ вситѣ страни? Трѣбва ли ми да останемъ живи умрѣли каквото до сега? Не трѣбва ли да продумае поне една дума въ царствата на народитѣ, нима защото сме единъ народъ отъ петъ милиона души? Трѣбва ли ми още много време безъ име да останемъ непознайни на другитѣ народи на тая земя? Трѣбва ли ми християнски законъ, на когото вѣрата нашитѣ прадѣди сж я бранили съ кръвта си и животътъ си, още много време да докарваме срамъ затва, защото се препознаваме не като християни, сир. просвѣтени, изтащени люде, като братия на другитѣ

християни? Тръбва ли ми още много време да оставим мрътвътъ нашиятъ езикъ, когото сме напоследили отъ нашитъ прадѣди... Не! Това не може да остане тъй за напредъ! И ми българитъ трѣбва да започнемъ да се усѣщае като народъ, който има сжити правди съ другитъ европски народи! Ми трѣбва да покажемъ съ прилежитъ нанапредъ и съ изтащението на разумътъ, че сме християни, че сме славяни, братя на московцитъ, на сърбитъ и на другитъ словенски народи!"

Богоровъ застъпва настойчиво националния идеалъ, рационалистичното образование и либералнитъ насоки на политическото развитие; той усвоява едновременно и гледището за равноправие на народитъ и това за тѣсна солидарностъ на българитъ съ другитъ славянски народи.

Проповѣдвайки необходимостта отъ просвѣта, основана на здравия разумъ, и икономическо засилване, той държи за отстояване на националната честъ, „честта на бащинията ни“, иска и освежаване на споменитъ за древното българско величие, съ храбритъ борци за свобода и народнитъ водачи, чрезъ което възобновява единъ скжпъ заветъ на Паисия. Примѣрътъ на Европа и на освободенитъ балкански народи му вдъхва носталгия за миналото и надежда за бъдещето. Безъ да стига до революционното вѣрую на другаря си Раковски, той сподѣля лозунга за основни преобразования въ държавата, като се зачитатъ традицитъ на всѣки народъ и се европеизира цѣлиятъ животъ. Смѣлиятъ езикъ на Богорова не е, разбира се, по вкуса на Априлова, който и по темпераментъ и по идеи клони къмъ най-легално отстояване на националнитъ искания. Отнасяйки се благосклонно къмъ почина на младия българинъ, когото добре познава и който е усвоилъ нѣкои отъ най-скжпитъ му възгледи, той го съветва отъ далечъ за повече тактъ и умѣреностъ при догонване на великата целъ. Той пише именно, въ една забележка на своитъ Мисли отъ 1847 г., гдето говори за географията на Богоровъ: „Но г. Андреевъ не седи празенъ по други предмети. Тия дни видѣхме първиятъ му брой на известника му български, издаденъ въ Липиска 20-го априлия сего года. Обрадвахме се за това, че ще имаме и другий български

дневникъ (— пръвъ, споредъ Априлова, е „Любословието“ на Фотинова отъ 1844 г.), и отъ чисто сърдце му пожелаемъ добъръ успѣхъ. Този дневникъ види се, че ще стане много полезенъ за българията, и затова нека ни позволи издатель му да кажемъ мнението си на напечатаниятъ първи листъ. По положението на българията по-правилно бѣше друго име на известникътъ, както българска пчела или български известникъ и пр. Така добре е да избѣга съчинителътъ му изречения нѣкои, както „гражданско и свободно управление“, „дѣлата на нашитъ юнаци и царе“, „честта на бащинията“ и пр. Така мъдро да избѣга и описанието на такива предмети, които могатъ да ги прииматъ недоброжелателитъ ни за лошава“.

Дали Богоровъ би взелъ бележка отъ пожеланията на авторитетния си сънародникъ, не знаемъ. Вестникътъ, именно, спира още на третия си брой (вториятъ е отъ 20 септемврий 1846 г., а третиятъ — отъ 1 януарий 1847 г.), и то, както самъ редакторътъ изтъква въ едно писмо до чешкия писателъ Вацлавъ Ханка отъ 7 януарий 1847 г., защото читателитъ не одобрявали езика му. „Причината на това е, че тѣ искатъ да се пише на единъ другъ езикъ, а не както говори нашиятъ народъ, което азъ не мога направя, защото не познавамъ другъ нѣкой български языкъ освенъ бащиниятъ си, и така май-мжчно щемъ се сговоримъ“. Едвали обаче критиката на консерваторитъ по езиковия въпросъ е могла да упражни влияние върху тъй независимия въ възгледитъ си редакторъ, и по-скоро трѣбва да предполагаме, че липсата на достатъченъ брой абонати и пресечената отъ Букурещъ поддръжка сж подействували въ случая обезсърдително.

3

Неуспѣлъ въ намѣренятия си да се задържи въ Лайпцигъ, за да завърши висшето си образование, като редактира сжщевременно и единъ български вестникъ, Богоровъ, който никога не се отчайва, се връща въ отечеството си. Той прави сега опитъ да основе българска печатница и да издава български вестникъ въ Цариградъ, съ надежда, че голѣмата колония отъ сънародници тукъ ще му бже по-надеждна опора. Тъкмо

по това време черковният въпрос започва да вълнува цялата страна, благодарение на агитацията на Неофита Бозвели и Илариона Михайловски, и Цариград е станал център на борбата за български духовни правдини. Правителството проявява известно разбиране за културните искания на своите поданици и насърчава чрез Хатишерифа си от 1845 г. просветни, индустриални и благотворителни почини, които тръбват да отслабят политическото напрежение. Не е случайно, ако Иларион в мемоара си от юни 1845 г., гдето обширно мотивира нуждата от национално българско духовенство, настоява (въ точка 2): „Да се позволи на българите да издават вестник на езика си, чрез който да се работи за привързването им към царството, въ който да се обнародват винаги правителствените разпореждания и да се печатат статии по земеделието и разните художества (занаяти).“ Това, което не се постига от духовника, заточен на скоро, бива осъществено от публициста, който има по-широк поглед върху световните събития и знае да използва всички свои връзки при догонване на целта си. Чрез влиятелния българин на държавна служба Василаки Великов от Върбица Богоров получава позволително писмо за своя Цариградски вестник, и така на 1 януарий 1848 г. може да пусне първия брой от него, за да продължи редактирането му до 15 декемврий 1851 г., когато редакторът става Александър Екзарх (той продължава издаването на вестника до 1861 г.).

Вестникът открива възможност за Богорова да влезе въ досег съ влиятелни личности от местния и чуждия свят (вселенския патриарх, княз Стефан Богороди, руския посланик граф Титов, и др.), да работи за настаняването на млади българчета въ руски и западни учебни заведения, и главно — да буди народното съзнание навред въ страната било чрез свои статии, било чрез дописки на сътрудниците си, учители изъ разни градове и села. Несъмнено, при опасността да си навлече тежки наказателни мърки от правителствена страна, по внушение на подозрителната гръцка патриаршия, редакторът защитава твърде тактично българските черковни и обществени интереси. Това

дава поводъ на историка Д. Мишев да обвинява въ ново време Богорова, че обърнал листа си въ „инертенъ летописецъ“. Мишев обаче съвсемъ не влиза въ положението на самоотвержения публицист, който разчита на незначителен брой абонати, стои предъ постоянна заплаха за спиране на вестника си и има насреща си една малодушна българска колония, некадърна още да запази смелитъ свои патриоти (Неофигъ Бозвели и Иларионъ биватъ заточени между 1841 и 1848 г.). Нима е била малка заслугата да се издействува съ много тичане позволение за издаване на първия български вестник въ Турция, да се търпи остра оскъдица при нежеланието на тежките търговци да подкрепят по-щедро това крайно полезно национално предприятие и да се организира участието на всички по-дейни български просветители въ единъ органъ на българската мисъл? Че още въ самото начало е имало читатели, недоволни от съдържанието, свидетелствува самъ Богоровъ съ оправданието си въ брой 7. Срещу критиката на ония, които сж сочели за истински вестникъ гръцкия „Амалтия“, съ неговитъ разнообразни статии и широки новини, той възразява основателно: „Амалтия има около 500 помощника, които сж животътъ на единъ вестникъ, а нашитъ едвамъ могат да сж 80; Амалтия излиза сега 11 години, а нашият вестникъ нѣма нито 11 нѣдѣли, то ще рече, че е едно детенце, още въ пелени. Ви, господиновци, бждете заможни и сжберете ни баримъ 200 помощника, тогава може ако нѣ и до толкова, понѣ малко нѣщо по-добър да стани...“

Отхвърляйки критиката на безучастнитъ скептици и скжперници, Богоровъ е ималъ съзнанието, че върши дълга си съ героизъмъ, рѣдъкъ въ ония години. И колко много противодействие и глупавъ присмѣхъ трѣбва да търпи той въ ревността си да подтиква къмъ грижи и жертви за народното дѣло, показватъ ни тия думи въ житието му: „Въ Балъ-капанъ живѣяхъ въ една стаичка заедно съ одного калофереца, и сѣкая вечерь откакъ са затваряше ханската вратня, ний са разговаряхме помеждумъ за търговия и за просвѣтѣние. Малко по-малко са запознахъ съ сичкитъ тамъ търговци и сягаашъ гледахъ да имъ посгорещя истиналитъ за народность сѣрца... Азъ приказвамъ за Европа, за тър-

говски компании, за желъзни пжтища, за чиито отговоръ тий ми казваха: „Варди са да не падне тавана отгоре ви“, и помежду подхвърляхъ по нѣкоя дума за българска черкова и владици въ Цариградъ. Защото единъ пжтъ, безъ да са превардевамъ, въ Комсиовата стая направо имъ напомнихъ подобна речъ, и тий тутакси ма испждиха, откакъ ми забележиха, че нѣматъ потрѣба отъ черни раса.“ Комсиевъ ще е билъ отъ разреда на ония тѣсногрѣди или индиферентни къмъ народнитѣ въпроси българи, които не сж отдавали никакво значение на черковнитѣ придобивки. Той е сподѣлялъ, изглежда, волтерианството на просвѣтени патриоти като Георги Золотовичъ, които, при доказана преданостъ къмъ народното пробуждане, сж ценѣли повече свѣтското образование и политическия правдинъ, нежели народната иерархия, свободна отъ господството на Фенеръ. А може би той е криялъ така страха си отъ неприятности съ този Фенеръ, подобно на толкова други практични търговци, които сж се държали безучастно или враждебно къмъ безкористнитѣ будители, за да не се компрометиратъ съ тѣхната дружба.

Откакъ сътрудничи на ония, които залѣгатъ да се получи отъ патриарха разрешение за изграждане на българска черква въ Цариградъ (временниятъ параклисъ бива осветенъ на 9 октомврий 1849 г.), Богоровъ се настища на дребнави разпри за първенство по българскитѣ работи между Александъръ Екзархъ и Стефанъ Богориди и решава да бѣга отъ свои досади и чужди неразбранщини въ Румѣния. „Безъ да гледамъ, пише той, голѣмитѣ мжчнотии за вѣстника си, следвахъ да го издавамъ, откакъ нѣмахъ повече отъ 180 помощника, докле най-сетне ми дотегна дотолкова, щото не можахъ да се стѣрпя и, безъ да му размисля, напустнахъ сичко и трѣгнахъ за Влашко.“ Но, едва прекаралъ нѣколко седмици тукъ, той се връща пакъ въ Цариградъ. Той чулъ, именно, че поради възстанието въ Видинско и клането отъ башибозуци въ Бѣлоградчишко една българска делегация била пристигнала да се оплаче на Високата порта и че тая била обещала нѣкаква автономия на българитѣ. Любопитенъ да узнае истината, Богоровъ се убеждава на самото мѣсто, че турското правителство само залѣгва нещастнитѣ пратеници съ „пуста надежда“,

и пакъ заминава за Букурещъ. Сега той изработва една Кратка география математическа, физическа и политическа (1851), въ която обстойно описва Европейска Турция „и най-вече сжща България.“ Описанието е живо и точно, и проникнато отъ новитѣ идеи за народностенъ и стопански напредѣкъ. Говорейки за характера на българитѣ, той ги намира „яки и юнаци, висока и срѣдна врѣстъ челоуѣци, хубавци, живни, гостоприемни и яко много работливи“, а за езика имъ мисли, че „нито, едно отъ славянскитѣ наречия е толкозъ близу до майката, колкото българското, и най-паче старо-планинското, което въ изрекванието за чудо се е увардило непожтнато.“ За градъ София той твърди, че билъ „иманъ по правда за столица на цѣла България“, за Търново — че билъ „единъ отъ столнитѣ градове на българскитѣ царе, дето сж се коронясвали“, за Пловдивъ — че „всичкитѣ му жители сж дошляне отъ околнитѣ български села“ и че „любовята къмъ народния езикъ“ ги била подбудила да отворятъ българско училище и да служатъ по български въ нѣколко черкви, за Охридъ — че „се е нарекълъ така отъ името на българскаго царя Самуила, прекореного Охрий, който направи на негово време столица на цѣла България“, и т. н. Всички етнографски и исторически вести сж подбрани, за да се насърди културното движение и повиси народностното самочувствие. Още отъ сега той е силно загриженъ за икономическото въздигане и здравословното упазване на народа, — тая грижа ще вдъхновява все по-често перото му, — така че, като говори за поминѣка на подбалканскитѣ градове Калоферъ, Карлово и Сопотъ и препорѣчва да се изостави изработването на гайтана (той го преименува по своему „украиникъ“), стаивалъ вече недоходенъ, той пише:

„... Затова добре е да си възвизятъ грижата на земнитѣ произведения, за които земята и мѣстото имъ сж весма приятни, сир. да насѣятъ нивя съ чрѣници, жлѣта и чрѣвена боя, барабой, чукундуръ, анасонъ, да удобрятъ копанята на трѣнадафилитѣ, чото да не изсѣхнуватъ, да завѣдятъ пчели и други такива, които сечатъ пари въ цѣла Европа; че съ тѣхната горна ивица (гайтанѣтъ!) могатъ да стигнатъ да мратъ отглади. Всѣкой, като гледа сегашното, може размисли и за бжд-

ното. Дето щатъ имъ сж плъни градинитѣ съ овошки, та още зелени да ги ядатъ децата имъ и лежатъ цѣло лѣто отъ трески, не е ли по-добре да ги изкоренятъ и намѣсто тѣхъ да насѣятъ чръници?"

Богоровъ разпраща книгата си по разни мѣста въ България, но, като „не го огрѣяло отъ никжде нищо“, трѣбва самъ да събира вземането си. Въ гр. Шуменъ му заплатили много добре и го поканили да имъ стане учителъ. Той приелъ — и учителствувалъ, жънейки благодарностъ, две години. Избухнала Кримската война (1853), градътъ се изпълнилъ съ турска войска, и училището било затворено. Богоровъ постѣпва тогава като преводачъ при едно отдѣление френска войска, пристигнало въ помощъ на турцитѣ, а после става учителъ по български на единъ американски кореспондентъ. Въ размирното това време той намисля да завърши медицината въ Парижъ. Откакъ следва две години, той узнава за предстоящия конгресъ, на който трѣбвало да се приключи съ миръ войната (договоръ отъ 30 мартъ 1856). И тутакси той намисля да бжде полезенъ нѣкакъ на отечеството си, когато се уреждало за дълго време положението на Изтокъ. „Отъ Влашко дойдоха, разказва той, осемтина учени румъни, обкржжени не съ бодливи пушки, а съ жълти жълтици, за да измоляватъ нѣщо отъ Европа за своята татковина. Безъ да губя време, отписахъ завчасъ до единъ мой познайникъ въ Букурещъ, да ми изпрати хиляда жълтици, за да може презъ министерството надъ външнитѣ работи да са вмъкне нѣкоя правдина въ Парижкия конгресъ и за българитѣ, иначе оставаме пакъ споредъ султановата добра воля“. Разбира се, букурещкитѣ български първенци не се трогватъ отъ увещанията му, паритѣ не биватъ изпратени, ходатайството се изоставя — и така българитѣ не виждатъ нищо добро. „Ратъ се прекрати, пише наскоро следъ това Раковски, и Парижкий миръ се приключи, и наши български надежди изчезнаха като сньовидения“. Доколко частнитѣ усилия на нѣкои патриоти биха могли да помогнатъ тукъ нѣщо, е голѣмъ въпросъ. Но все пакъ и малкото, което би могло да се стори, бива пропуснато.

Презъ 1858 г. Богоровъ завършва медицината и се установява на практика въ Цариградъ. Тукъ той редактира нѣколко броя отъ списанието „Български книжици“, после, обзетъ отъ вѣчното си безпокойство, внезапно напуска приятелитѣ си въ момента, когато черковниятъ въпросъ навлиза въ по-остра фаза, и се озовава като градски лѣкаръ въ Пловдивъ. И тукъ гръцко-българската разпра не го оставя на мира, макаръ главното му внимание да е обърнато къмъ нѣщо по-реално въ негови очи — икономическото замогване на българския народъ. Европейски образованиятъ лѣкаръ се е убедилъ, че не толкова здравето, колкото материалното благополучие на гражданина е въ твърде незавидно състояние. „При навъртането ми въ Пловдивъ, признава той, съгледахъ, че народътъ има погрѣба повече отъ майстори (индустрия), отколкото отъ лѣкарство, та основахъ едно списание, Журналъ за наука, занаятъ и търговия (1862), отъ което излѣзоха три броя. Сетне се наехъ да направя писаното ми работа, та наредихъ една търговска дружина съ акции, за да направи въ Пловдивъ една фабрика да се тъкатъ американски платна, за която лутахъ точно две години“. Въ особено съобщение на това „Съдружество за памучна фабрика въ Пловдивъ“ отъ 1865 г. той предвижда да се събератъ 5000 лири, раздѣлени на 5000 акции, и да се изкарватъ на день 100—150 оки памучна прежда и 150 топа американско платно, при което въ една „сметка на посока“ се посочватъ всички разходи и приходи. За пропаганда на идеята си той издава презъ сжщата година книжката Различни познания за ученици (64 стр.), която има за мото думитѣ на Бекона: „Господството на човѣка надъ нѣщата има за единичка основа наукитѣ и изкуствата; защото само като изучи законитѣ на природата той може да я овладѣе“. Тя съдържа статии за слънцето, земята и звездитѣ, за каучука и азбеста, за електричеството и храната, описание на Гренландия, и др. Въ единъ „прокименъ“ на края Богоровъ дава напѣтвания за социалното възпитание, като заключава за човѣцитѣ: „Вмѣсто да се изнемощаватъ да търсятъ дето нѣма цѣръ за лошетиитѣ, отъ които тии стра-

датъ, тии можахъ го търсятъ повече тамъ, дето е, сиречь у тѣхъ сжщити и въ тѣхното умствено и нравствено усъвършенствуване“.

Тѣкмо за да допринесе за това подобрене, и то не само въ духовно, но и въ материално отношение, Богоровъ издава въ 1868 г. своя преинтересенъ пжтепись: „Нѣколко дена разходка по българскитѣ мѣста. Пжтувалъ презъ 1865—1866 л. И. А. Богоровъ“ (59 стр.). Това е, сигурно, най-ценното дѣло на нашия филологъ, загриженъ за чистотата на езика, и въ него откриваме качества на човѣка и на писателя, които му обещаваатъ по-трайно литературно значение. Като изключимъ краткитѣ пжтеписни бележки на Найдень Герова отъ 1846 г., запазени въ архива му, тази „разходка“ представя първия опитъ за по-широко изображение на страната ни, при надмощие на темпераментъ и на свободенъ духъ, които не се забелязватъ въ описанията на географитѣ отъ това време. Но каква разлика между Герова и Богорова, възпитаници на единъ и сжщъ лицей въ Одеса! Докато Геровъ, сантименталенъ и възторженъ, възприема българската природа като романтикъ, влюбенъ въ величавитѣ изгледи и въ идиличния народенъ битъ, Богоровъ, трезвенъ наблюдатель, поставилъ си изключително утилитарни задачи при пжтуването, страни напълно отъ красотитѣ на ландшафта и се взира въ прозаичнитѣ прояви на живота, въ устройството и занаятитѣ на градоветѣ, въ голѣмитѣ икономически нужди, за чието задоволяване препоръчва нови срѣдства, или въ нравитѣ, за чието облагородяване проявява усѣта на културенъ човѣкъ и на лѣкарь. Главното при обиколката изъ северна и южна България и при описание на градоветѣ оставатъ възможноститѣ за стопански реформи, чрезъ които народътъ ни би се избавилъ отъ бедность и унижения, като се отхвърли сжщевременно експлоатацията отъ чужденци. „Нашата главна помисль за това пжтуване, казва Богоровъ, биде да спомогнемъ что-годе за развитието на ржкодѣлното чувство между българский народъ, чтото да може той по-лесно да познае пжтя за своето обогатяване, отъ което зависи всѣко негово благополучие и благоденствие. Зато и нашитѣ забележвания въ тазъ книжка се отнасятъ по-више къмъ индустрията“.

Тѣзи прекрасни намѣрения едва ли биха занимавали литературния критикъ, — макаръ и да сж тѣй важни за културния историкъ, — ако къмъ всички полезни внушения не идваше живата впечатлителность на автора и умението му да ни разказва за видено и узнато като истински белетристъ. Странно наистина, че Богоровъ не се опитва никога после въ описания и разкази, които биха възпроизвели живота у насъ не въ общи сухи характеристики, но чрезъ подборъ на отдѣлни изразителни черти и на любопитни типични случаи. Защото дарба за това нашиятъ филологъ има безъ всѣко съмнение, и то дарба, въ която покрай вкуса за живописното на сценитѣ идва и личното хумористично възприемане. Загриженъ за повдигане на благосъстоянието и за създаване на свободенъ граждански духъ, той долавя навредъ контраста между ржждиви понятия и икономическа изостаналость дома — и всестраненъ напредѣкъ другаде; и той, който се въодушевява отъ желание да потикне отърсването отъ робска неволя и вредни предразсждѣци, прибѣгва по-често до незлобиво осмиване, нежели до рѣзѣкъ укоръ. Изкуството му да ни настрѣйва и критически и весело води тукъ къмъ кратки описания и диалози, които се налагатъ изведнажъ на въображението; снизходително порицание и духовита подигравка на глупость, хитрина, леность и други недостатѣци на българина ни завладяватъ най-непринудено. Богоровъ има добро сърдце и по-често съжаление, отколкото отвращение при гледката на неуредици и пороци. Затова иронията тукъ рѣдко достига язвителность, — тѣкмо както и при филологическитѣ му разпри, гдето, макаръ и зле засегнатъ отъ противницитѣ си, той спазва (за разлика отъ нѣкои жлъчни филолози-пуристи) мѣрка въ осмиването и търпимостъ въ критиката.

Богоровъ ни разхожда по малки и голѣми градове, давайки ни интересни снимки отъ бита и културното състояние на българина къмъ срѣдата на XIX вѣкъ. Всичко това е въ фактическо отношение напълно отживѣло, така че картинитѣ добиватъ стойность на поучителни исторически документи. Живъ е обаче начинътъ да се извиква предъ насъ образътъ на миналото. Любопитното за мирогледа на лѣтописеца е, че той държи повече на икономическото възмогане, отколкото на

черковната борба и отвлеченото школно образование, и въ тая точка той се доближава до становището на публицистично-емигранти, за които екзархийският въпрос и класическата мъдрост сж загубили актуалното си значение. Търговците въ Балъ-капанъ той кори, че вмѣсто да вложатъ сговоръ и капиталъ въ дружества за фабрики и желѣзни пѣтища, „отъ които сж се обогатили и просвѣтили цѣла Европа и Америка, ... онии се мжчатъ да основаватъ книжовни общини и да гонятъ черковни работи!“ Въ Варна населението купувало „всичко щото е за облѣкло, отъ риза до обуца“, все отъ чужбина, и въ конторитъ на търговцитъ се чувало „да се разговарятъ повишето за черковни работи нежели за търговия“ и за създаването на българска индустрия. Врагъ на повърхностното и неприложимо въ живота хуманитарно образование, както сме го заели отъ грѣцкитъ училища, Богоровъ държи на положителното знание, способно да повиси енергията на човѣка и равнището на живота. Говорейки за училищата въ Търново, женско и мъжко, той бележи: „Въ първото намѣсто да се учатъ да знаятъ да мѣсятъ хлѣбъ, да ператъ, да готвятъ, да шиятъ, да предатъ, да плетатъ и да тъкатъ, намѣсто да речемъ, за да бждатъ добри майки и харни кѣшовници, тѣ се учатъ да правятъ писма! Въ вторитъ за търговия, зарадъ занаятъ, за политическа или домашна икономия и речъ не става, ученицитъ се готвятъ да ставатъ географци и историци. Едвамъ се отървахме отъ наустници и псалтири, то налетѣхме на други денгубци“.

Готовъ да похвали всичко напредничаво, напр. свещовскитъ по-първи граждани, които били „сбудени, пѣргави и остроумни“, знаяли нѣмски и френски езикъ, били „добри патриоти“, държали въ рѣце мѣстната търговия и вършали много за просвѣтата въ града си, той се надсмива на криворазбраната цивилизация въ нѣкои срѣди тамъ — и води читателя на сватба, за да види какъ женитъ, макаръ и съ „възчерни образи“, били облѣчени въ скѣпи букурешки рокли, „които се купуватъ по стотина жълтици“; или го праща да си купи хлѣбъ и да си даде ризитъ за пране: „Той хлѣба не може я отъ клисавина и ризитъ си не може позна отъ синкавина“. Липсата на чистота и на грижа

за по-добра храна му се хвърля тъкмо тъй неприятно въ очи, както и множеството прояви на ориенталска леност. Чорбаджиитъ въ Стара-Загора ходѣли съ „опѣрпани и кирливи ризи“, но не се залавяли за никаква работа, гонейки голѣмство. Калоферкитъ мислѣли, че „да надrobi човѣкъ месо, лукъ и солъ, па да ги тури на огъня да вратъ, а пѣкъ той да иде да преде или да тъче“, било ужъ „манджа на свѣта за ядене“. Така и хасковкитъ, кога готвѣли, туряли много червенъ пиперъ, за да се не познава неспособността имъ, както въ крайдунавскитъ мѣста гуждали синило въ бѣлитъ прани дрехи, да се виждатъ синкави, „чтого каквато гозба и да яде чловѣкъ, той не усѣща друга сладостъ, освенъ да му люти нѣчто въ устата“. Въ ханшката, гдето трѣбва да преспи, пѣтникътъ бива обслужванъ отъ нѣкой „дрипавъ и мързеливъ слуга“, получава лоши вина и ракии и „прави бой нощемъ съ дървеници и бѣлки, а денемъ съ мухи, и снагата му да заприлича на пестърва риба“. Така е напр. въ Пловдивъ, гдето жителитъ иматъ „за срамотно нѣчто да си даде нѣкой една частъ отъ кѣщата съ кирия, а да ходятъ съ дрипави, замърсени и оплескани дрехи иматъ го за похвала и почетъ ... На тукашнитъ ханджии само теферитъ имъ вървятъ по европейски начинъ, а стаитъ имъ сж постлани съ по една гола рогозка“. Леностъ и застои го поразяватъ на всѣка крачка, като белегъ на първобитни условия и възгледи. Казанлъчани, макаръ и сиромаси, не отиватъ по печалба въ чужбина: „тии по-добре ся благодарятъ да ходятъ често край Кайнарджа (тъй се наричатъ изворитъ на бистритъ и сладки води), да пиятъ голъ-ракия и да стоятъ у дома си при хубавелкитъ свои ступаници“. Старозагорчани предпочитатъ не доходнитъ трудни занаяти, а лесния и сиромашки бакалски. „Последний се състои да гуди нѣкой на дюкяна три оки солъ, две оки фасулъ и ока риба, та да стане свършенъ ескизагарский бакалинъ. А по-чудно е, че често забележва чловѣкъ на една бакалница да стоятъ двама души съ кръстосани рѣце и да вардятъ тѣхъ три вида драгоценни стоки“. Пловдивчани се чувствуватъ напълно щастливи при ограничението и мъртвилото, въ което тънатъ: „Стани сутрена, пилъ-непилъ кахве у васъ, иди си на дюкяна, стои тамъ весъ день, на обѣдъ хапни

малко сирене и хлѣбъ, вечеръ иди у дома си, пийни чаша мастика, па се навечеряй чото намѣришъ сготвено, легни си да поспишъ и пакъ стани — това е всичкий пловдивский животъ... Ти нѣматъ зимни стаи, почто долгеритѣ ги правятъ лѣтемъ, та забравятъ, че има и зима. Въ Сливенъ по кафенетата често гостътъ слуша да се говори грѣцки, „което показва, че тукъ има добри елинисти“, но не вижда нито трудъ, нито спретнато облѣкло: „Въ тая пияца стоятъ нѣколко дѣнубци да си матракатъ краката и да смѣтатъ, кой отде иде, де отива и какъ му вървятъ работитѣ, безъ да се грижатъ нѣкакъ за тѣхнитѣ си... Зато, като влѣзе нѣкой въ главното кахвене, ще види мнозина съ непрани ризи и на сжщитѣ кахведжии предстилжитѣ кирливи като пачавури, безъ да се гледа на тритѣхъ бистри рѣки, които день и нощъ ручатъ презъ града. Чистата риза е бележка благородство... тя помага и на здравето“. И т. н.

Пристѣпвайки къмъ българската действителность съ вкуса и понятията на европейца, Богоровъ намира безброй основания да се чуди на този родъ полукултурность и постоянно прави своя сатириченъ коментаръ къмъ дозетото съ болка или огорчение. Една отъ чертитѣ на просташина, която му се натрапва постоянно, е грубиятъ и самодоволенъ консерватизмъ, дошълъ като прѣчка за полезнитѣ икономически почини. Хасковци, напр., „ако имаха нѣчто повише образование, та да знаятъ да се възползуватъ отъ спора и берекета на мѣстото“, биха надминали по богатство и Пловдивъ. Но... „хасковци, както и повечето отъ нашитѣ българи, казватъ, че нѣматъ потреба отъ умъ. Зато нии при трѣгването си, като излѣзохме накрая на най-високото мѣсто, накарахме нашия кираджия да се обърне къмъ село и къмъ града и извика колкото се можеше: — Боже, вся премждростию твоею сътворилъ еси, нж азъ бидохъ простакъ и не възползувахъ ся. Нечувствителний, студень баиръ отсреща поихтѣ и отговори: — Ползуйвай ся!“ Сжщиятъ този консерватизмъ, на нравствена и социална плоскость, води къмъ угнетяване на жената и прикриване на естествената ѣ красота. Българкитѣ въ Казанлъкъ и Калоферъ „по своята хубость надминаватъ всичкитѣ си други посестрими въ Турско“, но първитѣ „само облѣклото имъ ги грози малко нѣчто, что носятъ

отвѣнъ гаци намѣсто рокли“, а вторитѣ „се забраждатъ нахлупено като стари баби.“ Налага се тукъ да се промѣни и облѣкло и обичай, за да не бѣгатъ женитѣ „както дивитѣ кози отъ чловѣка“ и за да се внесе по-голъма мекота въ отношенията. „Жената, като что е инструментъ на цивилизацията, трѣбва да ся затича да се показва предъ свѣта още по-хубавица отколкото е, което тя може да направи посрѣдствомъ приличното ней облѣкло.“ Привѣрженикъ на еманципацията и на кокетството като естествена черта на жената, — не напразно Богоровъ е парижки възпитаникъ, — той настоява, щото и българитѣ „по християнски да оставятъ жената слободно à la franga. Зачто, дето нѣма жена, тамъ нѣма и животъ — sans amour la vie est eteinte.“ Той е възмутенъ отъ сливенкитѣ, които макаръ и чернооки хубавици съ „парижки шикъ“, се криватъ по турски обичай отъ мжжетѣ, когато тия влѣзатъ въ кѣщи, не проговарятъ друго, освенъ „добре дошли“, и изглеждатъ „най-грозни и гнуснави“ въ облѣклото си. „Чловѣкъ често срѣща отвратителни чудовища млади жени, обути въ черни мжжки гащи, съ провеснати бѣли учкури безъ поясъ, да държатъ малко дете на гърдитѣ си и да го подаватъ. Въ Европа полицейский законъ въспира на жената да носи отвѣнъ гащи както мжжъ...“ „Добре е въ общество да не се лжчатъ женитѣ отъ мжжетѣ, а „да сѣдатъ размѣсено, че всѣка добродетель за мжжа произлазя отъ жената.“ Идеализирайки жената („нѣма друго по-хубаво отъ божиитѣ създания освенъ жената“), той държи главно за нейното семейно предназначение — и препорѣчва, наредъ съ „чистото и приличното ѣ облѣкло“, приучването ѣ къмъ „нѣжнитѣ работи“, примѣръ за които би могла да даде нѣмската жена. Не вреди ни най-малко, ако къмъ тѣзи добродетели се добави повече естетика, така че момитѣ напр. да не се кичатъ съ грозни купешки кждрици, а „да следватъ кинезката мода, т. е. да е въздвигнатъ всичката коса върхъ главата и тамъ заплетена и навикната съ различни цвѣта.“ Либерализмътъ на Богорова отива и по-далечъ: „Нѣкои отъ момитѣ не струватъ эле, ако се научеха да свирятъ цигулка, та посрѣдствомъ свирната и пѣненето си да разпространяватъ цивилизацията.“

Тая цивилизация, обаче, ще се наложи у насъ преди

всичко по пътя на новите промишлени предприятия, благоприятни условия за които сж навредъ на лице. Отнапрежъ Богоровъ е загриженъ да не попадне България, дори при извоювана свобода, подъ чуждъ икономически гнетъ. Политическите правдини не значатъ нищо при едно стопанско заробване отъ алчните културни народи. Той познава добре положението у откъснатите отъ Турция области, за да не се поддава на илюзии и за отечеството си. „Европците ни заловиха вече всичките крайморски и дунавски скели, заеха ни и два желъзни пътя, та печелятъ всъкой день милиони отъ нашите гърбове, утре като ни зематъ и най-хубавите мѣста да направятъ фабрики, тогасъ за насъ не остава друго освенъ да имъ бждемъ вѣчни работници съ понделюкъ.“ И нашиятъ авторъ бие тревога, като добъръ и предвидливъ патриотъ. За да не бжде урокътъ му скученъ, той прибѣгва до рисунъка на малки сцени, често въ диалогична форма, като напр. тая отъ Търново:

„Единъ день мя покани единъ приятелъ да пия едно кахве у тѣхъ. Въ къщата му като бѣха все купешки, както е обикновено въ Търново, попитахъ го, ако знаятъ търновки да предатъ и тъкатъ. — Не! той ми отговори простодушно. То е на Бебрево, далечъ отъ тукъ, шестъ сахата, дето знаятъ да предатъ и тъкатъ. Намъ ни е по-износно купешкото. — Жално ми е, рекохъ му, че Беброво се паднало много далечъ отъ Васъ. Той смѣнка нѣщо, безъ да го разумѣя. Както водата, халвата, ядението и мѣстоположението даватъ на чловѣка особенъ обичай, тъй и тукашните ся изговарятъ споредъ лакатушний вървежъ на Янтра, което тий наричатъ дипломатика, която прилича малко нѣщо на фенерска.“

Такъвъ лекъ и живъ стилъ, съ хумористична жилка и вѣрно улучена мѣстна багра, личи въ много отъ описанията. Така напр.:

„— Чино, колко купихте шалварлъка? попитахме на панаира една ескизагорка, която привлече нашето внимание съ своите враносани вежди. — Шестдесетъ гроша, отговори ни. — Не бѣше ли по-добре, рекохме, да насноевте сто драма коприна, та да си изтъчете двадесетъ лактие единъ коприненъ платъ за шалварлъкъ

и да ви трае повече? — Е, то е умурлия работа. Басмата е по-шарена и нѣмаме потрѣба да я перемъ, биде засмѣно отговорътъ.“

Така осмива Богоровъ малки пороци и голѣми недомислия, напр. въ Чирпанъ ходенето на хаджилъкъ и на „росенъ“ (за лѣкуване), въ Стара-Загора злоупотрѣбата съ спиртъ, въ Сливенъ партийните борби около черковните приходи, въ Пловдивъ изоставянето на музиката въ ржцетъ на циганите, въ Хасково обичаятъ на мъжетъ да си бръснатъ главите и да носятъ черни гъжви, въ Стара-Загора липсата на всѣкакви „архитектонични правила“ при направата на къщите, въ Сливенъ сватбарските обичаи (съ хоро въ калния дворъ), въ Добричъ скъперничеството на котленските овчари, въ Цариградъ ретроградството на занаятчиите и търговците отъ Балъ-капанъ, и т. н. И навредъ, смѣсвайки сериозното съ смѣшното, географията съ политическата икономия, етнографията съ хигиената, моралътъ съ учебното дѣло, той знае да бжде занимателенъ, показвайки ни като въ калейдоскопъ пѣстри видове отъ цѣла нѣкогашна България. Личниятъ жгълъ на гледане и оригиналните идеи върху пжтищата къмъ възраждане будятъ и сега интереса ни къмъ този пръвъ български пжтеписъ.

5

Въ една статия на своето Книговище за прочитане отъ 1875 г. д-ръ Богоровъ изказва такива мисли за новия ни литературенъ езикъ:

„Не са е изминало много време откакъ ний учените бѣхме гърци и са срамувахме да са наречемъ българи. Ний са учаме гръцки езикъ и не поглеждахме никакъ български. Ний пишахме и си отписвахме на гръцки, защото намъ идѣше по-лесно, а български знаехме самъ-тамъ да говоримъ, или колкото бѣхме научили отъ бащите си. Още и до днесъ между насъ има такива учени, на които дотрѣбва ли нѣщо да напишатъ български, тѣ го сключатъ испървомъ гръцки, а сетне го преводатъ български, защото не могатъ да си изрекать мислитъ на бащинъ езикъ... Презъ то погърчено наше време ся появиа нѣкой български

книжки и започнаха да ни подсещат да са учим български, догде най-сетне са намъри отецъ Неофитъ да отвори въ Габрово българско школо, на което са стекоха мнозина момци подканени отъ любовь да изучатъ бащиний си езикъ. То Неофитово школо сбърка въ това, че намъсто да предава на ученицитъ си по народний нашъ езикъ, да го избородеви, да го събира и да го разработва, то разгласяваше да е доленъ и простъ и трѣбувало да са промѣни съ неговата майка славянский сиречь да са исхвърлеватъ познатитъ отъ народътъ, думи, та да се намѣстеватъ съ други непознати, ужъ славянски, и тъй да казваме клопъ намъсто дървеница или стеница; юность (?) намъсто момци; наблюдение намъсто съгледване и др. т.

Отъ това школо са прѣстнаха мнозина да иджтъ да търсатъ по-горне учене и нѣкои отийдоха и въ Росиѣ повече да изучатъ тамъ славянский езикъ, а на връщане, както е познато, станаха наставници и даскали намъ на българитъ. А както имъ бѣше вдѣхнато още отъ начало на учението имъ, че народний езикъ е доленъ и простъ, то тий, безъ да вникнатъ испървомъ, какъ говори народътъ, и да са упознаятъ що-годе съ езикътъ му, започнаха да предаватъ уки на единъ размѣсенъ съ чуждо наречие езикъ. И тъй излѣзе наяве словенский или както го наричатъ нѣкои си писмовний, който са намира днесъ въ повечето школски книги. Такова едно размѣсване на българский нашъ езикъ съ чуждо наречие не може да бжде прието, че то е противъ етимологиѣта, противъ логиката, и човѣкъ да списува на него, трѣбува да си потѣпчи правий разумъ: 1. че то произлазя отъ незнаянето на българский езикъ отъ насъ ученитъ; 2. че произлѣзлитъ имена отъ единъ говоръ (глаголъ) иматъ противно значение на истий говоръ, отъ които сж произлѣзли; 3. защото сглобенитъ говори съ предлогъ, споредъ българска свойщина, иматъ противно значение съ рускитъ; 4. защото, намъсто употрѣбенитъ руски речи, ний си имаме чисто наши български и си ги разбираме."

Още въ граматиката си отъ 1844 г. Богоровъ се показва силно обезпокоенъ за чистотата на българския езикъ и фанатиченъ врагъ на руското влияние. Той възстава противъ замѣняването на народни думи като „занаятъ, маразъ, ищахъ“, които нѣкои погрѣшно смѣтали за турски (когато тѣ били чисто български, по етимологиѣта отъ „зная, мразъ, ищжъ“), съ руски, и обявява, че българский езикъ билъ по-старъ и по-богатъ отъ другитъ славянски езици, следователно тъкмо тѣ могли да заематъ отъ нашия, а не ний отъ тѣхъ. Стреснатъ отъ проникването на безброй русизми, повечето отъ които се оказватъ съвсемъ излишни при наличността на съответнитъ народни думи, той вини рускитъ възпитаници, че посѣгатъ на духа и на състава на българската речъ и обезобразяватъ книжовния ни езикъ. Въ голѣма степенъ отговорността за тази неоправдана свобода лежи, споредъ него, въ неправилнитъ възгледи и лошия школенъ примѣръ на Неофита Рилски, врагъ на „подлата и развалена“ жива речъ. Но не по-малко вина приписва нашиятъ пуристъ-патриотъ и на руското политическо влияние, щомъ въ сжщото „Книговище“ отъ 1875 г., въ статията си „Единъ и общъ български езикъ“, той прѣко свързва покварата на книжовния ни езикъ съ панславянската, сир. панруската пропаганда. „Както гърцитъ иматъ голѣма идея да погрчатъ цѣлъ свѣтъ, сжщо тъй сж наумили и други народи, отъ които едни сж сърбитъ и руситъ; първитъ искатъ да посърбятъ людето, а вторитъ да го порусятъ. Сърбитъ сж причината, че ужъ Македония била стара Сърбия, та пращатъ татѣкъ даромъ даскали и школски книги да просвѣтлѣватъ свѣта, и се мжчатъ съ всѣки начинъ да ни посърбятъ. . . Руситъ се криятъ подъ булото на славяни да разпространяватъ руския езикъ. . . А най-злото е, че тѣ, ако и да не налитатъ толкова на насъ, ний сами, безъ да се усѣтимъ, слугуваме на панруската имъ мисль и се затичаме да правимъ писмовния нашъ езикъ руско-български, та имъ ставаме слѣпи подлизурки, безъ да го щемъ.“

Че нито Неофитъ Рилски, нито рускитъ политически домогвания могатъ да се държатъ отговорни за слабостта на българскитъ писатели да заематъ думи и изрази отъ руски, не подлежи на съмнение. Въ началния пе-

риодъ на новата ни книжнина, когато бѣше тъй нужно да се намѣрятъ въ простата народна речъ всички елементи за единъ по-високъ стилъ, всичко необходимо за абстрактни и технически понятия, и когато тъй лесно се откриваше въ сродния руски на готово това необходимо словно градиво, нашитѣ автори (учебникари, преводачи и публицисти) особено рускитѣ възпитаници, свикнали съ чуждия езикъ, естествено обогатяваха езика си съ този родъ заемки, безъ да се плашатъ отъ укора, че създаватъ нѣкакъвъ изкуственъ езикъ, неразбираемъ за необразованитѣ. Имаше въ това трескаво надпреварване за издигане на българската речъ до удобенъ органъ на мисълта и на творчеството въ съвременъ духъ, чрезъ бързо усвояване на чуждото, една неизбежна зависимостъ, каквото се наблюдава при наченките и на другитѣ книжовни езици, нѣмски, руски или английски, принудени тъй също да прибѣгватъ изпърво, за попълване на липситѣ си, до широки заемки отъ френски, грѣцки или латински. И както на Западъ не закѣснѣ да се яви силна реакция противъ едно възможно притѣпяване на езиковия усѣтъ и загрозяване на живата народна речъ, при това външно влияние, така и у насъ Богоровъ и други покрай него възнегодуваха решително противъ ненуждното, прекаленото и недостойното за народната ни честъ чуждопоклонство въ езика. Въ увлѣчението си Богоровъ не само обяви българската народна речъ за способна да задоволи повечето изисквания откъмъ думи за науката, литературата, техниката и политико-обществения животъ, но се опита да съчинява, да кове, ужъ по законитѣ на тази речъ, нови думи, съ които би могло да се замѣнятъ най-сполучливо неяснитѣ и невъзможнитѣ за българското ухо и българския езиковъ усѣтъ чужди, особено руски думи. Взимайки присърдце дълга си като чистачъ на езика, той прояви фанатична ревностъ въ изобличаването на грѣшки и недомислия у писателитѣ ни и прибѣгна да хуморъ и ирония, които биха били добри негови съюзници, ако, за жалостъ, самъ той не отиваше до противоположната крайностъ: да съчинява съвсемъ нещастно, при отказъ отъ здравъ смисълъ и често съвсемъ нещастно, своитѣ нови термини и изрази.

За да вразуми заблуденитѣ и посочи нѣ въ общи

думи, а съ примѣри какъ трѣбва да се пише правилно български, (имайки на умъ преди всичко речника и забравяйки съвсемъ синтаксата), Богоровъ издава въ 1869 г. въ Виена своето първо Упътване за българскый езикъ, последвано отъ второ и трето (1870, 1872), както и отъ Чистобългарска наковалня за сладкодумство (1879), Словница за изучаване народна нашъ языкъ (1879), Български рѣчникъ (1822) и други полемични книжки, последна отъ които е предсмъртната му „Мисль за церковно-гражданско правописание. Списаль д-ръ И. А. Богоровъ, лѣкаръ, любословъ, первый вѣстникъ и народный представитель.“ Още въ първото упътване той изказва идеитѣ, развити после въ „Книговище“, настоявайки да не изхвърляме „хубавитѣ наши български речи“, за да заемаме руско-славянски; да не пишемъ „полвина български, полвина руски“; да отбѣгваме думи като „изобилие, природа, цель, лихва“ и други като тѣхъ, когато имаме „споръ (берекетъ), естество, помисль и добивка“; и да изучаваме грижливо „языка между народа и най-много между помацитѣ, които говорятъ най-чисто български“, като се вслушваме и въ езика на народнитѣ пѣсни... Но постепенно Богоровъ се увлича въ полемиката си противъ враговетѣ на езиковата правилностъ и започва да работи най-усърдно на „наковалнята“ си, обсипвайки съ ирония русоманитѣ и препорѣчвайки собственитѣ си словесни изобретения. Така той осмива вестникъ „Зорница“, че пише „посолство“ („кого ще посолявате?“), или в. „Марица“, че говори за „свирепости“ („сир. поститѣ свирятъ“), или другъ вестникъ, че казвалъ: „градоначалникътъ взема всички мѣрки“ (— „а сетне съ какво ще си мѣрятъ продавачитѣ стоката?“ пита Богоровъ), и предлага на Народното събрание да касира нѣкои думи, както се касиратъ нѣкои чужди поданици, напр. думитѣ: „рѣдакъ-торъ, конь-соль (консулъ), губер-на-торъ.“ Той предлага още, да казваме „самобърза“ вм. телеграма, „самобързаръ“ вм. телеграфистъ, „самободъ“ вм. инстинктъ, „бивалица“ вм. история, „жабинякъ“ вм. хайверъ, „достойникъ безъ носи-листка“ вм. министъръ безъ портфейлъ, „минибродъ“ вм. паспортъ, и т. н. Този родъ комични побългарявания даватъ поводъ за прозвището му между ученицитѣ „даскалъ Врѣтка“, понеже

ги учил да казват „врътка“ вмѣсто запетая. Наконвалната му съдържа дълъг списък („Людскодумник“) на такива изковани думи: антре — влазъ, билиардъ — тикни-валка, Казанлъкъ — Изворникъ, пешкиръ — презржкъ, фантазия — присторка, министъръ — достойникъ надъ людскитѣ работи, патента — показалка, перигелъ — шестило, ханъ — заставалня, вартзалъ — чакалня (тази дума си проби пжтъ!), фотографъ — самосвѣтаръ, сапунъ — отривъ (Шуменско), цигара — папурка, и т. н.

Смаянитѣ отъ тѣзи чудати или абсурдни думи, както и засегнатитѣ отъ укора, не можеха да не отвѣрнатъ на пуриста, толкова повече, че той имъ даваше богатъ материалъ за смѣхъ съ своитѣ измислици. И бързо бедниятъ Богоровъ стана нѣкакъвъ Донъ-Кихотъ на филологията, така че дори нѣкои щастливи негови внушения и предложения, възприети отпосле тихомълкомъ, бѣха обречени на жестоко сарказъмъ. Името „Богоровъ“ стана нарицателно за всѣки новаторъ въ езика. Ботйовъ въ Знаме (1875) обруга безмилостно автора на „Книговише“, наричайки го заради изкованитѣ му думи „докторъ на глупостъта“, а хрисимиятъ Вазовъ му посвети въ 1880 г. епиграмата си (въ „Майска китка“):

Побратимъ Богоровъ се трепи
Да чисти нашъ беденъ езикъ
И думи сѣ нови кове, лѣй и клепа
И вика съ яростенъ викъ:
Язикътъ се вече опропасти.

Сжщиятъ Вазовъ оставаше по-късно очуденъ, когато откриваше у самия народъ нѣкои мними, жестоко гонени „русизми“, дѣлъ отъ праславянското наследство, и пишеше въ пжтнитѣ си бележки „Разходка до Искъръ“ (Денница 1890), и въ свръзка съ думата ладъя, чула отъ селени въ Софийско (Курило): „Представямъ си какво възмущение би повдигналъ оня, който би писалъ напр. тучна ливада, поздна вечеръ, тъмна замка (скр. замъкъ). Тия думи, наистина, миришатъ силно на московщина, както мирише за мене и ладъя, но колко бихме се излъгали: тѣ се употребяватъ днесъ въ говоримия македонски езикъ...“ Обаче консерваторитѣ въ езика нѣмаха предъ видъ тъкмо тѣзи стари домашни

славянизми и продължаваха да загрозяватъ народната ни речъ съ всѣкакви заемки отъ руски. Трѣбваше да се мине доста време, докато настъпи и тукъ отрезвение, за да се уважи принципътъ на чистотата и се прекрати злоупотрѣбата съ чуждици, като все повече се зачита домашното богатство и правилната речъ. И въ културнитѣ страни повикътъ противъ ненуждни заемки отъ други езици бѣ довелъ до такова чистене и до създаване на нови думи, така че въ Германия напр. пуриститѣ измислиха отъ XVII вѣкъ насамъ стотици сполучливи думи, възприети постепенно отъ всички. Безъ смѣлото „пнѣмчване“ отъ страна на осмивани нѣкога германски Богоровци не би имало думи като Gegenstand (Object), Zartgefühl (Délicatesse), Dichtkunst, Leidenschaft, Wörterbuch и т. н., вмѣсто смѣтанитѣ за необходими латински или френски термини. Писателитѣ и широката публика отхвърлятъ отначало съ ирония предлаганитѣ отъ пуриститѣ думи, но отпосле свикватъ съ много отъ тѣхъ и ги усвояватъ, като забравятъ скромнитѣ имъ автори. Спомняйки си времето на Богоровата полемика и оправдавайки я въ известна мѣра, Вазовъ разказва въ очерка си „Първитѣ дни на свободата“ (1900) следното за състоянието на писмения ни езикъ къмъ 1877 г., когато рускитѣ войски минаватъ при Свищовъ Дунава: „Отзовалъ се бѣ (въ Свищовъ) и дѣдо Богоровъ: той, срѣдъ трескавицитѣ на войната, бѣше твърде обезпокоенъ — не отъ лошия ѣ обратъ, а отъ порусването на българския езикъ, и прѣскаше своитѣ брошурки за пречистването му. А тогава действително езикътъ ни бѣше много омосковялъ. Всички говорѣха руски, т. е. нѣкакъвъ руско-български-черковенъ езикъ. Говоримата речъ и канцеларската гъмжаха отъ русизми...“

Русизмитѣ, наистина, изпълваха я после езика на интелигенцията, на ония „културни неграмотници“ (Kulturanaalphabeten), които въ невежеството и мързела си не си даваха трудъ да се излагатъ човѣшки на майчиния си езикъ, а прибѣгваха безразборно до нуждни и ненуждни чужди думи, пѣстрейки при това речъта си съ най-банални стилни клишета. Не протестираше ли Вазовъ и въ пжтеписа си „До Радомиръ“ срещу безвкусието на мнозинството български писачи, които „загрозяватъ

и оварваряват“ непрестанно езика ни, като ни натрапват всъщности „ненуждни, безсмислени“ чужди думи, от рода на хали, дефиле, гаменъ? „Езикътъ ни, пишеше възмутеният патриархъ на поезията, днесъ го правятъ невежествени инженери, безграмотни чиновници, неразбрани вестникари, и ние щемъ не щемъ гълтаме — и мини, и хали, и гамени, и всъщности филологически смътъ“. Но въ борбата противъ това пакостно посегателство надъ езика пуристичътъ отиваха решително твърде далечъ, като осждаха всъща чужда дума и особено всъща заемка отъ руски. Тъ забравяха, че редица такива заемки (отъ гръцки и турски най-рано) сж се срастнали отдавна съ езиковата цѣлостъ и мисълта на българина и не можеха да бждатъ безнаказано отстранени; тѣ не взимаха въ съображение, че много русизми означаваха, собствено, възвръщане къмъ прастарото българско езиково съкровище, предадено и на другитѣ славяни; и тѣ не разбираха, че всъща нова книжовна речъ у насъ бѣше длъжна да държи известна връзка съ мѣстното писмено предание, както по добъръ усѣтъ съзнаваха това първитѣ ни писатели, Паисий и Софроний. Тѣмъ въ това кръстосване на живата народна речъ съ завещаното въ ръкописи лексикално и синтактично богатство се криеше залогътъ за повишена изразителна сила на книжовния езикъ и за обогатяването му съ по-общи понятия. Българската речъ ставаше така способна да изказва най-пълно всички отсѣнки на мисълта, като догонва и съвършенството на голѣмитѣ културни езици на Западъ.

6

Неспокуки въ индустриалнитѣ предприятия и увлечения въ филологията не отбиватъ нашия патриотъ отъ по-общитѣ му старания за признаване на българскитѣ национални права. Използувайки всѣки благоприятенъ случай, за да служи безкористно на голѣмото дѣло, презъ 1867 г. той се озовава презъ Одеса и Москва въ Петербургъ, за да вземе участие като негласенъ български представителъ въ славянския конгресъ. Той е удостоенъ дори съ честта да бжде представенъ, наредъ съ именити гости отъ другитѣ земи (отъ Ческо Ригеръ и Палацки), на императоръ Александъръ II. „Достоини

ради забележаване е, казва самъ Богоровъ въ живо написаната си кратка автобиография, що презъ петстотинтъ години робуване само единъ българинъ турски поданикъ, се е представилъ официално предъ всеросийския императоръ.“ Въ Москва той посещава всеславянската етнографска изложба, а въ университета, при тържественото събрание, той казва нѣколко думи и на български, пакъ редомъ съ другитѣ славянски делегати. Връщайки се презъ Виена, въ Букурещъ той бива поканенъ да редактира в. „Народностъ.“ Отъ тази работа той се отказва скоро, понеже вижда, че вестникътъ нѣма достъпъ въ България, и заминава за Виена. Тукъ той отпечатва два обемисти речника: френско-български и българо-френски (1871—1872), за които похарчва около хиляда наполеона; и подготвя своето „голѣмо добрутро“ — единъ „Академически български речникъ“, отъ който излиза само малка частъ, понеже сънародничитѣ не се оказватъ отзивчиви като абонати („щомъ се покаже човѣкъ да издава нѣкое книжле и поиска спомагането имъ, тогава зѣмъ се свива въ тѣхната вулйка“). Загубилъ паритѣ си въ такива почини, той опитва щастieto си на борсата — и съвсемъ се разорява материално. Това е причината да приеме въ Цариградъ презъ 1873 г. редактирането на в. „Турция“, който наскоро спира да излиза, и да потегли отново за Пловдивъ, гдето, покрай лѣкарската си практика, съставя популярния свой Селскитѣ лѣкарь (1873). Мисълта му при това помагало е — „да могатъ селянитѣ да се цѣрятъ сами, кога се разболѣятъ.“ Щомъ избухва сръбско-турската война (1876), Богоровъ не утайва да стои безучастенъ и като воененъ лѣкарь заминава за бойното поле, заедно съ други български доброволци. Сключенъ мирътъ, той отива въ Букурещъ, за да придружи тукъ пъкъ рускитѣ войски въ освободителната война отъ 1877 г. Принуденъ, поради заболяване, да се лѣкува въ Виена, той издава тукъ картата на Санъ-Стефанска България и я разпродава после въ крайдунавскитѣ градове. Въ Пловдивъ той става преводачъ при руския комисаръ и издава, за да мине филологическата му треска, Наковалнята, за която признава наивно, въ края на автобиографията си, че нѣмала ни единъ абонатъ . . . Въ залисии по други подобни списания и брошури, и издържайки се отъ една народна пенсия, той умира презъ 1892 г.

На прехода от поколънието на Неофита Рилски и Априлова към това на Раковски и Славейкова, Богоровъ съчетава грижитъ на първитъ за установяване на книжовенъ езикъ съ по-широкитъ граждански и културни копнения на вторитъ. Не се ли оформява той като единтъ и другитъ до по-значителна творческа индивидуалност, поради излишекъ на фантазия и неустановеност въ плановетъ, въ замѣна той ни привлича, като тѣхъ, съ чистотата на патриотическитъ си домогвания и страстната си преданостъ къмъ дълга. Множеството му полезни тласъци се губятъ днесъ въ богатата хроника на събитията и починитъ отъ нѣкога, но личността му утрайва съ всички симпатични черти на предаността къмъ идеала и съ всичко оригинално-духовито на стила въ мемоаритъ му.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговоръ V

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

1. Предпоставки на българското възраждане: духъ въ подбалканскитъ селища, нови идеи отъ Западъ, руско-турски войни, държавни реформи. — 2. Мѣстната срѣда на Паисия, разцвѣтъ на село Банско въ XVIII вѣкъ; Христофоръ Жефаровичъ и Партений Павловичъ. — 3. Родътъ на Паисия, духовно оформяване въ Рилския манастиръ и на Атонъ; Иосифъ Братити. — 4. Национални тежнениа подъ домашни и чужди влияния; Иоанъ Раичъ, свидетелство на Герасимъ Зеличъ. — 5. Подбуди за написване Славяно-българската история: воля да се насажда националната гордостъ чрезъ спомени за миналото. — 6. Причина за окаяното състояние на народа: турско насилие и грѣцка духовна власт; противъ гъркоманията. — 7. Възвеличаване на всичко родно, на нрави, езикъ и доблестъ; изобличение на „отцегурателитъ“. — 8. Паисий начертава първата програма за национална обнова; Софроний, Беронъ, Априловъ, Бозвели, Славейковъ като негови последователи; въздействие на историята отъ 1762 г.; М. Дринговъ и Ив. Вазовъ за значението на Паисия. 1

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

1. Вътрешниятъ човѣкъ у Софрония: религиозно чувство и влияние на мѣстната срѣда. — 2. Житисто като главенъ изворъ за опознаване характера и сѣдбата на писателя: двадесетъ и петъ години школна просвѣта и поучения. — 3. Приключения и страдания следъ напускане на Котелъ; назначаване за врачански владика. — 4. Размирици по времето на Пазвантоглу; бѣгство отъ Видинъ въ Букурещъ. — 5. Книжовна дейностъ на Софрония въ Котелъ, Видинъ и Румѣния; преводни сборници съ черковни слова и разни повести. — 6. Автобиографски трудъ: Житие и страдания грѣшнаго Софрония; основни черти на духовния образъ; чувство на дългъ къмъ народа. — 7. Софроний като писателъ: жива народна речъ, хумористична жилка, любовъ къмъ диалога. — 8. Кириакодромионъ или Недѣлникъ: позивъ за спомощници отъ 1805 г., съдържание на словата; Исповѣдание православния вѣри и Гражданское позорище. — 9. Политичес-

ка дейност на Софрония между 1803 и 1843 г.; подпомагане починици на Некович и Замбин; позив към българския народ от 1810 г. — 10. Ода на Димитър Попски от 1813 г.; заслуги на Софрония; где и кога завършва дните си изгнаникът.

49

КИРИЛЪ ПЕЙЧИНОВИЧЪ

1. Градъ Тетово и долината Полегъ въ подножието на Шаръ-планина; животъ и традиции на българското население. — 2. Дамаскинитъ като първа литература на новото време; трудове на Йоакимъ Кърчовски съ християнско-просвѣтна насока. — 3. Биографски бележки за Кирилъ Пейчиновичъ; дейностъ въ манастиря Св. Димитъръ и въ Лѣвочкия манастирь. — 4. Проповѣди въ празнични дни; Огледало отъ 1846 г. на български езикъ отъ „Долна Мизия“; какъ се пише и поучава. — 5. Утѣшение грѣшникъ отъ 1840 г.; напечатано при Хаджи Теодосия въ Солунъ; други ръкописи на Кирила; болестъ и смъртъ на монаха; надгробенъ надписъ отъ 1845 г.

95

ПЕТЪРЪ БЕРОНЪ

1. Нови насоки на образованието, при отказъ отъ всичко консервативно въ идеитъ и нравитъ; причини за промѣната на духовната атмосфера; Априловъ и Селимински за началото на новия периодъ. — 2. Животътъ на П. Беронъ въ Котелъ; образование въ Бейската академия въ Букурещъ; влияние на гръцкитъ учители. — 3. Въ Брашовъ следъ 1821 г.; умствени и политически интереси всрѣдъ българската колония тукъ; починъ за отпечатване разни български книги, следъ Букваръ отъ 1824 г. — 4. Въ Хайделбергъ и Мюнхенъ за образование по медицина; научни и обществени идеи въ Германия; лѣкарска практика на Берона въ Букурещъ и Крайова; търговски предприятия; идея за едно просвѣтно-учебно дружество; издържанка на български училища и ученици. — 5. Установяване на Берона за научна работа въ Парижъ; съчинения по „всенауката“, като приносъ за една „славянска философия“; възгледи за езика и за потеклото на народитъ; трагиченъ край на благодетеля. — 6. Значение на „Буквара“ за школната практика и книжовния езикъ; съдържание и стилъ; звуково четене на буквитъ. — 7. Взаимоучителната метода; хуманни идеи за възпитанието; примѣри за жива народна речъ; какво дължимъ на Берона.

111

НЕОФИТЪ РИЛСКИ

1. Селска и домашна срѣда въ с. Банско; ученикъ, монахъ и учителъ въ Рилския манастирь; школки пособия за Габровското училище и дейностъ тамъ. — 2. Следъ Габрово пакъ въ манастира; учителствуване въ Стара-Загора и

на о-въ Халки; непрестаненъ трудъ за „народната полза“. — 2. Образъ на монаха-книжовникъ въ Рилския манастирь; нравствени подбуди и умствени интереси; авторитетъ и почитъ между българитъ. — 4. Съзерцателно начало и привързаностъ къмъ манастирска дисциплина; сравнение съ Нефита Бозвели; между идиллични впечатления и патриотически възторгъ; речъ въ Цариградъ отъ 1849 г. — 5. Прелиска и дневникъ на Нефита; сърдечна дружба съ приятели и ученици; житейска философия въ хармония съ аскетизмъ и свѣтски опитъ; принципи на стоицизма; сентенциозенъ стилъ; дългъ къмъ народната просвѣта. — 6. Взаимоучителни таблици и Българска граматика отъ 1835 г.; идеи върху книжовния езикъ; между етимологията и живата речъ. — 7. Необходимостъ отъ гръцката по-висока наука и отъ гръцкия езикъ; становище на учителитъ-елинисти; усиlena работа надъ Словаръ българо-гръцки; преводъ на Новия заветъ; Христоматия на славянски езикъ

147

НЕОФИТЪ ХИЛЕНДАРСКИ — БОЗВЕЛИ

1. Нефитъ Бозвели като приемникъ на Паисия; образование въ Котелъ и на Атонъ; учителска и проповѣднишка дейностъ въ Свишовъ. — 2. Нравствени, просвѣтни и национални начала на Нефита въ словата му; Славено-българско детоводство отъ 1835 г.; впечатления отъ Сърбия и отъ Австро-Унгария; нужда отъ българско народно духовенство. — 3. Картина на гръцкия владшки гнетъ; Търново противъ митрополититъ Иларионъ и Панаретъ; агитация между цариградскитъ българи; идеята за едно „Българско общество“ въ Цариградъ. — 4. Нефитъ като кандидатъ за търновски владика и като протосингелъ на гърка Нефитъ; заточването му на Хилендаръ презъ 1842 г.; избава презъ 1844 г. и отново въ Цариградъ; платформа на борбата противъ фенерската патриаршия. — 5. Изложение до Високата порта отъ Нефита и Иларионъ Михайловски; седмъ точки на българската национална автономия; второ заточване на Атонъ презъ 1845 г.; страдания и печаленъ край въ 1848 г. — 6. Литературно дѣло на Нефита: сатири, мемоари и писма; стилъ и езикъ; сюжетъ и тенденция на Просвѣщенний Европейецъ отъ 1842 г. — 7. Любопитно-простий разговоръ: съдържание на тритъ части на диалога; характеристика на чорбаджиитъ-грѣкомани — 8. Разговоръ на любороднитъ: положение на забѣгналитъ въ чужбина българи; автобиографски показания; други диалози. — 9. Животописъ на Николай Димчовъ; преписката на Нефита; Разговоръ съ единъ бесарабски българинъ. — 10. Стихотворни опити отъ 1842 до 1848 г.; елегични и сатирични теми; дългъ къмъ народа. — 11. Плачъ бѣдния Мати болгаринъ: основни въпроси въ диалога; противъ фенерското духовенство; лозунгъ за просвѣта; порицание на гъркоманията; езикъ и стилъ на диалога . . .

183

ВАСИЛЬ АПРИЛОВЪ

1. Габрово: заселване и стопански живот; занаяти и търговия; търговски връзки с чужбина. — 2. Детските години на Априлова; заминаване за Русия; образование в Москва. — 3. Гимназиална наука в Брашов; новите философско-обществени идеи; медицина в Виенския университет. — 4. Търговия на Априлова в Одеса; връзки с гърците; прояви на елинофилството му; реформите в Турция. — 5. Юрий Венелин: значение на книгата му Древние и нынешние Болгаре; научно пътуване в България; влияние върху българските възродители; признателност от тяхна страна. — 6. Венелин като вдъхновител на Априлова; събуждане на националното съзнание у тогава; идеята за откриване на Габровското училище; реформираното училище като огнище за борба против елиноманята. — 7. Априлов и Палаузов търсят поддръжката на габровските първенци; взаимно-учителната метода, uvedena от Неофит Рилски; заслуги на Габровското училище; развоят му до идването на Т. Бурмов. — 8. Априлов в Цариград и Габрово; смърт и завещание; мисъл за българска духовна академия или университет. — 9. Книжовната дейност на Априлова продължава почините на Венелина; Българските книжници от 1841 г.; въпросът за Кирило-Методиевият език; славянските първоучители като българи. — 10. Денница новобългарскаго образования от 1841 г.; българската история и българската просвета; Допълнение от 1842 г., съапология на Габровското училище. — 11. Българския грамоти от 1845 г.; Мисли за сегашното българско учение от 1846 г.; какъв трябва да бъде книжовният ни език; зачитане на новия народен говор. — 12. Значение на черковния въпрос; позивът „Към съотечествениците“ от 1845 г.; апотеоза на народността и на науката; писма до филолога Срезневски, съоплакване от клеветници; грижи за издаване народни пѣсни и за издирване стари ръкописи и монети; значение на Априлова като български будител

243

КОНСТАНТИНЪ ФОТИНОВЪ

1. Родъ и възпитание на Фотинова в Самоков; влияние на баба му, монахинята Фота; учение в Кидония. — 2. Отъ търговия къмъ учителско звание в Смирна; патриотизъмъ и моралъ на учителя; Гръцка граматика отъ 1838 г. и Общо земеописание отъ 1843 г.; ревност за повдигане на българската просвета; грижа за издаване списание. — 3. Любословие: пробенъ брой отъ 1842 г.; нужда отъ просвета за българите. — 4. Характеръ на списанието отъ 1844 г.: исторически статии; мисли за централно българско училище, образование на жените и библиотеки; политически отдѣлъ. — 5. Спиране на списанието в 1846 г.; поддръжката на Рали Мавриди; причини за несполуката; колебания по новобългарския книжовенъ

езикъ; Фотиновъ за „благоречието“ и „просторечието“ и прогивъ Априлова. — 6. Фотиновъ като характер; нови книжовни занятия; Болгарскій разговорникъ отъ 1845 г., преводъ на психологията отъ Галлаудетъ, Руско-български речникъ и Псалтирь отъ 1855 г.; идея за ново списание в 1875 г. — 7. Иванъ Добровски и неговото Мировзрение отъ 1850 г.; образование при Каири на о-въ Андросъ; „Славянобългарско дружество“; дейност до 1896 г.

309

Д-РЪ ИВАНЪ СЕЛИМИНСКИ

1. Извори за биографията на д-ръ Селимински; защо мемоарите му сж на гръцки език; духовенъ портрет; борческо начало в характера. — 2. Детинство в Сливен; образование в Кидония до 1821 г.; следъ участие в гръцката Завѣра учител в Сливен до 1829 г.; организиране на „Народно братство“. — 3. Руско-турската война отъ 1828 г. и изселването на сливенци в 1830 г.; защита на преселниците в Румѣния срещу чокоитѣ-грабители. — 4. Селимински учи медицина в Атина; противъ гръкоманята на българските ученици тамъ; писма до Априлова отъ 1841 г.; зрѣли мисли за политическата свобода и народната автономия. — 5. Оптимистиченъ мирогледъ: вѣра в качествата и в мисията на българския народъ; дейност между българите в Румѣния; грижи за образованието на младешта ни в Русия; организиране на български доброволчески отредъ в 1854 г.; патриотически усилия до 1867 г. — 6. Мѣстото на Селимински между българските писатели; три групи съчинения; Исторически споменъ отъ 1855 г.; мемоари и политически трактати: Отношение на българите къмъ съседните народи; Политиката на Русия и на великите държави къмъ Турция; българските народностни задачи; нашето възраждане и черковниятъ въпросъ. — 7. Естествено-научни, културно-исторически и религиозни идеи; вѣра в просвѣтата и разума; апология на истинското християнство; мисли за брака и родината; преписка на Селимински; стилъ на писателя

343

Д-РЪ ИВАНЪ БОГОРОВЪ

1. Богоровъ като публицистъ, лѣкаръ, стопановедъ, книжовникъ и филологъ; темпераментъ и характеръ; домашна срѣда и възпитание; учение в Цариградъ и Одеса; първи книжовни опити: География и народни пѣсни (1842), Граматика (1844). — 2. Вестникъ Български орелъ в Лайпцигъ (1846); програма, дългъ на българския народъ; националенъ идеалъ и просвета. — 3. Издаване Цариградски вестникъ (1848); връзки съ българските първенци в турската столица; Нова география отъ 1851 г., съ етнографски и исторически сведения за България; Кримската война и Парижкия миръ. — 4. Богоровъ завършва по медицина (1858); в Цариградъ и

въ Пловдивъ; Журналъ за наука (1862); Пжтеписъ Нѣ-
колко денарасходна по българскитѣ мѣста
(1868); интересъ къмъ икономическото възмогване на на-
рода; живи описания на живота въ България; сатира за
всичко малокултурно и консервативно: хумористиченъ стилъ.
— 5. Грижи за чистотата на българския езикъ; критика на
руското влияние въ книжнината; предпочитане на народнитѣ
думи и съчиняване на нови, вмѣсто чуждитѣ; Ботйовъ и
Вазовъ за Богоровъ пуриста; оправдание на Богоровата
реакция. — 6. Животъ на Богорова отъ 1867 до 1892 г.; въ
Москва, Виена и Цариградъ; френски и български речникъ
отъ 1871—1872 г.; Селски лѣкарь (1873); Наковалня
мѣсто на Богорова въ българското възраждане

БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ — ЛИ-
ТЕРАТУРНИ СТУДИИ И ПОРТРЕТИ
— ТОМЪ ПЪРВИ: НАЧЕНКИ НА
ВЪЗРАЖДАНЕТО ОТЪ М. АР-
НАУДОВЪ. ИЗДАДЕ КНИГОИЗ-
ДАТЕЛСТВО ХЕМУСЪ ПРЕЗЪ М.
АВГУСТЪ 1944 ГОДИНА, КАТО Я
ОТПЕЧАТИ ВЪ СОБСТВЕНАТА СИ
ПЕЧАТНИЦА ВЪ 4000 БРОЙКИ.